

Kaleidoscope

Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti folyóirat
Journal on the History of Culture, Science and Medicine
online <http://www.kaleidoscopehistory.hu>
Peer Review, Open Access Journal

ISSN: 2062-2597

2014/12

9. szám

**Semmelweis Egyetem Népegészségtani Intézet,
Orvostörténeti csoportjának és a LÉTRA Alapítvány
közös online folyóirata, nemzetközi Tudományos
Tanácsadó Testület és Szerkesztőbizottsággal**

**This online journal was based by the Semmelweis
University, Institute of Public Health, department of
History of Medicine and LÉTRA Foundation with
members of the international Editorial Board and
Scientific Advisory Board.**

Felelős szerkesztő: Dr. Forrai Judit DSc
Founding Editor-in-Chief dr. Judit Forrai DSc

ZIMONYI ÁKOS DOKTORANDUSZ: *Megjegyzések az ephesosi orvosi versenyleírathoz* / Remarks on the ephesian agonistic inscriptions of physicians [Kaleidoscope 2014/9, 1 - 13]

BOZÓ BENCE PÉTER, DOKTORANDUSZ: *A tiszta ivóvíz ügyének megjelenése néhány dualizmuskori egészség- és járványügyi ismeretterjesztő kiadványban és hatósági dokumentumban* / The case of drinking water in some educational editions and magisterial documents about sanitation and epidemiology in the age of dualism [Kaleidoscope 2014/9, 14 - 24]

Z. KARVALICS LÁSZLÓ, EGY. DOCENS: *Az orvoslás információtörténetéhez* / On the information history of medicine [Kaleidoscope 2014/9, 25 - 37]

ROBERT OFFNER, MD, MAGYAR ANDRÁS LÁSZLÓ, IGAZGATÓ: *Samuel Schvartz (1701-1749) kolozsvári patikus és „jeles ember” halotti kártája* / Obituary of Samuel Schvartz (1701-1749), “illustrious man” and former pharmacist of Kolozsvár [Kaleidoscope 2014/9, 38 - 52]

FORRAI JUDIT DSC - SEMMELWEIS EGYETEM: *A szerencse vagy a véletlen szerepe az orvostudományi kutatások történetében* / The role of chance, or 'luck' in scientific discoveries [Kaleidoscope 2014/9, 53 - 62]

KOZÁRI MONIKA PHD: *Tébolydák Magyarországon a kiegyezés után* / Asylum in Hungary after the Compromise [Kaleidoscope 2014/9, 64 - 73]

RAJKI VERONIKA, DR. MÉSZÁROS JUDIT PHD: *Mérföldkövek a transfuziológia történetében* / Milestones in the history of Transfusiology [Kaleidoscope 2014/9, 74 - 89]

PROF. DR. MAKOVITZKY JÓZSEF : *Relationship of Lew Tolstoy and Dušan Makovický/Lev Tolsztoj és Dušan Makovický közti kapcsolat* / Die Beziehung zwischen Lew Tolstoi und Dušan Makovický Prof. Dr. med. Josef Makovitzky [Kaleidoscope 2014/9, 90 - 101]

DR. FEITH HELGA JUDIT PH.D, GRADVOHL EDINA PHD, VÁCZI ANNA, BALÁZS PÉTER DR. PHD - SEMMELWEIS EGYETEM: *Betegek jogi helyzete a paramedikális dolgozók XVIII-XIX. századi szabályozásában* / Patients' legal status in the 18-19th centuries as regulated in the health care providers' legislations [Kaleidoscope 2014/9, 102 - 116]

TÓTH MÓNICA DOKTORANDUSZ, PAPP NÓRA: *Etnofarmakológiai adatok a Szatmár-megyei Túrterebesről* / Ethnopharmacological data from Túrterebes, Szatmár county [Kaleidoscope 2014/9, 117 - 129]

AMBRUS TÜNDE PHD: *A Betegápoló Irgalmas Rend magyar tartományának gyógyszerügyi személyzete a 20. század első évtizedeiben* / Pharmacy staff in the Hungarian Province of the Merciful Brethren Order in the first decades of 20th century [Kaleidoscope 2014/9, 130 - 135]

DR. TRENKA MAGDOLNA MSC: *'Ez egy furcsa rendszer' ; avagy a 'nem'-semleges' jog, mint mítosz / 'It's a strange system' ; or the 'non -gender- neutral' law as a myth* [Kaleidoscope 2014/9, 136 - 152]

PETŐ ANDREA DSC, NADEZDA PETRUSENKO DOCTORAL STUDENT , MIMOZA PACHUKU: *VIOLENCE, GENDER AND WAR 1. / Militarized Gendered Political Agencies in a Historical Perspective* [Kaleidoscope 2014/9, 153 - 157]

ANALEE PEPPER: *VIOLENCE, GENDER AND WAR 2. / Gender Analysis as a Predictor in Conflict Early Warning Systems: Theories from the Ivory Tower* [Kaleidoscope 2014/9, 158 - 168]

OLENA PETRENKO, PH.D. CANDIDATE: *VIOLENCE, GENDER AND WAR 3.* / Ukrainian Insurgency against the Post-War Sovietization: The Case of the Female Teachers from the East in Western Ukraine [Kaleidoscope 2014/9, 169 - 181]

IRINA REBROVA PHD CANDIDATE: *VIOLENCE, GENDER AND WAR 4.* / Women's Traumatic Experience at World War II: the Soviet case [Kaleidoscope 2014/9, 182 - 193]

GALINA A. NELAEVA, DR: *VIOLENCE, GENDER AND WAR 5.* / "The Path Towards Justice for Victims of Sexual Violence"? International Responses to Wartime Rape in the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) [Kaleidoscope 2014/9, 194 - 209]

NADEZDA PETRUSENKO DOCTORAL STUDENT : *VIOLENCE, GENDER AND WAR 6.* / A Female Agent of Political Violence in Pre-revolutionary Russia: Gendered Representations of Maria Spiridonova [Kaleidoscope 2014/9, 232 - 249]

ZVARA EDINA PHD: *Recipe földi bozza magott.* " 16. századi latin nyelvű recipék magyar növény- és betegségnevekkkel" / Hungarian plant denominations and old disease names from the 16th century [Kaleidoscope 2014/9, 250 - 260]

GAZDA ISTVÁN CSC: *Gimnáziumi fizikatankönyvek Magyarországon a Bach-korszak idején (1850–1860)* / Physics books at grammar schools in Hungary during the Bach era (1850–1860) [Kaleidoscope 2014/9, 261 - 271]

KÓTYUK ERZSÉBET PHD: *Vágjunk bele!* / Cut into! [Kaleidoscope 2014/9, 272 - 278]

HÁRS GYÖRGY PÉTER, DR. PHD: *Határesetek – közelítő távolodók. Ignotus, Krúdy, Füst Milán és Karinthy (Kiteregetés – a magyar pszichoanalitikus centrifugából)* / Border-line cases – oncoming divergents. Ignotus, Gyula Krúdy, Milán Füst and Frigyes Karinthy (Ventilation from the Hungarian psychoanalytic spin-drier) [Kaleidoscope 2014/9, 279 - 298]

FORRAI JUDIT DSC - SEMMELWEIS EGYETEM, KAPRONCZAY KATALIN PHD, MONOK ISTVÁN, KAPRONCZAY KÁROLY DSC: *Könyvek* / Books [Kaleidoscope 2014/9, 299 - 304]

PETROVICOVÁ ZUZANA: *Bibliai növények mai alkalmazása* / Plants in the Bible and papplication today [Kaleidoscope 2014/9, 305 - 365]

FORRAI GYÖRGY PHD: *Történetek a növények világá* / Stories from the vegetable reign [Kaleidoscope 2014/9, 366 - 368]

FORRAI GYÖRGY PHD: *Elmélkedés a kopaszságról* / Meditation ont he hairlessness [Kaleidoscope 2014/9, 369 - 370]

Megjegyzések az ephesosi orvosi versenyfeliratokhoz

Remarks on the ephesian agonistic inscriptions of physicians

Zimonyi Ákos doktorandusz
zimonyi.akos@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

In 1904 excavations in Ephesus brought to light a series of inscriptions, which records medical contests in the city at the festivals dedicated to the healing deity, Asclepius. According to the literary sources on the festival of Asclepius sport- and song competitions were held, medical contests must be therefore regarded as an exceptional practice, which is only confined to Ephesus (and perhaps to neighbouring Smyrna) in the 2nd century CE. Due to the lack of literary sources and the fragmented nature of the inscriptions most scholars assumed that the purpose of the competitions was to select civic physicians, although the broader context of the medical contests in Ephesus was not examined. My aim in this paper is, by involving other epigraphic and literary sources, to construct a new frame of interpretation for the medical contest of Ephesus. I will argue, that the competitions were not designed to choose civic physicians, but should be understood as public medical lectures and presentations (*epideixis*), which were very popular in that century, the era of the so-called Second Sophistic. On these demonstrations the physicians had the opportunity to demonstrate their medical proficiency, competence to the community and gain wealthier patients.

Kulcsszavak: archiatros, Asklépios, Ephesos, második szofisztika, orvosi verseny

Keywords: archiatros, Asclepius, Ephesus, Second Sophistic, medical contest

Az Asklépios kultusz keretei közt megrendezett versenyekre, Asklépieiákra már a Kr. e. 5. századi Epidaurosából vannak forrásaink, amelyeken különféle sportágakban, elsősorban ökölvívásban és birkózásban mérték össze erejüket a résztvevők, ahogy ez Pindarosnál, az ötödik nemeai ódában (95-97. sor) szerepel.¹ Platón Ión (530 a-b) című dialógusa szerint rhapsódosok is versenyeztek az epidaurosi Asklépieián:

"Sókratés: Üdvözetem a nagy Iónnak! Most éppen honnan érkezéél mihozzáánk? Talán hazulról, Ephesosból?"

Ión: Szó sincs róla, Sókratés! Epidaurosból, az Asklépios-ünnepéről!"

¹ Bár maga Pindaros nem köti össze a Kr. e. 530 körül tartott epidaurosi versenyeket az Asklépios-kultusszal, antik kommentárok (*Scholia in Pindarum, Ad Nemeas 3, 147, illetve 5, 94b és 96*) egyértelműen összekapcsolják a kettőt, ráadásul más istenek tiszteletére rendezett versenyek nem ismertek Epidaurosából. Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a Pindaros által említett versenyeket kezdetben egy másik isten, talán Apollón, tiszteletére tartották, és amikor a Kr. e. 6. században Asklépios vált a város főistenévé, a versenyeket Asklépioshoz kapcsolták. (Edelstein-Edelstein 1998 II.: 208.)

*Sókratés: Csak nem rendeznek az epidaurosiai már rhapsódosversenyt is az istennek?
Ión: De bizony! Sőt még más múzsai versenyeket is. (Ritoók Zsigmond ford.)*

Sókratés tehát tisztában volt azzal, hogy versenyt rendeztek Asklépios tiszteletére Epidaurosban, ám azon meglepődött, hogy Ión Epiaurosban versenyt dalol, tehát korábban nem hallott ilyen versenyszámról. Ez arra utal, hogy ez a versenyszám újonnan, a Kr. e. 5. század végén jött létre.² Ión válasza, hogy más múzsai versenyeket is rendeztek, arra utal, hogy eposzok előadásán kívül más műfajok, mint pl. drámák előadásában is megmérkőztek Asklépios tiszteletére.³ Ahogy Asklépios kultusza előbb a görög világban, majd később az egész Mediterránemuban elterjedt, úgy - a feliratok tanúsága szerint (Edelstein-Edelstein 1998 II: 208-212.)⁴ - az új vallási központokban is rendeztek sportversenyeket. 1904-ben, Ephesosban került elő egy feliratsorozat, amely az Asklépios ünnepeken rendezett újfajta, az egész klasszikus antikvitásban egyedülálló versenyt mutat be. Ezekben ugyanis orvosok vettek részt és orvosi diszciplínákban mérkőztek meg egymással (Keil 1905, 128-133).

A tíz felirat töredékes formában maradt fenn az útókorra, és azonos sémán alapulnak. Közülük kettő van, amelynek nagyobb része fennmaradt. Az első a felirat elejét tartalmazza, a második pedig a felirat legelején és végén kívül egy hosszabb összefüggő, igaz töredékes szöveget. Az első felirat a sorozatra jellemző fő tisztségviselőket sorolja fel: (Engelmann 1990: 89-92, Nr. 1 = Samama 2003: 334-335, Nr. 210.)⁵

[Ἀγαθῆ] τύχη·
[— ? ἀνθυπ]άτω [Λο]υπέρκω Ποντιανῶ
ἐπὶ ἱερέως Τ[ι(βερίου) Κ]λαυδίου Δημοστράτου
Καλιανοῦ ἀσιάρχου,
5 ἄρχοντος τῶν ἰατρῶν Κο(ρηλίου) Βαρηνοῦ
Δημητρίου, ἀγωνοθετοῦντος
τῶν μεγάλ[ων Ἀ]σκληπιείων
[— — —]
[οἶδε ἐνίκησαν τὸν ἀγῶνα τῶν]
[ἰατρῶν — — —]

A jó szerencsének. Luperus Pontianus asiai proconsulsága,⁶ Tiberius Claudius Démostratos Caelianus asiarchés⁷ papsága idején, amikor az orvosok vezetője⁸ Cornelius Varinus

² Edelstein-Edelstein (1998 II: 210) azt sem tartják kizártnak, hogy az Asklépiosnak írt homérosi himnusz valójában az epidauroszi rhapsódosversenyre íródott, ugyanis a himnusz is kb. erre az időszakra datálható.

³ Ahogy a platóni dialógusban Iónról megtudjuk, elsősorban a homérosi eposzok előadásában tűnt ki, kézenfekvő a feltételezés, hogy Epidaurosban is evvel győzött. Más műfajok közül a dithyrambos emelhető még ki, amelyek közül egy fenn is maradt egy athéni feliraton, igaz későbbi időszakból. (Edelstein-Edelstein 1998 II.: 210-211.)

⁴ Mint pl. Athén, Kós, Pergamon vagy akár Lampaskos is, l. még Edelstein-Edelstein (1998 I: 315-319).

⁵ A felirat valójában két töredék, az IvE IV, 1168 és az IvE VII/2, 4101, 2 összeillesztéséből áll, amely Engelmann (1990: 89-91) érdeme.

⁶ Kr. u. 153-154. (Engelmann 1990: 90-91.)

⁷ Az asiarchés Asia provincia egyik vezető tisztségviselője, akit az asiai városok választottak meg és a proconsul hagyott jóvá. A fő feladata a provinciagyűlésen (koinon) való elnöklés és az istenek és a császár kultuszának ápolása különböző látványosságok, ünnepek rendezésével illetve finanszírozásával. Emiatt felmerült a szakirodalomban, hogy a főpapi tisztséggel (archiereus) lehet azonos az asiarchés (Herz 1992: 93-115, Weiß 2002: 241-254), bár Friesen (1993: 92-112) és (1999: 275-290) elvetette az azonosságot.

Démétrios, a nagy Asképieiak versenybírája⁹ [...] volt. A következők nyerték meg az orvosok versenyét: [...].

A másik felirat tartalmazza a leghosszabb összefüggő szöveget. Csak a legeleje hiányzik, a győztesek utáni szöveg viszont a forrásanyag hiányossága miatt nem rekonstruálható (IvE IV, 1162 = Samama 2003, 335-336, Nr. 211):

[— — —]ω, ἐπὶ ἱερέως τοῦ Ἀσκλ[η-]
[πιοῦ Τι(βερίου) Κλαυδίου Δημοστράτου Καιλια]νοῦ ἀσιάρχου, ἄρχοντος τῶν
[ἰατρῶν — — ἀγ]ωνοθετοῦντος τῶν μεγάλων

[Ἀσκληπειῶν — Πο(πλίου) Οὐή(δίου) Ρουφε]ίνου ? ἀρχιατροῦ τὸ δ[]· οἶδε ἐνεί-

5 [κησαν τὸν ἀγῶνα τῶν ἰατρ]ῶν· συντάγματος· Πό(πλιος) Οὐή(διος) Ρουφεῖνος
[νε(ώτερος)? χειρουργίας· Πό(πλιος) Αἴλιο]ς Μένανδρος ἀρχιατρός, προ-
[βλήματος· Πό(πλιος) Αἴλι(ος) ? Μένανδρο]ς ἀρχιατρός, ὀργάνων· Πό(πλιος) Αἴλι-
[ος Μένανδρος ἀρχ(ιατρός)? ἀγαθῆ] τύχη
[— — — Ἐφ]εσίων τοῖς ἀπὸ τοῦ Μουσειῶν

10 [ἰατροῖς — — —]νη[. ἡ]μῶν ἡγεμῶν Ἀσκληπιός
[— — —]προ [— — —] τὰς θυσίας ἡδέως προσ-
[— — —]χομ [— — —] ἐγυμνασιάρχησεν
[ταῖς δυσι τοῦ ἀγῶνος ἡμέραις? Πολύ]θαλλος ν(εώτερος).

[...], Tiberius Claudius Démostratos Caelianus asiarchés Asklépios-papsága idején, amikor az orvosok vezetője [...], a nagy Asképieiak versenybírája négyszer főorvos Publius Vedius Ruphinus (?) volt. A következők nyerték meg az orvosok versenyét: összetétel:¹⁰ ifjabb (?)

⁸ Archón tón iatrón cím alatt az orvosi kollégium vezetőjét kell érteni (Engelmann 1990: 91, Samama 2003, 334), csak hogy az archiatros szót is szokás ebből a fogalomból levezetni (Briau 1877: 14-15 és Pohl 1905: 25), és az archiatros egyik fő funkciója a kollégiumok, orvosi egyesületek, orvosi iskolák igazgatója volt Briau (1877: 93-116) szerint. Csak hogy Briau tézisét M. Livius Eutyches feliratára alapozta, amely hamisítvány (Nutton 1977: 226), és bár vannak olyan orvós feliratok, amelyek az orvosok közössége emléket állít egy főorvosnak, mint IvE III, 719 (I. Kritón) vagy Samama (2003: 474-475, Nr. 394) (C. Proculeius Themison), egyáltalán nem bizonyítható, hogy ők a collegium (vagy iskola) igazgatói voltak. A kevés orvoscollegiumi felirat (Nutton 1995: 4-9) miatt a kérdés nem tisztázható teljes bizonyossággal. Kérdéses még, hogy Démétrios egyáltalán orvos volt, vagy az orvosok képviselőjével és/vagy felügyelőjével megbízott hivatalnok, ám eddig más felirat eddig még nem került elő a nevével.

⁹ Az agónothetés nemcsak versenybíróként jelent, általában a verseny rendezője és finanszírozása is az ő feladata volt. Csak hogy az ephesosi orvosi versenyeken egy gymnasiarchos is részt vett, aki szintén hasonló funkciót, azaz szervezést és a költségek fedezését látott el. Az IvE IV, 1162 szerint mindketten egyszerre voltak jelen (I. 2. felirat), amely cáfolja Gradwohl (2006: 54) azon állítását, hogy a gymnasiarchos vette át az agónothetéstől a verseny rendezésének feladatát. A Dig. 28.1.6.8. (I. lentebb) szerint Hadrianus uralkodásától az orvosok mentesültek a gymnasiarchos tiszttség kötelessége alól, amely nyilvánvalóan jelentős anyagi fedezetet követelt meg, tehát a versenyek szervezését foglalhatta magában. Az agónothetés hivatala továbbra is nyitva állt az orvosok előtt, az ephesosi orvosi agónok egyetlen ismert agónothetése, Ruphinus maga is orvos volt, ami arra utal, hogy az ő bírálta el a résztvevők teljesítményét.

¹⁰ A syntagma szó jelentése problematikus, Keil (1905: 133-134) értekezés, fogalmazás jelentést tulajdonított neki, ám a probléma (feladvány) hasonló feladat lehetett, és Keil érvelése nem túl meggyőző, hogy két nagyon hasonló versenyszám létezett párhuzamosan. Emiatt Nutton (1970: 169-170) és (1995: 7-8) joggal javasolja,

Publius Vadius Ruphinus; sebészet: Publius Aelius Menandros főorvos; feladvány: Publius Aelius Menandros (?) főorvos; eszközök:¹¹ Publios Ailios Menandros főorvos. A jó szerencsének. [...] az ephesosiak közül a Museion orvosainak [...] Asklépios vezető [...] áldozatokat boldogan [...]. A verseny két napján az ifjabb Polythallos¹² (?) volt a gymnasiarchos.

A többi töredék a felirat legvégét foglalja magában, az utolsó egy-két versenyszámmal egyetemben, legfeljebb annyi különbséggel, hogy a versenyszámok sorrendje változik,¹³ emiatt ismertetésüktől eltekintek. A szövegek alapján felépítésüket így lehet rekonstruálni: először a fő tisztségviselők felsorolása jön: Asia provincia proconsula, Asklépios papja, aki egyúttal asiarchés is, az orvosok archónja, valamint a versenybíró (agónothetés), aki egy esetben vagy négyszer viselte a versenybírói tisztséget, vagy négyszeres főorvos (archiatros) is volt, bár a felirat töredékessége miatt nem elképzelhetetlen, hogy két külön személyről van szó. Az utána következő rész a győztesek felsorolása, akik a következő négy diszciplínában mérköztek meg egymással: syntagma (összetétel), cheirurgia (sebészet), probléma (feladvány) és organon (eszköz). A feliratot az ünnep mindkét napján elnöklő gymnasiarchos neve és egy jó szerencsét kívánó formula (agathé tyché) zárja.¹⁴ A második feliraton a győztesek és a gymnasiarchos között még egy három sornyi, igen töredékes szöveg található, valószínűleg az ephesosi Mouseionból való orvosok testülete mutatott be áldozatot Asklépiosnak. Az első felirat datálható pontosan a Kr. u. 153/4-re, a többi felirat is ebben az időszakban, Antoninus Pius uralkodása (138-161) alatt született. Az Asképios-ünnepi orvosi agónok hiánya az irodalmi és egyéb epigráfiai forrásokban, valamint a feliratok töredékes volta miatt nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, mi célból szerveztek ilyen versenyeket, és kik versenyeztek egymással. Tanulmányomban ezekkel a kérdésekkel kívánok foglalkozni a feliratok tágabb kontextusba helyezésével, vagyis az ephesosi epigráfiai forrásokat és egyes irodalmi forrásokat is bevonom a vizsgálatba. Előbbi forráscsoport elsősorban a versenyzőkhöz és az általuk használt archiatros hivatalához, míg utóbbi, a kortárs, Galénos a Kr. u. 129 és 216 között élt kiváló orvos utalásai a verseny céljához és lebonyolításához nyújt támpontot a kutatásban.

hogy a syntagma farmakológiai értelemét kell alapul venni, vagyis itt gyógyszer összetételét jelenti. Egyébként maga Keil (1905: 133-134) is megemlíti, hogy számos antik szerzőnél szerepel ilyen értelemben a syntagma, mégis érdemi indoklás nélkül elveti ezt az értelmezést.

¹¹ Az organon szót számtalan antik szerző orvosi eszköz (mint pl. csipesz, fogó, stb.) jelentésben használja. Keil (1905: 133) úgy véli, hogy a eszközök továbbfejlesztése, új eszközök kidolgozása is az orvosok hatáskörébe tartozott, vagyis ennél a versenyszámnál az orvosi eszközök és műszerek területén elért újdonságok kerültek volna elbírálásra.

¹² Keil (1905: 129) és nyomán Edelstein (1998 I.: 318-319 (T. 573)) is úgy vélte, hogy a thallos szó és az utána következő nő betű az ötvenedik versenyt hivatott jelölni. Csakhogy nincs semmi más nyom arra, hogy a versenyek már legalább ötven éve rendszeresen megrendezésre kerültek. Ráadásul a többi feliraton nincs utalás arra, hogy hányadik verseny került megrendezésre.

¹³ Kérdéses, hogy a versenyszámok sorrendjének változása, azaz a 2. feliraton syntagma, cheirurgia, probléma, organon, majd a IvE IV, 1166 feliraton syntagma, probléma, organon, cheirurgia, a verseny lebonyolításának vagy az egyes versenyszám tartalmának változását jelzi. Az agathé tyché "vándorlása", azaz 1. feliraton a legelején, 2. feliraton a győztesek neve után, míg az IvE IV, 1164-en a felirat legvégén található.

¹⁴ Az agathé tyché formula máshol fordul elő a feliratokon, azaz 1. feliraton a legelején, 2. feliraton a győztesek neve után, míg az IvE IV, 1164-en a felirat legvégén található. Ez a jelenség, valamint a versenyszámok sorrendjének változása felveti a kérdést, hogy tényleg az ünnepi alkalomnak megfelelő hivatalos felirattal állunk szemben, ahol a különböző tartalmak, mint pl. a megszólítás vagy a cursus honorum, sorrendje szigorúan meghatározott, és nem a versenyen győztes családok állították saját pénzből reprezentatív célokra. A szűk kör, ahonnan a győztesek kikerülnek, inkább az utóbbi feltételezést támasztja alá.

A győztesek – legalább is a fennmaradt töredékeken – kivétel nélkül háromnevűek (tria nomina) voltak és, Publius Vedius Ruphinus kivételével, mind a Publius Aelius praenomen és nomen viselték (összesen 15-ször fordul elő), azaz Hadrianus császár uralkodása alatt (Kr. u. 117-138) vagy közvetlenül utána római polgárjogot kaptak. Hogy pontosan mikor és hogyan zajlott a polgárjogok kiterjesztése, arra nincs forrásunk, de a Digesta két helyen is említi (Dig. 27.1.6.8 és 50.4.18.30), hogy Hadrianus törvényben erősítette meg az orvosok, rétorok és filozófusok privilégiumait és mentesítette őket többek közt számos hivatal viselése, valamint a katonai szolgálat alól (Dig. 27.1.6.8.):

γράφας φιλοσόφους ῥήτορας γραμματικούς ἰατροὺς ἀτελεῖς εἶναι γυμνασιαρχῶν ἀγορανομιῶν ἱερωσυνῶν ἐπισταθμῶν σιτωνίας ἐλαιωνίας καὶ μήτε κρίνειν μήτε πρεσβεύειν μήτε εἰς στρατείαν καταλέγεσθαι ἄκοντας μήτε εἰς ἄλλην αὐτοῦς ὑπηρεσίαν ἐθνικὴν ἢ τινα ἄλλην ἀναγκάζεσθαι.

(Hadrianus) azt írta (ti. rendeletében), hogy filozófusok, szónokok, grammatikusok és orvosok mentesüljenek a gymnasiarchosi,¹⁵ a piaci felügyelői, papi tisztségek valamint a beszállásolási kötelezettség, a gabona- és olajvásárlás alól. És sem bíraskodni, sem követségbe küldeni, sem besorozni nem lehet akarata ellenére őket, sem arra kényszeríteni, hogy más provinciái hivatalt vagy hasonló tisztséget vállaljon el.

Ha ehhez még hozzávesszük Hadrianus köztudott philhellénizmusát és az a tény, hogy előszeretettel vette magát körbe görög szónokokkal, művészekkel, bizonyossá válik, hogy ő adományozott valamelyik görög útnak, valószínűleg nem csak az ephesosi orvosoknak, hanem az ottani szónokoknak, filozófusoknak, vagy legalábbis néhányuknak polgárjogot.¹⁶ Az orvosok hálája a Kr. u. 2. és 3. századi feliratokon érhető tetten, amelyeken előszeretettel hívják magukat *philosebastos*nak, azaz császárbarátnak: ez a tiszteletbeli cím a mindenkori római császár iránti hűségüket fejezte ki.¹⁷ Ez a tény még akkor is figyelemreméltó, ha tudjuk, hogy ennek a címnek a használata Ephesosban igen elterjedt volt egyéb feliratokon is.¹⁸

A győztesek közül kitűnik Publius Aelius Menandros archiateros gyakori szereplése, aki öt versenyfeliraton is szerepel (háromszor mint győztes, kétszer mint a győztesek apja), míg fiai, ifjabb Menandros kétszer és Secundus háromszor. Idősebb Menandros egy a Kr. utáni 2. század második felére datálható feliraton is szerepel, amelyen a város Kuratései vannak felsorolva (IvE III, 1038 = Samama 2003: 332-333, Nr. 208). Az ephesosi Kuratések a város istennőjének, Artemis Ephesiának ünnepén a misztérium bemutatásában segítettek, ami csak a városi elit számára volt nyitott,¹⁹ Menandros pedig két buleutést, azaz városi tanácsost követ a listán. Mindez világosan mutatja, hogy legalábbis a görög nyelvű provinciákban az orvosok egy része, elsősorban a közösségi orvosok, a városi elit tagjává válhattak (Nutton 1970: 71-80, Nutton 1977: 199-206 és Nutton 1981: 15-17). A Menandrosok mellett még Publius Vedius Ruphinus archiateros szerepel kétszer, egyszer ráadásul a versenyt elnöklők közt, mint főorvos (archiateros) és talán, mint agónothetés (versenybíró), bár a felirat töredezettsége miatt utóbbi funkcióban akár egy más személy is állhatott. Ruphinus praenomen és nomen az ephesosi arisztokrácia egyik kiemelkedő családjával, a Publius

¹⁵ L. 9. lábjegyzet.

¹⁶ Hadrianus philhellénizmusáról és utazásairól Görögországban és Ásiában I. Birley (1997: 162-188, 222-223).

¹⁷ L. IvE III, 622: Attalus Priskos felirata, ill. IvE VI, 2304: M. Pompeius Borón sírfelirata.

¹⁸ L. még Buraselis (2000: 101-110, különösen 104).

¹⁹ A Kuratésekről I. még Knibbe (1981: 70-73) és Kearsley (1992: 196-200).

Vedius Antoninusokkal hozható összefüggésbe, akik a mindenkori császárral jó kapcsolatokat ápoltak, a városban pedig számos épületet emeltek.²⁰ A másik két győztesről, akiknek a neve teljes egészében fennmaradt a feliratokon, azaz Publius Aelius Glykónról valamint P. Aelius Damarionról nem szólnak egyéb források, így státuszuk valamint esetleges kapcsolatuk a Menandros családdal nem tisztázható.

További kérdés, mit jelent a feliratokon sokszor előforduló archiatros cím. Legkorábbi jelentése az uralkodó orvosa, és a Kr. e. 3/2. század fordulójától használták a Seleukida udvarban,²¹ majd a Kr. után 1. század közepétől a Római Birodalomban is elterjedt ez a használat feltehetőleg Claudius császár udvari orvosa, Caius Stertinius Xenophon révén.²² Ami Ephesost illeti, egy ottani, Kr. u. 102 és 114 közé datálható feliratról (IvE III, 719 = Samama 2003: 327-329, Nr. 205) is ismert Titus Statilius Kritón avagy Crito, aki Traianus császár orvosaként elkísérte a császárt a daciai hadjáratára is, és írt erről egy történeti művet *Getica* címen.²³ A versenyfeliratokon szereplő archiatrosok nyilván nem lehettek császári orvosok, ám Kritón felirata két olyan tényre hívja fel a figyelmet, ami kapcsolatban áll az agónokkal. Először is Tiberius Claudius Démostratos Caelianus személye, mint az orvosi közösség papja, ahogy a két idézett versenyfeliraton is szerepel. Démostratos Caelianus szerepel még más feliratokon is, mint városi írnok (grammateus), sőt prytanis²⁴ is, és kérdéses, hogy ő megfeleltethető-e az agónfeliratokon szereplő Caelianusszal.²⁵ A szakirodalom elveti az azonosságot, mondván a versenyfeliratokon jelezni kellene, hogy Caelianus másodszer viselte a papi címet (Engelmann 1990: 91-92, Samama 2003, 334-334), bár elképzelhető, hogy erre az orvosoknál betöltött papi tisztségre nem évenként választottak meg valakit,²⁶ hanem a kinevezés hosszabb távra szólt.

A másik probléma Kritón feliratának állítói, az Asklépios ősatya (propatór) és a Császárok (Sebastoi) kultuszának áldozó orvosok. A fentebb említett Caelianus pedig a versenyeken, mint asiarchos is megjelenik, amely hivatal ekkor a császárkultuszt volt hivatott propagálni. Ehhez tartozik még az a tény, hogy a Kr. u. 1. századtól az Asklépios kultusz egyre jobban összekapcsolódott a császárkultusszal,²⁷ ahogy az ephesosi orvosi feliratokon

²⁰ Mint pl az Odeon vagy a Vedius-fürdők. A Vedius Antoninusokról bővebben l. Fontani (1996:227-237).

²¹ A legkorábbi archiatros felirata, Apollopánésé, III. (Nagy) Antiochos (Kr.e. 222-187) szeleukida udvari orvosáé Iulia Gordoson található. Apollopánés Erasistratos, a Kr.e. 3. században élt kiváló orvos tanítványa volt, majd a Szeleukida udvarban dolgozott, mint királyi orvos, és jelentős hatalomra tett szert, l. Polyb. 5, 56-58. (Nutton 1977: 193-194, Mastrocinque 1995,147-149, Marasco 1996, 444-446 és Samama 2003: 354-355, Nr. 233, aki egyedülként kételkedik az [arch]iatros kiegészítés helyességében). A Kr. e. 2. század végéről két archiatrost ismerünk, antiochosi Kraterost, IX. Antiochos (Kr.e. 114-95) udvari orvosát (IDélos, 1547) és amisosi Papiast, Nagy Mithridatész (Kr.e. 123-63), pontoszi uralkodó orvosát (IDélos 1573). Róluk l. még Pohl (1905, 25-28), Nutton (1977: 193, 195), Mastrocinque (1995: 147, 149), Marasco (1996: 446-447, 456) és Samama (2003: 42-43).

²² Xenophonról l. még Briau (1877: 43-44), Pohl (1905: 32), Nutton (1977: 195-197), Buraselis (2000: 66-110) és Samama (2003: 257-263).

²³ T. Statilius Kritónról l. még Samama (2003: 327-329), Nutton (2004: 256).

²⁴ A prytanis a klasszikus kori athéni demokráciában a tanács (bulé) végrehajtója, a hellenisztikus és római kori kis-ázsiai városokban is használták ilyen értelemben, illetve a tanács elnökét is nevezték így. De más feladatokat is elláthatott, a hellenisztikus kori Milétosban ő terjesztette fel a törvényjavaslatokat a tanácsnak. A prytanisról l. még Dmitriev (2005: 26-27, 72-75).

²⁵ Egészen pontosan IvE II, 278, V 1501, 1503. Caelianusról l. még Engelmann (1990: 91-92).

²⁶ A szerzők nyilvánvalóan a pergamoni Asklépios-templom főpapi tisztségét vették összehasonlítási alapul, ahol tényleg évente váltották egymást a főpapok (archiereus), ahogy Galénostól (13, 600 K) tudjuk (Nutton 1973, 162-164). De egyrészt Ephesos nem volt akkora vallási központja az Asklépios-kultusznak, mint Pergamon, Kós vagy Epidauros, másrészt Caelianus nem volt főpap.

²⁷ A császárkultusz és az Asklépios-kultusz kapcsolatáról l. még Becher (1970: 244-255), Haehling von Lanzenauer (1996: 59-106) és Steger (2004: 94-100, 131-136).

elterjedt philosebastos cím is erre utalhat. Így felmerül a kérdés, hogy a nagy Asklépieiaknak, és az ünnepen rendezett orvosi versenyeknek volt-e kapcsolata a császárkultusszal. A versenyfeliratok sajnos pont azokon a helyeken hiányosak, ahol az Asklépios kultuszról van szó, bár az Asklépios hegémón megszólítás akár utalhat erre,²⁸ mert ebben az időben a hegémón szó a római császárt is jelentette.

Visszatérve az archiatros értelmezésére, a címet Kr. u. 2. századtól a városi orvos jelentésben is használták, amely az addig használatos iatros démosieuón ill. démosios címeteket hamar kiszorította.²⁹ Ennélfogva nem meglepő, hogy a kutatás sokáig úgy vélte, hogy az ephesosi agónokon a város közösségi orvosainak kiválasztása zajlott, ugyanis pont ebben az időszakban, kb. a Kr.u. 140-es években limitálta Antoninus Pius a közösségi orvosok számát ötre, hétre vagy tízre a városok méretének megfelelően (Dig. 27.1.6.2.).³⁰ A vita Rufinus, a négyszeres archiatros értelmezésében érhető tetten, ugyanis eszerint neki többször is versenyeznie kellett, hogy újra és újra megkapja a közösségi orvosi címet. Erre az intézkedésre párhuzamul szolgálhatna, hogy feliratok alapján a Kr. e. 2. században Milétosban és Teóson az alapítványi iskolák tanárait hasonló eljárás alapján nevezték ki (Cohn-Haft 1956, 9, Gradwohl 2006: 54-55, az iskolákról bővebben I. Németh 2013: 17-23). A tanárok és az orvosok státusza az antikvitásban hasonló volt, számos törvényben, feliraton egymás mellett szerepelnek (Briau 1877: 9, Nutton 1995: 8-11), ám sem korábról sem ezután nincs forrásunk hasonló eljárásra a megfelelő tanárok (és orvosok) kiválasztásában.

Továbbá a jogi források sem támasztják alá ezt a nézetet (Wolters 1906: 296), egy ephesosi felirat ebből az időszakból (CIG II, 2987 = Samama 2003: 338-340, Nr. 216) pedig egyenesen ellentmond ennek, amelyen Attalos Priskos (vagy Priscus) archiatros dia genousnak, származása révén archiatrosnak nevezi magát. A római uralom alatt a görög provinciák városaiban a városi orvosi hivatal apáról fiúra öröklődött,³¹ mint ahogyan az egy philadelphiai³² és heraclea ulpiai³³ feliraton is látható az ek protonon archiatros (ősei révén archiatros), illetve az apogonos archiatron (archiatrosok leszármazottja) címekből. A többi versenyen résztvevő archiatros után soha sem következik szám, P. Aelius Menandros archiatros, aki többször is szerepel a feliratokon, sosem írja ki, hányszor nyert. Paul Wolters

²⁸ L. még Plut. Quaest. Conv. 9, 14, 4: "És tudjuk, hogy az orvosok Asklépiost tartják vezetőjüknek (ηγέμωνα)."

²⁹ Hellasban már az archaikus korszaktól vannak utalások közösségi orvosok meglétére (Pohl 1905: 8-10, Cohn-Haft 1956: 8-11, Nutton 1981: 11-14), az első feliratos forrás Athénből került elő és a Kr.e. 4. sz. végére datálható (Euénor felirata Kr.e. 322/1-ből. IG II-III², 373). A közösségi orvosok feliratai a hellenisztikus és a római korból származnak és a birodalomban néhány latin nyelvű provincia (mint pl. Pannonia) kivételével a birodalom csaknem minden szegletéből származnak. A különböző elnevezések (iatros démosieuón, iatros démosios és archiatros) régóta vita tárgyát képezték, Pohl (1905: 42, 45) szerint csak az elnevezés változott, míg Cohn-Haft (1956: 69-72) intézményi változásokat is vél a névhasználat változása mögött felfedezni. Nutton (1977: 198-206, 1981: 15) szerint valamiféle kontinuitás joggal feltételezhető, de a feliratok jeleznek két fontos változást, egyrészt az eddigi kívülről behívott orvosok helyett városi kötődésű orvoscsaládok töltötték be a közösségi orvosi hivatalt, másrészt ezzel összhangban az eddigi kitüntetések, mint pl. polgárjog vagy a színházi díszhely (proedria) adományozása stb. helyett adómentesség volt a jutalom.

³⁰ Míg Vespasianus minden orvosnak, szónoknak, filozófusnak hatalmas kedvezményeket tett (I. Dig. 27.1.6.8.), a takarékos Antoninus Pius az adók alóli mentességet néhány főre korlátozta. Nutton (1977: 201) szerint erre az intézkedésre azért került sor, mert a kieső adóbevételek és a többi polgárra nehezedő adók és egyéb kötelezettségek (leiturgia) miatt a kis-ázsiai városok anyagi nehézségekkel küszködtek.

³¹ Ellentétben a hellenisztikus korból, ahol még más városokból, mint pl. a kiváló orvosairól híres Kósból hívtak orvost, addigra a római korban a közösségi orvosok túlnyomó többsége már helyi családokból került ki, akik generációk óta a városban éltek és praktizáltak. L. még 26. jegyzet, Nutton (1977: 202-203, 204-206, 1981: 15) és Samama (2003: 62).

³² Aurelius Lukianos felirata a Kr.u. 2.-3. sz.-ből (SEG 17, 527 = Samama 2003: 360, Nr. 240).

³³ Pappias felirata a Kr.u. 2. sz.-ből (CIG 3593h = Samama 2003: 369, Nr. 252).

(1906: 297) emiatt a négyszeres jelzőt az agonotheshez kapcsolja, azaz négyszer volt versenybíró az illető, ám a felirat töredékessége miatt elképzelhető, hogy a bíró és az archiatros két külön személy, és a szórend sem támasztja egyértelműen alá ezt a feltételezést. Ilyenkor ugyanis egyből a pozíció, azaz a nagy Asklépieiak versenybírája után kellene állnia a számnak, de itt a bíró (vagy bírák) neve és foglalkozása után következik. Ám mivel az archiatros címet elég volt egyszer elnyerni egy városban, a Kr. u. 2. századi olvasónak a négyszeres versenybírói kinevezés tűnhetett inkább evidensnek.

Az archiatros cím jelölheti az orvosi collegium vagy iskola elöljáróját, igazgatóját is,³⁴ Ephesosban pedig számos nyoma található ilyen szervezeteknek. Vespasianus császár Kr. u. 75-ben engedélyezte az orvosoknak a collegium felállítását,³⁵ amelynek működését egy ebből az időszakból származó, igen töredékes felirat tanúsítja, orvosokat, orvosi szolgálatot, kárpótlást (amoibé) és ingyenes gyógyítást említve (IvE IV, 1386 = Samama 2003: 326-327, Nr. 203), de hogy a kollégium maga ajánlotta-e fel ezeket vagy a város kötelezte erre, nem kikövetkeztethető (Nutton 1995: 7). A szabályozáson és a versenyfeliratokon kívül további feliratok is jelzik az orvosi kollégium jelenlétét Ephesosban, mint Kritón felirata (l. fentebb), vagy M. Pompeius Borón szarkofágja és rajta sírfelirata (IvE IV, 2304 = Samama 2003: 340-341, Nr. 218), amit ez a testület állított. Mivel az antikvitásban nem létezett semmilyen állami szabályozás a praktizáló orvosok regisztrálására és munkavégzésére, a collegiumnak kellett betölteni ezt a szerepet, vagyis aki tagja volt, hivatalosan is orvosnak számított és a fentebb említett szabályzatban lefektetett keretek közt gyakorolhatta hivatását (Nutton 1995: 4-7).

A kollégiumi orvosok a városi tanárokkal (paideutésekkal) és filozófusokkal (sophistésekkal) alkották a helyi Museiont, amit a iatroi apo Museiou jelöl az agónok és Pompeius Borón feliratain.³⁶ A Museion fő feladata az oktatás volt, mindemellett gondozta az elhunytak sírjait (l. Borón), illetve, mint látható, az orvosi versenyek lebonyolításában is szerepet játszott. Az ephesosi Museion kapcsolatban állt más városok Museionjaival, illetve egyéb orvosi iskolákkal is (Nutton 1995: 7-9), ami miatt a görög nyelvű orvosi feliratok kiadója, Évelyne Samama (2003: 44) felvetette, hogy a győztesek helyett az iskola igazgatója kaphatta a díjat. Ám a források ilyen gyakorlatról nem tudnak, továbbá nem minden győztes viseli az archiatros címet a feliraton, így pl. Glykón vagy Menandros fiai, ami szintén ellentmond ennek a felvetésnek. A cím hiánya egyes nyertesek neve után viszont azt is jelenti, hogy semmilyen orvosi pozíció nem volt feltétele a versenyen való indulásnak, ugyanakkor a jutalom sem a közösségi orvosi hivatal vagy az archiatros cím használatának elnyerése volt.

A szakirodalom szerint (Nutton 1977: 197-198, 215, Korpela 1987, 18, 105) az archiatros elnevezést késő antikvitástól kezdve kiváló, híres orvos jelentésben is használták, amely cím immár nem az uralkodóhoz vagy közösséghez, vagy valamely intézményhez kötődött, noha ezek a címek is fennmaradtak, mint archiater palatinus és archiater popularis (Gradwohl 2006: 55). Véleményem szerint már a principátus alatt kimutatható egyes feliratokon az archiatros szó efféle, tiszteletbeli használata,³⁷ elképzelhető, hogy Rupheinos esetében is erről van szó, aki versenyen való sikereiért kapta az elnevezést? Akkor minden résztvevőnek kijárt volna a cím, amit fel is tüntettek volna a feliratokon, ám ez nem történt meg. Továbbá nehezen elképzelhető, hogy az archiatros cím kétféle használata keveredik a

³⁴ L. Briau (1877:93-116) és a 7. lábjegyzetben ehhez fűzött megjegyzést.

³⁵ L. még Nutton (1977: 200).

³⁶ Mint az IvE IV, 2065, amelyet a már fentebb említett P. Vedius Antoninusnak állítottak a Museionban lévő tanárok (οἱ περὶ τὸ Μουσείον παιδευταί).

³⁷ Erről a problémáról bővebben a szerző 'Archiatres id est medicus sapientissimus'. Changes in the meaning of the term archiatros in the Roman Empire, in *Sapiens Ubique Civis*, 2014 (megjelenés alatt) című cikkében.

második feliraton, azaz Menandrosé, aki bizonyítottan közösségi orvos volt,³⁸ és a már említett Ruphinusé.

Az archiateros to d' értelmezésében ezért valószínűbbnek tűnik, hogy Ruphinus négyszer nyert,³⁹ esetleg mind a négy versenyszámot megnyerte. Menandros és Ruphinus is városi orvos volt, mindketten több versenyt és versenyszámot is nyertek,⁴⁰ de Menandros sehol sem tünteti fel győzelmeinek számát, jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy akkor miért nem jelöli, hányszor vagy hány versenyszámot nyert. Ezt az ellentmondást úgy lehet feloldani, hogy Wolters (1906: 298) felvetését fogadjuk el, amely szerint négyszer számnevet az agónothetéshez kell kapcsolni, azaz Rupheinos négyszer volt a verseny bírója. Ez a tézis annak fényében is fennáll, ha figyelembe vesszük, hogy Menandros neve mindig a győzteseknél fordul elő, míg Ruphinus első előfordulása a vezető tisztségviselők között található, ahol a betöltött hivatalok eleve jobban ki vannak hangsúlyozva a verseny elnökei kiválóságának, ezáltal a verseny fontosságának demonstrálása miatt. Az ásatásokon újonnan előkerülő feliratok segítségével remélhetőleg a közeljövőben pontosabban meg lehet határozni, hogy kik, milyen hivatalt betöltve elnököltek illetve küzdöttek meg egymással az ünnepeken.

Mint látható, a verseny nem a közösségi orvosok kiválasztására szolgált, az agónok céljának és lebonyolításának megértéséhez tágabb kontextusba kell helyezni a versenyeket. A tárgyalt korszak ugyanis épp egy nagy kulturális fellendülésnek, a klasszikus kori – elsősorban athéni – görög kultúra iránti érdeklődés kiújulásának ideje volt, amit második szofisztikának neveznek. Ugyanakkor a második szofisztika, ahogy Nutton (1971: 52) helyesen megállapítja, messze túlmutat a klasszikus minták iránti irodalmi érdeklődésen, legalább ennyire társadalmi jelenség is, l. a fentebb említett nagylelkű hadrianusi törvény a szónokok, tanárok, orvosok, stb. adókedvezményeiről, amelyet azután Antoninus Pius erősen korlátozni kényszerült.⁴¹ A második szofisztika főbb képviselői a nagyvárosokban éltek, mint Athén, Smyrna és Ephesos, amely kb. 200 ezer lakossal, széleskörű kereskedelmi kapcsolatokkal a második szofisztika egyik fő központja volt.⁴² A második szofisztika fontos jellemzője volt a verseny (agón), elsősorban vita formájában, amely nemcsak filozófiai vagy retorikai, hanem orvostudományi kérdésekre⁴³ is reflektált (Mattern 2008: 7-9, 69-72): az antik orvoslás két legnagyobb alakja, Hippokratés és Galénos is az első illetve második szofisztika virágzása alatt élt. Ezek az orvosi viták, bemutatókon a korszak orvosi iskoláinak (dogmatikus, empirikus, metodikus) képviselői gyakran mérköztek meg egymással (Debru 1995: 71).

³⁸ L. a Kurétés-listát (IvE III, 1038).

³⁹ L. Nutton (1977: 205), aki viszont tévedésből Woltersnek tulajdonítja a négyszeres győztes titulust. Csakhogy Wolters (1906:297) az agónothetéshez kapcsolja a négyszeres jelzőt.

⁴⁰ Menandros: 2. feliraton 3 versenyszám, ezen felül, IvE IV, 1165-ön egy versenyszám és valószínűleg az 1167-en is egy versenyszám, Ruphinus a 2. feliraton 1 versenyszám (vagy a fia?), mint ahogy az IvE IV 1164-en is.

⁴¹ A témáról bővebben l. Bowersock (1969: 30-42), Mattern (2008: 7-11).

⁴² Ephesos nagyvárosi státuszáról l. Strab. Geogr. 14, 1, 20-25, Bowersock (1969: 17-18, 27-28, 30), Friesen (1993: 158-159). Ephesos ugyanakkor a császárkorban híres orvosi központ volt, olyan kiváló orvosokkal rendelkezett, mint Ruphos vagy Sóranos.

⁴³ A korszak általános műveltségéhez hozzátartozott az orvostudomány is, annyira hogy Aulus Gellius Attikai Éjszakák című művében – miután egy orvos összekeveri a vénákat az artériákkal – úgy véli nemcsak az orvosok, hanem a szabad emberek (liberi), pláne a szabad művészetekben képzettek (liberaliter instituti) számára is szégyen (turpe est) ha nem foglalkoznak az orvostudománnyal. (Gell. Noct. Att. 18, 10, 8.)

Ezeknek volt szemtanúja és később résztvevője Galénos (Kr. u. 129 – ca. 216),⁴⁴ aki első tapasztalatait az orvosi vitákról még tanulóként szerezte, első iskolájában gyakran volt alkalma végighallgatni ilyeneket, gyakran más iskolák képviselőivel szemben. Az ott elhangzottak későbbi felidézése, ütköztetése saját vélekedéseivel és tapasztalataival, valamint továbbgondolása nagy hatással volt az ifjú Galénosra, és az orvosi képzés részének számított (Debru 1995: 70-71). Tanulmányai befejeztével visszatért szülővárosába, Pergamonba, ahol egy bonyolult anatómiai bemutató után mint gladiátororvost alkalmazták. 162-ben Rómába ment, ahol hamarosan nagy hírnévre tett szert az orvosi bemutatókon és vitákon, amelyeken a római arisztokrácia számos tagjavett részt, mint pl. Flavius Boethus, aki consul suffectus volt, vagy Lucius Sergius Paullus, 168-ban másodszer consul és praefectus urbi. A bemutatók és viták híre végül a császárhoz is eljutott, aki udvari orvosává tette. Ezért és a vitákba való belefáradása miatt Galénos 169-től felhagyott az bemutatókon való megmérettetéssel (Bowersock 1969: 60-64, Debru 1995: 69-70, Mattern 2008: 3, 16-20).

Debru (1995: 72-73) a Galénosnál leírt orvosi bemutatóknak két formáját különíti el, az anatómiai bemutatót és tanítást a tömegnek. A bemutató szűk körben vagy nagy tömeg előtt zajlott, előbbi esetben egy patrónus köré csoportosultak, és néhány filozófus, szónok és tanítvány is részt vett, míg utóbbi nyilvános volt, akár több napon át is tartott, és nem csak a művelt rétegeket célozta meg: olyanok is eljöttek, akik görögül egyáltalán nem tudtak.⁴⁵ Ezeket a körülményeket leszámítva a boncolás mellett mindig voltak magyarázatok, mint a bevezetés vagy célkitűzés, azaz mit fog látni a közönség,⁴⁶ majd a tárgyalás előtt valószínűleg a közönség csendre intése. Maga a tárgyalás a témáról írtak összefoglalásával, felidézésével kezdődött, majd a bemutató (deixis), felváltva magyarázatokkal (logos), amelyek az eddig bemutatottakat foglalták össze és új felfedezésekre hívták fel a figyelmet. A didaktikus bemutatók ugyanakkor nem nélkülözték a színpadi elemeket, mint amikor a bordaközi idegek elvágásával hirtelen elhallgatott vagy hangot adott az állat (Debru 1995: 74-75).⁴⁷ Az ephesosi cheirurgia versenyszám valószínűleg ehhez állhatott közel, kérdéses, volt-e anatómiai bemutató vagy esetleg csak szóban hangzott el, de nehezen képzelhető el, hogy egy ilyen gyakorlatias ága az orvostudománynak szemléltetés nélkül maradjon.

⁴⁴ Galénos és a második szofisztika kapcsolata annyiban ellentmondásos, hogy ő a szofistákat erkölcsstelen, szélhámos, állandóan civakodó, cinikus alakoknak írja le, akik nem képesek érvelni, a szavakat többre tartják a tetteknel és nem érdeklí őket az igazság. Ennek ellenére Galénos műveltségét, érdeklődését (orvosi kérdések mellett filozófiai, irodalmi, nyelvészeti témák iránt), vonzódását a klasszikus kori szerzőkhöz (elsősorban Hippokratéshez, de Platónhoz és Aristoteléshez is) a második szofisztika eszménye ihlette (Mattern 2008, 8-9:). Ez a műveltségi ideál nem csak kizárólag Galénosra volt jellemző, néhány kortárs is hasonló széleskörű műveltséggel kérkedett feliratain, mint pl. Hérakleitos Rhodianopolisból a Kr.u. 2. század elején, aki orvos költő és filozófus is volt (CIG 4315 = Samama 2003: 397-399, Nr. 290) vagy Gaius Calpurnius Collega Makedón a III-IV. századi Antiochiából, aki szónokként az első tíz attikai szónok, filozófusként Sókratés és Platón követőjének vallotta magát, emellett pedig archiatrosként Hippokratés munkásságát vette alapul (SEG 32, 1302 = Samama 2003: 432-434, Nr. 334) - talán Galénos munkásságának ihletésére?

⁴⁵ A boncolás végrehajtása szűk körben nyilván az előadó orvosra hárult, míg a széles tömegeknek tartott demonstrációkon a segítők illetve tanítványok hajtották végre a boncolás egy részét, esetleg egészét (Debru 1995: 74). Ez a munkamegosztás nyilvánvalóan a bemutató érthetőségét, sikerességét volt hivatott javítani, ráadásul az előadást gyorsabbá is tette. L. még Gal. 2, 672 K.

⁴⁶ Egyik legérzékletesebb ilyen leírás Galénosnál egy erasistratosi orvos bevezetője (Gal. 2, 664-665 K.), aki megígéri a közönségnek, hogy egy élő állat artériáját mutatja meg, amelyben nincs vér. Ezután arról beszél, miért ezt az állatot választotta, milyen módszert alkalmaz, meddig tart a gyógyulás, majd a vágás és miért üres a véna (Debru 1995: 74).

⁴⁷ Ugyanakkor néhány író, mint Polybios (Hist. 12, 25) vagy Dión Chrysostomos (Or. 33,6) elítélték az efféle bemutatókkal nagy tömeget magukhoz csodító orvosokat, akik – szerintük – a jó orvosokra is ségyent hoznak.

A nyilvános szereplés másik formája a tanítás a tömegnek, ami gyakran spontán, a beteg ágyánál felmerült téma megvitatása volt, bármiféle anatómiai bemutató nélkül. Galénos leírásai alapján az orvosi viták mindennapinak számítottak, és egy problémáról, mint pl. az érvágás hatékonysága, vitatkoztak a különböző nézeteket képviselő orvosok. A viták, előadások legnagyobb vonzereje Galénos - mint ahogy a második szofisztika szónokai és művelt emberei - számára is, az improvizálás, a szabad beszéd volt.⁴⁸ Ha nagyobb csoport előtt zajlott a vita, azon a művelt érdeklődők is részt vehettek, ilyenkor a közönség soraiban vetődött fel a probléma, gyakran egy könyvrészletből vagy bekezdésből kiindulva.⁴⁹ Ezek a témák, amelyek a kor orvosi tanaira reflektáltak, váltak a problémának nevezett agón tárgyává, amelyekről néhány könyv is készült, mint pl. az ephesosi Sóranosé, amely elveszett, vagy az aigai Dionysiosé, amely Phótios patriarcha (858-867 és 877-886) tolmácsolásában fennmaradt. Ez utóbbi ötven anatómiai, terápiás problémát tartalmaz, pro és kontra stílusban, először egy hipotézis pl. az érvágás szükségességéről majd ennek cáfolata (Debru 1995: 75-79).⁵⁰ Több mint valószínű, hogy az ephesosi orvosversenyek probléma versenyszáma is erre a sémára épült, amely ennél fogva kiválóan alkalmas volt a különféle orvosi iskolák képviselői közt is egy olyan minimumot képezni, amely alapján megítélhették egymás tudását.

Összefoglalva a leírtakat, új értelmezési keret áll rendelkezésünkre az ephesosi orvosversenyek esetében: a versenyek nem közvetlenül a városi orvos kiválasztását szolgálták, hanem egy szűk, értelmiségi, az elittel kiváló kapcsolatokat ápoló kör kompetenciáját, szakértelmét voltak hivatottak bizonyítani az erre fogékony közönség előtt. Ennek segítségével a leggazdagabb rétegek szélesebb körét nyerhették meg maguknak, ami több – és ami fontosabb, gazdagabb – pacienst jelentett és akár egy jelentős pozíció megszerzéséhez is hozzájárulhatott, mint Galénos és kortársai esetében. A verseny, bár a korábbi Asklépois-ünnepi hagyománynak nem feleltethető meg, a második szofisztika szellemiségéből vezethető le.

Irodalom

- BECHER, I.: *Antike Heilgötter und die römische Staatsreligion*. Philologus 114 (1970), 211-255.
- BIRLEY, A. R.: *Hadrian: The Restless Emperor*, London: Routledge, 1999.
- BOWERSOCK, G. W.: *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford: At the Clarendon Press, 1969.
- BRIAU, R.: *L'archiatrie romaine ou la médecine officielle dans l'Empire romain: suite de l'histoire de la profession médicale*, Párizs, 1877.
- BURASELIS, K.: *Kos Between Hellenism and Rome: Studies on the Political, Institutional and Social History of Kos from the ca. the Middle Second Century B.C. Until Late Antiquity*, Philadelphia: American Philosophical Society, 2000, (Transactions of the American Philosophical Society Volume 90, Part 4.).
- COHN-HAFT, L.: *The Public Physicians of Ancient Greece*, Northampton, Mass.: Smith College (Department of History), 1956 (Smith College Studies in History, 42).

⁴⁸ Galénos nem kis büszkeséggel hirdeti, hogy legalább hat napot beszélt ellenfele, Iulianos hippokratészi Aphorisma-értelmezéseit cáfolva (Gal. 18A, 253 K.). Egyébként kiváltképp az orvosi iskolák és az orvosi fogalmak használata volt a két kedvenc témája, amelyekről erőlködés nélkül egy egész napot is tudott volna beszélni (Debru 1995: 76).

⁴⁹ Ezeken a nagyobb vitákon olykor alkalom nyílt újabb páciensek megnyerésére, mint pl. Gal. 10, 369 K., amikor egy nő hallotta Galénos előadását a vérköpés (hemoptoe) gyógyításáról, hozzá fordult segítségért, mert ő is ebben a kórban szenvedett. Ehhez hasonló eset l. még Gal. 8, 50-51 K.

⁵⁰ A Diktuakáról bővebben van Staden (1999: 177-187).

- DEBRU, A.: *Les démonstrations médicales à Rome au temps de Galien*. In Ph. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (szerk.): *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University (13-15 April 1992)*, Amsterdam : Rodopi, 1995. vol. 1. (Clio Medica, 27), 69-81.
- DMITRIEV, S.: *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- EDELSTEIN, E. - EDELSTEIN, L.: *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, 2 kötet, Baltimore-London, John Hopkins University Press, 1998².
<http://dx.doi.org/10.1515/9783110816754.214>
- ENGELMANN, H.: *Ephesische Inschriften*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 84 (1990): 89-94.
- FONTANI, E.: *I Vedii di Efeso nel II. secolo d.C.* Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 110 (1996): 227-237.
- FRIESEN, S. J.: *Twice Neokoros. Ephesus. Asia and the Cult of the Flavian Imperial Family*, Leiden, New York, Köln: Brill, 1993 (Religions in the Graeco-Roman World, 116).
- FRIESEN, S. J.: *Asiarchs*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 126 (1999): 275-290.
- GRADVOHL, E.: *Sóranos: A nőök betegségekéről*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2006 (Kréne 8).
- HAEHLING VON LANZENAUER, B.: *Imperator Soter. Der römische Kaiser als Heilbringer vor dem Hintergrund des Ringens zwischen Asklepioskult und Christusglauben*, Düsseldorf: Tritsch Verlag, 1996 (Düsseldorfer Arbeiten zur Geschichte der Medizin 68).
- HERZ, P.: *Asiarchen und Archiereiai. Zum Provinzialkult der Provinz Asia*. Tyche 7 (1992), 93-115.
- KEARSLEY, R. A.: *The Mysteries of Artemis at Ephesus*. In Llewelyn, S. R. (szerk.): *New Documents Illustrating Early Christianity, Volume 6: A Review of the Greek Inscriptions and Papyri First Published in 1980-81*, Macquarie: The Ancient History Documentary Research Centre, Macquarie University, 1992, 196-200.
- KEIL, J.: *Ärzteinschriften aus Ephesos*. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien VIII (1905): 128-138.
- KNIBBE, D.: *Ursprung, Begriff und Wesen der ephesischen Kureten*. In Knibbe, D.: *Forschungen in Ephesos IX/1/1*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981, 70-92.
- KORPELA, J.: *Das Medizinpersonal im antiken Rom. Eine sozialgeschichtliche Untersuchung*, Helsinki: Suomalainen Tiedeakademia, 1987 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Dissertationes Humanarum Litterarum 45).
<http://dx.doi.org/10.1017/s002572730004864x>
- MARASCO, G.: *Les médecins de cour à l'époque hellénistique*. Revue des Études Grecques 109 (1996 júl.-dec.), 435-466.
- MASTROCINQUE, A.: *Les médecins des Séleucides*. In Ph. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (szerk.): *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University (13-15 April 1992)*, Amsterdam: Rodopi, 1995. vol. 1. (Clio Medica 27), 143-151. [10.1163/9789004210912_021](http://dx.doi.org/10.1163/9789004210912_021)
- MATTERN, S. P.: *Galen and the Rhetoric of Healing*, Baltimore: John Hopkins University Press, 2008. <http://dx.doi.org/10.1017/s0025727300000752>
- NÉMETH, GY.: *A hellénisztikus kori alapítványi iskolák*. Ókor XII. évf, 4. sz. (2013): 17-23.
- NUTTON, V.: *The Medical Profession in the Roman Empire from Augustus to Justinian*, Diss., Cambridge, 1970.

- NUTTON, V.: *Two Notes on Immunities: Digest 27, 1, 6, 10 and 11*. The Journal of Roman Studies, 61 (1971): 52-63.
- NUTTON, V.: *The Chronology of Galen's Early Career*. The Classical Quarterly, 23/1 (1973 máj.), 158-171. <http://dx.doi.org/10.1017/s0009838800036600>
- NUTTON, V.: *Archiatri and the Medical Profession in Antiquity*. Papers of the British School at Rome, 45 (1977): 191-226. <http://dx.doi.org/10.1017/S0068246200009211>
- NUTTON, V.: *Continuity or rediscovery? The city physician in classical Antiquity and medieval Italy*. In Russell, A. W. (szerk.) *The Town and State Physician in Europe*, Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1981, 9-46.
- NUTTON, V.: *The medical meeting place*. In Ph. van der Eijk, H.F.J. Horstmanshoff, P.H. Schrijvers (szerk.): *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University (13-15 April 1992)*, Amsterdam: Rodopi, 1995. vol. 1. (Clio Medica 27), 3-25.
- NUTTON, V.: *Ancient Medicine*. London-New York: Routledge, 2004.
- POHL, G.: *De graecorum medicis publicis*, Berlin, 1905.
- SAMAMA, É.: *Les médecins dans le monde grec: sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Genf: Librairie Droz, 2003 (École pratique des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques, 3. Hautes études du monde gréco-romain, 31).
- STEGER, F.: *Asklepiosmedizin. Medizinischer Alltag in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004 (Medizin, Gesellschaft und Geschichte. Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung; Beiheft 22).
- VAN STADEN, H.: *Rupture and continuity: Hellenistic reflections on the history of medicine*. In Ph. van der Eijk (szerk.): *Ancient Histories of Medicine: Essays in Medical Doxography and Historiography in Classical Antiquity*, Leiden: Brill, 1999 (Studies in Ancient Medicine 20), 143-188.
- WEIß, P.: *Asiarchen sind Archiereis Asias. Eine Antwort auf S. J. Friesen*. In Ehrhardt, N. - Günther, L.-M. (szerk.): *Widerstand – Anpassung – Integration. Die griechische Staatenwelt und Rom. Festschrift für Jürgen Deininger zum 65. Geburtstag*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002, 241-254.
- WOLTERS, P.: Ἀρχιατροὺς τὸ δ'. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien IX (1906): 295-297.

A tiszta ivóvíz ügyének megjelenése néhány dualizmuskori egészség- és járványügyi ismeretterjesztő kiadványban és hatósági dokumentumban

The case of drinking water in some educational editions and magisterial documents about sanitation and epidemiology in the age of dualism

Bozó Bence Péter doktorandusz
ELTE BTK
lecter70@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Keywords: hygiene, cholera, drinking water, boiling, filtering

Kulcsszavak: higiénia, kolera, ivóvíz, forralás, szűrés

A civilizációs és tudományos háttér

A nemzetközi háttér

A 19. század modernizálódó országaiban kialakult a gyáripar, megerősödött a szolgáltatói szektor. Az ily módon létrejött munkahelyek miatt egyre többen költöztek a rohamosan fejlődő városokba. Hirtelen megnövekedett a népsűrűség, ami sürgősen megoldandó nehézségeket idézett elő a városok vezetőségének és az építésükkel, működtetésükkel foglalkozó szakembereknek.

A legnagyobb főfájást a közegészségügy okozta. Olyan túlszűfolt településekről, ahol higiéniai gondok adódtak, korábbi korszakokból is van tudomásunk. Az újkorban azonban valamennyi iparosodó város a nagy tömegben beköltözőkkel volt kénytelen szembesülni. Ehhez más folyamatok is társultak. A polgárosodó társadalmaknak egyre fontosabbá vált a jó életkörülmények megteremtése s az ezzel párhuzamosan megnövekedett igények kielégítése. A rohamosan fejlődő orvoslás és egy új tudományág, a közegészségtan is segítette őket céljaik elérésében.

A legújabb orvostudományi eredményeket hasznosító orvosoknak és higiénikusoknak sok teendőjük akadt: a 19. században nemcsak a korábbi évszázadokból közismert enteritisz,¹ tífusz és vérhas fenyegette a városi népességet, hanem egy új járvány, az „újkor pestise”: az Ázsiából behurcolt kolera, amely az 1820-as évek végétől bizonyos időközönként visszatért,

¹ Az enteritisz itt heveny lefolyású, mikroorganizmusok által okozott bélgyulladást jelent.

újra és újra kétségbeesésbe sodorva az európai országokat. Az orvostudomány még a betegségekért felelős mikrobák felfedezése előtt megsejtette, hogy ezek a kórok valószínűleg a szennyezett ivóvízzel terjednek. Ahhoz korábban sem volt szükség a tudományra, hogy az emberek tisztában legyenek a piszkos ivóvíz fogyasztásának egészségkárosító hatásával. Az ellenben már a tudományos előrelépés eredménye volt, hogy a sokakat megbetegítő és megőlé fertőző betegségek és a romló minőségű városi vízkészletek használata közötti kapcsolatot felfedezzék, s hogy kikísérletezzék a további tragédiák elkerülésének módjait.

Az orvosi mikrobiológia éppen a 19. század második felében azonosította a kórokozó mikroorganizmusokat. Így derült ki az is, hogy az ivóvíz útján terjedő fertőzéseket miféle biológiai szerveződések okozzák. A járványtan hagyományos elméletei lassan megdőlték. Régen úgy vélték, hogy a fertőzésnek három formája van: a miasmatikus, a contagiosus és a miasmo-contagiosus. A miasmatikus fertőzések csak egyes területeken alakulnak ki, mivel itt adottak a kialakulásukhoz szükséges anyagok. Ezzel magyarázták, hogy a váltóláz a mocsaras területeken élőket betegítette meg (Breuer 1886: 16). A contagiosus fertőzéseket tartotta a hagyományos orvoslás ragályosnak. Úgy gondolták, hogy ezek esetében olyan anyagok (mérgek) keletkeznek néhány testben, amelyek aztán az egészséges szervezetbe jutva váltanak ki tüneteket. Ebbe a csoportba sorolták például a vörhenyt, a kanyarót, a himlőt, a torokgyíkot és a gümőkört (Breuer 1886: 16–17). A miasmo-contagiosus betegségek alapanyaga ugyan a beteg testben fejlődik ki, de csak a környezet bizonyos körülményeinek együttállása teszi azt veszedelmessé, akár az ázsiai kolera esetében (Breuer 1886: 17).

A kórokozók izolálása forradalmi hatású volt. Az orvostudomány egyelőre képtelen volt az egyöntetű értékelésre, hiszen ehhez további kutatásokra volt szüksége. Kialakult egy átmeneti állapot, amelyben a régi elképzelések hívei és az új eredményeket eltérően értelmezők egyszerre hallatták hangjukat. Idővel két nagy iskola állt szemben egymással: a Max von Pettenkofer vezette müncheni és a Robert Koch-féle. A két irányzat a kolerajárványok kialakulásán és terjedésén vitatkozott a leghevesebben.

Pettenkofer a miasmatikus-contagiosus tanításhoz kapcsolódva abban hitt, hogy a kolera csak bizonyos körülmények között jöhet létre. 1856-ban München talajvízrétegével kezdett foglalkozni. Megfigyeléseire alapozva összefüggést mutatott ki a talajvíz és az olyan betegségek között, mint a hagymáz (tifusz) és a kolera: mindenütt, ahol kitortek ezek a járványok, likacsos, talajvízzel telített földréteget talált (Adalék... 1865: 4). Ahol ellenben sziklás, tömörebb, vagyis vízmentes volt a talaj, az ott élőknek semmi félnivalójuk nem akadt (Adalék... 1865: 4). Bár néhány angol orvos kimutatta a fertőzött kútvíz elsődleges szerepét a járványok terjedésében (Adalék... 1865: 5), Pettenkofer és kollégája, Buhl elvetette ezt a felismerést. Számukra a kutak csak annyiban voltak jelentősek, amennyiben árnyékszékek és szemétdödrök közelében álltak, mivel – úgymond – így nagy mennyiségben szivároghattak beljük a hagymáz és a kolerát kiváltó rothadó anyagot. Ezt a bomlási terméket a két német tudós szerint bármely szerves anyag erjedése létrehozhatja, így nem pont az emberi ürülék a fő veszélyforrás. A humán eredetű fekália vagy hányadék által szennyezett víz előidézhet ugyan megbetegedéseket néhány háztartásban, de egész városokat megbénító katasztrófákat aligha (Adalék... 1865: 5).

Pettenkofer a következő években kidolgozta elméletét a talajvízszint ingadozásának és a járványok kialakulásának viszonyáról. Ha a vízszint csökken – vélte a müncheni professzor –, a talajban lévő szerves anyagok erjedni kezdenek, ártalmas párákat gerjesztenek, amely a talaj nyílásain át a szabadba távozik, és megmérgezi a levegőt, ennek belégzése pedig megnöveli a ragály kialakulásának esélyét. Ha azonban a vízszint magas, az erjedés nem következik be, és a betegség sem fejlődik ki. Az ideális megoldás a talajvízszint szabályozása lenne, de egy nagyvárosban ez megvalósíthatatlan (Adalék... 1865: 5–6). Csupán arra törekedhet a

lakosság, hogy minél kevesebb szerves anyaggal szennyezze a talajt, a lakásokat pedig minél több szellőztetéssel mentesítse a mérgező levegőtől (Adalék... 1865: 6).

Bár megdönthetetlen bizonyítékkal sosem tudták alátámasztani, Pettenkofer teóriája az 1860-as és az 1870-es években nagy népszerűségnek örvendett. Magyarországon sem volt ez másképp. Lengyel Béla 1872 decemberében Pettenkofer nézeteiből vonta le következtetéseit: a kolera megelőzésére a koleraanyagot illetve –csírákat kell közömbösíteni vagy az emberi szervezetet egészségben tartani (Lengyel 1872: 458–459), hogy ellenállhasson a fertőzésnek. Halász Géza 1879-es dolgozatából kiderül, hogy ezek a tézisek, bár a járványtan még mindig nem igazolta őket, változatlanul nagy tekintélyt biztosítanak Pettenkofernek a magyar orvosok körében (Halász 1879: 48–49).

A müncheni professzor szépen kidolgozott, logikus elmélete csak azt követően vesztette el időszerűségét, hogy Robert Koch 1884-ben bebizonyította: a kolerát egy baktérium váltja ki, a betegség kialakulása pedig nem a talajvíz mozgásától és a talajban végbemenő rothadástól függ, hanem attól, hogy ez a kórokozó adott esetben képes-e a fertőzésre. A szakfolyóiratok időnként még idézték Pettenkofert, de a fertőző betegségek tanulmányozása a továbbiakban Koch munkásságára épített.

A hazai háttér

Sok lehetőséggel kecsegtető, vonzó légköre Pest-Budát, majd 1873 után Budapestet fokozatosan a 19. századi Magyarország legnépesebb településévé növelte. Nem véletlen, hogy a külföldi nagyvárosokban már szokványos civilizációs nehézségek az országban először itt tűntek fel. A talajvízes kutak, valamint a Duna és a patakok vize, amelyekből a lakosság még hosszú ideig ivóvizének javát merítette, egyre megbízhatatlanabbak lettek.

Vidéken, a dombságok környékén változatlanul a közeli források kristálytiszta vizét itták, ami megkönnyítette az ottani lakosság életét. Az Alföldet azonban az 1860-as évektől súlyos ivóvízhiány sújtotta, az aszályos időjárás és az alacsony vízállást eredményező folyószabályozások következtében. A kormány figyelmét Zsigmondy Vilmos hívta fel a problémára. A bányamérnök a következő indoklással küldte el *Emlékirat az Alföldön fúrandó artézi kút tárgyában* című iratát a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumnak és Szilágyi József miniszterelnöknek 1873. január 27-én: „Az Alföldre, hazánk e Kánaánjára, rendkívüli időjárásakor kettős baj nehezedik. Nagy szárazság idején Saharává, túlságosan nedves időjárás mellett pedig tengerre változik át. Állításomat az imént lefolyt évtized igazolja.” (Zsigmondy 1873: 16) Művében elemzi a tájegység geológiai viszonyait, majd bizonyítja, hogy a föld mélyében, a Congeria-réteg alatt valószínűleg nagy édesvízréteg rejtőzik (Zsigmondy 1873: 8–9). Mélyfúrású kutak létesítésével már próbálkoztak Nyíregyházán, Debrecenben, Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen, Tóbán, Szabadkán és Pécskán, ám a víz egyiknél sem tör fel, csak merítéssel hozható a felszínre (Zsigmondy 1873: 9). Olyan artézi kutakra van tehát szükség, amelyek építését földtani vizsgálatok alapozzák meg.

Zsigmondy Vilmos unokaöccse, Zsigmondy Béla irányította azt a vállalkozást, amely több jól működő artézi kútat fúrt alföldi városoknak és településeknek az 1880-as években. A példát kúttársaságok és kútfúró dinasztiák alapítása követte (Harmat 1995: 7–8). A valódi szakértelemmel létrehozott kútépítmények és az ezekre alapozott vízművek ugyan nem oldották meg az Alföld valamennyi pontján az ivóvízellátást, de sokat enyhítettek az addigi nélkülözésen.

A tiszta vízforrás hiánya mellett a század ötvenes, hatvanas és hetvenes éveiben dúló kolerajárványok pusztításai és a külföldi medicina eredményei is vitákat gerjesztettek a tudományos fórumokon és a folyóiratokban. Az 1857-től Markusovszky Lajos által

szerkesztett Orvosi Hetilap és melléklete, a Közegészségügy és Törvényszéki Orvostan naprakész információkat szerzett a nemzetközi tudományos életről, és lehetőséget adott a hazai orvosoknak szakmai véleményük és eredményeik kifejtésére. Követendő példák franciaországi és nagy-britanniai városok voltak, ahol a kutatásokkal, felmérésekkel megalapozott tervezés és a körültekintő építkezés biztonságosabbá tette az életet. A *Pest városa vízvezetése* című 1865-ös tárcsa éppúgy fontosnak tartja a víz tisztaságát, mint a testét, a lélekét, az utcáét vagy a levegőét (Pest városa... 1865: 43). A középkor nagy járványai az emberiség tudatlansága miatt pusztíthattak oly kegyetlenül (Pest városa... 1865: 44). Hogy ezek még az 1860-as években is megbetegíthetnek, az elhanyagolt tisztaság következménye, pedig ugyanúgy le lehet őket győzni, mint a gyermekágyi lázat (Pest városa... 1865: 44). További kialakulásukat a vízvezetékrendszer kiépítése előzhetné meg (Pest városa... 1865: 45). Fontos tudománytörténeti adalék a cikknek az a része, amely a betegségek elleni küzdelemről szól. E szerint a tudomány már nem hisz abban, hogy a betegségek Isten kikerülhetetlen csapásai, melyeket csak az ima és a vezeklés enyhíthet. A járványokat olyan fizikai és vegyi tényezők eredményei, amelyek az ember hanyagságának következményei (Pest városa... 1865: 44–45).

A bakteriológia tudományának intézményesülése miatt a biológiai összetétel lett a legfontosabb szempont az ivóvízkészletek megítélésénél, háttérbe szorítva az egészséget szintén befolyásoló ásványi anyagtartalom tanulmányozását. A 19. század emberének éppen elég örömet szerzett, hogy végre célzottan harcolhatott a rettegett parányi lényekkel, melyek addig elrejtőztek figyelme elől. Így válik érthetővé, miért foglalkozott a legtöbb, nagyközönségnek készült publikáció – legalábbis Magyarországon – kizárólag a vizek szennyezettségével, bár az is igaz, hogy a hétköznapi ember vízforrásának adott kémiai komponenseivel, akárcsak ma, nem sokat tudott kezdeni, csak tisztaságára vigyázhatott.

Eltérő nézeteik ellenére abban a legtöbb szakértő egyetértett, hogy a gondosan szigetelt, zárt vezetékrendszer vezetne hatalmas javuláshoz. Hiába volt azonban a sok tudományos megbeszélés, cikk, terv és tanács, az átfogó vízhálózat még sokáig nem készült el sem Budapesten, sem a vidéki településeken. Kockázatos beruházás volt ez minden esetben, anyagilag és egészségügyileg egyaránt. A városatyák többnyire arra törekedtek, hogy kivárják egy olyan terv összeállítását, amely költséghatékony, valamint hosszú távon biztosítja az egészséges és folyamatos vízellátást. A kortársak persze csak az égető szükséglet semmibe vevő halogatást vették észre a folyamatban. Az Orvosi Hetilap egyik szerzője az 1860-as évek második felében a magyarság ázsiai lomhaságát és csökönységét hibáztatta a mulasztásokért (Pest, szeptember 6-án... 1866: 637). Az 1880-as évektől ugyan több helység és régió vízellátásán segített az artézi kutak fúrása, de egy olyan infrastruktúra létesítésével, amely az adott körülményekhez képest jó minőségű vizet szolgáltatott volna, a legtöbb törvényhatóság így is adós maradt.

A lakosok többségének tehát maradt a kútvíz, olykor a folyóvíz. Az emberek zöme maga volt kénytelen ezeket a készleteket kezelni, minőségüket megőrizni vagy éppen javítani. Nagy volt tehát a kockázat, hogy esetenként a szakszerűtlen eljárás újabb járványok kitörését okozhatja. Hogy elkerüljék az efféle helyzeteket, ismeretterjesztő kiadványok keletkeztek. Ezeket két csoportra oszthatjuk. Az egyikbe olyan írások tartoznak, amelyek részletesen tárgyalják, hogyan szerezzen a kor embere ivóvizet, hogyan szűrje azt, tárolja és fogyassza biztonságosan. Mindezek mellett hasznos ismertetőket tartalmazhatnak technikai újdonságokról, új módszerekről, amelyek javíthatnak az ivóvíz minőségén. A másikat járványügyi értekezések alkotják. Ezekből a korabeli olvasni tudó közösség, az általános teendők mellett, azt is megtanulhatta, hogyan bánjon a fogyasztásra és háztartási használatra szánt vízzel ragályok, főleg a kolera tombolásának idején, s így a gyarapodó járványügyi

tudásanyagot is megszerezhetette. Hivatalos körözüvényeket újfent ragályok idején adtak ki, amelyek rendeletekkel próbálták mérsékelni a veszteségeket.

A kiadványok

Az ivóvíz közegészségügyi tekintetben általában; Pestváros ivóvíz-szükséglete különösen című 1872-es munka közérthető mondatai az akkori köznyelv kifejezéseivel igyekeztek közelebb hozni hétköznapi olvasójukhoz a természettudományok számukra is hasznosítható részét. Névtelen szerzője szerint az ember számára az íztelen, szagtalan, színtelen és átlátszóan tiszta eső- és forrásvíz minősége az ideális (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 4). Azt a vizet kell tehát kezelni, amely nem felel meg ezeknek a kritériumoknak. A főváros egyik legfontosabb forrása a szennyes Duna, így fontos az abból merített víz ülepítése és szűrése (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 5). A folyókba, szemben a forrásokkal, szerves anyagok kerülnek: mohák, falevelek, madárürülékek és állattetemek. Ezek mennyisége kétféleképpen nőhet meg: a nyári melegben erjedéssel, valamint abban az esetben, ha a folyó nagy felületen érintkezik a levegővel, mint például a Duna (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 8).

A levegő szerves részecskéit a mű ázalékoknak nevezi, azok származékait pedig kelemeknek és petéknek (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 8–9). Bár Semmelweis és Pasteur addigi munkássága nemzetközi hírű volt, és már Robert Koch is hozzáfogott kutatói tevékenységéhez, a tudomány még nem alkotta meg a mikroszkopikus élőlények leírásához szükséges, kötött elnevezésekkel és kifejezésekkel dolgozó nyelvezetet, ezért elkerülhetetlen volt, hogy a bomlási folyamatokat és azok élettani hatásait bemutató szakértők többé-kevésbé egyéni névadásokkal fogalmazzák meg mondanivalójukat. Az „ázalékok”-ról azt is tudták, hogy azonnali szaporodni kezdenek, mihelyst állni hagyják az őket tartalmazó víztömeget (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 8–9). A folyóvizet tehát nem szabad sokáig tárolni, tisztítására pedig alkalmasabb a szűrés, amely mozgásban tartja, szemben az ülepítéssel (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 9). Fontos, hogy a megszürt vizet is mozgassák, mert a szűrés sem távolíthatja el a láthatatlan szennyeződések, amelyek különösen meleg időben szaporodhatnak el, és ihatatlanná tehetik a készletet (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 9–10).

A háztetőkről és a lejtőkről gyűjtött esővíz fogyaszthatósága szintén veszélybe kerülhet, hiszen ezeken a felületeken újfent elszaporodhatnak az ázalékok és a peték, ezért szükséges őket többször is tisztítani (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 11). A poshadás megelőzésére felváltva kell kavics- és szénrétegeket teríteni a vizet tároló ciszternák aljára (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 12). Ez a módszer a szén ma is ismert fertőtlenítő hatását aknázza ki.

A talajvizet kutakról és magáról a talajvízről is sokat olvashatunk a könyv lapjain. A pesti külvárosi területek homoktalajának vize az 1820-as években még jobb minőségű volt, mint a belvárosi kutaké. Mióta azonban a külvárosi kerteken lakások épültek, az ottani talajvíz is egyre ihatatlanabbá vált (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 27). A kútúrás addigi gyakorlatáról a szerző, a polgári jólét szellemében, elítélő sorokat ír. Szerinte az ember évszázadokig csak a mennyiséggel törődött a minőség rovására, így kevés használható kút létesült (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 13). A pöcegödröktől, szivárgó árkoktól és csatornáktól szennyes talajvíz miatt a 19. századi magyar fővárosban egyre körültekintőbben kellett kutat ásni, s erre a jelen sorokban elemzett írás is rámutat. Ha a kút feneké elég mély ahhoz, hogy elérje a forrásvíz rétegét – olvashatjuk –, nagyobb az esély, hogy talajvízzel csak részben szennyezett kútvizet meríthessünk belőle. Ez esetben elegendő, ha cementtel vonják be a kút belső falát, hogy teljesen elszigeteljék a talajtól (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872:

15). Azok a kutak, amelyek feneke nem nyúlik le a forrásvízrétegeig, csak egészségre káros talajvizet nyújthatnak, amely önmagában alkalmatlan a fogyasztásra. Ezeket az építményeket addig kell mélyíteni, amíg el nem érik a talaj forrásvíztartalékait, bár az ilyen átalakítás költségeiből akár új kutakat is lehetne létesíteni (Az ivóvíz közegészségügyi... 1872: 15–16).

A kötet részletesen bemutatja a kútásás helyes módját, a kutak nyílásába fűrt csövek anyagát, a leendő fővárosi artézi kutakhoz fűzött, utólag túlzónak bizonyult reményeket, a földalatti vízkészletek nyomását és még több más ismeretet. Ez a gazdag információanyag jól mutatja, mennyi mindent volt érdemes tudnia a kor emberének, ha jó minőségű ivóvizet akart fogyasztani.

Az ivóvíz közegészségügyi tekintetben még a kórokozó mikrobák sorozatos felfedezésének előestéjén jelent meg. Az 1880-as években lassan nyilvánvaló lett, miféle élőlények az „ázalékok”, a „kelemek” és a „peték”, amelyek még a szűrt vízben is hemzsegnék. A következő évtizedek tájékoztató irodalmából fokozatosan eltűnnek a régi, leleményes szakszavak. Helyettük időnként még gombákról olvashatunk, ám idővel a baktérium vált az egyedüli formális elnevezéssé.

Breuer Ármin írása, a Természettudományi Füzetek sorozat részeként kiadott, *A tanító feladata a közegészségügy terén* című, 1886-ban jelent meg. Nem sokat foglalkozik az ivóvízzel, ellenben a higiénéjával, amelynek az ivóvízügy is része, annál többet. A temesvári orvos azzal kezdi értekezését, amely más egészségügyi fórumon is oly gyakran előfordult ezekben az évtizedekben: az antikvitás tisztaságkultuszának felmagasztalásával. Arisztotelészre hivatkozik, aki szerint az ókori görögök mind az ivóvíz, mind a városok tisztaságára nagyon ügyeltek (Breuer 1886: 2). A rómaiak ivóvíz- és szennyvízhálózatot is építettek, de ezek a birodalom bukásával elenyésztek, más vívmányokkal egyetemben (Breuer 1886: 2).

Sok reményt fűzött a magyar orvosközösség és az egészségügyet szívükön viselő értelmiség az 1876-os egészségügyi törvényhez. A várakozások azonban csak részben teljesültek, s erre Breuer Ármin is rámutat. Ő a köznép tudatlanságában látja annak okát, hogy az európai színvonalú jogszabály hatása alig jelentkezik (Breuer 1886: 3). A veszedelmes műveletlenség megszüntetése a tanítók feladata, mégpedig az egészségügy oktatásával (Breuer 1886: 10).

Breuer a koleráról is megosztja tudását. Ez egyfelől naprakész: Robert Koch nyomán a kolera kórokozóját a hasadó gombák családjába tartozó comma-bacilusként határozza meg (Breuer 1886: 16), vagyis pontosan tudja, hogy német kollégája 1884-ben izolálta a mikrobát. Ugyanakkor a hagyományos járványelmélet híve, s ennek szellemében javasolja a mocsarak lecsapolását és a pangó vizek elvezetését a kór elleni hatékony védekezés gyanánt (Breuer 1886: 18).

1892 és 1894 között mindhárom évben dúlt a kolera. Nem csoda, hogy a kiadók új tájékoztató munkákat jelentettek meg, a legtöbbet 1892-ben. E. Kovách Aladár kötete, *A kolera* határozottan lebeszél a forralatlan, általában a túl sok víz fogyasztásáról. Ezután más szakírók is úgy írnak a vízforralásról, mint a legeredményesebb védekezési módról. E. Kovách ezen felül bővelkedik a helyettesítő ötletekben: forralt, majd újból lehűtött, illetve citromos vagy sósavas víz, könnyű fehér- vagy vörösbor, kevés pilseni sör, pezsgő, konyak és „frissen szedett savtartalmú” ásványvíz (E. Kovách 1892: 6). Másutt újból kiemeli, hogy az ivóvizet forralással illetve néhány csepp sósavval vagy citromsavval lehet ártalmatlanná tenni (E. Kovách 1892: 7). A szeszitalok túlzott fogyasztását is ellenzi a szerző (E. Kovách 1892: 7). Ez a vélemény régi megfigyelésen alapul: a túlzásba vitt élvezetek gyengítik az ellenálló képességet.

Ferenczy József koleragombának nevezi a magas hőmérsékleten elpusztuló kórokozót (Ferenczy 1892: 4), és óva int a trágyadombok, a szemétrakások és az árnyékszékek elhelyezésétől a kutak körül (Ferenczy 1892: 6). A *Hogy viselkedjünk cholera-veszély idején?* című hivatalos körözlés, a szokványos utasítások mellett, tiltja a bizonytalan eredetű víz fogyasztását, különösen éhgyomorral (Hogy viselkedjünk... 1892: 6). Ez a dokumentum is ajánl néhány alternatív folyadékpótlási lehetőséget, amelyek részben egyeznek E. Kovács listájának elemeivel. A forralt víz borral, borkő- vagy citromsavval elegyített keverékei, a kezeletlen víznek és sósavcseppeknek a renyhe emésztést enyhítő egyvelege, végül a szénsavtartalmú forrás- és mesterséges vizek itt is felbukkannak, új elem viszont a limonádé (Hogy viselkedjünk... 1892: 6). Jó víz nyerhető a szűrővel felszerelt vízvezetékekből, az artézi kutakból, a Lukács fürdő és a Császárfürdő forrásaiból (Hogy viselkedjünk... 1892: 17).

Oláh Gyula *A fertőtlenítés kolera idejében. Orvosok, hatóságok, községi elöljáróságok és a kolera ellen okszerűen védekezni akaró közönség használatára* címet viselő írása mintha óvatosságra intene egy olyan korban, amikor félt, hogy az orvosi kutatások eredményei valamiféle baktériumhisztériát váltanak ki. Oláh szerint semmit sem lehet tenni az ellen, hogy a legtöbb ivóvíz tartalmaz ártalmas baktériumokat. Jó hír, hogy az emberi szervezet zömüknek képes ellenállni, mivel már alkalmazkodott hozzájuk (Oláh 1892a: 62). Amikor az ember új helyre költözik, az ottani ivóvíz enyhe panaszokat vált ki szokatlan mivolta (vagyis másfajta mikrobiológiai összetétele) miatt, de ebben nincs semmi rendkívüli (Oláh 1892a: 62). Azokkal a kutakkal, folyókkal és patakokkal szükséges foglalkozni, amelyek valódi veszélyt jelentenek az egészségre, mivel káros hatású rothadási baktériumok tenyésznek bennük (Oláh 1892a: 62–63). A víztisztításban hagyományos homoki szűrés a veszélyes baktériumok ellen mit sem ér (Oláh 1892a: 63).

Oláh Gyula a baktériumszűrők elterjesztésében látja a megoldást. A Pasteur-Chamberland-féle szűrőkészüléket javasolja (Oláh 1892a: 64), amelyet Charles Chamberland, Louis Pasteur munkatársa szabadalmaztatott 1884-ben. A készülék annyira hatékony, hogy a hatóságoknak minden háztartást, amely vezetékes vízzel van ellátva, a használatára kellene kötelezniük (Oláh 1892a: 64), sőt a vidéki házakat is érdemes lenne velük felszerelni (Oláh 1892a: 64–65). Ugyanakkor nem lehet arra számítani, hogy a készülékek valóban elterjednek, ezért a leghatékonyabb módszer továbbra is a víz felforralása vagy a kockázatos források elzárása a lakosság előtt (Oláh 1892a: 65). Oláh már nem hiszi, hogy elegendő a népesség pusztá felvilágosítása. A hivatalos szerveknek kötelessége a kutak szennyezésének megakadályozása, sőt a magántulajdonban lévő kutakra is tanácsos lenne kiterjeszteniük joghatóságukat. Csak így lehet véget vetni annak a még mindig széles körben gyakorolt rossz szokásnak, hogy pöcegödröket, árnyékszékeket és trágyadombokat telepítenek a kutak közelébe (Oláh 1892a: 65). A legsürgősebb teendő viszont az, hogy megtiltsák a kutak használatának a víz kimerését otthonról hozott edényekkel, hiszen így bármikor végzetes fertőzés történhet. Ehelyett minden kutat saját vödörrel vagy kannával kell felszerelni (Oláh 1892a: 65). Oláh bizonyára arra gondolt, hogy ezek tisztaságát szintén a hatóságok fogják ellenőrizni.

Ugyancsak Oláh Gyula vetette papírra *A kolera és a kolera elleni védekezés* sorait. Ebben arról ír, hogy nem lehet minden vízkészletet megvizsgálni fogyasztás előtt, ezért valamennyivel úgy kell bánni, mintha kolerával lenne fertőzött: fel kell forralni, majd le kell hűteni (Oláh 1892b: 30–31). Ez a munka már arra is figyelmeztet, hogy a fertőtlenített vízből olyan eszközökkel szabad merni és csak olyan pohárral inni, amelyeket előzőleg szintén forró vízzel öblítettek el. A kézmosásra is tanácsos figyelni (Oláh 1892b: 30–31). A pohár törölgetésére való ruha is legyen tiszta, és arra is fontos ügyelni, hogy a legyek ne szálljanak

rá a poharakra vagy bármilyen más használati tárgyra (Oláh 1892b: 30–31). A szerző előzőleg tárgyalt írásában még „megelégedett volna” a rendelkezéssel, hogy minden kútnak legyen saját merítőedénye vagy vedre. Itt már azt tartja elérendő célnak, hogy minden kútépítményre szivattyút szereljenek, ám ismét leszögezi: szigorúan tiltani kell az otthonról hozott edények használatát (Oláh 1892b: 31). Oláh Gyula is ír az ivóvízbe cseppentett sósavról, amely képes elpusztítani a gyomorba került kórokozókat (Oláh 1892b: 33).

Csapodi István *A fertőző betegségek és a kolera* című írása (1893) sajátos vegyülete a fertőzésekről egykor érvényben lévő, már említett elgondolásoknak és az új bakteriológiai eredményeknek. Mindenesetre az író érti az ivóvíz járványterjesztő szerepét. A kolera hazája India – írja –, s vannak olyan ragályok, amelyek nálunk fejlődnek ki. A hideglelés Magyarország mocsaras vidékein dönti le az embert a lábáról, ha belélegzi a mocsarak gőzét, a posványos földön alszik vagy éppen az ottani vízből iszik (Csapodi 1893: 5). Megoldást jelenthet az artézi kutak fúrása (Csapodi 1893: 5).

Csapodi arra figyelmezteti olvasóit, hogy a kolerás beteg ürüléke és hányadéka erősen fertőz, ugyanis „*tele van a kolera csirájával*” (Csapodi 1893: 9). Ezeket a csirákat szinte minden terjesztheti, amivel érintkeznek: a szél, a talaj, a víz, a legyek, de az ételek és az italok is (Csapodi 1893: 9). A kutak körül nem lenne szabad mosni, mert a piszkos víz a kútba szivároghat (Csapodi 1893: 11). Kolera- vagy tífuszjárvány idején a legbiztosabb a kútvíz fogyasztásának elkerülése. Helyette a szűrt vezetéki víz ajánlott, előzetes forralással (Csapodi 1893: 11).

Csapodi a szegényeket kiszolgáltatott helyzetben lévőknek tekinti, ám némileg felelősnek is tartja őket betegségeikért. Igaz, hogy olyan helyen kénytelenek élni, ahol rossz az ivóvíz és nincs jó csatornázás, de ők is ártanak maguknak, amikor óvatlanul veszik magukhoz ételüket és italukat (Csapodi 1893: 12–13).

A történészként is alkotó orvos, Thim József 1899-ben publikált munkája a *Népszerű közegészségtan a művelt közönség számára*. Már a célközönség megjelölése a címben is arra utal, hogy az orvostudományi felfedezések korszakunkban, a 19. és a 20. század fordulóján már biztosan, az általános műveltség részét képezték. Thim tényként kezeli, hogy minden fertőzést mikrobák okoznak. Röviden, statisztikai adatok idézésével áttekinti a magyarországi kolerajárványok történetét (Thim 1899: 19), hogy aláhúzza a betegség jelentőségét. Kiemeli: a koleráról és a tífuszról még nem bizonyították be, hogy kizárólag vízzel terjednek (Thim 1899: 25–26), bár előfordult, hogy a gyanús kút vagy vízvezeték elzárása véget vetett a tífuszjárványnak (Thim 1899: 26–27). Annyi bizonyos, hogy a tífusszal fertőzött ürülék a talajba kerülve megfertőzheti a kutak vizét (Thim 1899: 19–20).

Thim higiéniai körképe talán még a vízvezetékes rendszert alig ismerő századvég mércéjével is riasztó. A talajvíz szerves anyag tartalma biztos jele a talaj szennyezettségének és fertőzöttségének. Ezek az ártalmas szerves anyagok többek között konyhahulladékokból, ürülékekből, pócegődrökből és gyártelepekből erednek (Thim 1899: 26). Gyakori eset, hogy patkányok és egerek járatot fúrnak egy emésztőgödör és egy kút között, így piszkítva a kutak vizét (Thim 1899: 26). Nem elég tehát a vízminőségi vizsgálatoknál a minták lágyságát-keményességét megállapítani, immáron a baktériumtartalom is mérvadó (Thim 1899: 26), valamint artézi, norton- és tisztán tartott, lehetőleg zárt kutak használata lenne az ideális, mivel csak ezekből nyerhető fogyasztásra alkalmas víz (Thim 1899: 26). A kutak csak akkor tisztulnak meg, ha abbamarad a talajszennyezés – véli Thim. A piszkos talaj közvetve segíti elő a kolera és a tífusz terjedését (Thim 1899: 47).

A kolera az 1910-es évek első felében vissza-visszatért Magyarországon, bár ekkoriban nem okozott akkora fennakadást, mint a korábbi évtizedekben. Az 1911-es *Utasítás az ázsiai kolera tárgyában* több pontja foglalkozik az ivóvízzel. Fogalmazói már jól tudták, milyen

módon és mennyire könnyen terjedhetnek a fertőzések. Ez magyarázza az intézkedések szigorúságát. Az eddig bemutatott kiadványok tanácsai és javaslati itt már rendelkezésekké erősödnek. 7. §-a szerint a víz hatékonyan terjeszti a kórt, a baktériumokat heteken át képes életben tartani (Utasítás... 1911: 4). A fertőzött víz annyira veszélyes lehet, hogy fürdésre sem szabad használni (Utasítás... 1911: 6). A szódavíztől és a jégtől is tanácsos óvakodni, a kórokozókat ugyanis a víz feldolgozása és fagyasztása sem pusztítja el. Az efféle termékeket természetesen a kávéházak, a vendéglők és a kocsmák sem kínálhatják (Utasítás... 1911: 24). Az egyetlen hatékony megoldás, akár Csapodi Istvánnál, a víz forralása, amennyiben az közkútból, folyóból vagy gyanús vízvezetékéből, tehát olyan helyről származik, amely kolerával fertőződhetett meg (Utasítás... 1911: 6). Ezen felül azt is tanácsolja, hogy a forralt víz szokatlan ízét citromleves, ecetes vagy boros ízesítéssel érdemes enyhíteni (Utasítás... 1911: 6).

Az *Utasítás...* megszabja a járványbizottságnak, hogy a vízellátás ellenőrzésében is segítse a hatóságokat (Utasítás... 1911: 9). Egy járvány kitörésével a kutak komoly veszélyforrásokká válnak. Nem szabad a környékükön szemetet és trágyát hagyni (Utasítás... 1911: 9). A kutak körüli területet ajánlatos földdel feltölteni, nehogy a koszos víz az aknába folyjon (Utasítás... 1911: 9). Ugyanezen okból az árkokból is érdemes elvezetni a vizet, a pocsolyák lecsapolása pedig elkerülhetetlen (Utasítás... 1911: 10).

Tekintve, hogy a kolera a folyók vonalát követve gyorsan elharapózik, fontos a folyó menti települések lakosságának felvilágosítása. Tilos a folyóvíz fogyasztása, mosó- és fürdővízként alkalmazása (Utasítás... 1911: 11). Nagy veszélynek vannak kitéve azok, akiket munkájuk a vízhez köt, így a hajók személyzetének egészsége is kiemelt ellenőrzést érdemel (Utasítás... 1911: 11).

A járvány által sújtott városokban és falvakban a hatóság kötelessége a közkutak állandó felügyelete (Utasítás... 1911: 20), vagyis leginkább annak meggátolása, hogy a lakók közös vödörből igyanak. A kutakat keresztes pánttal szükséges ellátni, hogy csökkentsék vizük elfertőződésének esélyét (Utasítás... 1911: 20). Annak a kútnak a további használata, amelynél ez mégis bekövetkezik, nem megengedhető (Utasítás... 1911: 20). Az, amit egykoron Csapodi István ajánlott, itt előírás: nem szabad többé megengedni a ruhák és egyéb tárgyak mosását, tisztítását a kutak közelében (Utasítás... 1911: 21). Amennyiben az adott közösség nehezen jut ivóvízhez, gondoskodni kell biztonságos norton- vagy fűrt kutak építéséről. Az előljárásság és a hatóság naponta kétszer gondoskodjon tiszta vízzel a lakosság számára a közköltés terhére, amíg a munkálatok tartanak, a szállító hordókat pedig naponta öblítsék el forró vízzel (Utasítás... 1911: 21).

A századfordulón mind több vezetékes vízmű kezdett épülni az országban. Ragályok idején nagy felelősség terhelte őket, s ezt az *Utasítás* is bizonyítja: tegyék félre a vízművek nem sürgős feladataikat, a fontosak ellátása során pedig kötelesek ügyelniük alkalmazottaik egészségi állapotára, hiszen a vízhálózat megfertőzésének beláthatatlan következményei lehetnek (Utasítás... 1911: 21).

Összegzés és kitekintés

Vajon a tanulmányban taglalt publikációk és nyomtatványok mennyiben segítették az általános kulturált vízfogyasztás megalapozását, másképpen fogalmazva betöltötték-e maradéktalanul információközlő szerepüket? Nem könnyű választ adni erre a kérdésre. A vissza-visszatérő tífusz- és kolerajárványok tudatában könnyű arra következtetnünk, hogy nem sokan fogadták meg a jó tanácsokat és az utasításokat, holott ennél összetettebb problémakörrel van dolgunk. Az információáramlást például megnehezítette, hogy a korszakban nem sikerült egészen felszámolni az analfabetizmust: 1910-ben a népesség 32%-a még mindig nem tudott írni-olvasni (Dobszay 2005: 466). Az is kérdés, hogy a gyarapodó

lélekszám mellett, steril vízművek, zárt vezetékrendszerek és csatornázás hiányában egyáltalán megvalósítható-e a fertőzéseket megelőző higiénikus életmód bármely formája.

Az első világháború megtörte a dualizmus békeéveinek építkezéseit. A trianoni béke hatásai és az 1929-es gazdasági világválság nem sok lehetőséget és időt adtak a vízügy további fejlesztésének. Az, ami végül ekkoriban megvalósult, nem sokban különbözött a világháború előtti beruházásoktól: mind több városban épült ki a vízügyi infrastruktúra, mégis sokak életét veszélyeztették az ivóvízzel terjedő járványok, kiváltképp a mezőgazdaságban dolgozókat (Bielek 1936). Pénz és akarat hiányában a megépült rendszereket sem tartották rendszeresen karban; a mulasztások a 20. század későbbi szakaszában újabb szerencsétlenségekhez vezettek.

A városok és a falvak között növekvő civilizációs különbségek a vidéki lakosok egészségügyére terelték az orvostudomány figyelmét. A cikkek egyik legfontosabb témája újra a talajvizes kút lett. Horváth Dezső orvos 1933-as cikke szerint a vidéki kutak jelentős része kifogásolható minőségű vizet ad, mivel mélységük kevesebb a hatóságilag előírt legalább 4 méteresnél (Horváth 1933: 113). Nem gondoskodnak a kutak megfelelő lezárásáról sem, ezért bármilyen szennyeződés az aknába kerülhet: por, falevél, kisebb emlősök, szárnyasok és ürülékek (Horváth 1933: 114). A rosszindulatú szomszédoktól is érdemes tartani, akik beleköphetnek, belevizelhetnek, trágyát vagy dögöt dobhatnak ezekbe a sérülékeny kutakba (Horváth 1933: 114). Jócskán van még mit tenni – következtethetjük Horváth soraiból.

Néhány szakember változatlanul hitt az emberek egészségügyi és higiéniai oktatásában, többek között Gortvay Gyula, aki már 1925-ben a tevékenység intézményesítéséről írt (Gortvay 1925: 5). Az állam csak tiltásokkal irányíthatja az egészségügyet, de ez nem hatékony módszer. Ha azonban a községek kapnák meg a szervezés kötelezettségét, az ottani lelkiismeretes tisztiorvosok sokkal többet érhetnének el (Gortvay 1925: 5). Mindez azt jelenti, hogy az egészségügyi igazgatás aktívabb szerepvállalására lenne szükség. Nem elegendő immáron a füzetek szétosztása és a falragaszok kihelyezése, előadásokkal, sőt filmvetítésekkel többet el lehetne érni (Gortvay 1925: 7). Ily módon a lakosság minél szemléletesebben jutna hozzá a szükséges információkhoz, hogy felelősséget vállalhasson saját testi épségéért.

Az orvostudomány és a szakigazgatás tehát idővel a 20. század technikai újításait is átvette a hatásosabb ismeretterjesztés érdekében, ám az ebből fakadó változások elemzése már nem ennek a tanulmánynak a feladata.

Irodalom

Ismeretterjesztő források, hatósági körözüvények

1. Az ivóvíz közegészségügyi tekintetben általában; Pestváros ivóvíz-szükséglete különösen. Pest, 1872.
2. BREUER, Á.: *A tanító föladata a közegészségügy terén*. Különlenyomat a „Természettudományi Füzetek”-ből. Temesvár, 1886.
3. CSAPODI, I.: *A fertőző betegségek és a kolera*. Bp., 1893.
4. E. KOVÁCS, A.: *A kolera*. Bp., 1892.
5. FERENCZY, J.: *Mit tegyünk a kolera ellen. Javasolja egy doktor*. Bp., 1892.
6. *Hogy viselkedjünk choleraveszély idején?* Közrebocsájtja: a Fő- és Székváros Tiszti Főorvosi Hivatala. Bp., 1892.
7. OLÁH, Gy.: *A fertőtlenítés kolera idejében. Orvosok, hatóságok, községi eljárások- és a kolera ellen okszerűen védekezni akaró közönség használatára*. Bp., 1892.

8. OLÁH, Gy.: *A kolera és a kolera elleni védekezés*. Bp., 1892.
9. THIM, J.: *Népszerű közegészségtan a művelt közönség számára*. Pozsony-Budapest, 1899.
10. *Utasítás az ázsiai kolera tárgyában*. Bp., 1911.

Szakirodalom

11. *Adalék a hagymáz kór-oktánához*. Közegészségügy és törvényszéki orvostan. Melléklet az „Orvosi Hetilap” 15-dik számához. I. 1. sz. (1865) 3–6.
 12. DOBSZAY, T.: *Magyarország kulturális élete a dualizmus idején*. In: Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2005. 460–489.
 13. GORTVAY, Gy.: *A magyar közegészségügy új esztendeje*. Bp., 1925.
 14. HALÁSZ, G.: *A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a choleraára*. In: Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. Budapest főváros a magyar orvosok és természetvizsgálók XX. nagy-gyűlésére emlékül. Szerk.: Gerlóczy Gyula, Dulácska Géza. Második rész. Bp., 1879. 13–216.
 15. HARMAT, P.: *Bemutatózik a Hódmezővásárhelyi Zsigmondy Béla Kft. Vízmű Panoráma*. III. 2. sz. (1995) 7–9.
 16. HORVÁTH, D.: *Az ivóvíz és a tej*. Különlenyomat a Kísérletügyi Közlemények XXXVI. (1933.) kötet 4-6. füzetéből. Bp., 1933.
 17. L. B. [LENGYEL, B.]: *A fertőztelenítésről*. Természettudományi Közlöny. IV. 40. sz. (1872) 458–461.
 18. [*Pest, september 6-án 1866.*] Orvosi Hetilap. X. 36. sz. (1866) 637–638.
 19. *Pest városa vízelvezetése I*. Orvosi Hetilap. IX. 3. sz. (1865) 43–47.
 20. ZSIGMONDY, V.: *Emlékirat az Alföldön fúrandó artézi kút tárgyában*. Bp., 1873.
-

Az orvoslás információtörténetéhez

On the information history of medicine

Z. Karvalics László, egyetemi docens

SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék

zkl@hung.u-szeged.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Combining the history of medicine with the emerging 'information history' direction offers fresh look to old discourses and new narratives as well. The paper presents two different approaches.

First, it illustrates the possibilities of a general information history terminology usage, while talking about the well-known stages of history of medicine. After identifying the five main parts of a (social) information cycle we get a very profitable conceptual framework to re-arrange the literature heritage from an information point of view.

In the second place it promotes a classification, composing six groups of information history-related topics of medicine. (1) The birth, development, transmission, change and accumulation of medical knowledge (2) Epistemological history of medicine (3) Doctors as knowledge specialists and knowledge network hubs (4) Visual information history of medicine (5) Objectivated medical knowledge (6) Development of control structures of medicine.

Finally, the paper is pressing forward to apply different historical methods, emphasizing the possibilities of microhistory conversion.

Keywords:

information history, accumulation of medical knowledge, information services in the medicine, information history of medicine

Kulcsszavak:

információtörténelem, orvosi ismeretek akkumulációja, orvosi információszolgáltatás, az orvoslás információtörténete

Textuális oldalról bizonyosan jó idők köszöntöttek az elmúlt egy-két évben az orvostörténészekre.

A kínai gyógyítás atyjaként tisztelt 5. századi Pien Csüe (akinek a nevéhez az altatás, a pulzsmérés és – talán – a szervátültetés is fűződik) előfutárainak eddig ismeretlen kézirataira 2013 utolsó napjaiban, metróépítés közben bukkantak Szecsuan tartomány fővárosában,

Csengtuban. A közel ezer bambusztekercs öt-hétszáz évvel vitte vissza a rendszerezett (esetünkben: kilenc fejezetbe sorolt és a mágia korszakán már túllépő) orvosi irodalom kezdeteit, a Nyugati Han-dinasztia korába (i.e. 202 és i.sz. 9 közé).¹

Alig néhány hónappal korábban cseh régészek tárták fel Shepseskaf 'ankh, az V. dinasztia (i.e. 2498-2345) tekintélyes és fontos királyi orvosának 4500 éves érintetlen, hatalmas mézskősírját egy Memphis melletti nekropoliszban.² A bejárat melletti hieroglif feliratokon Hnum papjaként és varázspapként emlegetett Shepseskaf 'ankh titulusa különleges: ha valóban "Felső-és Alsó-Egyiptom orvosainak vezetője" volt, akkor a piramisépítések korára már bizonyosan szervezett és hierarchizált gyógyító közösség alakult ki.

1. ábra Feliratok Shepseskaf 'ankh sír-bejáratának két oldaláról

De nemcsak a friss leletek jelentenek izgalmas újdonságot és lehetőséget. Mostanra érett be a Wellcome Gyűjtemény két másik könyvtárral közös, 2011 nyarán indított arab kézirat-digitalizáló programja is: a Wellcome Arabic Manuscripts Online immár nagyjából 1000, orvostörténeti szempontból kiemelkedő könyvet és töredéket tartalmaz.³ A szabadon hozzáférhető állomány bármely két dokumentuma a kezelőfelületnek köszönhetően egyidejűleg is megtekinthető és összevethető, miközben minden egyes tétel történetéről és tartalmáról gazdag tájékoztató olvasható. Óriási ugrás a Yale University Library már eddig is hozzáférhető 62 kötetes gyűjteményéhez képest!⁴ S mondani sem kell, hogy az a filológiai fegyverzet és szöveggondozási praxis, ami a 2005 óta épített Digital Hippocrates oldalain megjelenik a kiadás-változatokkal, kommentárokkal és a gyógyítás más görög-római klasszikusainak teljes egészében hozzáférhető műveivel,⁵ vagy a Wellcome legújabb, 15 millió oldal terjedelemben digitalizált és hozzáférhetővé tett 19. századi orvosi könyv-anyaga⁶ egészen új távlatokat nyit a digitális bölcsészettel szövetkező történeti kutatásoknak.

Nagy kérdés ugyanakkor, hogy az új források feltűnése vagy a régi forrásokhoz való könnyebb hozzáférés ráirányítja-e a figyelmet arra, hogy *az írott orvostörténeti emlékeknek a forrás-szerepen túl tárgyi természete is lehet?* Maga az orvosi jelhagyás, az orvosi ismeretek

¹ http://news.xinhuanet.com/english/china/2013-12/18/c_132978862.htm

² http://www.egyptologyforum.org/bbs/SCA_release_Shepseskafankh.pdf Ez ugyanitt már a harmadik épségben megtalált orvossír volt.

³ <http://wamcp.bibalex.org/>

⁴ <http://web.library.yale.edu/digital-collections/arabic-and-persian-medicine> (Az *Arabic and Persian Medical Books and Manuscripts* állományában ráadásul a félszázad sem éri el az eredeti művek száma, a többi későbbi átírás vagy másodlagos munka.)

⁵ <http://www.chlt.org/hippocrates/> A gyűjtemény Galénosz, Aretaeus és Celsus műveit is tartalmazza, gondozója Jeff Rydberg-Cox, a University of Missouri, Kansas City klasszika-filológusa.

⁶ <http://hyperallergic.com/141091/15-million-pages-of-medical-history-are-going-online/>

rögzítése és átadható formában való tárgyiasulása, a medicina információs rendszereinek és technológiáinak fejlődése is releváns kutatói kérdés. Mondjuk ki: az orvoslás történetének létezik egy *önálló információtörténeti narratívája* is.⁷

Voltaképpen már az különös, hogy az egészségügy minden területét átjáró informatikai forradalom eddig nem irányította rá a figyelmet saját előtörténetére. Amikor ma közel 50 ezer (!) e-health alkalmazás tölthető le mobiltelefonra, az orvosi képzés újabb és újabb dimenziókat hódít meg, komplett kórházi és egészségügyi informatikai rendszerek állnak csatasorba, az Interneten az orvosi tudás-építés új kisvilágai nyílnak meg, és még a betegközösségek hálózati önszerveződése is tudás-termelő lehet,⁸ igazán különös, hogy mindezek kezdetleges és pre-digitális változatainak kutatása néhány, más irányból közelítő szöveg-publikáció ellenére még „nem állt paradigmaticusan össze”. Pedig az ezredforduló óta fokozatosan erősödött meg az történetkutatói irányzat,⁹ amely az információ történetében egyszerre lát átfogó vizsgálódási keretrendszert, és tartja azt egyidejűleg alkalmazhatónak hagyományos történeti diszciplínákban (mint mondjuk a gazdaságtörténet vagy a hadtörténet) is.¹⁰ Igaz, maga az informatikatörténet is mostohagyerekként kezeli az orvoslás informatikatörténetét: nem ismerek olyan kronológiát, amely tartalmazná például a vérkép-számológépet, és az optikai médiumok historikusainak látóköréből is teljesen kiesik például az orvosi képzés története.¹¹

2. ábra Számológép a minőségi vérkép elkészítéséhez (1920-1945), Nemes Csaba gyűjteményéből

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy megmutassa: *az orvoslás történetének nehézség nélkül elmesélhető egymást követő és egymásba ágyazott információs folyamatok „metanyelvén” is*. Abban bízunk, hogy sikerül kedvet támasztania információ-központú majdani rekonstrukciós és elemzési kísérletekhez is, remélve, hogy az orvostörténet kapcsán

⁷ E tanulmány előzetes vázlatát szolgált a Szegedi Információtörténeti Műhely 2013 októberében, Szegeden megtartott „Az orvoslás információtörténete” című műhelykonferenciájának vitaindítójául.

⁸ <http://nol.hu/tud-tech/20130513-a-betegek-mar-a-neten-vannak-1385981>

⁹ Az információtörténeti megközelítésre ld. Z. Karvalics (2004) ill. a Világtörténet 1996/4-es és 2014/1-es, az Aetas 2012/4-es, a Századvég 2013/4-es, a Médiakutató 2014/2-es és a Jel-Kép 2014/3-as tematikus számait.

¹⁰ Alistair Black, az információtörténeti gondolkodás egyik korai inspirálója az orvoslás történetét elsőként említi az oktatás, a földművelés, az ipar és a hadtörténet mellett, mint egy információ-központú interdiszciplinaritás sokat ígérő új területét (Black, 1998). Később a modernizáció kontextusában Foucault klinika-metáforáját továbbépítve a könyvtár, a társadalom bajait orvosló kontrollintézményként tárgyalta (Black, 2005). James Cortada azt emeli ki, hogy a foglalkoztatási értelemben vett információs szektorba kezdetektől fogva be kell sorolni az orvosokat (és a jogászokat) is, emiatt például az információ „gazdasági lábnyoma” (economic footprint) jóval nagyobb, mint azt a történeti irodalom eddig gondolta (Cortada, 2012:125).

¹¹ A téma klasszikusa, Friedrich Kittler egyáltalán nem érinti az optikai médiumok releváns orvostörténeti alkalmazásait, pedig katonai, kriminalisztikai stb. felhasználásokra rendre kitér (Kittler, 2005).

megrajzolhatóvá váló összefüggések sikeresen gazdagítani tudják majd magát az információ-történeti alap-diskurzust is. Ezt a célt szolgálja a szöveg végén közölt fél tucat témacsokor is.

Kiindulópont: Az orvoslástörténet információ-elvű áttekintésének vázlata

A *homo sapiens sapiens* korai történetében a kis létszámú, jórészt elszigetelt közösségek számára a *szemiózishoz*, az új jelentések termeléséhez a természet-megfigyelés különböző alaphelyzetei építettek utakat. Az időjárás előrejelzéséhez, a sikeres élelemszerzéshez (főleg a vadászathoz és a nyomkövetéshez, illetve a tengeri halászathoz), a veszélyes ragadozókkal szembeni védekezéshez és az öngyógyító állati viselkedés mintázatainak felismeréséhez egyaránt az elmélyült külső obszerváció vitt közelebb, miközben legalább ennyire fontos maradt a csoporttagok viselkedésének helyes értelmezését és az emberi test változásainak és jelzéseinek (betegség esetén: tüneteknek és szimptomáknak) azonosítását szolgáló mechanizmusok megléte és fejlesztése¹².

Hogyan olvassuk például a Sardanapal ékírásos téglakönyvtárában fennmaradt szöveget, (Kelemen, 1962), amelyik az emberi szervek szerint csoportosítja a betegségek okozó démonokat¹³?

"Az ember fejére tör hatalmával az átkozott *Idpa*.
Az ember májára tör hatalmával az iszonyatos *Namtar*.
Az ember nyakára tör hatalmával a gyalázatos *Utug*.
Az ember mellére tör hatalmával a romlást hozó *Alal*.
Az ember beleire tör hatalmával a bösz *Gigim*.
Az ember kezére tör hatalmával a szörnyűséges *Telal*."

Leegyszerűsítve: kezdetleges *adatbázisként*. Absztraktabb módon: azt felismerve, hogy az összetett külső és belső jelenségvilág analitikus birtokba vétele az *elkülönült jelenség-elemek megnevezhetővé tételével* kezdődik, azok *osztályokba, kategóriákba rendezésével* folytatódik¹⁴, amelynek köszönhetően viszont a megfelelő cselekvés kiválasztásához nélkülözhetetlen attributumok, sajátosságok számbavétele és egymáshoz rendelése már egyedi szerkezetben, *magyarázat-értékkel* válik lehetővé. Ennek köszönhető, hogy az *adekvát viselkedést* bizonyos feltételek fennállásához kötve immár *kulturális kódként* lehet a reakciókat automatizálni illetve a megbízhatónak bizonyult tudást *generációk között* is

¹² A Vajkai (1943:13) közlése szerint gyógyítónévként már csak Erdélyben fennmaradt *néző* minden bizonnyal ennek az ősi kapcsolatnak a legmélyebb tartalmára utal. Az orvosi etikára oly érzékeny Paracelsusnál ez abban a maximában öltött testet, hogy "az orvostudomány egyetlen forrása a megfigyelés" (Nemes, 2008).

¹³ A Ceylon szigetén élő szingalézek mai napig a betegségek különböző tüneteit hozzák összefüggésbe az egyes démonokkal (Kelemen, 1962).

¹⁴ A Susruda-Véda 37 fejezetben - betegségek szerint csoportosítva - 715 gyógyszert sorol fel, hangsúlyozva, hogy hatásukat fokozza az egyidejűleg alkalmazott zene (Kelemen, 1962). Fröchlich és Bácskay (2010:10-11) áttekintik a teljesen adatbázis-szerű mezopotámiai ún. *lexikális listákat*, amelyek gyógynövények vagy ásványok felsorolását tartalmazta, betegségekhez rendelve. Ugyanitt önálló betegséglistákat, sőt hármas osztatú recepteket is találunk, ahol a szimptomák oszlopa az első, a kezelést (gyógykészítmény alkalmazása) a második, és az eredményt, a kimenetet rögzíti a harmadik. A reneszánsztól felszaporodó gyűjteményes kötetek is könnyűszerrel vizsgálhatóak adatbázisként, a modern bürokráciák, és ezzel a modern egészségügyi bürokráciák pedig valóságos kincsesbányái a tervszerű adatrendezésnek. (Legutóbb ld. Krász Lilla (2013) nagyívű áttekintését, az adattáblák fejlődését bemutató mellékletekkel.)

átadhatóvá tenni, a strukturált külső emlékezeti tár szerepét betöltő írásos szövegműfajok segítségével.¹⁵

A gyógyító praxis mint információs folyamat ugyanúgy *a valóság megelőző tükrözésén* és a *káros (olykor letális) hatások elkerülését vagy mérséklését szolgáló viselkedés-szabályozáson*, illetve az azt támogató, nagyobb cselekvési teret biztosító *időnyereségen* alapul, mint minden más emberi információs ciklus. Célfüggvénye a betegség megelőzése (ezért is felértékelődő és alaposabban feltárandó terület a felvilágosítás, ismeretterjesztés története), súlyosbodásának lassítása vagy megállítása, illetve a felépülés, a regeneráció felgyorsítása (a másodlagos időnyereség). Helyes diagnózist követő helyes beavatkozás elkerülhetővé tesz egy veszély-teli jövőállapotot¹⁶ – minél korábbi a detekció, annál inkább (elsődleges időnyereség).

A diagnosztikus és gyógyító ismeretek az első pillanattól fogva *akkumulatív* természetűek: változatlan élettérben addig finomodik, pontosodik, differenciálódik generációkon át a tudás, amíg el nem éri relatív határait. Nagy kérdés, hogy a gyógyító/javasember/sámán szerep elkülönülése, és evvel együtt az orvosi tudás koncentrációja tárgyszintű nyomás eredménye-e (értsd: a szükséges tudásmennyiség reprodukciójának és gyarapításának mennyiségi igényei miatt kellett valakinek a termelésből kilépve a közösségi munkamegosztás részeként gyógyításra „szakosodnia”), vagy metaszintű nyomásé (a hierarchizálódó társadalomszervezetben információs aszimmetriákra épülő hatalmi logika kisajátító természetére visszavezethetően). Esetleg hol így, hol úgy?

Mindenesetre az emberi érintkezés sűrűsödésével és az etnikai migráció új hullámaival új és új akkumulációs ciklusok is elindulnak, és erősödnek fel *az orvosi tudás közösség-közi áramlásával*. Ebben a folyamatban a kisebb közösségek és a nagy kultúrkörök közti tudáscsere is egyaránt „vándor” orvosok segítségével aktualizálódik, elindítva a hálózatosodást, elsődleges lökést adva az innovációnak (aminek a forrása az ismeretek keveredéséből származó transzformációs erő).

Eközben az akkumulációnak számos forrása van:

- időben előre haladva *egyre többen* foglalkoznak szakosítottan az emberi test működésének megismerésével és orvoslással, egy adott ponttól már képzéssel, később tömegképzéssel *sokszorosítva* az addig felhalmozott ismereteket, megnövelve evvel a tudás további gyarapítása irányába ható erőket is
- időben előrehaladva monoton növekszik az esetszám, vagyis szélesedik a tudás empirikus talapzata
- az írás-másolással, később a nyomtatással az individuális átadhatóság mennyiségi határai leomlanak, napjaink online technológiája segítségével pedig a nagy, átfogó tudástárak, a szakértői rendszerek, a gyógyszer-adatbázisok, az esetgyűjtemények és más alaprendszerek révén globális és valós időben gyarapított óriási ismeret(rak)tár formálódik és érhető el

¹⁵ Fröchlich és Bácskay (2010:13) már az ókori Egyiptomban hét fajta szövegműfajt különít el: a szakkönyvet, a kéziratgyűjteményt/oktatószöveget, az egyedi receptet, a traktátust, az értekezést, a születési előrejelzést és a házi praktikát.

¹⁶ Szellemesen figyel fel Németh László a görög orvoslás sajátosságaként arra, hogy *”belgyógyászata nem diagnosztika, hanem prognosztika s orvoslása, melyből a józanság kiszorítja a babonát, elsősorban megelőző”* (Németh, 1934/1973).

Az ismeret-tömeg gyarapodásának és pontosodásának köszönhető növekvő magyarázó és megoldó erő szakadatlanul a megismerés magasabb szintjei felé hajtja az orvosi össz-és rész-tudásokat. Emögött a mennyiségi növekedéssel összekapcsolt *diverzifikáció* a felhajtóerő: a valóság jelenség-osztályainak komplexitását egy idő után csak az adott területre szakosodott tudás-specialisták képesek leképezni és követni, újrakezdve a teljes ciklust: magasabb felbontású nevezéktannal, az adott rész-területre vonatkozó speciális ismeretek akkumulációjával - mígnem a megismerés magasabb szintjeinek elérése után immár az adott rész-területen indul újra a diverzifikáció (továbbszakosodás formájában). Az egyre nagyobb számú, elkülönülten fejlődő tudásterületek képviselői által felhalmozott ismeretek találkozása aztán állapotfeltáró vagy problémamegoldó helyzetben ugyanolyan transzformatív természetűvé válik, mint történt egykor a közösség-közi áramlások esetén, részben hibridizálva a tudásterületeket (ahol aztán ismét önálló akkumulációs ciklusok indulnak el), részben megnövelve és pontosítva az adott tudásterület analitikus vagy beavatkozási potenciálját. Ugyanilyen hatásúak az orvosi tudástól függetlenül fejlődő ismeretkörökkel, a tudomány és a technológia egészen távoli területeivel való találkozások¹⁷.

Ahol a folyamatok információs természetűek, ott a művelettámogatáshoz az első pillanattól fogva segítségül hívható volt az *információtechnológia*, függetlenül attól, hogy más területeken kifejlődött eszköz, eljárás, módszer átvételéről-alkalmazásáról volt-e szó, vagy kifejezetten saját célú innováció, fejlesztés történt-e.

1. Az információs ciklus belépő, *percepció-reprezentációs szakaszát* visszatérően a *nyelvtechnológia* segíti¹⁸, később emellé rohamos tempóban felzárkózik a *méréstechnika*¹⁹, majd leginkább és elsősorban a *képtechnológia*. Az orvosi képalkotás története – az Edwin Smith Papyrus tanúsága szerint – nagyjából ötezer éves múltat tekint vissza²⁰, és a korai tükrözéses-gyertyás megoldások helyére csak az elektromos fénykeltés térhódításával, a 19. század végén kezdenek el egyre nagyobb számban

¹⁷ Hogy csak néhány közismert diszciplináris metszéspontot soroljunk fel: űrutatás, anyagtudomány, élelmiszertudomány, genetika, matematika, általános hálózattudomány (science of networks), sejt-élettan, sejtpatológia, régészet, etnobotanika.

¹⁸ A nevezéktan kezdeteit már érintettük, később különösen a humanisták "törekedtek a középkori barbár latin *terminus technicusok* homályosságát is eloszlatni" (Nemes, 2008), hogy aztán éppen a latinság váljon egyfajta orvosi lingua francává. A nevezéktan jelentőségét jól szemlélteti a több szakíró által is idézett 19.sz. végi történet: amikor a mellkas környékén jelentkező fájdalommal járó valamennyi betegségnek egyféle neve volt, addig a kezelés is egységes volt, ami sokak esetében javulást, kevesek esetében súlyosbodást eredményezett. Amikor az orvosok felismerték, hogy legalább három betegségosztályról lehet szó, a differenciálás azonnal nyelvi formát is öltött, és így már háromféle terápia társulhatott a háromféle bajhoz.

¹⁹ Különösen akkortól, amikor az ún. gyógyszerfont a középkorban elkülönül a kereskedelmi fonttól. II. Frigyes 1224-ben írta elő a Prevost Antidotariumában lefektetett gyógyszerészeti mértékrendszer használatát, amely szerint az attikai talentom (26.196,22 g) 6000-ed részének megfelelő drachma-súlyt fogadták el az orvossággyártás súlyrendszer alapjául. (Rádóczy, 1979)

²⁰ A Talmudban mintegy háromezer-ötszáz éves hüvelyi tükrözésről olvasunk, és van hasonló lelet Pompejiből is. Hippokratész végbéltükröt és katétereket használt nagyjából kétezer-ötszáz éve. A leghíresebb arab orvosok, Albucasis (Abu al-Qasim Khalaf ibn al-Abbas Al-Zahrawi 936–1013) és Avicenna (Abu Ali al-Husayn ibn Abd Allah ibn Sina 980 -1037) üvegtükrökből álló „reflektorral” világitottak a testbe. A katalán Arnaldus de Villa Nova (1235–1311) használta először a gyertya fényét ilyen célokra, de csak félezer év múlva, a 19. század elején született meg az az eszköz, amely képes volt a megvilágítás és a kép-továbbítás feladatait egyidejűleg ellátni: a frankfurti Philip Bozzini „Lichtleiter”-e. Még ez is a gyertya fényét használta (1806), hogy aztán a század végére az elektromos fénykeltésnek köszönhetően már fejlettebb eljárások sora szolgálja az orvosi diagnosztikát. Részletesebben és magyarául ld. a sok pontatlanságot tartalmazó *Az endoszkópia története* című oldalt <http://www.erg.bme.hu/emanía/1999/borbase/tort1.html#tort> ill. a nagy kutatómunkán alapuló monografikus feldolgozást, Camran Nezhad online is elérhető összegzését <http://laparoscopy.blogs.com/endoscopyhistory/>.

benyomulni az új eljárások²¹, igaz, onnantól mind meghatározóbb módon: a röntgenkép, a kontraszt-anyagok használata, a képjavító eljárások, az ultrahang, az elektronmikroszkóp, a gasztroenterológiából induló üvegszál, majd az újabb generációs nagyezközök (EEG, MRI, CT, PET)²². Azok a háromdimenziós képalkotó eljárások, amelyek az informatika legújabb fejleményeinek köszönhetően mostanra rendelkezésre állnak, az emberi test minél pontosabb megjeleníthetőségével, ábrázolásával foglalkozó, s a szórvány-előzmények után a 15-16. század anatómiai illusztrációs „forradalmával” kezdődő „orvosi infografika” történetének aktuális végállapotát is jelentik.

2. Az információkezelés és a memóriaműveletek támogatása már a szóbeliség időszakában megkezdődik: a verses forma, a *poema medicum* kezdetben a meglévő tudás átörökítésének megkönnyítését, később tanító célú sokszorosítását szolgálta, s jellemző, hogy a műfaj a nyomtatás megjelenése után is még jó ideig használatban maradt.²³ A növekvő mennyiségű releváns ismeretanyag megjegyezhetőségét, feldolgozhatóságát a (sokszor képes) könyvek szinoptikus táblákkal, szinopszisokkal, annotált tartalomjegyzékekkel való feldúsítása kezdte segíteni (Schultheisz, 2002), amíg a jellegzetes, egyre nagyobb példányszámban megjelenő kézikönyv-típusok, bibliográfiák és adatbázis-értékű, teljességre törekvő gyűjtemények – együttesen: az orvosi információszolgáltatás egyre fejlettebb, a 16. században kialakuló és a számítógépesítéssel zenitre érő formái (Bakker, 1998) – szükségtelemmé nem tették az elme folyamatos „tűz alatt tartását”. Az ismeretek cseréjének és megosztásának történetileg kialakult három típusa (orvosok személyes találkozása utazással²⁴, orvoslevelezés, orvosi szakirodalom olvasása) nem egymást lecserélő, hanem időben egymás mellé kerülő megoldásokká váltak – mígnem mára a világháló integrált platformot kezd kínálni mindháromra.
3. Az orvosi információs ciklus dramaturgiai csúcspontja a kezelésre vonatkozó *döntés* megszületése. Csak legújabban kezdik gondosan épített szakértői rendszerekkel támogatni a döntés-előkészítést, de mivel az általánosíthatóságnak és az algoritmizálhatóságnak mindenkor korlátai vannak, a tehermentesítés csak részleges maradhat, amit erősít a betegek élettanának (újabban már a genetikai örökségre vonatkozóan is feltárható) nagyfokú egyedisége. Az orvostörténet korábbi szakaszaiban egyfelől a standardizációs kísérletek jelentettek egyfajta automatizációt (hiszen azonosított esethez azonosított eljárást, gyógyszert rendeltek, szükségtelemmé téve az eseti mérlegelést)²⁵. A másik tipikus döntéstámogatási eljárásban, a

²¹ Németh László az ismét, aki találóan veszi észre, hogy noha feltalálása és használata jóval korábbi, a a mikroszkóp igazi kihasználása is csak a 19. században következik be. (Németh, 1934/1973).

²² Minderről valamivel részletesebben: Z. Karvalics (2012a és 2012b)

²³ A majd kétszáz kiadást megért szöveg teljes magyar fordítását ld. Szabó (1996).

²⁴ Az utazást már Hippokratész is ajánlotta minden jövendő pályatársának. Az orvostörténelem legendás illetve jól dokumentált élettörténetű alakjainak „itineráriumi” nagyobb részt rekonstruálhatóak ill. közismertek. S noha emiatt sokoldalúan adatolható egy-egy utazó orvos szellemi fejlődéstörténete, az nem azonos az utazás mint az érintkezésből fakadó tudástöbblet kulcs-fonosságú instanciájának általában vett, magas absztrakciós szintű feldolgozási kísérleteivel (ma már: akár térinformatikai alapokon is).

²⁵ Ilyennek tekinthetjük II. Frigyes német-római császár már említett 1224-es rendeletét, amely ” az egyöntetűség kedvéért” minden gyógykészítményt ”a salernói egyetem híres tanárának, Nicolaus Praepositus (vagy franciásan Prevost) francia orvosnak az 1087 és 1100 között Párizsban írt *Antidotarium* című munkája alapján” készítsék el. (Rádóczy, 1979)

konziliumban (több tudáshordozó több lehetséges megközelítés mozgósítását lehetővé tévő bevonása a diagnózisba vagy a döntésbe) a kommunikációs technológia által lehetővé tett távjelenlét jelent mindig új szakaszt²⁶.

4. A műtéti, gyógyszeres vagy gépi kezelés mint *beavatkozás* mechanikus folyamat, az információs támogatási lehetőség itt csekély. Ebben a szakaszban válhat különösen meghatározóvá az orvos-beteg kommunikáció minősége. Ide tartoznak azok az állapot-figyelő (monitoring) és *jelző-és riasztórendszerek*, amelyek a kezelés során fellépő anomáliákra azonnali reakciót tesznek lehetővé. A technológiai csúcspontot ma azok az ún. *augmentált valóság rendszerek* jelentik, amelyek a műtéti helyek pontos reprezentációját és/vagy az emberi szem felbontóképességének korlátait átlépve mesterséges és megnövelt hatásfokú vizuális környezetet tudnak biztosítani a beavatkozás alatt.²⁷
5. Az információs ciklus záró szakasza a *visszacsatolás*, amelynek eredménye a megismerés magasabb szintjén elinduló új információs ciklus. Ismeretelméleti szempontból a nagy változás itt akkor következik be, amikor a korábban individuális orvosi tapasztalat formájában felhalmozódó egyedi betegségtörténetek tanulságai adatszinten is elkezdhetnek a kollektív tudásvagyon részévé válni. Közvetve, a megerősítések vagy a kudarcok feldolgozása révén a betegséglefolyások tanulságai ezidáig is be tudtak épülni az orvosi tudás alaprétégére, de az adatkezelés nagy kalandjával (amely a 19. sz. utolsó harmada bürokratikus kontrollforradalmának kórházi nyilvántartásaival vette kezdetét, és napjaink elektronikus háttérrendszereiig jutott) az analitikának, a nagyobb felbontású elemzésnek nyílt meg az út. Az egymásra ható és egymással kapcsolatban álló hálózatos természetű élettani folyamatok minden eddiginél több változós, komplex megértése és leírása kezdődhetett meg, ami egyúttal a perszonalizálást, az egyedi kombinációk felismerését és megértését is támogatja²⁸.

E vázlatos áttekintésnek pusztán az volt a célja, hogy rávilágítson azokra a vizsgálati lehetőségekre, megközelítésekre, kihívásokra, amelyek egy információ-történeti nézőpont felől jelölnek ki kutatói kérdéseket, ismert tények és adatok új szempontú egymás mellé rendezésével. Így is kirajzolódnak olyan kérdéskörök, ahol látszik, hogy ugyancsak van még teendő és elvégezni való (főleg diakróniában, egy-egy jól körülírható jelenség teljes kultúrtörténeti rekonstrukciójával). Az igazi „izgalom” ezt követően kezdődhet meg, amikor az orvosi információtechnológia innovációs hullámainak és az orvosi tudás gyarapodásának kronológiailag és összefüggéseiben feltárt mintázatait friss modellekbe építve kapcsolatba

²⁶ A kezdetleges telefonos konzíliumok után a műhold tette lehetővé 1964-től az igazi távgyógyászati megoldásokat (*telemedicine over satellite*): ekkor már a Nebraskai Egyetem kórházát, az Omahai Pszichiátriai Intézetet és a Norfolk Kórházat műholdas vonal kapcsolta össze, amelynek segítségével a képernyőn közvetített műtétek közben lehetővé vált a távolsági tanácsadás. De mi másnak kéne tekintenünk a Telekiek saját peregrinus-diákjaik révén megszervezett távgyógyító praxisát? A *”beteg leírja a tüneteket, a diák megkonzultálja valamelyik híres orvosprofesszorral, s tanácsot és orvosságot küld (általában sem az orvosságot, sem a betegséget nem nevezik meg)”*. (Hoffmann, 1980:459)

²⁷ A virtuális valóság orvosi alkalmazásának immár közel negyedszázados a története. Érdekes, hogy hol a gyakorló orvosok nyúlnak vissza történeti előzményekhez egy-egy eszköz-illetve műtét-típus tárgyalása kapcsán, hol a virtuális valóság történészei említenek az alkalmazási területek között gyógyászati célúakat is.

²⁸ Az „orvosi Big Data” másik forrása a betegek ill. betegközösségek tömegeinek emancipálása információforrásként az online térben.

kezdjük hozni más, eddig attól külön tárgyalt történeti kérdésekkel, kölcsönös magyarázó erő reményében.²⁹

Ez a tét talán arra ösztönzi a kor-történészeket, hogy az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljenek az orvosoknak, mint aktoroknak és tudáshálózati csomópontoknak (de legalábbis szövány-közlésekkel segítsék kollégáik ilyen irányú munkálkodását). Akiknél pedig létezik már az információáramlás iránti érdeklődés, az talán még inkább kiterjed az egészségügy minden szegletére. És viszont: a patinás, de egyre tartósabb szelárnyékba kerülő, nagy hagyományú orvostörténeti kutatások számára érdekes megújulási lehetőséget, figyelemfelkeltést, nagyobb láthatóságot kínálhat már az információ-történeti kontextus pusztá megjelenítése is, akár adalékok feltárásáról, akár monografikus feldolgozásokról van szó.

Ennek a folyamatnak, egy új típusú diszciplináris párbeszédnek adhat lökést és inspirációt, ha megpróbáljuk az orvoslás információ-történetének lehetséges és tipikus kutatási tématerületeit csoportokba rendezni. A felsorolt kulcsszavak természetesen régóta vizsgált, jól ismert célpontjai a kutatói érdeklődésnek, csak hogy a kontextus jellemzően nem az információs folyamatok természetének feltárása, hanem a betegségformák és gyógyító praxisok múltjának számbavétele, adatolása. Megjegyzést, lábjegyzetet csak különösen indokoltnak érzett esetben fűzök az egyes tématerületekhez.

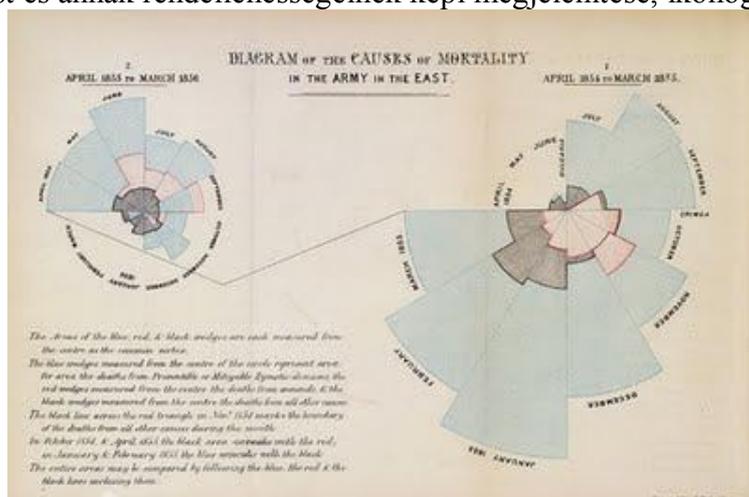
Az orvoslás információ-történetének tematikus csomópontjai

- **Az orvosi tudás születése, fejlődése, áramlása, cseréje, akkumulációja, terjedése** (Főemlősök betegségismerete és öngyógyítási technikái.³⁰ Népi gyógynövény- és gyógyszerismeret. A gyógyító mesterség tudáskincsének átörökítési technikái. Orvosi tudáscsere-formák, az orvosi ismeretek oktatásának kezdetei, az anatómiai, epidemiológiai, farmakológiai tudás forrásai és kumulativitása. Kísérletezés, nyilvántartás, betegkövetés, mérési eljárások. Nagy orvosi rendszerek (keleti, nyugati, védikus, stb.) találkozása és keveredése. Tanácsadás és prevenció. Átjárás a professzionális és laikus tudásközösségek között.
- **Az orvoslás ismeretelméletének történetéhez** (Ókori görög orvosok mint ősszemiotikusok. Mágia, rítusok, szent és profán az orvoslástörténelemben. Analógiák és transzformációk a megismerésben: más tudásterületek befolyása az orvoslásra, ill. gyógyszerismeretre, az orvosi tudás megtermékenyítő hatása a tudás más tartományaira. Az orvosi tudás, az egészségügyi specialisták tudományos, irodalmi és hétköznapi reprezentációja. Nevezéktan (specialisták, betegségek, eszközök, intézmények és kapcsolódó jelenségek elnevezése és a kifejezések vándorlása nyelveken, téren és időn át). Az orvoslásra vonatkozó meta-tudások története (az orvoslástörténet, orvos-szociológia, orvos-etika kezdetei és fejlődése). Zártág és nyíltság az orvosi-és gyógyszerismeretben. Táv-orvoslás, táv-diagnózis, táv-konzílium, táv-terápia.

²⁹ Az ember mindig úgy gyógyít, ahogy gondolkozik (Vajkai, 1943:13)

³⁰ Mark Hunter és kutatócsoportja kimutatta, hogy a rendkívül alaposan tanulmányozott és kiterjedt gyógynövény-ismeretekkel rendelkező csimpánzoktól a fejlődéstani sorban az énekesmadaraktól egészen a méhekkig vagy akár a lepkékig lehet visszalépkedni (Hunter és tsai, 2013). A michigani egyetem tudósainak eredményei a praktikus felhasználhatóságon túl az öngyógyítás információs viselkedés-tervezésére hívják fel a figyelmet.

- **Az orvos mint tudásspecialista és tudáshálózati csomópont** (Vándorló orvosok mint információs ágensek, tanácsadók, kémek, stb. Orvos-levelezések, „orvosebokrok”, orvoshálózatok, orvosi ismeret- és tudás-átadási láncok, orvos-szakmai találkozók, konferenciák, kiállítások. Tudásmintázatok orvos-családokban. Az orvosi tudás hibridizálódása más ismeretekkel. Orvosok mint az „értelmiségi közélet” résztvevői.)
- **Az orvoslás vizuális információitörténete** (Beteg, betegség- és orvos-ábrázolások, az emberi test és annak rendellenességeinek képi megjelenítése, ikonográfiája.³¹

3. ábra Florence Nightingale mortalitási infografikája 1858-ból

Orvosi illusztráció, anatómia és anatómiai megjelenítés-típusok, innovációk, standardizációk. Az orvosi képkalkulató eljárások és eszközök története. Orvosi fényképezés. Orvosi térképészet³² és infografika.³³ Képgyűjtemények. Szemléltetés. Betegségek képi metaforái és toposzai. A gyógyítás rekvizitumainak (orvosi öltözetek, felszerelés, eszközök, épített környezetek, bútorok, berendezési tárgyak, gyógyszerartók) design-ja, szemiotikája és információépítészete.)

- **A tárgyiasított orvosi tudás** (Orvosi ismeretek rögzítése, sokszorosítása, továbbítása³⁴, hozzáférhetővé tétele. Orvosi memóriatechnikák, tanköltemények. Korai és későbbi adatbázisok. Kéziratok, azok másolása, cseréje. Sokszorosítási eljárások, nyomtatás. Az orvosi könyvkiadás kialakulása, intézmény- és

³¹ Ld. legutóbb a képzőművészeti emlékeken fellelhető kóros állapotok elemzésének diskurzus-kezdeményszó írását (Józsa, 2012).

³² Az orvosi térképészet (medical geography) 16. században induló története a különleges alaposággal feltárt területek közé tartozik, Tom Koch munkásságának köszönhetően (Koch, 2005a, 2011), aki folyóiratokban is közölte számos nevezetes járvány térképészeti ábrázolását (Koch, 2005b:90-94), az 1798-as New York-i sárgalázttól Haviland brit betegségrésztérképéig. Ez a terület a térképek által hordozott többlet-információ heurisztikus értéke miatt rendkívül figyelemreméltó: az ábrázolást az infografika irányába továbbfejlesztő Snow-nak az utolsó nagy londoni kolerajárvány forrásának detektálását, Chadwick leedszi egészségtérképének pedig azt a felismerést köszönhetjük, hogy a betegségek gyakorisága a jövedelmek mértékével fordítottan arányos.

³³ Az orvosi infografika úttörőjét, Florence Nightingale-t (1820-1910) a nővérképzés megújítójaként és a krími háború hőseként tartja számon az emlékezet, pedig elsőrendű matematikai és statisztikai képzettségének köszönhetően nemcsak használta, hanem tovább is fejlesztette a William Playfair (1759-1823) által fél száz évvel korábban feltalált diagramtípusokat.

³⁴ A levelezéstörténet és az elektronikus hír-továbbítás történetének speciális esetei is külön figyelmet érdemelnek, mint pl. a vidéki orvosok postagalamb-használata (Arnold és Reiling, 1999).

műfajttörténete.³⁵ Tankönyvek és más segédanyagok, ezek szerepe és értéke a tudásfolyamatokban. Orvosi és gyógyszerészeti dokumentumtípusok kialakulása és fejlődése. Az orvosi szakirodalom története, kézikönyv-típusok. Orvosi információtechnológia. Médiumok: a modern tömegsajtó, a rádió, a televízió és az Internet hatása orvosi ismeret-mintázatokra. Orvosi magán- és szakkönyvtárak, kéziratgyűjtemények és azok használat- és nyilvánosságtörténete, beleértve a digitalizálást és a digitális közzétételt.

- **Az orvoslás kontrollstruktúráinak fejlődése** (A jogalkotás és jogszolgáltatás döntéstechnológiája és gyakorlata. Szabadalmak, know how, standardizáció. Járványügy. Engedélyezési és tiltási, higiéniai normaalkotás, közvetítés és érvényesítés. Gyógyszerekkel és praktizálással kapcsolatos előírások, rendelkezések. Az egészségügy politikai percepciója. Orvospolitika. Tiszti főorvosi rendszer és mentőszolgálat mint társadalompolitikai reflexió. Ipari kémkedés és tudásmegosztás. (Tömeg)tájékoztatás, népszerűsítés, ismeretterjesztés.)

A felsorolt "tárgyakkal" az információtörténeti fókusz rögzítése után is sokfajta, azonos értékű történeti megközelítés foglalkozhat. Sok izgalmas kontextus képezhető az intézménytörténet, a hatásokra és a tartalom befogadásának mintázataira érzékeny sajtó-és könyvtörténet illetve a technikatörténet felől. Nagyon ígéretesnek tűnik a mikrotörténeti nézőpont érvényesítése is, ahol – sok egyéb mellett – egy új arcképcsarnok is felépíthető az orvostörténet nagy gyógyítóinak panteonja mellé: az orvoslás információtörténetének óriásaié.

Talán nem véletlen, hogy ennek a diskurzusnak a talán leginkább emblemikus alakja, John Shaw Billings (1838–1913) iránt az elmúlt években elképesztően megnőtt a kutatói érdeklődés (Cassedy, 2010 Garrison, 2012 Lydenberg, 2013).³⁶ Az amerikai polgárháború egykori tiszti főorvosa, a National Library of Medicine (és elődkönyvtárának) megalapítója, az orvosi adattermelés feldolgozhatóvá és visszakereshetővé tételének pionírja, az orvosszakma "bibliájának", az Index Medicusnak az elindítója (1879) a digitális forradalom tükrében vált különösen fontos határkövé. (Hát még ha hozzáteszük, hogy Billings az orvosi statisztikák demográfiai adatokkal való párosításának lehetőségeit kutatva kezdett kísérletezni a lyukkártyás adatrögzítéssel, amely később fiatal munkatársa, Herman Hollerith révén a modern számítástechnikához vezető egyik kiemelt lépcsőfokként került bele minden informatikatörténeti krónikába.) Hagyjuk egyelőre nyitva a kérdést, hogy Billings mellé még kiket kellene sorolnia az információtörténészeknek: előbb egyáltalán induljon el a diskurzus.

³⁵ Az orvoslás sajtó-és könyvtörténeti vizsgálata nemcsak technológia – médium – vagy társadalomtörténeti kapcsolódásai és kitekintései miatt fontos, hanem *par excellence* információtörténeti vonatkozásai miatt. Ha az olyan összegzések közül több lenne, mint a 19. század gerincét feldolgozó Kapronczay Kataliné (Kapronczay, 2004), akkor az információs nézőpont inspirációforrásainak száma is megszorodna.

³⁶ A magyar szakirodalom érdemének megfelelően, de érintőlegesen foglalkozott Billingsgel (Ld. pl. Dörnyei, 1962, Rózsa, 1983, Vasas, 2008) – akit egyébként 1896-ban a budapesti orvoskar díszdoktorává is választottak.

4. ábra Az Index Medicus régi, bekötött kötetei

- ARNOLD, P., REILING, J.: *Homing Pigeons as Medical Messengers* Journal of the American Medical Association 1999 Vol. 281 No.4, p308t, 2-3. (Reprint of a letter to the editor, appeared in the January 28, 1899 issue of the Journal)
- BAKKER, S. : *Az információszolgáltatás számítógépesítése az orvostudományban* Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1998/3-4 (45) 112-114.
- BLACK, A. *Information and Modernity: the History of Information and the Eclipse of Library History* Library&Information History, 1998/1 Vol.14. 39-45.
- BLACK, A.: *The Library as Clinic: A Foucauldian Interpretation of British Public Library Attitudes to Social and Physical Disease, ca. 1850-1950* Libraries & Culture 2005 Vol. 40, No. 3, Summer 416-434.
- CASSEDY, J. H.: *John Shaw Billings: Science and Medicine in the Gilded Age* Xlibris, Corp. 2010
- CORTADA, J.W.: *Shaping Information History as an Intellectual Discipline* Information & Culture: A Journal of History 2012 Vol. 47. No.2. 119-144.
<http://dx.doi.org/10.1353/lac.2012.0008>
- DÖRNYEI S.: *John Shaw Billings* Orvosi hetilap 1962 (103.évf.) 49.sz. 2329-2331.
- FRÖCHLICH, I. , BÁCSKAY, A. : *Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe* Kaleidoscope, 2010 Vol.1. No.1. 5-20.
- GARRISON, F. H.: *John Shaw Billings: A Memoir* (Classic Reprint) Forgotten Books, 2012
- HOFFMANN, G. (szerk.): *Peregrinuslevelek 1711-1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak* Szeged, JATE, 1980
- HUNTER, M.D., DE ROODE, J.C., LEFEVRE, T.: *Self-Medication in Animals* Science, 2013 (340) 6129. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1235824>
- JÓZSA, L.: *Betegségek, kóros állapotok ábrázolása egyiptomi alkotásokon* Kaleidoscope, 2012 Vol.3. No.5. 1-12.
- KAPRONCZAY, K.: *A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831-1867)* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Budapest, 2004
- KELEMEN, K., KELEMEN, E.: *A boszorkánygyökértől a penicillinig* Medicina, Bp,1962
- KITTLER, F. : *Optikai médiumok* Magyar Műhely Kiadó-Ráció Kiadó, 2005
- KOCH, T.: *Cartographics of disease: maps, mapping, and medicine* California US ESRI, 2005
- KOCH, T.: *Mapping the Miasma* Cartographic Perspective 2005 Fall (No.52). 4-27. és 90-94.
<http://dx.doi.org/10.14714/cp52.376>
- KOCH, T.: *Disease Maps. Epidemics on the Ground* Chicago, Chicago University Press, 2011
- KRÁSZ L.: *Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig.*

Az egészségügyi jelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon Századvég 2013/4 (70.) 155- 187.

LYDENBERG, H. M.: *John Shaw Billings: Creator of the National Medical Library and Its Catalogue, First Director of the New York Public Library* Literary Licensing, LLC 2013

NÉMETH, L.: *Orvostörténet és szellemtudomány* In: Európai utas Magvető, 1973 546-566. (Az írás 1934-ben készült)

NEMES, CS.: *Az orvoslás és a test újjászületése a reneszánsz korában* Magyar Tudomány [2008/9](http://www.matud.iif.hu/08sze/02.html) 1039-1054. <http://www.matud.iif.hu/08sze/02.html>

RÁDÓCZY, GY.: *Régi gyógyszerészi mértékegységek és kialakulásuk története*

Orvostörténeti Közlemények 25 (1979) 229-241.

RÓZSA Gy.né: *70 éve halt meg John Shaw Billings* Orvosi Hetilap 1983 (124. évf.) 36. sz. 2191-2192.

SZABÓ, GY.: *A salernói orvosi iskola tanácsai* Erdélyi Múzeum 1996/1-2 146-160.

SCHULTHEISZ, E.: *A tanköltemény az orvosi oktatásban* Orvostörténeti Közlemények 2002 (178-181) 5-22.

VAJKAI, A.: *Népi orvoslás a Borsavölgyében* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943 1-187.

VASAS L.: *Az orvosi szakirodalom adattárai I. Medline – mindig és mindenhol* Nőgyógyászati Onkológia, 2008 13. 92-96.

Z. KARVALICS, L.: *Az információs társadalom születése, mint vizuális kaland az Egyesült Államokban* In: Amerikanisztika és vizualitás. Metszéspontok az információs társadalom horizontján Szerk.: Tóth Zsófia Anna, Vajda Zoltán Americana E-books, 2012

<http://ebooks.americanaejournal.hu/books/amerikanisztika-es-vizualitas/>

Z. KARVALICS, L.: *Két embernyi védelem. A mesterséges fénykeltés információtörténetéhez* Liget, 2012. október 21-31.

Z. KARVALICS, L.: *Bevezetés az információtörténelembe* Gondolat, 2004

Képek forrása:

1. ábra *Feliratok Shepseskaf 'ankh sír-bejáratának két oldaláról.* The Art Newspaper <http://www.theartnewspaper.com/articles/Ancient-physicians-tomb-discovered-in-Egypt/30798>

2. ábra *Számológép a minőségi vérkép elkészítéséhez (1920-1945)*

Dr. Nemes Csaba gyűjteményéből.

http://www.elitmed.hu/ilam/interjuk/foliansok_illusztracioi_hatasara_kezdet_ortostorteneti_targyak_gyujtesebe_8267/

3. ábra *Florence Nightingale mortalitási infografikája 1858-ból.*

<http://www.coolinfographics.com/blog/2009/11/25/florence-nightingale-causes-of-mortality-infographic-from-18.html>

4. ábra *Az Index Medicus régi, bekötött kötetei.*

<http://www.allpurposeguru.com/2013/09/government-websites-you-should-know-about-medline-plus/>

Samuel Schwartz (1701-1749) kolozsvári patikus és „jeles ember“ halotti kártája

Obituary of Samuel Schwartz (1701-1749), “illustrious man” and former pharmacist of Kolozsvár

Robert Offner, MD - Universitätsklinikum Regensburg, Abt. Transfusionsmedizin [r-offner@t-online.de](mailto:offner@t-online.de)

Magyar András László, PhD – Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár Budapest orvostortenet@t-online.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

We publish here the obituary of the former pharmacist of Kolozsvár (Klausenburg, Cluj-Napoca) Samuel Schwartz or Schwartz (1701-1749) containing new and unknown details regarding his life and activity. Schwartz was born as a “Zipser Saxon” in a wealthy merchant family of Késmark (Käsmark, Kežmarok). After finishing schools in his native town he attended the Lutheran Grammar School at Pozsony (Preßburg, Bratislava) and the Calvinist College at Sárospatak. He got his pharmaceutical training from the acknowledged physician of the town Sopron (Ödenburg), Johann Adam Gensel. He continued his pharmaceutical studies in Regensburg. Here he met the Transylvanian physician Ferenc Pápai Páriz jun. (1687-1740), who was just returning home from his peregrinations in Halle, Leiden, Franeker, Basilia and London. Schwartz wrote a dedication into Pápai's *Album amicorum* on November 17, 1725, (<http://-ppf.mtak.hu/en/073a.htm>). Schwartz took his final exam in Augsburg. Afterwards he travelled through Germany (and perhaps the Netherlands as well). These journeys explain his acquaintance with the famous professor of medicine Herman Oosterdijk at Leiden University. In 1729, backed by the the head-physician of the Transylvanian government, Sámuel Köleséri he got the rights of the pharmacy at Kolozsvár. In 1735 Schwartz married the widow of his predecessor Jakob Fojt (1683-1727), born in Eperjes (Eperies, Prešov), but their marriage remained unfruitful. The profitable pharmacy was inherited later by his talented apprentice and cousin, born also at Késmark, Tobias Mauksch (1827-1802), founder of a famous family of pharmacists in Transylvania. The full text of the necrology of Schwartz - besides his *curriculum vitae* translated here by László András Magyar - included 25 Latin and Hungarian poems of condolence as well written mainly by the members of the Reformed College of Kolozsvár. The poems however - being not very informative - are omitted here.

Keywords: Samuel Schwartz, Nekrolog, Kolozsvár, pharmacy, 18. century, Tobias Mauksch

Kulcsszavak: Samuel Schwartz, nekrológ, Kolozsvár, gyógyszerész, 18. század, Tobias Mauksch

Samuel Schwartz (1701-1749) kolozsvári patikus és „jeles ember“ halotti kártája
Obituary of Samuel Schwartz (1701-1749), “illustrious man” and
former pharmacist of Kolozsvár

Robert Offner, MD - Universitätsklinikum Regensburg, Abt. Transfusionsmedizin
r-offner@t-online.de

Magyar András László, PhD – Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár és Levéltár Budapest

Gyászjelentők, azaz halotti kárták, ahogyan a bemutatásra kerülő nyomtatott nekrológot annak idején nevezték, nem csupán genealógiai, hanem kultúr- és tudománytörténeti szempontból is jelentős dokumentumok közé tartoznak. Egy, a 18. század első feléből származó halotti kárta nyújt alkalmat arra, hogy a „kincses Kolozsvár” első magánjogú patikatulajdonosának életébe betekintést nyerjünk és eddig ismertlen adatokkal gazdagítsuk Erdély gyógyszerészettörténetét.¹

Kolozsvár szabad királyi város gyógyszerészéről a legrégebbi hír 1573-ból származik, de ennél korábbi alapítási év nagyon valószínű.² Gyógyszertárakat a kora újkori Erdélyben is a nagyobb, mindenek előtt Nagyszeben (1494), Brassó (1512), Beszterce (1516) szász városok magisztrátusai (tanácsai) létesítettek és működtettek szerződött gyógyszerészgondnokok által.³ Ismereteink a 18. század előtti kolozsvári gyógyszerészetről meglehetősen hézagosak,

¹ Samuel Schwartz életrajzi adatai az eddig még nem közölt latin-magyar nekrológiájából váltak ismertté, amely a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának állományában (jelzes: O.F.24) található meg. A nekrológ másolatának rendelkezésemre bocsátásáért Dörnyei Sándor levéltáros kutatónak (Budapest) tartozok hálával. Erre a forrásra utal továbbá Gaal György, kolozsvári helytörténész is. Gaal, György: Orvosok és gyógyszerészek sírjai a Házsongárdi temetőben a 19. század közepéig, in: Orvostudományi Értesítő, 2009, 82(2), 131-135. old. Eddig a legtöbb közleményben Fojt Jakab utódjaként egy Schwartz Sándor patikus neveztek meg. A téves Sándor név Orient Gyulától származik, amit számos más szerző is átvett. Orient Gyula: Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története, Cluj-Kolozsvár 1926; Julius Orient: Aus pharmazeutischer Vergangenheit Siebenbürgens und des Banates, Mittenwald 1930, 48-51. old.

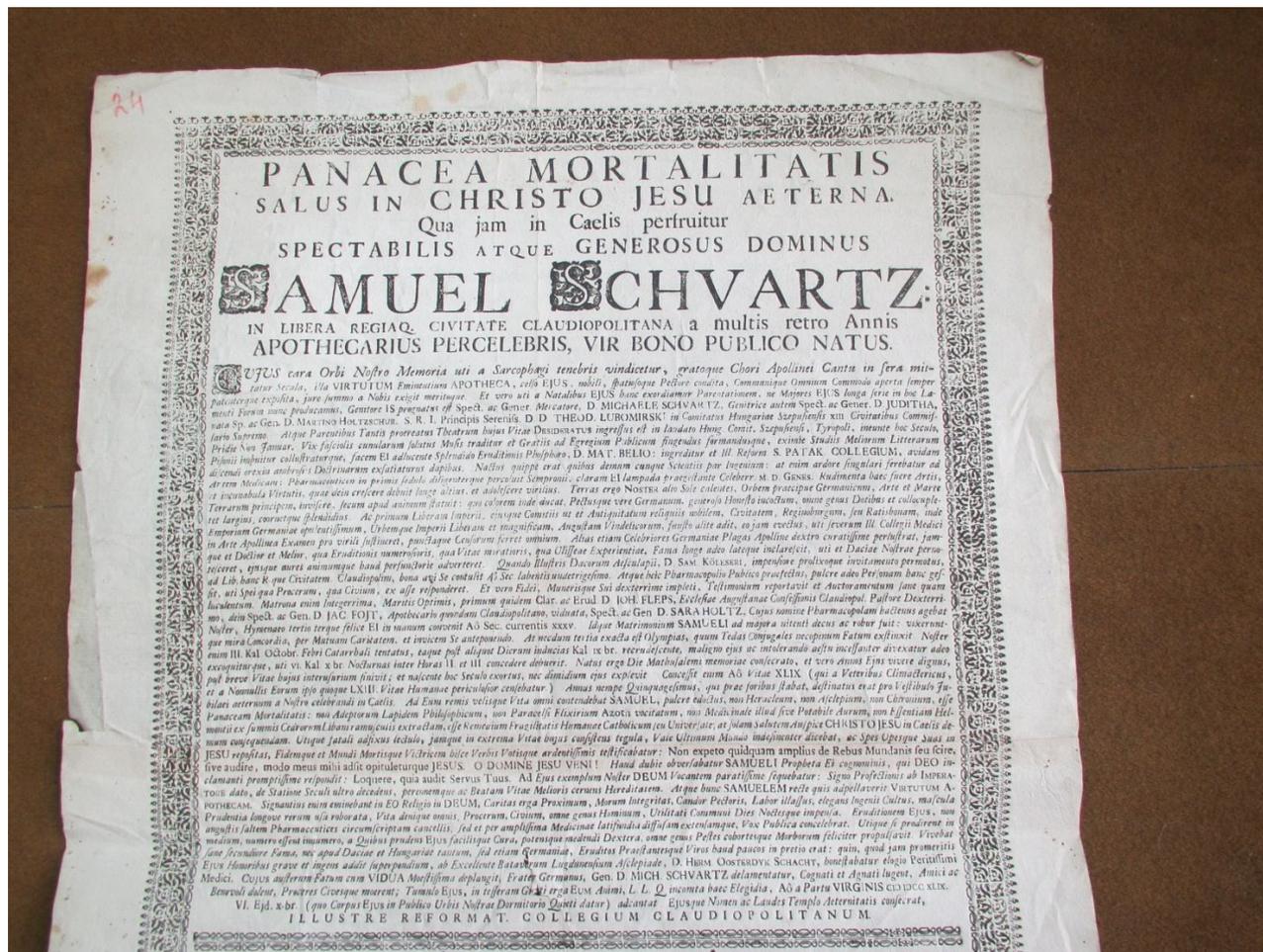
² Orient (1926), 149. old.

³ Péter H. Mária: Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár / Cluj-Napoca 2013, második, javított kiadás, I.-II. kötet, itt I. kötet, 24-25. old.

de néhány gyógyszerész neve fennmaradt.⁴ Orient Gyula szerint a magisztrátus a városi patikát „valószínűleg 1700 elején“ eladta, s így az első magánjogú tulajdonosa a felvidéki származású Fojt Jakab (Jakob Foit/Foith) gyógyszerész lett,⁵ akinek főbb életadatai a kolozsvári Házsongárd temetőben fennmaradt latin és magyar nyelvű sírkövére (tumba) még ma is jól leolvashatók, ami szerint ő 1684-ben Eperjesen született és 1727-ben, 44 esztendőskorában halt meg. Özvegye Fojt Sára (szül. Hocz, Hooz), a kolozsvári református egyházfi ifj. Hocz Pál lánya, aki előbb Johann Phleps (Fleps) evangélikus lelkész neje volt. A tumba feliratából kivehető, hogy kilenc gyerekük volt, de nem mind érték meg a felnőttkort. A vezető nélkül maradt kolozsvári patikában új gyógyszerészre volt igény, de nem lehetett könnyű megfelelő utódra találni. Feltehetőleg ideiglenesen provizor vezethette azt. Csupán két évvel később, 1729-ben jött - Köleséri Sámuel, az Erdélyi Gubernium híres főorvosa „hosszas és gyakori únszolásának“ köszönhetően - a szintén felvidéki származású szepesi szász patikus Samuel Schwartz (Schwartz), Kolozsvárra.

⁴ A Mauksch-Hintz-házban a néhai patikaofficina egyik falán egykori provizorai és tulajdonosai vannak felsorolva: 1573-1752 / SZÖCS MIHÁLY, PATEKÁRIUS JÁNOS, STANNO EDE, FOITH JAKAB / 1752 ÉVBEN A GYÓGYSZERTÁR A CSALÁD TULAJDONÁBA KERÜLT / MAUKSCH TÓBIÁS 1752-1802, ... etc. Meglepő, hogy Samuel Schwartz neve nem fordul elő. 1591-ből még ismertek *Adam Schacht Lipsen* (Lipce?), majd *Joannes Balck Dißburgensis* nevű német patikusok, lásd: Offner (1991), 192. old. és a 17. századból pedig Sopronyi György (1674/1678?), lásd: Gaal, György: Helytörténet – Régi gyógyszerészek síremlékei, in: Szabadság (kolozsvári napilap), 2009, május 13.

⁵ Orient (1926), 187. old.

1. ábra: Samuel Schwartz kolozsvári gyógyszerész halotti kártájának felső fele (Kolozsvár 1749)

Személyével kapcsolatosan eddig igen kevés adat állt rendelkezésünkre, ezért is tűnik érdekesnek a nekrológ bemutatása, amelyből, mint hiteles forrásból, gazdagíthatjuk ismereteinket a kolozsvári patikusra vonatkozóan. A késmárki evangélikus egyházközség anyakönyve szerint Samuel Schwartz 1701 január 4-én született egy evangélikus hitű család harmadik gyerkeként.⁶ Édesapja Michael Schwartz jómódú kereskedő, édesanyja „tekintetes és nemzeti úrnő“ Juditha Boltschuy (a nekrológ Holzschur-nak írja) a Theodor Lubomirski lengyel gróf magyarországi, Szepes vármegyei 13 városbeli legfelsőbb megbízottjának,

⁶ Aktuális genealógiai kutatások eredményeként ismerté váltak a késmárki Michael Schwartz és Juditha Boltschuy-nak (?) a gyerekei: Juditha (*1696-?), Johannes (*1698-?), Michael (*1702-?) és Samuel (04.01.1701). Lásd: Slowakei, Kirchen- und Synagogen-Bücher, 1592-1910, in: www.myheritage.de (továbbiakban: SKSB), 360, 372, 387 és 395. old.; Robert Offner: Auf Spurensuche nach schicksalhaften Begegnungen im alten Regensburg (Drei Beispiele: J. Honterus, S. Schwartz, J.B. Schmidt), in: Siebenbürgische Zeitung, 64. Jg, 2014, (előkészület alatt).

Martin Boltschuynnak volt a lánya.⁷ Samuel a helybeli késmárki iskolai tanulmányai után Pozsonyba ment s ott az evangélikus gimnáziumban a híres Bél Mátyás polihisztor tanítványa lett, majd a sárospataki Református Kollégiumba íratkozott be.⁸ Azután „Sopronban a gyógyszerészetet tanulmányozta alaposan és nagy igyekezettel, a neves Genes (sic!) orvosdoktor útmutatása mellett.“ Valószínűleg Johann Adam Gensel-ről (1677-1720) lehet szó. Tény az, hogy Sopronban a „Fekete Elefánt“ nevű patikának a tulajdonosa 1665-ben id. Kornel Gänsel, majd 1685-től annak fia ifj. Kornel Gänsel, Johann Adam Gensel (1677-1720) orvos és tudós férfi testvére.⁹ Ezek szerint Schwartznak 1720 előtt kellett Sopronba érkeznie, de hogy ott meddig tartozkodott, az nem derül ki a gyászjelentőjéből. Biztos viszont az, hogy 1725 november 17-én Regensburgban az Engel-patikában gyógyszerészsegéd volt, Georg Sigmund Stoll-nál,¹⁰ amint ezt ő maga az ifj. Pápai Páriz Ferenc (1687-1740) erdélyi orvos emlékalbumába (*Album amicorum*) beírta. Pápai hosszú külföldi tanulmányútjáról útban hazafelé, Regensburgon átutazva került, ismeretlen körülmények között, a felvidéki patikusgyakornokkal személyes kapcsolatba. Schwartz - a nekrológ szerint - Augsburgban az orvosi kollégium előtt sikerrel vizsgázott, majd bejárta Németországot.¹¹ Amint a nekrológból kiderül, Köleséri Sámuel erdélyi kormányi főorvos és a tartományi bányák főfelügyelője meggyőző munkája révén került Schwartz Magyarországról Erdélybe. Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ifj. Pápai Páriz Ferenc, akárcsak azonos nevű és nagyhírű édesapja, a nagyenyedi Református Kollégium tanára és Bornemisza Anna fejedelemső gyulafehérvári udvari orvosa, jó személyes kapcsolatban állt Köleséri Sámuel nagyszebeni polihisztorral. Feltételezhető tehát, hogy ifj. Pápai Páriz Ferenc közvetítő szerepet játszott abban, hogy a főorvos Schwartzot rávette a Kis-Szamos menti „kincses városba“ való áttelepülésére.

⁷ A Zsigmond király korában elzálogosított 13 szepesi város Mohács után a Lublóban székelő lengyel kapitány helyett a Lubomirski grófok földesurasági fennhatósága alá került, azoknak mindinkább magánbirtokaivá lettek. A magyarországi rendek ezek visszaváltását sürgették, eredménytelenül; csak 1772-ben kerültek vissza Magyarországhoz.

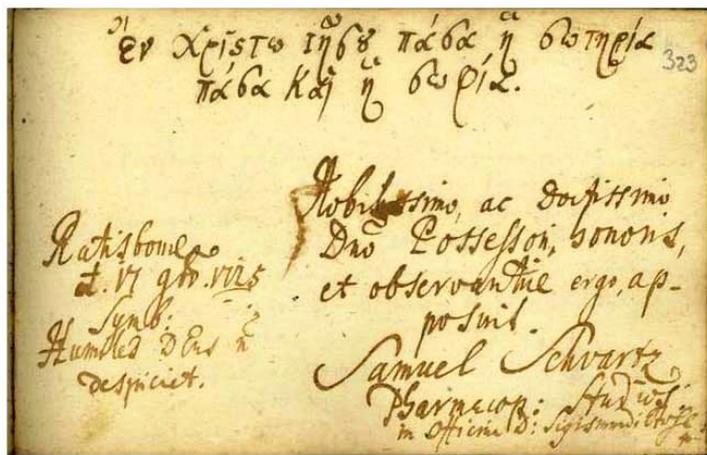
⁸ A sárospataki diákok névtárában neve hiányzik, tehát ezen adat nem bizonyítható; Hörcsik Richárd: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617-1777, Sárospatak 1998, 369. old.

⁹ Halmai János: Egy gyógyszerészsegéd végrendeletei a XVII. századból, in: Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae, Budapest 1963, 29, 237. old.

¹⁰ Samuel Schwartz bejegyzése az ifj. Pápai Páriz Ferenc *Album amicorum*ában, 1725 nov. 17-én: *Samuel Schwartz Pharmacop(ola) Studios(us) in Officina D. Sigismundi Stohl, Ratisbonae, d. 17.1725* Lásd: <http://ppf.mtak.hu/en/-001a-.htm>; Christa Habrich: Apothekengeschichte Regensburgs in reichsstädtischer Zeit, München 1970, 89. old.

¹¹ Ezen adatokat az augsburgi Városi Levéltárban nem sikerült dokumentumokkal bizonyítani, amint ez Simone Herde levéltáros erre vonatkozó válaszleveléből (21.12.2013) kiderül.

A késmárki patikus, a halotti kárta szerint, 1729-ben vette át Kolozsváron a patika vezetését és 1735-ben házasságot kötött Fojt Sárával, elődje özvegyével. A nagy tudású és ambiciózus gyógyszerész hamarosan nagy elismerésnek és köztiszteletnek örvendett Kolozsvár közéletében, amit éppen a nekrológiájából tudhatunk meg.

2. ábra: Samuel Schwartz beírása Pápai Páriz Ferenc *Album amicorum*-ában
(17.11.1725)

Amikor 1749-ben, tudomásunk szerint saját utód nélkül elhunyt, özvegye a végrendelet értelmében hazahívta Tobias Maukscht (Maugsch), gyógyszerészinását, aki Németországban gyakornokoskodott, ugyanis rá bízta gyógyszerertárának vezetését.¹² Tobias szintén Késmárkon született, 1727-ben, de korán félárva lett, és édesanyja, az apai szándék ellenére iskoláztatását 13 éves korában megszakította és Kolozsvárra küldte patikusinasnak unokabátyjához¹³ Samuel Schwartzhoz, aki megkedvelte tehetséges unokaöccsét és gyámjaként támogatta, sőt ajánlólevelével küldte őt Németországba, tudásának elmélyítése céljából. Tobias Mauksch úgy Schwartznál mint külföldi kiképzése során (Ludwigsburgban Bischoff és Stuttgartban

¹² Legújabb kutatásaink ellenére sem sikerült egyértelműen bizonyítani ill. anyakönyvi adatokkal alátámasztani a Tobias Mauksch anyja és Samuel Schwartz közötti rokonsági kapcsolatot. Erre vonatkozó kitérő segítségért ezúton hálás köszönetem jár Ing. Mikulás Lipták késmárki könyvkiadónak és genealógusnak, aki több részletkérdésben támogatott.

¹³ Jakob Melzer: *Bibliographie berühmter Zipser*, Kaschau 1833, 264. old.; Christian Genersich: *Merckwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen, Caschau 1804*, 135-136 old. („Nach zurückgelegten Schuljahren gab ihn seine Mutter zu ihrem Vetter, Herrn Samuel Schwarz, einem gebohrnen Keßmarker, Apotheker, in der königl. frey Stadt Clausenburg, in Siebenbürgen, 1740, in die Lehre.“).

Lang patikáikban) magas szinten minősített művelője lett szakmájának.¹⁴ Visszatérve Kolozsvárra három évvel később megvásárolta a gyógyszerertárát. Hamarosan nem csak városában – amelynek később országgyűlési képviselőjévé választották meg - hanem Erdély szerte jó hírnévre tett szert. A nagy elismerésnek örvendő polgár és evangélikus egyházi felügyelő életéről és érdemeiről bőven van irodalom.¹⁵

Samuel Schwartz “Kolozsvár szabad királyi városának sok éven át hírneves gyógyszerésze” és elismert polgára, akiről halotti kártája sok jót ír és dicsőíti az elhunyt hitbuzgó polgárt. A gyászjelentő orvostörténeti szempontból is érdekes és kiemelésre méltó része az, amelyben az orvoslás iránti nagy érdeklődése („az orvosi mesterség irányába különös hévség hajtotta“) és főleg a gyógyításban szerzett nagy tapasztalata kerül említésre: „Közismert volt, hogy műveltsége nem korlátozódik a gyógyszerészet szűk területére, hanem a medicina hatalmas és mérhetetlenül nagy területeit fogja át. Amint az is közismert, hogy számtalan ember akadt, akiknek bölcs és könnyen végezhető kúráival, gyógyításban eredményes jobbjával, mindenfajta kórságát és ezernyi baját sikerült szerencsésen messzire űznie.“ Mindebből arra is lehet következtetni, hogy orvostudománnyal is foglalkozott, jóllehet orvosi kiképzésére se

¹⁴ Offner, Robert / Tuka László: „A vizsga egyedül a gyógyszerészt nem képesíti, hanem a gyakorlat és a tapasztalatok“ - Tobias Mauksch kolozsvári patikus és gyógyszerészi Instructio-ja (1793), in: Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae, Budapest 2014 (előkészületben); Javításra szorul azon adat is, miszerint Tobias Mauksch a tübingeni egyetemen (is) tanult volna. Lásd: Offner, Robert: Zur Geschichte der Klausenburger Apothekerfamilie Mauksch, in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Köln/Wien 1991 14. (85.) Jahrgang, Heft 2/1991, 193. old Ez az állítás nem bizonyítható immatrikulációs adatokkal. Lásd: Gémes István: Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523-1918), Budapest 2003, 43.old. A Habsburg tartományokban a gyógyszerészek egyetemi kiképzéséről legkorábbi hatósági rendelkezés 1774-ből származik. Lásd: Kapronczay Károly: Az egyetemi gyógyszerészképzés európai gyakorlata, in: Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicianae, 222-225, Budapest 2013, 59-79 old.

¹⁵ Genersich, Christian: Merckwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen, Caschau 1804, 54-56 old.; Melzer, Jakob: Bibliographie berühmter Zipser, Kaschau 1833, 264. old.; Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, Wien 1867, 17. Theil, 135-136 old.; Orient, Gyula: Erdély gyógyszerész-polgármesterei, szenátorai, országgyűlési képviselői és természetbuvárai, in: Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának Közleményei, Kolozsvár (Cluj), 1933, XXXVIII. kötet, IV. új sorozat, 7-9, 369 old.; Jászay, Károly: Adatok a kolozsvári ág. h. ev. egyházközség történetéhez, Cluj-Kolozsvár, 1934; Pataki Jenő: Városunk legrégebbi gyógyszerertára, Orvosi Szemle 1936, 6. szám, 198-200. old.; Binder, Pál: A Mauksch család erdélyi gyógyszerész tagjai in: Orvostörténeti Közlemények / Comm. Hist. Artis Med., 107-108, Budapest 1984, 101-110. old.; Herepei, János: A Házsongárdi temető régi sírkövei, Budapest 1988, 472-475. old.; Fabritius, Guido: Verdienstvolle deutsche Apotheker aus Siebenbürgen, Drabenderhöhe 1989, 27-36. old.; Offner (1991), 192-198. old.; Wagner, Ernst: Die Bistritzer Apothekerfamilie Mauksch. Bemerkungen zu Offners Beitrag über die Klausenburger Maukschs, in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Köln/Wien 1992, 15. (86.) Jahrgang, Heft 2/1992, 192-198. old.; Offner, Robert: Zuwanderer von Zipsern nach Siebenbürgen – berühmte Zipser in Siebenbürgen, in: Peter Švorz (ed.): Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit, Prešov/Bratislava/Wien 1995, 83-92. old; Offner, Robert: Bedeutende Zipser in Siebenbürgen, in: Karpatenjahrbuch 1996, Stuttgart 1995, 101-108. old. Tuka László: Tobias Mauksch: Instructio, in: Acta Musei Napocensis 49, Historica II 2012, vol. 49, 156-195. old.; Péter (2013), I., 232. old.; Péter (2013), II. kötet, 232-236.

konkrétabb utalás, se bizonyíték nincsen.¹⁶ Annál is érdekesebb a halotti kárta következő mondata, miszerint: „Ezért kaphatta szárnyára a hírnév, hiszen nem csak Dácia- és Hungária-, hanem Germánia-szerte is tudós és hírneves emberek tartották őt nagyra. Sőt, kiérdemelt megbecsülését még tovább tetézve, a hollandok kiváló leydeni Aszklepiadésze, Hermann Oosterdyk Schacht, ez a kitűnő orvos dicsérő szónoklatot mondott róla.“ Ez csakugyan arra enged következtetni, hogy tanulmányútja során nemcsak Németországot járta be, hanem Hollandiába is eljutott, az orvosi fakultásáról is nevezetes Leidenbe, ahol akkoriban nemcsak a világhírű Herman Boerhaave (1668-1738) orvosprofesszor, hanem 1721-től Herman Oosterdyk Schacht (1662-1744) nagy tehetségű és kiváló klinikus, valamint Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770) anatómus és sebésztanár oktattak az orvosi karon. Nyitott kérdés marad, hogy hol, mikor és milyen alkalomból tarthatott Oosterdyk dicsérő szónoklatot Samuel Schvartzról, hiszen az ő halálakor (1749) a holland orvostanár már négy éve nem élt. Ez azt jelenti, hogy egy esetleges (személyes) megismerkedésükre 1721 és 1729 között kerülhetett sor. Ezért valószínűnek tűnik, hogy Schvartz, gyógyszerész-vizsgájának letétele után (Augsburg 1726?) tett utazása során kerülhetett el Leidenbe és ott Herman Oosterdyk Schachtal kapcsolatba.

Tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy Schvartz Regensburgban 1725 november 17-én, a hosszú egyetemi peregrinációból hazautazóban lévő ifj. Pápai Páriz Ferenc orvosdoktor *album amicorum*-ába írta be latin, meg görög nyelvű ajánlását és nevét.¹⁷ Elképzelhetőnek tűnik, hogy Leident is éppen ifj. Pápai Páriz Ferenc ajánlhatta Schvartznak, hiszen ő maga is (1715/16, 1719 és 1725-ben) hosszabb-rövidebb ideig tartozkodott ott, tanítványa volt Oosterdyk Schacht elődjének, Bernhard Siegfried Albinus professzornak. Ezen hipotézis ugyan nem bizonyítja a nekrológbeli adatot, de Schvartz személyes ismeretsége a holland professzorral valószínűnek látszik. Érdekes lenne viszont erre vonatkozóan több és bizonyítható adat birtokába kerülni. Kolozsváron Schvartzcal egyidőben tevékeny Pataki Sámuel I. (1692-1766) orvos is - többek között - 1722-ben Leidenben tanult.

¹⁶ Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789 Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen 1694-1788. Budapest 2004, 391. old.; Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Ungarländische Studenten an niederländischen Universitäten. Hongaarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten. 1595-1918, Budapest 2007, old; Bozzay Réka: Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595-1796. Budapest 2009. 427. old.

¹⁷ Regensburgból származik Samuel Schvartz gyógyszerészeti gyakornok bejegyzése az ifj. Pápai Páriz Ferenc *Album amicorum*-ában, 1725 nov. 17-én: *Samuel Schvartz Pharmacop(ola) Studios(us) in Officina D. Sigismundi Stohl, Ratisbonae, d. 17.1725* Lásd: <http://ppf.mtak.hu/en/001a.htm> és Christa Habrich: Apothekengeschichte Regensburg in reichsstädtischer Zeit, München 1970, 89. old.

A halotti kárta a gyászolók között említi meg, hogy özvegyén és testvérén kívül: „(...) rokonai és gyermekei, fájlalják barátai és jóakarói, siratják felebarátjai és polgártársai.“ Nem ismert, hogy voltak saját gyerekei Sára nejétől, aki 1735-ben, házasságkötésük évében már nem lehetett fiatal asszony és előző férjétől, Fojt Jakabtól kilenc gyereke született. Sőt, első házasságából (Fleps) is lehettek gyerekei. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a Fojt-árvákról lehetett szó.

Megemlítésre méltó a gyászjelentőnek az alsó, bekeretezett része, az egésznek talán kétharmada, amelyben összesen 25 személy verses formában, 17 latinul, 8 magyarul méltatja és búcsúztatja Samuel Schwartz polgártársat, barátot, nagyrabecsült gyógyszeráróst. Íróik kivétel nélkül magyar nevű személyek. Egyetlen német nyelvű gyászszöveg vagy német nevű gyászoló nem fordul elő benne, ami evangélikus hittársai sorából joggal elvárható lenne. Zömében a kolozsvári Református Kollégium tanárai, diákjai és a kolozsvári előkelőség, egyházbeliek és nemesek fordulnak elő az írók között.¹⁸ Feltételezhető ugyan, hogy Samuel Schwartz az evangélikus egyházközséghez tartozott, de a halotti kárta viszont arról tanúskodik, hogy a kolozsvári református egyházközség tartotta nagy tiszteletben a szepesi szász patikust. Ugyanakkor nincs tudomásunk ehhez hasonló elismerésről az evangélikus (nekrológ) hitközösség részéről. Felmerül tehát a kérdés, hogy Schwartz talán - református felesége befolyására - a református egyházközséghez konvertált volna, ami további kutatásokra vár.¹⁹

A függelékben mellékeljük Samuel Schwartz nekrológiájának az életére vonatkozó részét, az információkban szegény részvételű versek nélkül, Magyar András László fordításában.

Függelék

¹⁸ Petrus Tsernáfalusi, Gabriel Karantsi, Michael Albisi, Stephanus N. Szatmári, Franciscus Endrédi, Andreas Forró, Ladislaus Teleki, Stephanus Márk, Sigismundus Eperjesi, Stephanus F. Debretzeni, Josephus Mezei, Johannes Tserei, Stephanus S. Bányai, Michael Somkádi, Stephanus H. Dési, Michael Szász, Bárány Kemény István, Gróf Bethlen Gergely, Bárány Kemény Simon, Bárány Jósika Dániel, Gróf Rhédei Farkas, R.Sz.B. Gróf Teleki István, Tsepregi Mihály, Enyedi Sámuel. A nyomtatást Pataki József végezte a Református Kollégium megbízásából 1749-ben.

¹⁹ Pillanatnyilag nincs rá lehetőségünk ezt a feltételezést egyházi anyakönyvi adatokkal bizonyítani.

„A halandóság mindent gyógyító orvossága örök üdvünk Krisztusban, amelyet immár a mennyben élvez a Tekintetes és Nemzetes, és egykoron a köz üdvére született Samuel Schvartz Úr, Kolozsvár szabad királyi városának sok éven át hírneves gyógyszerésze.

Azt pedig, hogy az ő áldott emlékét világunk számára a szarkofág sötétjétől megvédelmezzük, és az apollóni kar édes énekével a késő századokra is ráhagyományozzuk, illetve, hogy kimagasló erényeinek ama gyógyszerháza, amely az ő magasrendű, nemes és nyitott lelke mélyéről tárult elénk, mindannyiunk üdvére örökkön örökké nyitva álljon, a megboldogult teljes joggal és méltán várhatja el tőlünk. Avégett pedig, hogy e gyászbeszédet születésétől kezdjük, és hogy ősei hosszú sorának részletezésével most ne tartsuk föl a gyásznak eme aktusát, csak annyit mondunk, hogy az Elhunyt atyja a Tekintetes és Nemzetes Michael Schvartz, kereskedő úr, édesanyja pedig a Tekintetes és Nemzetes Juditha úrnő, Martinus Holtzschurnak, a Szent Római Birodalom felséges fejedelme, Theodor Lubomirski, magyarországi, Szepes vármegyei 13 város-beli legfelsőbb megbízottjának a leánya volt. Ily nemes szülőktől eredvén, kívánt gyermekként lépett ennek az életnek a színterére az említett magyarországi, Szepes megyei városban, Tyropolisban (Késmárkon), századunk kezdetén, a január nonája előtti napon. Alig került ki bölcsőcskéjének pólyái közül, máris a tudományoknak és a művészeteknek szentelték, hogy az előkelő társaság számára formálhassák és alakíthassák. A széptudományokba Pozsonyban vezették be is itt készítették föl rájuk kiválóan, a műveltség ragyogó fényforrása, Bél Mátyás fáklyájának fényénél. Ezután a Tekintetes Sárospataki Református Kollégiumba iratkozott, hogy hatalmas tudásszomját és tudás-éhségét a tudomány itteni ambrosziás lakomájával oltsa. És noha bármely tudományhoz meglelt volna a tehetsége, ám az orvosi mesterség irányába különös hévség hajtotta. Először is Sopronban a gyógyszerészetet tanulmányozta alaposan és nagy igyekezettel, a neves Genes (sic!) orvosdoktor útmutatása mellett.²⁰ Mindezekkel azonban csupán mesterségének alapjait sikerült megvetnie és erényének bölcséjét sikerült megalkotnia, ám mindebben tovább kellett még gyarapodnia, és előre kellett még haladnia. A mi Sámuelünk ezért más nap által megvilágított vidékekre utazott, s elhatározta, hogy különösen Némethont járja be, amely a tudományokban és a hadviselésben egyaránt az élen jár, hogy

²⁰ Valószínűleg Johann Adam Gensel-ről (1677-1720) lehet szó. Tény az, hogy Sopronban a „Fekete Elefánt” nevű patikának a tulajdonosa 1665-ben Kornel Gänsel, majd 1685-től annak fia Kornel Gänsel jun., Johann Adam Gensel testvére. Lásd: Halmai János: Egy gyógyszerészsegéd végrendeletei a XVII századból, in: Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae, Budapest 1963, 29, 237. old.

innét színesítse tudását, illetve, hogy igaz német lelkét, melyre eleve a nemesség és tisztesség volt jellemző mindenfajta jóval gazdagítsa és ékítse, hogy ekképpen még ragyogóbbá váljék. Először is a szabad birodalmi, gyűléseiről és egyéb hírességeiről nevezetes várost, Regensburgot vagy Ratisbonát kereste föl, majd innen nemsokára szerencsésen Németország leggazdagabb szabad és hatalmas birodalmi kereskedővárosába, Augsburgba (Augusta Vindelicorum) érkezett, s ha már ide vetődött, avégett, hogy az itteni nagyságos orvoskollégiumnak az apollóni mesterségben megkívánt vizsgáját legjobb tudása szerint letehesse, a vizsgáztatók minden követelményét teljesítette. Apollón vezérletével Németon egyéb nevezetesebb vidékeit is alaposan bejárta, és immár tudósabbá, jobbbá, műveltebbé és megletebbé lett, ödüsszeuszi tapasztalatokra és olyan széles körű hírnévre tett szert, hogy még a mi Dáciánkban is ismertté vált, és nem is csak futólag keltette fel e tartomány érdeklődését. Mikor aztán a dákok hírneves Aszklépiosza, Köleséri Sámuel hosszas és gyakori unszolásának engedve, a jelen század 29. esztendejében, szerencsés módon e tartomány szabad királyi városába, Kolozsvárba költözött, és itt a városi gyógyszertár vezetője lett, kellemetes személyiségével mind az előljárók, mind a polgárok reményeinek teljes mértékben megfelelt. Tanúsággal szolgál arra és bőségesen bizonyítja azt, hogy mind hitének, mind pedig hivatásának teljes mértékben eleget tett az a tény is, hogy egy feddhetetlen özvegyasszony, a tekintetes és nemzetes Sara Holtz, akinek a lehető legkiválóbb férjei voltak korábban, nevezetesen először a kiváló és tudós Johann Fleps úr, a lutheránus egyház kitűnő kolozsvári lelkipásztora, majd a tekintetes és nemzetes Jacob Fojt úr, a néhai kolozsvári gyógyszerész, aki korábban maga vezette a városi patikát, e század 35. esztendejében, harmadszorra néki nyújtotta kezét. Ez a házasság a mindig többre törekvő Sámuelnek nagy előnyére vált és nagy erőt adott. Csodálatos egyetértésben és kölcsönös szeretetben, egymásnak áldozva magukat, éltek együtt nevével. Ám még nem telt le a harmadik olümpiász. midőn a házastársi fáklyákat a váratlan sors kioltotta. A mi Sámuelünket Október III. Kalendéján katarrhusos láz támadta meg, amely néhány napos enyhület után november Kalendéján annyira felerősödött, hogy veszedelmes és tűrhetetlen forróságával immár állandóan gyötörte a beteget és annyira kiszáritotta, hogy november VI. Kalendéján a 2. és 3. éjjeli óra közt meg kellett adnia magát néki. Tehát, bár egykor Mathuzsálem emlékének szentelt napon született, és annyi életévet is érdemelt volna, mint ő, ám mégis rövid életidő után kellett befejeznie földi pályafutását. Negyvenkilencedik életévében kellett távoznia –

abban az életévben, amelyet a régiek klimaktérikusnak neveztek és többen is még a 63-diknál is veszedelmesebbnek tartottak.

Az 50. esztendejét tehát, amelynek már küszöbén állt, immár a mennyben kell a mi Sámuelünknek örökké ünnepelnie. De hiszen Sámuel egész életében, minden erejével erre is törekedett, hiszen jól tudhatta, hogy sem héraklészi, sem aszklépioszi, sem pedig kheiróni ellenszer nem létezik a halál ellen, sem az alkimista bölcsek köve, sem Paracelsus azothnak nevezett elixírje, sem a gyógy- vagy más néven iható arany, sem Helmont Libanon cédrusainak legmagasabb ágaiból kivont esszenciája nem lehet általános orvosság az emberi sérülékenységre. Csakis Jézus Krisztus vezérletével, a mennyekben kereshetjük legfőbb üdvünket és egészségünket. Amint halálos ágyához szegezve, immár életének utolsó lépcsőjén állva, folyamatosan búcsút is mondott a világnak, és reményét és bizodalját egyedül Jézusba vetve, a világ és a halál fölötti győzelembe helyezett hitét e buzgó imával bizonyította: „nem szeretnék semmit többé a világ dolgai közül sem tudni, sem hallani, csak Jézus legyen velem és ő segítsen engem. Ó Jézus Urunk, jöjj hát!”

Kétség kívül megfogadta a hasonnevű Sámuel próféta szavát, aki, mikor Isten megszólította, azonnal így felelt: „Beszélj! Szolgád hallgat Téged!” Az ő példája nyomán követte készségesen a mi Sámuelünk is az őt hívó Istent. S mikor a mi Uralkodónk megadta a jelet, e világi állomáshelyét önként és szívesen hagyta el, csupán a rá váró örök és jobb életet tartva szeme előtt. Ezt a Sámuelet joggal nevezte egyszer valaki az „erények raktára”-nak. Mert szembetűnő volt erős Istenhite, felebarátjai iránti szeretete, erkölcsi tisztasága, nagylelkűsége, fáradhatatlansága, választékos műveltsége, a hosszú tapasztalat szülte férfiúi bölcsessége, s végül egész élete, amelyet rokonai, polgártársai és minden rendű és rangú ember javára fordított éjjel nappal szüntelen. Közismert volt, hogy műveltsége nem korlátozódik a gyógyszerészet szűk területére, hanem a medicina hatalmas és mérhetetlenül nagy területeit fogja át. Amint az is közismert, hogy számtalan ember akadt, akiknek bölcs és könnyen végezhető kúráival, gyógyításban eredményes jobbjával mindenfajta kórságát és ezernyi baját sikerült szerencsésen messzire űznie. Ezért kaphatta szárnyára a hírnév, hiszen nem csak Dácia- és Hungária-, hanem Germánia-szerte is tudós és hírneves emberek tartották őt nagyra. Sőt, kiérdemelt megbecsülését még tovább tetézve, a hollandok kiváló leydeni Aszklepiadésze, Hermann Oosterdyk Schacht, ez a kitűnő orvos dicsérő szónoklatot mondott róla.

Keserű sorsát gyászoló özvegyével együtt siratja őt ikertestvére²¹ Michael Schwartz Nemzetes úr, és gyászolják rokonai és gyermekei, fájlalják barátai és jóakarói, siratják felebarátjai és polgártársai. Sírkövén, L.L.Q hálájának jeleképpen ez a fésületlen elegidia áll majd, a Szűz szülésének 1749. Eszten-dejében, október VI. Kalendéján (?) – amikor teste a városunk köztemetőjében nyugalomra helyeztetik. Nevét és dicséretét az Örökkévalóság Templomában a Nagyságos Kolozsvári Református Kollégium szenteli meg.”

Források és irodalom

1. BINDER, Pál: *A Mauksch család erdélyi gyógyszerész tagjai*, in: Orvostörténeti Közlemények / Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae, 107-108, Budapest 1984.
2. BOZZAY, Réka / LADÁNYI, Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918. Ungarländische Studenten an niederländischen Universitäten. Hongaarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten*. 1595-1918, Budapest 2007.
3. BOZZAY, Réka: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595-1796*, Budapest 2009.
4. FABRITIUS, Guido: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Apotheken und Apotheker in Siebenbürgen*, Deutscher Apotheker Verlag, Drabenderhöhe 1986.
5. FABRITIUS, Guido: *Verdienstvolle deutsche Apotheker aus Siebenbürgen*, Deutscher Apotheker Verlag, Drabenderhöhe 1989.
6. GAAL, György: *Orvosok és gyógyszerészek sírjai a Házsongárd temetőben a 19. század közepéig*, in: Orvostudományi Értesítő, 82(2), Kolozsvár 2009.
7. GAAL, György: *Helytörténet – Régi gyógyszerészek síremlékei*, in: Szabadság (kolozsvári napilap), 2009, május 13.
8. GENERSIICH, Christian: *Merckwürdigkeiten der königlichen Freystadt Késmark in Oberungarn, am Fusse der Carpathen*, Caschau 1804.
9. HABRICH, Christa: *Apothekengeschichte Regensburgs in reichsstädtischer Zeit*, München 1970.
10. HALMAI, János: *Egy gyógyszerészsegéd végrendeletei a XVII századból*, in: Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae, Budapest 1963, 29.
11. HERPEI, János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*, Budapest 1988.

²¹ SKSB: 395. old. A késmárki evangélikus egyházközség anyakönyvében csakugyan megtalálható Michael Schwartz születési bejegyzése, 1702 július 19.-én. Ebből kifolyólag őt nem lehet ikertestvérenek tekinteni, hiszen két évvel fiatalabb volt. Samuelnek az anyakönyvi beírás szerint nem volt ikertestvére, SKSB: 387. old.

12. HÖRCSIK, Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617-1777*, Sárospatak 1998.
13. JÁSZAY, Károly: *Adatok a kolozsvári ág. h. ev. egyházközség történetéhez*, Cluj-Kolozsvár, 1934.
14. KAPRONCZAY, Károly: *Az egyetemi gyógyszerészképzés európai gyakorlata*, in: *Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 222-225, Budapest 2013.
15. MELZER, Jakob: *Bibliographie berühmter Zipser*, Kaschau 1833.
16. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára: <http://ppf.mtak.hu/en/001a.htm>.
17. OFFNER, Robert: *Zur Geschichte der Klausenburger Apothekerfamilie Mauksch*, in: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln/Wien 1991 14. (85.) Jahrgang, Heft 2/1991.
18. OFFNER, Robert: *Zuwanderer von Zipsern nach Siebenbürgen – berühmte Zipser in Siebenbürgen*, in: Peter Švorz (ed.): *Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit*, Prešov/Bratislava/Wien 1995.
19. OFFNER, Robert: *Bedeutende Zipser in Siebenbürgen*, in: *Karpatenjahrbuch 1996*, Stuttgart 1995, 101-108. old.
20. OFFNER, Robert: *Auf Spurensuche nach schicksalhaften Begegnungen im alten Regensburg (Drei Beispiele: J. Honterus, S. Schwartz und J.B. Schmidt)*, in: *Siebenbürgische Zeitung*, 64. Jg., München 2014 (előkészületben).
21. OFFNER, ROBERT / TUKA LÁSZLÓ: *„A vizsga egyedül a gyógyszerészt nem képesíti, hanem a gyakorlat és a tapasztalatok“ - Tobias Mauksch kolozsvári patikus gyógyszerész Instructio-ja (1793)*, in: *Orvostörténeti Közlemények / Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Budapest 2014 (előkészületben)
22. ORIENT, Gyula: *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Cluj-Kolozsvár 1926; Julius Orient: *Aus pharmazeutischer Vergangenheit Siebenbürgens und des Banates*, Mittenwald 1930.
23. ORIENT, Julius: *Die Apotheker-Senatoren, -Gelehrten und -Bürgermeister von Siebenbürgen*, Vortrag gehalten auf der 3. Hauptversammlung der Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie in Wien 14-17 Mai 1931, Mittenwald (Bayern) 1931.
24. ORIENT, Gyula: *Erdély gyógyszerész-polgármesterei, szenátorai, országgyűlési képviselői és természetbuvárai*, in: *Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának Közleményei*, Kolozsvár (Cluj), 1933, XXXVIII. kötet, IV. új sorozat, 7-9.
25. PATAKI, Jenő: *Városunk legrégebbi gyógyszerháza*, *Orvosi Szemle*, Kolozsvár 1936, 6. szám.
26. PÉTER, H. Mária: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása*, Kolozsvár/Cluj-Napoca 2013, második, javított kiadás, I.-II. kötet
27. SLOWAKEI, KIRCHEN- UND SYNAGOGEN-BÜCHER, 1592-1910: WWW.MYHERITAGE.DE

28. TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789*
Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Hochschulen 1694-1788.
Budapest 2004.
 29. TUKA, László: *Tobias Mauksch: Instructio*, in: *Acta Musei Napocensis* 49, Historica II
2012.
 30. WAGNER, Ernst: *Die Bistritzer Apothekerfamilie Mauksch. Bemerkungen zu Offners*
Beitrag über die Klausenburger Maukschs, in: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landes-*
kunde, Köln/Wien 1992, 15. (86.) Jahrgang, Heft 2/1992.
-

A szerencse vagy a véletlen szerepe az orvostudományi kutatások történetében

The role of chance, or 'luck' in scientific discoveries

Dr. Forrai Judit DSc

Semmelweis Egyetem, Népegészségügyi Intézet

forrajud@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

The great discoveries are often not realized due to the pre-planned, rigorous research principles; often play a role in the accident, luck or haphazard, perhaps the mistake. This article, we attempt to examine when and which factor is more emphatic and we try to find an answer to the question, what kind of attitude is a key role in the research process. What characteristic signals properties promote the findings, which will then be called luck, chance or mistake.

Kulcsszavak: szerencse, véletlen, felfedezés, serendipity

Keywords: luck, chance, discovery, Serendipity

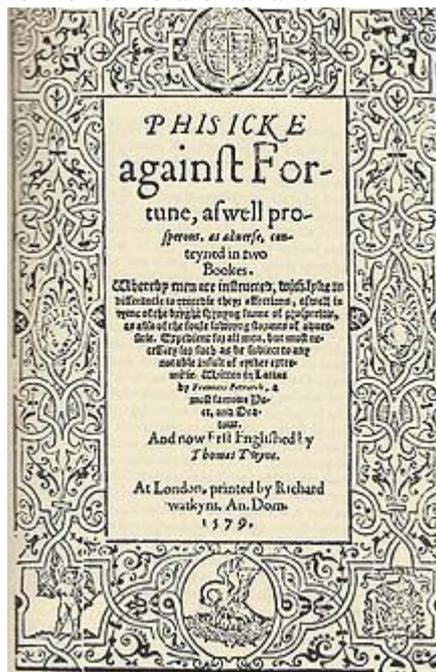
Az orvosi tudás fejlődéstörténete az egyik legizgalmasabb része a tudománytörténetnek, amely végigkíséri az emberiség történetét. Magába foglalja a tapasztalati megfigyeléseket, az adott és az előbbi korok tudásismeretét, és számos más tudományos ismerettel együtt keresi a mindig megújuló megoldásokat a gyógyítás érdekében.

A szerencsének valóban szerepe lehet a feltalálásban vagy egy kutatásban – de mi is az a szerencse? A görögök szerint isteni adomány, mert aki Tükhé istennővel találkozik, annak szerencséje lesz, hiszen ő nagy bőségszarujából adakozik. Mindig gömb van a kezében, amely a szerencse forgandóságát jelképezi – ha elfordul valakitől, azt szerencsétlenség sújtja. Tükhé római megfelelője Fortuna, aki többnyire negatív jelzőket is kapott, így jelezve a szerencse törékenységét, könnyen negatív irányba fordulását, pl. Fortuna Dubia – kételkedő, kétes szerencse; Fortuna Brevis – ingatag, csapodár, szöveghű fordításban rövid; Fortuna Mala – rossz, gonosz szerencsét hozó istenasszony. A Fortuna szó magában foglalja az erős (fortis), a véletlen (fortuitus) és a remélhető (fortasse) jelentések alaptövét is, ezzel is jelölve a szerencse többféle összetevőjét.

Míg Arisztotelész a szerencse nehezen rendszerbe illeszthető mivoltáról ír a *Retorikában*, addig Seneca a szerencsét úgy mutatja be, amely elhanyagolható, sőt a hiábavaló csodavárás

felesleges, az életet e nélkül a kegy nélkül kell leélni. „...*Nem az a boldogabb, akit a szerencse minden kegyével elhalmoz, hanem az, aki semmiben sem szorul rá*”.¹

Petrarca költővé koronázási beszédében (1341) a művészi tehetséget három tényező együttes megjelenésében vélte meghatározni; ezek a tehetség, a közgondolkodás és a szerencse. A költő komoly kutatásokat végzett a szerencse meghatározásához,² s arra jutott, hogy a szerencse a többi antik fogalomhoz képest az emberi sorsot meghatározó tényezők között igencsak képlékeny: az első az Isteni hatalom, a Gondviselés, aztán jön az ész; a szerencse és a véletlen csupán alárendeltjei ennek a hierarchiának.

1. ábra Francesco Petrarca: Phisicke Against Fortune 1579
De remediis utriusque fortunae

Petrarca az erényességet fontosnak tartja a szerencse csábításával és csapásaival szemben, hiszen a szerencse nem önmagában létező valami; a szerencse felett is Isten áll. Ám, ha az erényt a kutatói magatartás, attitűd egyik alappillérenek véljük, talán közelebb kerülhetünk annak megválaszolásához, hogy a szerencse tényleg létezik, vagy csak a meglévő lehetőségek, kombinációk felismeréséről és megfelelő alkalmazásáról van szó? Vizsgáljunk meg hát néhány, a köztudat szerint a szerencsén (is) múló orvosi felfedezést, amely megváltoztatta a tudomány kutatási irányát és milliókat mentett meg. Vajon mi volt ezekben a szerencse?

Flogiston-oxygén, Joseph Priestley, 1774

Gázok és vegyületek belélegzésének hatásvizsgálatával több olyan felfedezés született, amelyek forradalmasították a sebészetet és a fogászatot, sőt minden invazív beavatkozást. A különböző szagú gázok, illatok azonban egyébként is jelentős helyet foglalnak el a kultúrtörténetben.

¹ Lucius Annaeus Seneca: *Polybius vigasztalása* in: *Vigasztalások erkölcsi levelek*. Európa. Budapest. 1980. 79.

² Kaposi Márton: *Petrarca szerencsefelfogása*. *Magyar Tudomány*. 2004/12.1367.

A tömjén, a különféle olajok, gyanták, fűszerek és parfümök gőzeinek belélegzése módosult tudatállapot idézhet elő; nem véletlenül alkalmazták őket vallási szertartások részeként. Ezek története visszanyúlik az ókori Egyiptomig, Babilóniáig, az ókori Indiáig és Kínáig, s kutatások szerint a Delphoi jósdá papnői is gőzöket lélegeztek be a módosult tudatállapot előidézése céljából.

A 18. század komoly felfedezései adták meg az alapját és bizonyos irányát az orvosi felfedezések egész sorának. Az élettani és morfológiai ismeretek megismeréséhez az alapvető elemek, anyagok, folyamatok felismerése nélkülözhetetlen volt. A gázok, gőzök megismerése, tulajdonsága és később élettani hatásuk felfedezése sorozatos felismeréseken és más jelenségek egyidejű megismerésén keresztül vezetett el mai ismereteinkhez.

A középkori alkimista kísérletek egyik folyamata a különböző elemek megváltozásának megfigyelése volt az égés során. A tudományos alapot ehhez Joachim Johann Becher (1635–1682)³ német orvos és gyógyszerész, jatrokémikus, a flogiszonelmélet kidolgozója adta meg. Később az égési folyamatokat figyelve – de követve Paracelsus tanításait és alapelemeit – az elméletet Georg Ernst Stahl (1659 - 1734)⁴ fejlesztette tovább, s azt 1731-ben publikálta „*Experimenta*” című munkájában. Stahlnak a fiziológiában a korábbi chemiatrista (jatrokémiai) és az újabb mechanista felfogással szemben másfajta elgondolása volt. Úgy vélte, a gyógyításban a szervezet belső erőit kell mozgósítani, amelyet flogiszonnak nevezett, elméletét pedig flogiszonelméletként publikálta 1697-ben.

A flogiszon feltételezése szerint (phlogeos = égő, fénylő) az anyagok átalakulásakor az egyik testből a másikba áramolhat. Stahl úgy gondolta, hogy kalcináláskor (oxidációkor) valami eltávozik a tűz vagy a „tüzes mozgás” hatására. Úgy vélte, a környezetben a fémek és a növények, állatok között mindenütt azonos a kén és az éghető anyagok kapcsolata, vagyis a tűz anyag teremt kapcsolatot mindennel. A flogisztont Stahl és követői sokféle tulajdonsággal ruházták fel, a kifejezés azonban potenciális energiát is jelentett.

Az égési folyamatok megismerésének egyik mérföldkövét Joseph Priestley (1733-1804) elmélete jelentette. Priestley érdekes személyiség volt, 1772-től házitanító és könyvtáros a leendő miniszterelnök, a későbbi Lansdowne márki házában. Zseniális feltaláló, gondolkodó, aki több nyelvet már fiatal korában megtanult.

³ Rendkívül sokoldalú ember volt, Mainzban és Münchenben udvari orvosként dolgozott, I. Lipótnál kereskedelmi tanácsadó volt, Skóciában a bányászattal ismerkedett, de tanulmányozta a textilszínezést, az üvegfestést és természetesen alkímiával is foglalkozott. Fontosabb művei: a „*Physica Subterranea*”, és a „*Actorum Laborat orii Chymici Monacensis, Seu Physicae Subterraneae Libri Duo*”.

⁴ Georg Ernst Stahl német természettudós, orvos, kémikus, akit 27 éves korában kineveztek III. Johann Ernst szász-weimari herceg udvari orvosának. 1693-ban Friedrich Hoffmann, egykori diáktársa, az újonnan alapított hallei egyetemen az orvostudomány professzora, meghívta Halléba a medicina rendes tanárának. Stahlé volt a fiziológia, a patológia, gyógyszertan, diétetika és a botanika. Stahl azután 1716-ban Berlinbe kapott meghívást, és élete végéig a király udvari orvosa volt. Több, mint húsz évig tanított a Hallei Egyetemen, és csaknem húsz évig I. Frigyes porosz király orvosaként szolgált.

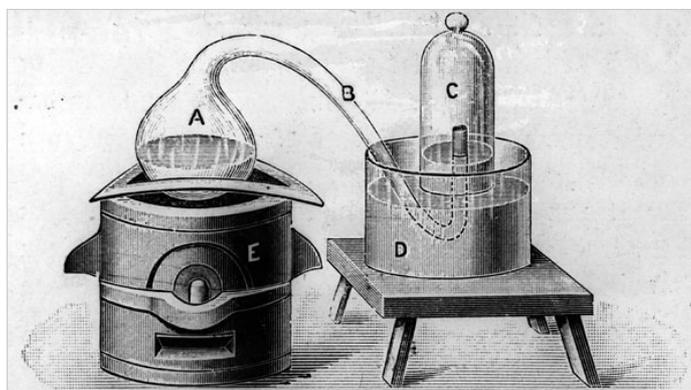

2. ábra Joseph Priestley (1733-1804)

Kémiai eredményei közé tartozott a víztisztítás, a szódavíz-gyártás felfedezése, melyért 1773-ban elnyerte a Royal Society Copley-érmét. 1774-ben vörös higany-oxidot hevítve fedezte fel az oxygént, amelyet tőle függetlenül 1773-ban C. W. Scheele svéd vegyész és gyógyszerész is felfedezett, ám egyikük sem adott az új gáznak nevet.

Amikor Leeds-ben lakott egy helyi sörfözde mellett, az ott terjengő gázok felkeltették az érdeklődését. Az erjedő hordók felett hamarabb aludt ki az égő faforgács és a kézben lévő gyertya, erre lett figyelmes. Azt is megfigyelte, hogy ez a tüzet kioltó gáz a keletkező füstjével együtt „alászáll” a földre, vagyis a súlya nehezebb a levegőnél (ez volt a széndioxid). Észrevette: ha vízbe kerül ez a gáz, kellemes pezsgő hatású folyadék válik belőle. Ezt a megfigyelését otthon a laboratóriumában is megismételte – így találta fel a szódavízet.

Priestley kidolgozott egy módszert; készített egy szerkezetet és egy gyertya lángjával tesztelte a keletkezett gázt, illetve levegőt. Nem volt biztos abban, hogy egy addig ismeretlen gázt talált fel, de 1775-ben Párizsban meglátogatta Lavoisier-t, aki azonnal felismerte a felfedezés jelentőségét. Lavoisier később saját kísérletei alapján elnevezte a gázt oxigénnek, és leírta elemi jellegét, az égésben játszott szerepét, míg Priestley élete végéig kitartott a flogiszonelmélet mellett.

3. ábra Phlogiston mérésének eszközei

Priestley 10 féle gázt talált fel, azonosított és nevezett el,⁵ és további két, véletlenszerű megfigyelést tett az oxigénnel kapcsolatban. Összefüggést fedezett fel az égés, az állatok légzése és a növények élete között. Rájött, hogy ha zöld növényeket helyez abba a levegőbe, melyben előzőleg gyertya égett, de magától kialudt, az elhasznált levegőt a növények újra alkalmassá teszik arra, hogy táplálja az égést, és életben tartsa a kísérleti egereket. Megfigyelte, hogy a növények szén-dioxidot lélegeznek be, és oxigént állítanak elő, még ha a konkrét folyamatot nem is tudta kellőképpen megmagyarázni.

Priestley másik megfigyelése az volt, hogy a kísérleteihez használt üvegcsek és tégelyek falán napfény hatására egyfajta „zöld anyag” keletkezik, amely gázt termel. Felismerte, hogy ez a gáz ugyanaz, mint amit a higany-oxid hevítésekor nyert, még ha akkoriban nem is tudhatta, hogy elsőként észlelte a fotoszintézis által történő oxigéntermelést.

Semmelweis és a gyermekági láz felfedezése, 1847

Semmelweis bécsi munkája során sorozatban tapasztalta a frissen szült nők halálát. Komoly járványos fertőződésre gondolt, de kutatói és orvosi magatartása nem engedte a folyamatos megfigyelést és az észlelés leírása napi rutinjának elhagyását. Élénken figyelt, rögzített minden mozzanatot, és logikai következtetésekkel próbált rájönni a kiváltó okra vagy okokra.⁶ Bár a bakteriológiai vizsgálatok még nem voltak ismertek, hiszen ez Koch és Pasteur időszaka előtt volt, 1847-ben eljutott a korszakalkotó felfedezéséig. Ezekben az években szinte rohamosan terjedt a gyermekági láz, de csak a szülészeti osztályon.

4. ábra Semmelweis kézmosás

A járvány okát nem ismervén, megfigyeléseire hagyatkozott. Gyanította, hogy a halálesetek nagy részéhez közülük van az orvosoknak, persze tudtukon és szándékukon kívül. Az általa

⁵ Priestley által felfedezett új gázok: nitrogén-oxid, a nitrogén-dioxid, a dinitrogén-oxid (későbbi nevén "kéjgáz"), hidrogén-klorid, ammónia, a kén-dioxid, szilícium-tetrafluorid, nitrogén, oxigén, a szén-monoxid. Eredményeit 1772-ben a *Philosophical Transactions* hasábjain tette közzé. *Observations on Different Kinds of Air*. By Joseph Priestley, L. L. D. F. R. S Priestley, J.; Hey, W *Philosophical Transactions* (1683-1775). 1772-01-01. 62:147-264

⁶ Kapronczay Károly: *Semmelweis*; [közread. a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár]. Budapest, 2003. Semmelweis Ignác Fülöp: *A gyermekági láz kóroktana, fogalma és megelőzése*. Rákóczi Katalin ford. Akadémia Kiadó, Budapest, 2013.

gyűjtött, regisztrált statisztikai adatok igazolták, hogy a közkórház I. osztályán, ahol boncolást is végző orvosok vezették le a szüléseket, sokkal magasabb volt a halálozási arány, mint a bábák által felügyelt II. osztályon; a bábák nem boncoltak. Rövid távolléte alatt vérmérgezésben meghalt Kolletschka nevű kollégája, aki boncolás közben megvágta a kezét. Semmelweis a boncjegyzőkönyvet tanulmányozva felfigyelt arra, hogy a gyermekágyi lázban elhaltak bonclelete megegyezik azzal, amelyet ő a vérmérgezésben elhalt Kolletschka boncjegyzőkönyvében olvasott. Ebből született a zseniális gondolat, hogy a gyermekágyi láz a pyaemia (vérmérgezés) egyik formája, amelyet a boncoló orvosok kézmosás nélküli vizsgálata okoz a frissen szült nőkben, oka pedig a „bomlott szerves anyag”, amely a szülési sérüléseken keresztül bejut a szülő nő szervezetébe. Megoldásnak a klórmentes kézmosást ajánlotta, amit azonban az orvosi kar elutasított.

Salvarsan –kemoterápia, Paul Ehrlich, 1909

Paul Ehrlich (1854-1915) német bakteriológus állatokon végzett kísérletek egész során át vizsgálta a különböző festékek felszívódását és eloszlását. Boncolásai során azt észlelte, hogy a festékanyagok más és más módon kötődtek az egyes szövetekhez. A metilénkék, például rendkívül jól színezte az idegszöveteket. E megfigyelésből Ehrlich arra következtetett: ha a festékeknek különböző az affinitásuk az egyes szövetekhez, úgy ez feltehetőleg ugyanígy van a hasonló szerkezetű, de szintelen gyógyszerek esetében is. Vagyis, egy jól megválasztott gyógyszer nemcsak a különböző szövetek sejtjei közt „tud különbséget tenni”, hanem az emberi szervezet alkotóelemei és az ezt elárasztó kórokozó mikroorganizmusok sejtjei közt is⁷. Következtetése tulajdonképpen a kemoterápia elvi alapja lett: meg kell tanulni kémiai szerekekkel (kemoterapeutikumokkal) célozni és úgy eltalálni a baktériumot, hogy csak az károsodjon, az emberi szervezet ne!

Ne feledjük, akkor már több igen jó fertőtlenítő szert használtak. Ezek *in vitro* antibakteriális hatását ismerték, de a hatásos antiszeptikumokat azért nem tudták alkalmazni a szisztémás keringésben jelenlevő kórokozók ellen, mert ezek az anyagok az emberi szervezetre is mérgezőek voltak. Ehrlich bevezette a kemoterápiás index (KI) fogalmát, mint a DTM, azaz a Dosis Tolerata Maxima (a maximálisan elviselhető adag) és a DCm azaz a Dosis Curativa Minima (a minimális gyógyító adag) hányadosát. $KI = DTM / DCm$. E kemoterápiás index segítségével határozta meg a kemoterápiás kutatások célját: a vegyi szerkezet változtatásával nagy kemoterápiás indexű gyógyszert kell előállítani. Minél nagyobb a kemoterápiás index, annál inkább csak a kórokozókra hat a gyógyszer (erősen parazitotrop), de annál kevésbé károsítja az emberi szervezetet (tehát kevésbé organotrop)

A malária kórokozójával kezdett kísérletezni. Ismert tény volt, hogy a malária kininnel kezelhető. Feltételezte, hogy kórokozója érzékeny a kemoterapeutikumokra. Rövidesen tapasztalta, hogy a plazmódium (a malária kórokozója protozoon) színezhető metilinkékkel. A festék gyenge toxicitását kívánta alkalmazni a kórokozó ellen. Gyenge fertőzőttségű betegeken jó eredményeket ért el – ez volt az első emberen végrehajtott kemoterápiás kísérlet. Ehrlich folytatta kísérleteit a festékekkel: tripán-vörös és tripán-kék elnevezésű azofestékekkel az álomkór kórokozójával (tripanoszómák) beoltott egereken. A trypanosomák különböző fajtái ellen keresett hathatós gyógyszert, s erre a célra arzénszármazékokat használt. A 316. kísérlet hozta az első sikert: az arsenophenylglycine „csodagolyóként” hatott az álomkórt okozó trypanosomiasis ellen, és Atoxyl néven, évtizedeken át volt forgalomban.

⁷ J. Mann: *The Elusive Magic Bullet: The Search for the Perfect Drug*. Oxford. Oxford University Press, 1999.

1905-ben Schaudinn felfedezte a szifilisz kórokozóját, a *Spirochaeta pallida* bacilust, s Ehrlich ezután minden energiáját arra irányította, hogy megfelelő gyógyszert találjon a szörnyű, pusztító betegség ellen. A 418. kísérlete sikeresnek ígérkezett állatkísérletben, a hatóanyag azonban az emberek szifiliszén hatástalan maradt. Az igazi sikert a szalvarzán (Ehrlich 606) néven ismert szerves arzénszármazékkal érte el. 1909-ben Sahachiro Hata, egy igen tehetséges japán kutató lett Ehrlich asszisztense, aki már hazájában is kísérletezett a spirochaetákkal. A következő évben, 1910-ben Hata boldogan jelentette, hogy a 606. számú kísérlet sikeres volt és Ehrlich hasonló gyógyító hatást tapasztalt a súlyos betegeken is. Ehrlich jóslata megvalósult:⁸ elérkezett a "Therapia sterilisans magna".

A tripanoszómaival fertőzött egerekkel végzett kísérletei során Ehrlich felfigyelt egy érdekes, más jelenségre is. Ha a szükséges mennyiségnél valamivel kevesebb parafuxint (szintén tripanocid festék) használt az álomkórral fertőzött egerek gyógyítására, akkor az egerek vérében először lecsökkent a tripanoszóma koncentrációja, de egy idő után újra megnőtt. Ha az ismét megbetegedett állatot újra kezelte, a jelenség megismétlődött. Többszörös ismétlés után azonban a gyógyszerként használt parafuxin semmilyen hatással nem volt az eredetileg érzékeny kórokozóra, rezisztenssé vált a parafuxinnal szemben. Egy ilyen rezisztens kórokozóval megfertőzött egészséges állat sem volt többé kezelhető az eredeti gyógyszerrel, de mindkét esetben meggyógyult az állat, ha valamilyen más, álomkórra hatásos szerrel, például arzénszármazékkal kezelték.

5. ábra Salvarsan

Ezt a ma már jól ismert, főleg a penicillinterápia következtében kialakult jelenséget, a kórokozók rezisztenciájának nevezzük. Ehrlich a maga receptor elméletével a következőképpen magyarázta: egy bizonyos szerkezetű gyógyszer csak az annak a szerkezetnek megfelelő receptorokat képes lekötni (kulcs-zár elmélet). A huzamosabb ideig tartó kezelés következtében a kórokozó alkalmazkodik az új életfeltételekhez, elsorvasztja érzékeny receptorait, és kifejleszt magának új, a gyógyszerre nem reagáló receptorokat, vagy a meglévő, de le nem kötött receptorok átveszik a lekötött receptorok funkcióját. Ez a megfigyelése újabb területet nyitott a gyógyszer rezisztencia kutatásához.

⁸ Emed: Magyar Belorvosi Archivum 2005 ;58(1):32-34 Magyar Belgyógyász Társaság - Tudomány Kiadó Kft
2005-05-12 21:04:38 | Haifa, A. Buchwald Péter, Bodor A. András: *A gyógynövényektől a megtervezett gyógyszereikig*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1981.

Az inzulin. Banting és Best, 1921

A hasnyálmirigyet először Herophilus (i.e. 335–280), az alexandriai orvosi iskola egyik alapítója boncolta ki először emberből; elkülönítette a többi szervtől és megnevezte, mint önálló kis szervet. Néhány száz évvel később Ruphos,⁹ az Ephesos-i orvos nevezi el pancreasnak – a kifejezés „minden, teljes”, és „hús” szavakból jött létre – talán húsos állaga miatt.¹⁰ A hasnyálmirigy (pancreas) külső- és belső elválasztású mirigyek emésztőenzimek szintéziséért és elválasztásáért felel, amelyek a tápanyag-összetevők emésztését végzik el a vékonybelekben. A hasnyálmirigyben termelődő inzulin irányítja a szénhidrátok, fehérjék és zsírok anyagcseréjét, sejtjeink csak ennek jelenlétében képesek felvenni a vérből a glükózt.

A cukorbetegség felismerése az ókorra vezethető vissza; egyik kísérő tünetét, a mézvizeletet már ismerték. A 20. század egyik nagy felfedezése a cukorbetegség kezelése. A hasnyálmirigy funkcióit kutató Paul Langerhans már 1869-ben pontosan leírja az utóbb Langerhans-szigetként elnevezett területet a hasnyálmirigyben. Német kutatók, von Mering és Minkowski kutyákkal végzett kísérleteikben bizonyították, hogy a hasnyálmirigy eltávolítása után a vércukorszint megemelkedésével diabetikus kórkép alakul ki. Végül John James MacLeod, egy cukorbetegségre specializálódott kanadai orvos biztosította a labort, ahol a hasnyálmirigy sziget-hormonjának kinyerésével sikerült bizonyítani, hogy az inzulin a felelős a vércukorszint csökkentéséért.

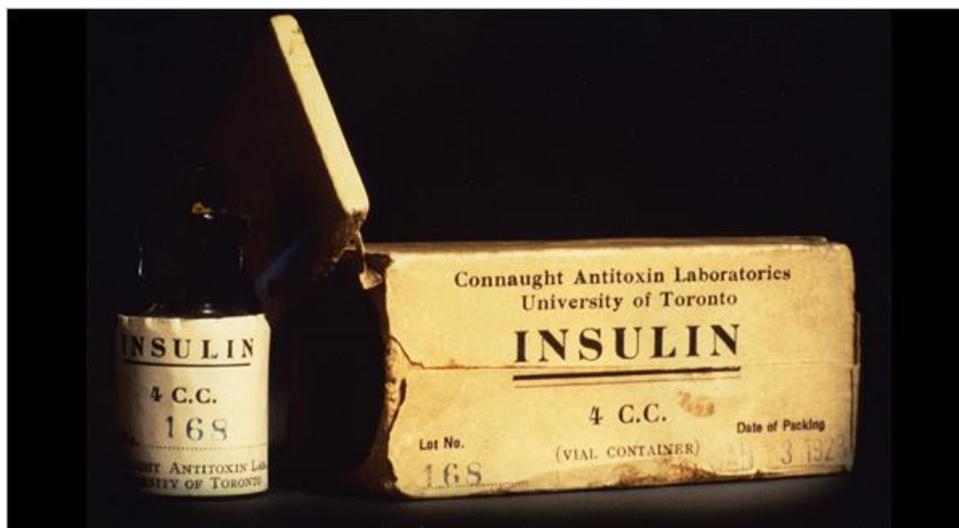
Az ifjú Frederick Grant Banting (1891–1941) az első világháború után, európai katonai szolgálatának befejeztével, hazatérve Kanadába, nem kapott megfelelő sebészi állást a torontói élettani intézetben, ezért helyezkedett el félállásban az egyetemen. A kihívást jelentő feladatot az a körülmény teremtette meg, hogy 1920. októberétől előadásokat kellett tartania a szénhidrát-anyagcseréről. A felkészülés során került Banting jegyzetfüzetébe a „diabetes” kifejezés, valamint von Mering és Minkowski kutyás kísérletének leírása. Banting tevékenységét nem sokra értékelték, kutatómunkájához csak egy lehasznált labort tudott szerezni John James MacLeodtól. A felfedezés szempontjából döntőnek bizonyult, hogy segítőnek kapott két diákot, Charles Best (1899-1978) és Clark Noble-t (1900-78). Az asszisztenciára nagy szüksége is volt, mert nem volt elég járatos a kísérletezésben, a műtétek előkészítésében.

1921. augusztusában segédeivel kioperálták két kutya hasnyálmirigyét, s azt vizsgálták, milyen különbséget találnak köztük, ha az egyiknek inzulin injekciót adnak. Az inzulint a helyi vágóhidakról szerzett állatok hasnyálmirigyéből vonták ki. A hormon elkészítéséhez előbb alkohollal hatástalanították a hasnyálmirigy enzimeit, majd a szétdarabolt hasnyálmirigyből konyhasóoldatos kivonatot készítettek. A kísérlet be is bizonyította a sejtést. 1921. november 14-én egy tanszéki értekezleten bemutatót tartottak Besttel a kutatási eredményekről. Itt merült fel, hogy a bizonyítás legmegfelelőbb módja az lenne, ha az injekciókkal meg lehetne hosszabbítani a cukorbetegségben szenvedő kutyák életét.

⁹ Robert Tattersall: *Diabetes: The Biography (Biographies of Disease)* Oxford University Press. 2009.

¹⁰ De Graaf (1641-1683) ír először a benne lévő enzimekről. In: Amy Sterling Casil: *Pancreatic Cancer: Current and Emerging Trends in Detection and Treatment*. The Rosen Publishing Group. Inc. 2009. 10. p.

A munkába ekkor McLeod kérésére bekapcsolódott Bert Collip (1892-1965), Rockefeller ösztöndíjas, hogy letisztítsa, standardizálja és nyulakon tesztelje az inzulint. A Best által készített kivonatot 1922. januárjában tesztelték először egy 29 kilósra fogyott, 14 éves cukorbeteg fiún. Az injekció hatására semmi nem történt, ezért megismételték a Collip által készített, tisztított kivonattal. A fiú tíz napig kapta az injekciót, és teljesen megszűnt vizeletében a cukor. A későbbiekben az inzulininjekciók megtartása mellett visszatérhetett a normális életvitelhez.

6. ábra Inzulin

Bantingék első eredményeit 1922-ben mutatta be a *Canadian Medical Association Journal*. Egy év sem telt el, s 1923-ban Banting és MacLeod megosztva megkapta az orvosi Nobel-díjat. Banting saját részét Besttel, MacLeod pedig Collippel osztotta meg. Banting hamarosan professzori kinevezéshez jutott, 1930-ban egy intézetet alapítottak számára: ez volt a The Banting and Best Department of Medical Research (BBDMR) at the University of Toronto.

A felidézett felfedezésekben láthattuk: a szerencse inkább olyan, mint a véletlen, ami általában akaratlanul esik meg egy emberrel. A szerencse így a véletlenhez hasonlóan az emberi értelem számára kiszámíthatatlan, ám változatlanul izgatja az emberek tudatát életük, szakmájuk, gazdasági helyzetük megváltoztatása miatt – különösen a kutatások területén.

*A szerencse többnyire csak gyűjtőfogalom az ügyesség, rátermettség, ész, szorgalom és kitartás számára. Egy problémát nem a laboratóriumban, hanem a fejünkben oldunk meg. Az egész felszerelés csak arra szolgál, hogy megfelelő irányba fordítsa ezt a fejet ahhoz, hogy helyesen lássa a dolgokat.*¹¹

A szerencse csak az arra felkészült szellemnek kedvez, írja Louis Pasteur, ami igazolás arra, hogy önmagában semmit nem ér a szerencse, ha nincs olyan egyén, aki felismeri a lehetőséget. A 20. század közepén aztán a véletlenszerűség kutatása, mint új fogalom került be a társadalomtudományi kutatások szótárába. Robert Merton alkalmazta a szerendipititás

¹¹ Charles Franklin Kettering (1876–1958) amerikai feltaláló, mérnök, üzletember, a General Motors kutatásvezetője 1920-1947.

(serendipity) kifejezést,¹² ami a megismerési pillanatot jelenti, amelynek során az ember ráébred valamire, aminek addig, illetve az előtt számára nem volt semmi jelentősége.

A véletlen felfedezésekben ezek szerint a szerencse nem isteni, vagy önmagában létező lehetőség. Sokkal inkább olyan kutatóra, vagy kutatókra jellemző, akik észrevesznek valami mást (is) az adott pillanatban. A nem logikust, a megszokottól eltérőt, a különöst, a látszólag nem odaillőt. A szerencse megértéséhez érdemes tehát azt vizsgálni, melyek azok az örökérvényű tulajdonságok, vonások, amelyek jellemeznék egy kutatót, feltalálót függetlenül a témától, a kortól, a politikai beállítódástól. Érdemes vizsgálni, milyen személyiségjegyekkel, attitűddel kell rendelkeznie valakinek ahhoz, hogy a szerencse megtalálja, illetve, hogy ő megtalálja a szerencsét. Másképp fogalmazva, hogy ráleljen egy új igazságra, egy másfajta logikai sor révén, felismerje az új, a más, olykor lehetetlen jelenségben a megoldást, és hogy ne szalassza el a váratlant. Eszerint a jó megfigyelőképességen kívül a szerencsére vágyónak nyitottnak, érdeklődőnek, elszántnak, kitartónak és jó elemzőnek is kell lennie. Nem szabad félnie az új, a más jelenségektől, viszont logikus, értelmezhető magyarázatot kell találnia a megváltozott helyzetekre, eredményekre.

Jung analitikus típusana újfajta tipológiát jelent: ismer általános beállítottsági típusokat (extro-introvertált), és funkció szerinti besorolást (gondolkodás-érzés, érzékelés-intuíció).¹³ Ezek szerint típustól függ a döntéshozatal. Extrovertálnak kell lennie egy szerencsés kutatónak? Ennek ellentmond Koch zárkózottsága, Fleming és a többiek megszállott munkamániája, amely révén rengeteg időt töltöttek egyedül, sokszor éjfélig, hajnalig a laboratóriumban.

Allport¹⁴ szerint öt fő személyiségjeggyel meghatározható valaki (Big Five factors): extroverzió (dominancia, határozottság, vezetői képesség), barátságosság (együttműködési képesség), lelkiismeretesség (felelősségteljes magatartás, kemény munkavégzés, tudásvágy, képesség), érzelmi stabilitás (magabiztosság, stabil, nyugodt alkat), nyitottság (fantázia, új tapasztalok felé nyitás, kíváncsiság). Akkor inkább a kutató teameknek lehet szerencsésük, mert a magányos kutatók ideje már lejárt, s általában közösségekben kutatnak, egyszerre több irányban? De: biztos, hogy szerencse kell? Nem inkább kitartás?

A véletlenszerűséget ma már komoly matematikai változókkal határozhatjuk meg – de ebből mi érvényes az orvosi kutatásra? Petrarca beható vizsgálatai után sem talált rá a szerencse egyértelmű meghatározásra. Azóta is csak egyes tulajdonságok tudományos klasszifikációja folyik.

Egy 2012-es kutatás alapján¹⁵ a piacon lévő rák elleni gyógyszerek 35,2 százalékát szerencsés véletlen felfedezéseknek tulajdonították. De vajon a véletlen, vagy döntéseméleti heurisztikus folyamatok alkalmazása határoz-e meg egy kutatási irányt? Alternatívák keresése, vagy csak egy felismerés, amelyeket meg kell, hogy előzzön az ítéletalkotás? És azon belül vajon melyik

¹² Peter Simonson: *The Serendipity of Merton's communication research. International Journal of Public Opinion Research.*

¹³ C.G. Jung: *A lélektani típusok.* Európa Kiadó. Budapest. 2006.

¹⁴ Gordon W. Allport: *A személyiség alakulása.* Kairosz Kiadó. Budapest. 1998.

¹⁵ Emily Hargrave-Thomas, Bo Yu, Jóhannes Reynisson: *Serendipity in anticancer drug discovery. World J Clin Oncol* 2012 January 10; 3(1): -6.

ítéletalkotási technika az, amelyik célra vezet? És a kapott információkat mennyire kell kritikailag értékelni¹⁶ ?

Ezek a kérdések még ma is megválaszolatlanok. Részeredmények vannak, de leginkább csak elméletek. Ami biztos: legendás történetek fűszerezik a véletlen, vagy szerencsés orvosi felfedezéseket, amelyekből egész csokorra való gyűlt össze az évszázadok során.

Lehet, a felfedezőket tipizálni kellene és abból leszűrni valami következtetést. De akkor hol maradnának az egyéniség, a mindenkinél másként manifesztálódó karakterisztikus tulajdonságok?

Irodalom

- ALLPORT, Gordon W.: *A személyiség alakulása*. Kairosz Kiadó. Budapest. 1998.
- BUCHWALD Péter, Bodor A. András: *A gyógynövényektől a megtervezett gyógyszereikig*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár. 1981.
- DE GRAAF: Amy Sterling Casil: *Pancreatic Cancer: Current and Emerging Trends in Detection and Treatment*. The Rosen Publishing Group. Inc. 2009. 10. p.
- EMED, Alexander: Magyar Belorvosi Archivum 2005 ;58(1):32-34 Magyar Belgyógyász Társaság - Tudomány Kiadó Kft, Haifa,
- HARGRAVE-THOMAS, Emily Bo Yu, Jóhannes Reynisson: *Serendipity in anticancer drug discovery*. *World J Clin Oncol* 2012 January 10; 3(1): -6.
<http://dx.doi.org/10.5306/wjco.v3.i1.1>
- JUNG, C.G.: *A lélektani típusok*. Európa Kiadó. Budapest. 2006.
- KAPOSI Márton: *Petrarca szerencsefelfogása*. *Magyar Tudomány*. 2004/12.1367.
- KAPRONCZAY Károly: *Semmelweis* ; [közread. a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár]. Budapest, 2003. Semmelweis Ignác Fülöp: *A gyermekágyi láz kóroktana, fogalma és megelőzése*. Rákóczi Katalin ford. Akadémia Kiadó, Budapest, 2013.
- MANN J.: *The Elusive Magic Bullet: The Search for the Perfect Drug*. Oxford. Oxford University Press, 1999.
- MIRNICS, Zs.: *A személyiség építőkövei. Típus-, vonás- és biológiai elméletek*; Budapest: Bölcsész konzorcium. Hefop iroda. 2006.
- Observations on Different Kinds of Air*. By Joseph Priestley, L L. D. F. R. S Priestley, J.; Hey, W Philosophical Transactions (1683-1775). 1772-01-01. 62:147–264
- SENECA, Lucius Annaeus: *Polybius vigasztalása in: Vigasztalások erkölcsi levelek*. Európa. Budapest. 1980. 79. o.
- SIMON, Herbert A. [Motivational and Emotional Controls of Cognition](http://dx.doi.org/10.1037/h0024127). *Psychological Review*, 1967, Vol. 74, No. 1, 29-39. <http://dx.doi.org/10.1037/h0024127>
- SIMONSON, Peter: *The Serendipity of Merton's communication research*. *International Journal of Public Opinion Research*. vol. 17. issue 3 on pages 277 to 297
<http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edh068>
- TATTERSALL, Robert: [Diabetes: The Biography \(Biographies of Disease\)](http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edh068) Oxford University Press. 2009.

¹⁶ Herbert A. Simon, [Motivational and Emotional Controls of Cognition](http://dx.doi.org/10.1037/h0024127). *Psychological Review*, 1967, Vol. 74, No. 1, 29-39. Mirnics, Zs.: *A személyiség építőkövei. Típus-, vonás- és biológiai elméletek*; Budapest: Bölcsész konzorcium. Hefop iroda. 2006.

Tébolydák Magyarországon a kiegyezés után

Asylum in Hungary after the Compromise

Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács Titkársága

kozari.monika@titkarsag.mta.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

This paper, based on the contemporary documents, would like to analyse how the hungarian government and the house of parliament correlated to the allocation and attendance of the psychotic after 1867.

On the 28th of January, 1871 the house of parliament decided about the case of the asylums. The paper fully reviews the debate of the lower chamber. Because of this decision the government started to discuss the case. On the 15th of April, 1875 Kálmán Tisza proposed the document, which was worked out the system of asylums, by the Home Office. There were only two mental hospitals in Hungary at the time, one at Budapest (Lipótmező) and one at Nagyszében. The commite wanted the country to have asylums surrounded by fields, because these would have fitted the most. Neither of the functioning institutes could have been modified this way. Maybe the capacity of the buildings would have been enough if only the cureable psychotic were treated there, but this was not the case, as the uncureable were there too.

The incureable dangerous psychotic people were only hospitalized by the year of 1881, in an isolated institute at Angyalföld (Budapest). From 1897 there were 4 functioning governmental asylums in Hungary. By the time between the two World Wars, some bigger hospitals already had neurology department.

Keywords: asylums, history, history of mentality, Parliament, the System of Gheel (Belgium)

Kulcsszavak: tébolydák, történet, mentalitástörténet, országgyűlés, Gheel-rendszer

A kiegyezést követően az egészségügy irányítása a belügyminisztériumhoz került. A belügyminisztérium struktúráját Szlávy József államtitkár dolgozta ki, 1867. március közepén. Az Elnökségen kívül 10 ügyosztály kezdte meg működését. A 9. volt a Philantropicus országos alap, ahol 10 fő dolgozott, és a 10. a Közegészségügyi ügyosztály, 4 fővel. A Philantropicus alapok ügyosztályhoz tartoztak a kórházak, gyógyszertárak, lelencek, országos tébolyda és elmebetegek ügyei (és az országos nemzeti színházi alap, ami most nem kerül érdeklődésünk homlokterébe). A belügyminisztérium felosztása nem sokáig nézett ki

így, mert már 1867 nyarán átszervezték. A VI. ügyosztály lett a Philantropia és országos alapok, a VII. a Közegészségügyi. A dualizmus egész folyamán ezek az ügykörök a belügyminisztériumhoz tartoztak, de az ügyosztályokat időnként átszervezték.¹ Az országgyűlés képviselőháza 1871. január 28-án határozatot hozott a tébolydák ügyében. Ennek az országgyűlési határozatnak volt a folyománya, hogy a minisztertanács elkezdett foglalkozni a kérdéssel. Tisza Kálmán belügyminiszter a minisztertanács 1875. április 11-ei ülésén jelentette be, hogy „miután a ministerium [a korabeli szóhasználatban a kormányt jelentette] a képviselőház által az 1871. évi január 28-án kelt határozattal oda lett utasítva, miszerint a tébolydákra nézve fennálló rendszereket tanulmányoztassa, s terjesszen ez iránt javaslatot az országgyűlés elé, a kiküldve volt szaksbizottságnak erre vonatkozó jelentését legközelebb a képviselőház elé terjeszteni szándékozik”. A minisztertanács jegyzőkönyv rögzítette, hogy „helyeslőleg tudomásul vétetett”.²

Matlekovits Sándor *Magyarország államháztartásának története 1867–1893* című könyvének első kötetében³ leírta, hogy Tisza Kálmán 1875. április 15-én előterjesztette a képviselőházban azt a bizottsági jelentést, amelyet a belügyminisztériumban a tébolydák rendszere vonatkozásában kidolgoztak. Az előterjesztés szerint Magyarországon ekkor két tébolyda volt, a budapesti, a Lipótmezőn és a nagyszebeni. A lipótmezei tébolyda építését 1860-ban kezdték és 1868. december 6-án nyílt meg. 69 hold területe volt, összesen 500 elmebeteg ápolására volt felszerelve, és mindkét nemből tudott betegeket fogadni. Matlekovits leírta, hogy az építési költségeket a várépítési alapból, a társas alapból, az országos adópótlékból, a belügyi tárca költségvetéséből és vegyes bevételekből fedezték. Az intézet évente 200.000 forintot kapott a költségvetéstől, saját bevétele pedig évi 46.000 forint volt.

A nagyszebeni tébolyda építése 1859-ben kezdődött és 1863. november 19-én nyílt meg. Az építési költségeket főleg az uralkodó által erre a célra engedélyezett sorsjáték jövedelméből - amely a 400.000 forintot megközelítette -, valamint adakozásból fedezték. A nagyszebeni tébolydának 10 hold területe volt és 250, mindkét nembeli betegek ellátására felszerelték. Évente 52.000 forinttal részesedett a költségvetésből és saját bevétele évi 11.500 forint volt.⁴

A két országos tébolyda mellett több olyan kórház volt, ahol lehetőség nyílt elmebetegek ápolására. A pozsonyi országos kórházban 63 beteget tudtak ellátni és voltak helyek számukra a kolozsvári országos kórházban, a pesti Rókus kórházban, a nagyváradi, miskolci, gyöngyösi, szegedi, nyitrai és szekszárdi [Matlekovits könyvében még 'szegzárdi'] közkórházakban. Az irgalmas rend is tartott fenn kórházakat, és a budai, az egri és a pápai kórházukban elmebetegeket is el tudtak helyezni. Mindezek mellett működött egy magántébolyda is: dr. Schwartzer Ferenc budai magántébolydája.⁵ 1875 áprilisában a magyarországi gyógyintézetekben és kórházakban összesen 1200 elmebeteget lehetett elhelyezni. Mindezeket - Tisza Kálmán előterjesztése alapján - Matlekovits Sándor írta le könyvében.

Tisza Kálmán elmondta még, hogy Európa műveltebb államaiban az elmebetegek elhelyezése és ápolása négyféle rendszer szerint történik: intézeti zárt tébolydai rendszerben; cottage rendszerben; telepítvényi és végül családi ápolási rendszerben. A bizottság amellet volt, hogy a mezei birtokkal körülvett zárt tébolydai rendszer felelne meg leginkább a magyarországi viszonyoknak, de sem a lipótmezei, sem a nagyszebeni intézetet nem tudják ilyenné átalakítani. Arról nem szólt, hogy miért nem. A belügyminiszter még arról beszélt, hogy talán elegendő volna a férőhely, ha csak a gyógyítható elmebetegeket vennék föl, de nem így van, az intézményeik tele vannak a gyógyíthatatlan elmebetegekkel és így a gyógyíthatóknak nem marad hely.

A bizottság és Tisza Kálmán véleménye szerint az volna a legcélszerűbb, ha vidéken 12 ápodát létesítenének, 150-200 elmebetegre berendezve, amelyekben elsősorban a gyógyíthatatlanokat, a közbiztonságot veszélyeztető betegeket helyeznék el. Addig is, amíg ezt a tervet meg tudják valósítani, legalább egy pár helyen kellene ápodákat létesíteni és ezekbe az országos tébolydákban a gyógyíthatatlan betegeket áthelyezni. A bizottság úgy gondolta, hogy erre a célra olyan vidéki kincstári kastélyokat alakítanának át, amelyeket mezei birtok övez. Ki is választottak néhány ilyen kastélyt: Bars megyében, Máriacsalád nevű településen, 2 órányira az érsekújvári állomástól; Nyitra megyében Szent János Elefánt (?) nevű településen; Vörösberényben Veszprém megyében, a Balaton mellett; Tüskeváron, Veszprém megyében Somlyó-Vásárhely mellett; Bánfalván Sopron mellett és Szokolczán Nyitra megyében.⁶

Tisza Kálmán ekkor belügyminiszter volt Wenckheim Béla báró kormányában, majd 1875. október 20-tól 15 éven keresztül Magyarország miniszterelnöke, és ezzel párhuzamosan, néhány megszakítással belügyminiszter is.⁷ A közegészségügy irányítása és felügyelete tehát 15 éven keresztül az ő kezében volt.

Matlekovits Sándor a tébolydák kapcsán tehát ismertette a belügyminisztérium által felállított szakértő testület álláspontját, amelyet Tisza Kálmán előterjesztett. Viszont munkájának nem volt tárgya a tébolydáról 4 évvel korábban lefolytatott országgyűlési vita ismertetése, ami a mi számunkra most részleteiben is érdekes. 1871. január 28-án az állami költségvetés tárgyalása zajlott a képviselőházban, a Sándor utcában.⁸ Kállay Ödön szőlőbirtokos képviselő pártolta, hogy a szülés- és lelencházak fölállítására szükséges költségeket fölvegyék a költségvetésbe, amelyet a képviselőház el is fogadott, majd Zsedényi Ede előadó ismertette az országgyűlés pénzügyi bizottságának véleményét, többek között a tébolydákra vonatkozóan.⁹ Zsedényi Ede azt mondta, hogy a tébolydai kiadásokra 1871-re 246,510 forint van előirányozva, amely 59,210 forinttal meghaladja az 1870. évre engedélyezett 187,300 forintot. Ugyanis a budai tébolydára, 500 elmebeteg ápolásával számolva, 1871-re 191,598 forintot terveztek be, szemben az előző évi 142,098 forinttal, amely 50,550 forint emelést jelent. A többlet abból adódik, hogy az előző évben még csak 400 elmebeteg ápolásával számoltak, de 1871-re 500 beteget vettek alapul és már 495 ápolott volt, holott még csak január vége volt. A beteglétszám emelése folytán emelni kellett az ápolói létszámot és a házi szolgák számát is, továbbá megnöttek a költségek, a fa, világítás, mosás költségei. Ezért a bizottság az előirányzott összeg megszavazását javasolta.

Zsedényi azzal folytatta, hogy az egyéb hazai kórházakban és tébolydákban ápolott elmebetegek ápolására, 1871-re 12,000 forintot terveztek be a költségvetésbe, amely 4,000 forinttal több, mint az előző évi volt. Miután az ausztriai gyógyintézetekben számos olyan gyógyíthatatlan magyar elmebeteg volt akkor, akiknek az átszállítása a budai országos tébolydába azért nem volt kívánatos, mert elfoglalták volna a helyeket a gyógyítható elmebetegek elől, őket, illetve a budai tébolydában ápolott más gyógyíthatatlan elmebetegeket a budai irgalmasoknál szándékoztak elhelyezni, és az átszállítás és elhelyezés költségére 4,000 forintot javasoltak betervezni.

A nagyszombati országos tébolydánál 41,912 forintot terveztek be 1871-re, amely 5,256 forinttal kevesebb, mint az 1870. évre engedélyezett költségvetése volt. A csökkenés [a képviselőházi napló szóhasználatában: 'kevesebbet'] onnan eredt, hogy azt vették kilátásba, hogy az ápolási költségekből több kiadást tudnak fedezni. Ami alighanem azt jelentette, hogy a nagyszombati tébolydában emelték az ápolási díjakat.

A pénzügyi bizottság tehát a tébolydákra betervezett 246,510 forintot megszavazását indokoltnak tartotta – fejezte be Zsedényi Ede.

A vitában elsőként Gonda László¹⁰ ellenzéki képviselő kért szót. Előrebocsátotta, hogy a kért költségvetési tételeket megszavazni kívánja, de szükségesnek látta indoklást hozzáfűzni. A belügyminisztériumi előterjesztés „általános közigazgatási költségek”-nek címezi azokat a tételeket, amelyekről éppen szó volt, de Gonda László szerint ezeket „pedig inkább a humanizmus oltárára tett áldozatok filléreinek lehetne nevezni: azóta örömmel nézi az emberbarát a lelkesedést, azon emelkedettséget, mely minden egyes tételnél nyilatkozik. Kedvezőleg határozott már a tisztelt ház maga ily értelemben; mert a közegészségi ügynek országszerte leendő szervezetére nézve törvényjavaslatot kíván még ez ülészakban előterjeszteni.”¹¹

Gonda László igazán azért kért szót, mert a belügyminiszter azt mondta, hogy a budai tébolyda el van látva vízmedencékkel és vízvezetékkel. Az első igaz, a második viszont nem – mondta Gonda, mert a budai hegyekben nincs elegendő víz, „már földtani képződésüknél fogva, vízbőségről álmodozni is hiábavalóság”.¹² Tisztázni kell miért maradt el a vízvezeték bevezetése az intézetbe, annál inkább, mert fürdő gyógyosztályai is vannak a betegek számára, és nagyon nehéz volna a vízellátást úgy megoldani, hogy szekereken vigyék a Dunából a vizet, aminek a költségei nincsenek is betervezve a költségvetésbe. Majd arról beszélt Gonda László, hogy Magyarországon 9 megyei és 10 városi közkórház van, Erdélyben pedig 13, ez összesen 32, miközben Csehországnak egymagának 52 közkórháza van. És feltette azt a kérdést is, hogy elegendő-e a hely az elmebetegek ellátására. Nem állta meg, hogy ellenzékiként a kórház és tébolydaügy kapcsán is szóljon arról, hogy mennyire nem helyesli a kiegyezést: „e szegény magyar hazának mennyi sok milliója van kidobnivaló azon szuzerain adóra, melyet a közösügyes viszony fenntartására évenként áldoz”.¹³

Megpróbálta megbecsülni, hogy kb. hány elmebeteg lehet Magyarországon, akiről gondoskodni kell. Ismert statisztikai adatokat arról, hogy az egyes országokban hány lakosra jut egy elmebeteg. Ezek alapján nagyon alacsony számokkal számolva úgy becsülte, hogy Magyarország 15 millió lakosából minimum 15.000 fő elmebeteg van. Ennyiről kellene tehát hatóságilag – ugyan nem kizárólag államilag – gondoskodni, és ehhez képest nagyon kicsi az a létszám, amennyit az intézményekben el tudnak helyezni. Azt mondta, hogy „ideje már ezen témáról behatólag gondolkodni, mint amely kiegészítő része az országos egészségügyi, majdan létrehozandó törvénynek”.¹⁴ Végül is az ő hozzászólása és határozati javaslata lett az alapja annak, hogy a képviselőház elrendelte a tébolyda kérdés tanulmányozására a szakértő testület felállítását.

Gonda azzal folytatta, hogy a budai országos tébolyda nemcsak, hogy a célnak nem felel meg, hanem „a tudománynak igényével majdnem ellentétes közintézet”, mert „zárdai szerkezetű és az összpontosítási rendszeren alapul”. Ez mindenhol túlhaladott álláspont a művelt nyugaton. Ezt az intézményt annak idején Ausztriából rendelték meg és a prágai minta szerint építették föl. Ezzel szemben „kimutatta a tudomány, hogy az egyes vidékekre szét helyezett gyarmati rendszer szerint sokkal nagyobb sikerrel lehet ápolni és gyógyítani az elmebetegeket. Csak ily módon lehető gondot fordítani arra is, mit ismét a tudomány megkíván: hogy az egyes elmebetegek az ő saját betegségi phasisaik s megfelelő csoportozataik szerint, a minő hétféle van, nyerhessenek elhelyezést, ápolást és gyógykezelést.”¹⁵

Gonda László hozzászólása után Majláth István jegyző olvasta föl Gonda László határozati javaslatát, amely fölött megindult a vita. A határozati javaslatban az szerepelt, mondja ki a ház, hogy

1.) a belügyminisztérium a közegészségi tanács közreműködésével és szakértő tudományos férfiakból alakítandó küldöttség által szigorú vizsgálatot rendeljen el a lipótmezei

országos tébolydánál a vízmennyiségi viszonyokról és amennyiben hiányosság derülne ki, tegyen javaslatot a vízvezeték bevezetésére;

2.) a tudomány által beigazolt adatok alapján dolgoztasson ki tervezetet arról, hogy „úgy a testileg betegek, mint az elmekegészesek és hülyék ápolása és gyógyítása országszerte az ugynevezett gyarmat-rendszer kivánalmaihoz képest sikerrel eszközölhető volna”.¹⁶

Zeyk Károly a belügyminisztérium államtitkára azt válaszolta: az tény, hogy a tébolydát nem jó helyre építették, de ezt a jelenlegi [1871] kormány már úgy örökölte és nem tud rajta változtatni. Zeyk emlékeztetett rá, hogy a tébolyda akkor már csaknem egészen föl volt építve, amikor a kormány átvette a kormányrudat. A korabeli képviselőházi napló rögzítette a bekiabálásokat, hangulati elemeket is. Ezen a ponton valaki a képviselőház bal oldaláról beleszólt: „Tegye kaszányává”. Zeyk elmondta, hogy a kormány mindent elkövetett, hogy legyen víz a tébolydában, kutakat ásított, melyek rendes körülmények között el is látják a tébolydát vízzel és csak a nyári nagy melegben nincs elegendő víz. Amíg majd a vízvezeték be tudják vezetni, addig szekereken viszik föl a vizet. Ezt abból az összegből, a tervbe vett 4000 forintból kívánják megoldani, ami az előre nem látott nehézségekre van fölvéve a költségvetésbe. Ami a vízvezetékkel illeti, Zeyk szólt arról, hogy Buda városa vízvezetékkel akar bevezetni utcáiba, és a kormány már felvette a kapcsolatot a várossal ebben az ügyben. Zeyk a Gonda-féle határozati javaslat második pontjához nem akart hozzászólni, mert – mint mondta – nem szakértő a kérdésben.¹⁷

Ezt követően Lázár Ádám szólt hozzá, aki felhívta a képviselőház figyelmét arra, hogy Ausztriából és a lipótmezei tébolydából a gyógyíthatatlan elmebetegeket a nagyszabeni tébolydába lehetne szállítani, mert az csak mintegy egyötöd részben van kihasználva, nagyon jól van berendezve és felszerelve, mert előkelőbb betegek számára hozták létre. Ne álljon kihasználatlanul, miközben nagy költségen ápolatják a gyógyíthatatlan elmebetegeket Ausztriában és a budai irgalmasoknál. Ezért egy határozati javaslatot nyújtott be arról, hogy a nagyszabeni tébolydát vegyék igénybe erre a célra.

Majd Horn Ede képviselő csodálkozásának adott hangot, hogy Zeyk Károly államtitkár nem válaszolt Gonda László határozati javaslatának második részére. Horn Ede megállapította, hogy Zeyk ismeri legjobban a vízvezetékkel kapcsolatos kérdést, de a tébolyda ügye fontos kérdés, a belügyminisztériumhoz tartozik, és aki a belügyminisztérium részéről válaszol a kérdésekre, annak kötelessége ismerni minden tekintetben többé-kevésbé az ügyet. Mindenki, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott tudja – folytatta Horn Ede –, hogy a két rendszer, amelyet Gonda képviselő említett, néhány éve majdnem minden nagyobb európai országban a vita tárgya. Tudnia kell tehát az államtitkár úrnak, hogy a gyarmat-rendszer, amiről Gonda képviselő beszélt, majdnem 30 éve fennáll, főként Belgiumban, és a Gheel nevű falu a főhelye ennek a rendszernek. Ez a Gheel rendszer néhány éve egész Európa figyelmét magára vonta, és mind Franciaországból, mind Angliából a kormány megbízottakat küldött oda tanulmányozni az ottani rendszert, és jelentést tenni arról, hogy melyik jobb a két rendszer közül. Horn Ede úgy gondolta, hogy miután Gonda László rávilágított arra, hogy az akkori rendszer nem megfelelő és a férőhely kevés az elmebetegek ellátására, jó volna, ha a belügyminisztérium tanulmányozná ezt a kérdést, és azután egy tervet terjesztene elő az országgyűlésnek arról, vajon jó volna-e a tébolydákat a mostani rendszer szerint szaporítani, vagy a gyarmat-rendszert kellene-e bevezetni? Javasolta, hogy utasítsák erre a belügyminisztériumot.¹⁸

Zeyk Károly azt válaszolta: ő tisztában van azzal, hogy ez a két rendszer létezik, és a kormány már küldött is szakértőt Belgiumba a gyarmat-rendszer tanulmányozására, ő csak azt mondta, hogy nem lévén a kérdés szakértője, ő abban nem tud állást foglalni, hogy melyik a

jobb rendszer. És a belügyminisztérium a kérdést tárgyalás alá fogja venni és azt a rendszert fogja alkalmazni, amely a szakértők szerint helyesebb.

A képviselőház a költségvetésnek a tébolydákra előirányzott részét megszavazta. Utána dönteni kellett Gonda László határozati javaslatáról és ekkor szólásra emelkedett Ghyczy Kálmán, a nagy tekintélyű balközépi képviselő, aki 1861-ben a képviselőház elnöke volt¹⁹, és azt mondta: Gonda László határozati javaslatának az első felét, hogy a vízvezeték bevezetésének a lehetőségét vizsgálják meg és erre tervet terjesszenek elő, elfogadják, de sajnálja, hogy a képviselő a második pontra nézve nem ugyanígy járt el. Ebben is a szakértők véleményének az előterjesztését kellett volna követelnie, mert ha itt per tangentem egy olyan nagy fontosságú kérdést ők eldöntenek, hogy milyen rendszert kövessenek a tébolydákra nézve, és ha ennek következtében netán a képviselő úr indítványát elfogadják, akkor a meglévő drága épületeket is egyszerre hasznavehetetlenné teszik. Ghyczy támogatta Horn Ede javaslatát, hogy ezt a kérdést szakemberek tanulmányozzák és terjesszenek majd javaslatot a képviselőház elé. Végül Gonda László határozati javaslatát ezzel a módosítással fogadta el a képviselőház, 1871. január 28-án. A tanulmányozás pedig, mint láttuk, 4 évet vett igénybe 1875. áprilisáig.

Lázár Ádám határozati javaslatát nem fogadta el a képviselőház, mert Zeyk államtitkár azt mondta, hogy nem helyesli, ha sokan vannak egy tébolydában a gyógyíthatatlan elmebetegek, mert a tapasztalat szerint ez nehezíti a gyógyíthatók gyógyítását, és annak a híve, hogy a gyógyíthatatlan elmebetegeket külön tartásuk. A budai irgalmasoknál pedig a gyógyíthatatlan betegek vannak.²⁰

Csak 1881-ben sikerült megteremteni a feltételeit annak, hogy a gyógyíthatatlan közveszélyes elmebetegek ápolására egy önálló intézményt építsenek Angyalföldön. Tisza Kálmán miniszterelnök 1881. február 5-én nyújtotta be a törvényjavaslatot az indoklással együtt a képviselőháznak. Péchy Tamás elnök bejelentette, hogy kinyomtatják, a ház tagjai között szétosztják és „előleges tárgyalásra” a pénzügyi bizottsághoz utasítják.²¹ A pénzügyi bizottság mintegy 10 nap alatt elkészült a jelentésével és a február 17-ei ülésen sor került az ügy tárgyalására. Hegedűs Sándor volt a pénzügyi bizottság előadója, aki röviden emlékeztette a képviselőházat az előzményekre, arra, hogy a belügyminiszter 1875-ben jelentést tett a tébolydákról és már akkor döntés született arról, hogy a gyógyíthatatlanok számára külön ápodát kell építeni. Hegedűs elmondta, hogy a belügyminiszternek először a telek kiválasztásáról kellett gondoskodnia. Több telek ajánlat érkezett vidékről és a fővárosból. Azt figyelembe véve, hogy egy ilyen első intézetet pedagógiai, pénzügyi és a kórházi szervezet összefüggése szempontjából a legjobb a fővárosban helyezni el, a belügyminiszter megkérdezte a „megfelelő szakközegek”-et, majd úgy döntött, hogy az Angyalföldön eladásra kínált és az állam által megvett telken fogják ezt az intézményt felépíteni. A pénzügyi bizottság ezt ugyanazokból a szempontokból, amelyek a belügyminisztert is vezették, helyesli, azért is, mert a felszerelés egy részét az országos tébolydából – a lipótmezőről van szó – oda lehet szállítani, és az orvosok és orvostanulók is sokat tanulhatnak az ápodában, ha azt Budapesten helyezik el. A pénzügyi bizottság meggyőzőnek találta a szakértőknek a telek kiválasztására vonatkozó véleményét is, és úgy ítéli meg, hogy a hely már fekvésénél fogva sem lehet egészségtelen. Hegedűs Sándor érzékeltette, hogy voltak néhányan, akik a hely kiválasztása ellen voltak, azt hangsúlyozva, hogy egészségtelen, talán a tengerszint feletti magasságot nem találták elegendőnek, de ezt végül is részletesebben nem fejtette ki.

Ami a költségeket illeti, arról azt mondta, hogy abban a kedvező helyzetben vannak, hogy majdnem az egész építési költséget fedezni tudják azokból a tételekből, amelyeket aztán a törvény szövegébe is beleírtak. Ami pedig a terveket illeti, a két terv közül az egyik 180,000

forint, a másik 182,300 forinttal irányozza elő az építési költségeket. A belügyminiszter a drágábbat választotta a két ajánlatból és a pénzügyi bizottság megvizsgálva a terveket helyesli ezt a döntést, mert a többlet nem abból adódik, hogy cifrább épületet terveztek volna, vagy költségesebben építenének, hanem a magasabb költségeket egészségügyi szempontok figyelembe vétele okozza, magasabb szobákat terveztek, amelyek célszerűbben vannak berendezve, és raktárakat és más célokra szolgáló kiegészítő helyiségeket is terveztek. A pénzügyi bizottság helyeselte azt is, hogy az esetleges költség túllépést a belügyminisztérium terhére számolják föl. Hegedűs Sándor a törvényjavaslatot részletes tárgyalásra és elfogadásra ajánlotta.²²

Hozzászólás nem volt, a képviselőház a törvényjavaslatot előbb általánosságban elfogadta, majd Horváth Gyula, jegyző szakaszról-szakaszra felolvasta és részleteiben is elfogadták. A képviselőház a következő ülésen, 1881. február 18-án a törvényjavaslatot megszavazta.²³

Így az 1881. évi XII. tc., amelyet Ferenc József 1881. március 13-án szentesített, rendelkezett *a gyógyíthatatlan közveszélyes elmebetegek elhelyezésére szánt ápolla felállításáról*. Az 1. paragrafus felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a budapesti „Angyalföldön” – az idézőjel a törvény szövegében van – levő 1562. számú telekjegyzőkönyvben az 1540/a helyrajzi szám alatt bejegyzett örökáron megvett telken egy ápollát építhessen a gyógyíthatatlan közveszélyes elmebetegek elhelyezése céljából. A 2. paragrafusban pedig felhatalmazták, hogy amennyiben az építkezési költségeket nem tudják fedezni az ápolla törzsvagyonából, vagyis a VI. állami sorsjáték tiszta jövedelméből, valamint a VIII. állami sorsjátéknak az intézet javára szánt két kilenced részéből befolyt és a továbbiakban befolyandó részéből, továbbá a Baich-féle hagyatékból és a megyeház alapból nyert részből, és ezeknek a járulékaiból, a felmerülő hiányt a belügyi tárca terhére felszámíthassa. A törvény végrehajtásával a belügy- és a pénzügyminisztert bízták meg.²⁴ Hogy az ápolla építése milyen fontos kérdés volt, az abból is látható, hogy törvényt alkottak róla. Az építést egyébként nem teljesen fedezte a törzsvagyon, amit rendelkezésére bocsátottak, valamint az első felszerelésére és fenntartására póthitelt kellett kérni. Ezt iktatta törvénybe az 1883. évi XVI. törvencikk, amely összesen egy címből áll: *a gyógyíthatatlan közveszélyes elmebetegek elhelyezésére szánt ápollának első felszerelésére és az intézet 1883. évi fenntartására megszavazott póthitelről*.²⁵ Az intézményt 1897-ben fejlesztették tovább. Az 1897. évi XXXVI. tc. *a budapest-angyalföldi m. kir. állami elmeorvóintézetben új igazgatósági épület emeléséről* intézkedett.

A Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt (1875–1890) tartott minisztertanácsi üléseken néhány alkalommal érintőlegesen volt szó a tébolydák kapcsolatos kérdésekről. A tébolydák fenntartása nagy költségeket emésztett föl. 1886-ban Tisza, mint belügyminiszter bejelentette, hogy az országos tébolydák és más gyógyintézetek költségeinél az ápolás alá került elmebetegek számának a nagy felszaporodása következtében a remélhető 10.000 forint jövedelmi többlet tekintetbe vételével is az 1886. évre mintegy 15.500 forintnyi hiteltúllépés várható. A minisztertanács tudomásul vette a bejelentést, azzal a kikötéssel, hogy az adatokat a pénzügyminiszterrel is közölni kell.²⁶

1887 első minisztertanácsi ülésén Tiszának, mint belügyminiszternek az előterjesztésére jóváhagyták, hogy Dr. Niedermann Gyula, a lipótmezei országos tébolyda igazgatója számára a királyi tanácsosi cím díjmentes adományozását hozzák az uralkodónál javaslatba.²⁷ 1887 szeptemberében pedig Orczy Béla, mint a belügyminisztérium ideiglenes vezetője előterjesztette, hogy a belügyi tárcánál 1887-re milyen hiteltúllépések várhatóak. Többek között a nyugdíjagnál, a betegápolási költségeknél, a himlőoltási költségeknél, a járványi költségeknél, a tébolydai kiadásoknál, a tolonc kiadásoknál, az életmentési díjagnál,

és az angyalföldi árpoda építésének a költségeinél. Amit elmondott összesen durván 230.000 forintot tett ki. (Ebben az összegben nem csak az egészségügyi kiadások voltak, hanem a belügyminisztérium más területeit, pl. a karhatalmat érintőek is.) A minisztertanács az előterjesztést tudomásul vette, az előterjesztett kiadásokat a belügyminiszter zárszámadásban igazolja.²⁸

Meznerics Iván és Torday Lajos 1937-ben írt *A magyar közigazgatás szervei 1867–1937* című könyvükben szenteltek egy fejezetet a „Betegellátási ügyek”-nek is. Ezen belül egy alfejezet szól az állami kórházakról és az elme- és idegyógyintézetekről. Szóltak arról, hogy a kórházügy országos szervezésével a forradalom és szabadságharc utáni abszolutista rendszer kezdett el foglalkozni. 1856-ban adtak ki alapvető rendelkezéseket a betegápolásról és a kórházügyről. Ennek következtében keletkeztek az állami kórházak. 1863-ban nyílt meg az első állami kórház Pozsonyban, és még ugyanabban az évben a nagyszebeni királyi elme- és idegyógyintézet, 1868-ban pedig a budapesti lipótmezei elme- és idegyógyintézet, mint arról az előzőekben már Tisza Kálmán előterjesztése kapcsán is szó volt.

1881-ben határozta el az országgyűlés – mint láttuk – a budapest-angyalföldi királyi elme- és idegyógyintézet létesítését, és 1895-97 között épült a nagykállói m. kir. állami elme- és idegyógyintézet.²⁹ A budapest-angyalföldi m. kir. állami elme- és idegyógyintézet 1884-ben nyílt meg. Eleinte az 1875-ben kialakított tervekkel összhangban csak gyógyíthatatlan és közveszélyes betegeket helyeztek el ott. 1897-től azonban általában az elme- és idegbetegek befogadására szolgált. 250 beteg számára tervezték, de már 1900-ban 350 beteget kezeltek, és 1937-ben 527 ágygal működött. Férfi és női osztálya is volt. A lipótmezei intézményben megnyitásakor, 1868-ban még „csak” 500 férőhely volt, de 1900 körül már majdnem 1000 beteget kezeltek ott. 1937-ben 1133 ágya volt.³⁰ A nagykállói intézmény 1895-97 között épült. Férfi és női osztálya is volt, és ezek mellett még laboratóriuma is. 1937-ben 330 ágygal működött.

1897-től tehát már 4 állami elme- és idegyógyintézet működött. 1924-ben változtatták meg a „m. kir. állami elme- és idegyógyintézetek” nevét „m. kir. állami elme- és idegyógyintézetek”-re. A két világháború között már több nagy kórháznak is volt ideg- és elmeosztálya is.³¹

Irodalom

A hatályos magyar törvények gyűjteménye. (Magyar törvénytár). Harmadik kötet. Szerk. Dr.

MÁRKUS Dezső. Bp. Franklin-Társulat.1912.

Az 1869/72 évi országgyűlés Képviselőházi Naplója, XII. köt.

Az 1878/81 évi országgyűlés Képviselőházi Naplója, XVII. köt.

BOTOS, J: *A Magyar királyi Belügyminisztérium a dualizmus korszakában.* Bp. BM Kiadó. 1994.

KOZÁRI, M: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere.* Bp. Napvilág Kiadó, 2003.

Magyar életrajzi lexikon. I. köt. Bp. 1981.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL), K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek

MATLEKOVITS, S: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893*. Bp. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 1894.

MEZNERICS, I. és TORDAY, L: *A magyar közigazgatás szervei 1867–1937*. Bp. 1937.

¹ Botos János: A Magyar királyi Belügyminisztérium a dualizmus korszakában. Bp. 1994. BM Kiadó. 5. A belügyminisztérium strukturáját, majd az átszervezéseket részletesen ismerteti, 6–13.; A dualizmusban az intézményneveket kisbetűvel írták, én is így használom.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL), K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 25/MT, 1875. ápr. 11.

³ Matlekovits Sándor: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893*. Bp. 1894. Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 648. A tébolydákrol szóló rész az 564-565. oldalon van.

⁴ Matlekovits, 1894. 564.

⁵ Köszönöm Pető Andreának, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy ez a dr. Schwartz Ferenc által alapított magántébolyda a mai Kékgolyó utcában volt, az Onkológiai Intézet helyén.

⁶ Matlekovits, 1894. 565.

⁷ Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Bp. 2003. Napvilág Kiadó

⁸ Ma Bródy Sándor utca, az Olasz Intézet működik az épületben. A képviselőház az 1871. évre vonatkozó költségvetést tárgyalta, mert az akkoriban még nem volt szokatlan, hogy az adott év költségvetése még nem volt kész január 1-én.

⁹ Az 1869/72 évi országgyűlés Képviselőházi Naplója, a továbbiakban KHN, XII. köt. 233–236. 273. országos ülés.

¹⁰ Gonda László 1869-től volt Békés városa országgyűlési képviselője volt 48-as programmal. Olaszliszván született 1831. jan. 17-én és Pesten halt meg 1872. márc. 5-én. Tanár volt és református lelkész. Pályáját Debrecenben kezdte segédlelkészként, majd 1855-től Máramarosszigeten volt tanár. 1861-ben a békési gimnázium tanára lett. A közművelődés ügyéért sokat tett, 1862-ben Békésen olvasótársaságot szervezett. 1867-68-ban Pesten az *Évnyelvi Szemle*, valamint 1868-ban az *Irodalmi Szemle* szerkesztője volt. *A hazai köznevelés ügye különös tekintettel Békés városára* című munkája 1869-ben jelent meg Gyulán. *Magyar életrajzi lexikon*. I. köt. Bp. 1981. 607.

¹¹ Gonda László hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 233. A közegészségügyi törvény végül csak 1876-ban született meg, de ez akkor még nem volt előrelátható, és az is nagyon nagy dolog volt, hogy 1876-ban megszületett.

¹² Gonda László hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 233.

¹³ Gonda László hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 235.

¹⁴ Gonda László hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 235.

¹⁵ Gonda László hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 235.

¹⁶ Gonda László határozati javaslata, KHN, 1869/72. XII. köt. 235-236.

¹⁷ Zeyk Károly válasza, KHN, 1869/72. XII. köt. 236.

¹⁸ Horn Ede hozzászólása, KHN, 1869/72. XII. köt. 236-237. Horn Ede (1825-1875) 1870-től volt balközépi országgyűlési képviselő, majd 1875-től a kereskedelmi minisztérium államtitkára volt, de csak mindössze pár hónapot, korán bekövetkezett haláláig.

¹⁹ Majd 1875-79 között ismét ő volt a képviselőház elnöke.

²⁰ KHN, 1869/72. XII. köt. 237.

²¹ KHN, 1878/1881. XVII. köt. 62.

²² KHN, 1878/1881. XVII. köt. 143.

²³ KHN, 1878/1881. XVII. köt. 153.

²⁴ *A hatályos magyar törvények gyűjteménye. (Magyar törvénytár)*. Harmadik kötet. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1912. Franklin-Társulat. 10-11.

²⁵ *Magyar törvénytár*, III. köt. 449.

²⁶ MOL, K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 33/MT, 1886. nov. 11.

²⁷ MOL, K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1/MT, 1887. jan. 2.

²⁸ MOL, K 27 Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 23/MT, 1887. szept. 12.

²⁹ Meznerics-Torday, 1937. 86-87.

³⁰ A Meznerics-Torday szerzőpáros szerint a lipótmezei intézet 67 kat. holdon volt elhelyezve. A gyógyintézet céljaira 21 hold szolgál, a többi területen kert, erdő és sertéstelep volt 1937-ben.

³¹ Meznerics-Torday, 1937. 87.

Mérföldkövek a transfuziológia történetében

Milestones in the history of Transfusiology

Rajki Veronika, doktorandusz, Dr. Mészáros Judit PhD

S.E. ETK. Alkalmazott Egészségtudományi Intézet, Ápolástan Tanszék
rajki.veronika@se-etk.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract: This article gives an historical perspective of the dates and events of blood transfusion. Including the main milestone in its history from the beginnings to recent times, prehistory to the discovery of the circulation and blood groups. The great figures, the distinguished representatives in transfusiology are mentioned on these few pages, as commemoration of the developments in this area of medicine.

Keywords: history of blood transfusion, transfusiology, blood, blood groups, devices in transfusiology

Kulcsszavak: vérátömlesztés története, vérátömlesztés, vér, vércsoportok, transfúziós eszközök

Az ápolás és a gyógyítás mellett a vérrel kapcsolatos élmények is egyidősek az emberiséggel, az emberiség történetével. Az őskortól napjainkig, a vér misztikájától a vérrel, keringéssel kapcsolatos tudományos eredményeken át vezet a hazai, és nemzetközi szinten szervezett véradásokig tehát nagyon hosszú múlttal rendelkezik a vérátömlesztés. A transfúzió napjainkra már a medicina nélkülözhetetlen eszközévé vált. Kifejezetten két orvosi tudományág, a hematológia (haima = vér, görögül) és a transfuziológia (transzfúzió = átömlesztés) ismeri és alkalmazza a vérrel kapcsolatos tudományos eredményeket. A vér, a vérképzés élettanának ismerete hosszú ideje nélkülözhetetlen a vérellátás, a véradás, a véradó-szervezés kérdéseinek megértéséhez.

A vérátömlesztés történetének megismerésében segít a tudományos téma fejlődésének korszakonkénti áttekintése, a felfedezések részletes bemutatása, alkalmazása.

A vérátömlesztés történetének (tekintettel arra, hogy tágabb értelemben a vér, az élet és a halál összefüggése az emberiség kezdetétől fogva jól ismert) 4 legfontosabb, egymástól jól elkülöníthető korszakai a következők: (Vezendi, 2009.)

Ezen korszakokban az emberiség és az orvostudomány a vérhez való viszonyának alakulása is nyomon követhető.

I. Az őskortól a vérkeringés felfedezéséig tartó korszakra a vér körüli misztikum, a vallási és egyéb hiedelmek voltak jellemzőek. Az *őskori emberek* is már megértették tapasztalati úton a vér és élet összefüggéseit. Ezen tapasztalataikat a vadászatok, harcok során szerezték, mivel megtapasztalták, hogy a vér és az élet egymástól elválaszthatatlan, mert az emberből, állatból kifolyó vér következtében az ellenség, az állat meghalt, elpusztult. A vérnek tulajdonított misztikus erő már ebben a korszakban megjelent. A régmúltban is létezett már az a hagyományos elképzelés, miszerint a vér az "élő-erő" a szervezetben. Az akkor élő emberek felismerték, hogy a vérvesztéshez gyakran társul gyengeség és halál. (Learoyd, 2006.)

A vér misztikájának további előfordulása a *Bibliában* („Krisztus vére”), de idetartozik a „vér, mint az emberi tulajdonságok hordozója” hiedelem – nemesi vér”, királyi vér”, valamint az érvágás”, tehát a vérlebotomia (phlebotomia), mint az ókor óta ismert gyógyító eljárás. A magyar történelemből a jól ismeret vérszerződés említhető meg. (Gál, 2009, Vezendi, 2009.)

Az *ókorban* merült fel először a vér egyik emberből a másik emberbe való átvitelének a gondolata, miszerint a vérben lévő „titokzatos erőt” már akkor gyógyításra használták volna, ha ezt technikailag kivitelezni tudták volna.

Az *ókori kínaiak* úgy tartották, hogy a „lélek a vérben lakozik”. (Garrison, 1921.). Az ókori Kínában a kor szellemiségét, gondolkodását a taoizmus jellemezte.

Bizonyos betegségek/egészségi problémák (pl.: constipatio) tüneteit és a diagnózisokat igen jól ismerő *ókori egyiptomiak* szerint a vérnek gyógyító ereje volt. (Aboelsoud, 2010.) Az egészség megőrzése, illetve egyes betegségekből való gyógyulás reményében az egyiptomi fáraók vérben fürödtek. Úgy tartották, hogy a vérben történő fürdés "életre kelti a beteget és megfiatalítja az öreget és a cselekvőképtelent". Hittek abban, hogy vérrel gyógyítani lehet az elephantiasis nevű betegséget. (Kaadan, 2009.) Továbbá az állati eredetű vér pozitív hatásába vetett hitük is ismert volt, a gyíkok vérét gyógyszeralapanyagként használták fel. (Learoyd, 2006., Vezendi, 2009.)

Az egyik legismertebb ókori görög orvos, *Hippokrates* a „rossz testnedveket” okolta a pszichés betegségek kialakulásáért (Hippocrates, vol. IV. Nature of Man, 1931.), gyógyításra egészséges ember vérével való cserét ajánlott.

Gyakorlat volt a vérben történő fürdés, valamint a vérivás. (Learoyd, 2006.) Akkoriban a görögök abban hittek, hogy a vér kizárólag a májban termelődik. (Kaadan, 2009.)

Publius Ovidius Naso (i.e. 43-i.sz. 17) római költő az *Átváltozások /Metamorphoses* c. könyvében egy öreg (Aeson) „megfiatalítását” mutatja be annak vérenek kiengedésével, majd helyébe az ifjú vő vérenek, „gyógyoldatának” ömlesztésével történt. A "tevékenység végzője" a boszorkány Medea volt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.) A vérnek tehát „fiatalító” hatást tulajdonított a poéta.

Szintén *Rómában* az epilepsia gyógyítására alkalmazták a haldokló gladiátorok vérét, melyet meg kellett inni.” *Plinius* beszámolója szerint (Kr. u. az 1. században). Leírja, hogy a nézők berohantak az aréna, azért, hogy a haldokló gladiátorok vérét megihassák. Az emberek azért tették ezt, mert úgy vélték, hogy a gladiátorok vére különösen előnyös a számukra, hiszen ők harcosak, erősek és bátrak voltak. Továbbá azt feltételezték, hogy az előnyös tulajdonságok "átvihető" az érintett személy vérenek fogyasztásával. Egy idő után ez a helyzet annyira tarthatatlanná vált, hogy Kr. u. 193-ban Septimius Severus rendeletet adott ki, amelyben betiltotta ezt a gyakorlatot. A vér az élet, az erő és a fiatalság, egészség szimbólum volt, ezért az erő és az egészség megőrzése érdekében az emberek az áldozati bika véreben fürödtek. Ennek érdekében a bikaáldozat (un. Taurobolium) bemutatása is gyakori volt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009) Körülbelül ugyanebben az időben, az író, *Galenus* javaslatai

alapján a menyét, vagy kutya vérenek fogyasztása a veszettség egy lehetséges gyógymódja is volt. (Kaadan, 2009.)

Az ősi északi népek (például az ókori Norvégok) főka-, és bálnavért használtak az epilepsia és scorbut gyógyítására, a hiedelmeik szerint. Az egyes természeti népeknél a vérivás még napjainkban is jellemző. (Gál, 2009, Vezendi, 2009.)

Ezekben a régi írásokban megtalálható egy korai felismerés, miszerint a vérivási szokásnak veszélyei vannak. Erre utal a 13. századi író, *Pietro d'Abano* (1250- ismeretlen) (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Mivel több ókori és középkori utalás olvasható vér fogyasztásáról, mint annak átömlesztéséről, valójában elég nehéz meghatározni, hogy ténylegesen mikor is hajtották végre az első vérátömlesztést.

A vérátömlesztés története kapcsán leggyakrabban és legtöbbször legelső vérátömlesztésként megemlített történet VIII. Ince pápával (Giovanni Battista Cibo) kapcsolatos. Az írásos emlékek alapján az első transzfúzióra a középkorban, valamikor 1490 és 1492. között került sor, amikor is az idős, beteg VIII. Ince pápát orvosa három 10 év körüli pásztorfiú vérevel akarta megfiatalítani. A korabeli esetről szóló leírásokban az az állítás olvasható, miszerint a pápánál valamilyen betegség (a pápa feltehetőleg krónikus veseelégtelenségben szenvedett) kapcsán "fél-kómás állapot lépett fel, amely időnként annyira mély volt, hogy a pápát tévesen halottnak hitték". A sorozatosan sikertelen újraélesztéseket követően egy orvos (vagy misztikus), a kétes hírnevű *Abraham Meyre* ígéretet tett arra, hogy megmenti a pápa életét "fiatal donorok vérenek transzfundálásával". Egyes források (Davis, 2010.) szerint ez a próbálkozás akkor sikertelen volt, és a pápa meghalt. Más források (Lindeboom, 1954.) alapján ez az információ téves, és a három pásztorfiú veszítette életét röviddel az eset után, feltehetőleg légembólia következtében, de a pápa állapotában nem állt be változás. Egy harmadik forrásban (Learoyd, 2006.) az olvasható, hogy a pápát arra kérték, hogy igya meg a vért. A fiúk a véradásért fejkenként egy-egy dukátot kaptak. A történet tehát ellentmondásos, a különböző fordítások miatt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

II. A vérkeringés felfedezésével kezdődő, és a vércsoportok felfedezéséig tartó korszakot tekintjük a második legfontosabb időszaknak a transzfuziológia történetében. Ebben a korszakban elengedhetetlenül megjelentek a különböző elképzelések a vér keletkezésével, útjával kapcsolatban. A cardiovascularis rendszer anatómiájával és élettanával kapcsolatos ismereteink 4. évezrede folyamatosan fejlődnek. Krisztus előtt 3500 körül Egyiptomban az volt az elképzelés, hogy csatornák sokasága van a szívvel összeköttetésben, levegő, vizelet, vér és a lélek szállítására. Ezer évvel ezután tekintették először a szívet a cardiovascularis rendszer központjának a Kos szigetén lévő orvosi iskola, illetve Hippokratés munkássága révén, a cardiovascularis rendszer egyéb jellemzőinek meghatározása mellett. (Bulgarelli, 2014.)

Herophilost (i.e. 335- i.e. 280) tekintik az anatómia atyjának. Ő végzett boncolásokat elsőként emberi tetemeken. Ő volt, aki felismerte a különbséget az artériák és vénák között, azonban a szívvel való kapcsolatot nem. Szintén Herophilos volt az a személy, aki elsőként mért pulzust. Erasistratos (i.e. 304-i.e. 260) folytatta Herophilos által megkezdett emberi boncolásokat. Ő írta le az első kórbonctani leleteket, vizsgálta a keringési- és az idegrendszert. Megállapította, hogy a tüdőből levegő jut a szívbe, a vénákból az artériákba, valamint azt is, hogy a szív úgy működik, mint egy pumpa. Erasistratos is alkalmazta a pulzusvizsgálatot, valamint felismerte annak diagnosztikai szerepét, jelentőségét. (Magner, 2002.)

Galenus(130-200), az ókor egyik legjelentősebb orvosa az anatómia terén évszázadokon keresztül megdönthetetlen tekintélye lett az élő állatokon végzett boncolásai miatt.

Felismerései között szerepelt az is, hogy az artériákban nem levegő, hanem vér folyik (Bulgarelli, 2014.), illetve az, hogy a vér a májban termelődik. Azt gondolta továbbá, hogy a vénás vér a májban képződik a nyirokból, és a szívből származó artériás vér a levegőtartalma miatt vitalitást ad. Különállónak tartotta a vénás és artériás rendszert, de a nagyvérkört nem ismerte fel, mindezt a "De Pulsum Differentiis" című művében írta le (Ghasemzadeh N., 2011.) Elkülönítette a vénás vért (sötét piros) és az artériás vért (világosabb) egymástól. Helytelenül azt feltételezte, hogy a levegő hozza létre a pulzust, valamint hogy a szív nem pumpálja a vért, hanem a szív mozgása során jut a vér a szívbe a diasztolé alatt. Azt is feltételezte továbbá, hogy kamrák közötti septum perforált és a vénák juttatják el a vért a végtagokhoz. (Kaadan, 2009.) Azonban az állatokon szerzett tapasztalatainak embereken történő alkalmazása tévedés volt. Galenus felismeréseit, tanait évszázadokon keresztül változatlan formában alkalmazták, azok csak a 16. században kezdtek gyengülni, változni.

Az egyiptomiak érdeme a vérkeringés felfedésével kapcsolatban is említésre érdemes. A legkorábbi ismert feljegyzések a keringési rendszerről az *Ebers papyrusok*ban olvashatóak, ezekben leírásra került a szív és az artériák kapcsolata. Olvasható benne az egyiptomiak akkori "ismerete", miszerint a levegő útja a szájon keresztül a tüdőbe és a szívbe jut. A szívből pedig az artériákon keresztül jut tovább. Ez a feltételezésük helytelen volt, azonban hozzájárult a vérkeringési rendszerrel kapcsolatos további ismeretek bővítéséhez. (Kaadan, 2009.)

A Krisztus előtti hatodik században *Sushruta* (i.e. 6. század), a híres ókori hindu sebész számára ismert volt az "életnedvek" keringése, valamint az artériák, amelyeket "csatornáknak" nevezett. Krisztus előtti negyedik században fedezte fel a szívbillentyűket a Hippokretészi Iskola egyik orvosa, noha azok funkciója akkor még nem volt teljesen ismert.

Kr. e. 350. körül *Arisztotelész*, a görög filozófus megfogalmazta, hogy a szív a szervezet központi szerve, és egyben a lélek lakhelye. A különböző állatokon végzett boncolásai alapján leírta azok anatómiai felépítését. A megfigyelései alapján Arisztotelész azt feltételezte, hogy a szív, így az emberi szív is egy háromüregű szerv. (Kaadan, 2009.)

1242-ben *Ibn al-Nafis* arab orvos írta le elsőként pontosan a vérkeringést a kisvérkör ismertetésével együtt. Őt emiatt a keringés fiziológiájának atyjaként emlegetik. (Kaadan, 2009.)

Munkásságával a modern anatómia atyja, *Andreas Vesalius* (1514-1564) nagymértékben hozzájárult a vérkeringés megismeréséhez. (Harvey, 1907.) Átértékelte Galenus hibás nézeteit, amelyek az állati tetemeken folytatott boncolásain alapultak. Valóságghű metszetei voltak a boncolásokról. Egyik legfőbb műve, amelynek címe „De Humani Corporis Fabrica” (Basel, 1543) volt, mérföldkönek számít az orvostudomány történetében.

A 16. században *Andreas Cesalpino* (1519-1603) elsőként használta a „keringés” kifejezést. Feltárta a vérkeringés fontos elemeit, ismerte a szívbillentyűket és a vénabillentyűket, és a szívet a vérkeringés központjának tekintette. Hitt abban, hogy az artériákat és a vénákat finom vasculáris hálózat köti össze. (Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

Nagy jelentőségű fordulat *William Harvey* (1578-1657) munkásságával következett be, őt a modern medicina angol úttörőjének tarjuk. 1613-ban felfedezte a nagyvérkört, ezzel megdöntötte Galenus nézeteit. Elsőként ő tartotta a szívet központi hajtómotornak. Azt állította, hogy „az élőlények szíve létük talpköve”, megállapította, hogy a vér az erekben egy irányba folyik. Harvey számos előadást tartott a témában, és az eredményeit végül 1628-as évben publikálta a "Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus" című, százoldalas könyvben, amelyben részletesen jellemezte az ember keringési rendszerét, beleértve a szív valódi szerepét, funkcióját is. Felfedezte a szív- és a vénás billentyűk valódi funkcióját. Annak érdekében, hogy igazát bizonyítsa, vizet pumpált egy halott ember

érpályáin keresztül. Feltételezhetően maga Harvey nem végzett vérátömlesztést a saját orvosi praxisa során. A kapillárisok rendszerét nem fedezte fel! Munkásságával hozzájárult a magzati keringés felfedezéséhez is. Elméleteit majdnem egy évszázadon keresztül vitatták. Munkásságának legnagyobb jelentőségét az adta, hogy valójában a vérkeringés felfedezése vezetett/vezethetett az első transzfúziós próbálkozásokhoz. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.). Harvey munkásságát a későbbiekben az olasz orvos, *Marcello Malpighi* (1628-1694) egészítette ki azáltal, hogy felfedezte az artériákat és vénákat összekötő kapilláris-rendszert. (Kaadan, 2009.)

1628-ban *Johannes (Giovanni) Colle de Belluno*, a Padovai Egyetemen a professzora (aki talán nagyon is jól ismerte Harvey munkáját), mialatt az "élet meghosszabbításának módszerei" című munkáján dolgozott, megemlítette a vérátömlesztést, mint ezen cél elérésének egyik lehetséges eszközét. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy ő valaha is végzett volna transzfúziót a gyakorlatban. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Elsőként *Andreas Libavius* írta le a transzfúzió technikai kivitelezését 1615-ben, legfőbb kérdése az volt: „hogyan lehet egy ifjú vérevel egy idős egyént megfiatalítani?”. 16. század végén a feltételezéseiben ennek kivitelezését az érintettek artériájának ezüstcsővel való összeköttetésével gondolta megvalósítani. Szarkasztikus példaként egy életerős, ám alkoholos állapotban lévő fiatalembert, és egy idős, sovány, legyengült embert említ, akik között az ezüstcsövek használatával kivitelezett transzfúzió esetén az idős ember megerősödne, életerőssé válna, de valószínűleg a fiatalember nem szenvedne a gyengeségtől emiatt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Egyesek szerint talán *Francis Potter* (1594–1678) volt az első, aki gyakorlati alapon képzelte el a transzfúziót. Potter plébános volt Somersetben, egy magányos különc, akinek ilyen irányú erőfeszítéseit egy kortársához és barátjához, John Aubery-hez írt írásai dokumentálják. Ezen írások arról tanúskodnak, hogy a transzfúzió ötlete Pottertől származik az 1639. előtti időkből, aki erre a célra pennákat (mint tüket) és csöveket talált ki. John Aubery-nek arról számolt be 1649-ben, hogy megpróbálta a transzfúziót kivitelezni két csirke között, de feltételezhetően a madarak mérete végett volt ez sikertelen. Ezek alapján tehát elmondható, hogy Francis Potter tiszteletes jelentősen előrehaladt a vérátömlesztés tudományában. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

25 évvel azután, miután Harvey közzétette a vérkeringés leírását és a szív funkcióját, várható volt, hogy többen is az egyes európai országokban hasonlóan kezdenek el gondolkodni a vérátömlesztésről. Várható volt továbbá az is, hogy ellentmondások jellemzik azt, hogy valójában ki volt az első személy, aki a gyakorlatban ténylegesen alkalmazta a vérátömlesztést.

A 17. században többen is végeztek kutatásokat, kísérleteket a transzfúzióval kapcsolatban. *Francesco Folli* 1660-ban publikálta az általa kidolgozott különböző transzfúziós technikákat. Francesco Folli egy firenzei orvos volt, 1680-ban kiadott egy könyvet, amelyben azt állítja, hogy ő volt a vérátömlesztés értelmi szerzője. Később Folli részletesen ismertetett egy, a vérátömlesztéshez szükséges készüléket, valamint annak használatát is leírta. Azt állította, hogy olvasta Harvey munkáját 1652-ben, majd ezt követően alakult ki az az elképzelése, hogy a vér transzfúziójával lehetővé válna a betegségek gyógyítása és az öregek megfiatalítása. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Ekkortájt a franciák is azt állították, hogy elsőként hajtottak végre vérátömlesztést. Párizsban 1658. júliusában tartott ülésen *Robert des Gabets*, egy bencés szerzetes vitatta Harvey felfedezését a vérkeringésről, és azt állította, hogy ő kimutatta a vér más típusú mozgását is. Az efféle "kommunikációt" des Gabets úgy jellemezte, mint "egészséges ember vagy állat vérének eredményes áthaladása egy gyenge, vagy beteg egyén vénájába". Továbbá arról is

beszél, hogy hét évvel korábban egy rendtársa, *Pichot barát* készített egy eszközt, amely két kis ezüst csőből állt, amiket egy kb. diónagyságú bőrből készült zsák kötött össze, és erre a célra (vérátömlesztés) lehetett volna használni. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

A további fejlődéshez hozzájárul az is, hogy a holland biológus, *Jan Swammerdam* 1658-ban készített egy kezdetleges mikroszkópot, amellyel béka vért tanulmányozta. (Kaadan, 2009.)

Sir Christopher Wren és *Robert Boyle* nevéhez köthető az első intravénás injekció (gyógyszer) beadása kutyáknak, erre 1665-ben került sor. Christopher Wren 1656-ban fejlesztett ki egy eszközt, állati húgyhólyagot csatolt két szárra ezen célból. Wren kísérleteit az egyik munkatársa, Robert Boyle később részletesen publikálta az 1663-ban megjelent "Kísérleti filozófia hasznossága" című könyvében. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.) 1661-ben Londonban Thomas Willis, Christopher Wren, Robert Boyle, Richard Lower, Robert Hooke, Sir William Petty, Thomas Shydenham és Samuel Pepys megalapította a "Royal Society"-t, amely kiváló tudósokból álló "filozófusok gyülekezete" volt, akik tanúbizonyságot tettek az állatokon végzett vérátömlesztés kezdeteiről. Ezen kísérleteiket kollégák és főnemesek jelenlétében demonstrálták, továbbá publikálták is. (Kaadan, 2009)

Johannes Elsholtz (1623-1688) is az ismertebb szakemberek közé tartozott a transzfuziológia történetében. Emberi hullákon végzett kísérleteket, valamint kutyákon vizsgálta a különböző intravénás oldatok hatását. Tapasztalatait 1667-ben a *Clysmatica Nova* (Új beöntésművészet) című művében foglalta össze. (Vezendi, 2009.)

Az állatokon folytatott transzfúziós kísérleteiről volt híres *Richard Lower* (1631– 1691) is, aki elsőként végzett kutyákon sikeres transzfúziót 1665. februárjában Oxfordban. Egy nagyobb, kifárasztott kutya nyaki artériáját összekötötte a másik állat vena jugularis-ával, így sikerült életben tartani kivérzett/kivéreztetett állatokat. Mindezt háromszor ismételte meg. Tapasztalatait 1669-ben ismertette a „Tractatus de Corde” c. Művében, amellyel igazolta magát, miszerint ő az anatómia és élettan egyik legnagyobb úttörője. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

1667. november 22-én Richard Lower *Dr. Edmund King* segítségével transzfúziót hajtott végre egy 32 éves férfin, Arthur Coga-n. A leírások alapján a donor bárány arteria carotisát és a recipiens kari vénáját ezüstcsövekkel és hegyes végű pennával kötötte össze. A korai transzfúziós gyakorlatban a betegek kivéreztetése népszerűbb orvosi kezelési módszer volt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Első, állatból embernek adott transzfúzió kivitelezése *Jean-Baptiste Denys* (1643-1704) nevéhez köthető, amelyre 1667. június 15-én került sor. Dr. Jean Denys egy fiatal francia orvos volt, XIV. Lajos udvartartásához tartozott. Olvasott Lower kísérleteiről a "Journal des Savants" című folyóirat 1667. január 31-én megjelent számában. Körülbelül egy hónappal később *Paul Emmerez* sebésszel együttműködve Denys saját kísérleteit kezdte meg, számos esetben végeztek transzfúziót kutyából kutyába. 1667. június 15-én Denys-t felkérték arra, hogy kezeljen egy 15 éves fiút, aki hónapok óta lázban szenvedett, és az orvosai által 20 alkalommal részesült vérlebcsojtásban, a "túlzott hőt ezzel akarták csillapítani". Mindeközben a fiú beszámolt arról, hogy "nagy meleget érzett végig a karján" (ma már tudjuk, hogy ez inkompatibilis transzfúziós reakcióra utal). (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

Ebben az időben a véreztetést gyakran alkalmazták a betegségek gyógyítására, már az ókori görögöknél, vagy akár a 15., 17. században is számos írás szól erről a technikáról. Ennek a módszerei közé tartozott az érvágás (venasectio), és a piócák alkalmazása. Hátrányuk volt, hogy iatrogén vérszegénységet okozhattak. A többszöri érvágás gyengített le egy 15 éves, lázas beteget is, akibe Jean-Baptiste Denys kevés bárányvért ömlesztett. A fiú ettől jobban lett, mert a bárányvér vércsoportja az emberi „A” csoporthoz hasonló, noha erről akkor még

nem tudtak semmit. A kezdeti sikert követően ezt a technikát Denys további 5 betegen is kipróbálta, 5 transzfúzió követte a tevékenységét. Denys második betege egy 45 éves férfi volt, nála 20 uncia bárányvért alkalmazott. A leírások alapján "a férfi erősebbnek érezte magát, mint a transzfúzió előtt". Noha Lower hajította végre az első sikeres "állatból állatba" transzfúziót, de valójában az első "állatból emberbe" transzfúziót Denys végezte. Lower még ebben az évben szintén végrehajtotta ugyanezt. Denys azért favorizálta az állatvér emberbe történő transzfundálását, mert azt vallotta, hogy ezáltal kevésbé valószínű, hogy "szervedély vagy bűn által tisztátalanná lehet tenni valakit". Az utolsó esetben azonban a betegnél a másodszeri véradást követően súlyos tünetek léptek fel. Ennek kapcsán került sor a haemolitikus transzfúziós reakció első leírására. Az általa leírt esetben szereplő tünetek között szerepelt a melegségérzés, a verejtékezés, a vesetáji fájdalom, a hasi diszkomfortérzés, mentális tünetek és a nagy mennyiségű, sötét színű vizelet. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.) Nagy előrelépést jelentett a szintén holland orvos *Anton van Leewenhoek* (1632–1723) munkássága, aki a jól ismert mikroszkópját 1674-ben mutatta be. (Kaadan, 2009.)

A kezdeti sikerek, pozitívumok ellenére 1678-ban a Francia Parlament büntettnak minősítette és megtiltotta a transzfúzió kivitelezését. 1678-ban az Angol Királyi Társaság (British Royal Society), majd 1679-ben a Vatikán is hasonló intézkedéseket hozott, a pápa bejelentette, hogy tilalmas a vérátömlesztés, mint eljárás. Mindezek eredményeként a transzfúzió iránti érdeklődés gyorsan alábbhagyott. Értelemszerűen ezek a tilalmak hozzávetőlegesen 150 évre vetették vissza a vérátömlesztés gyakorlatát, ezért a következő időszakban (17. és 18. században) csak szörványos próbálkozások történtek ezen a téren. Ekkorra már ismeretessé vált, hogy az állati vér, származzon az kutyából, bárányból, vagy borjúból, az emberi vérrel teljesen inkompatibilis fehérjéket tartalmaz, így az összeegyeztethetetlen az emberi vérrel. Ezen időszak végéig valamennyi transzfúzió minden praktikus és funkcionális berendezés nélkül került kivitelezésre. A transzfúziós terápia újbóli alkalmazására, további fejlődésére, „reneszánszára” csak a 19. századtól került újra sor. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

A következő fontos dátum 1818. december 22., mert ekkor történt meg az első, emberek közti transzfúzió. Kivitelezője *James Blundell* (1791-1878), londoni szülész-nőgyógyász orvos volt. Sokan Blundell-t tekintik ténylegesen "a modern vérátömlesztés atyjának". Blundell egy 35 éves, végstádiumú gyomorrákos betegnek kb. 14 uncia (398 ml) emberi vért adott be körülbelül 5-6 perc alatt. Átmeneti javulást követően, 56 órával később a beteg sajnos meghalt. James Blundell később 1825-1830 között további 10 dokumentált transzfúziót végzett. Szakmai tevékenységéből adódóan ezt leginkább súlyos postpartum hemorrhagiás nőknél alkalmazta. Ezek közül 5 esetben volt sikeres a vérátömlesztés. Blundell érdeklődni kezdett a transzfúzió, mint a szülés utáni vérzés kezelésének egyik lehetséges módszere iránt, hiszen "megdőbbsent saját, a szülés során fellépő halálos vérzés elleni harc miatti tehetetlenségén." (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.) Blundell doktor az állati vér helyett emberi vér adását javasolta, valamint a transzfúzió kivitelezéséhez különböző speciális eszközöket szerkesztett, ezeket úgy nevezte el, „Impellor” és „Gravitator”. Ezeknek az eszközöknek a leírását 1824-ben, illetve 1829-ben publikálta is. Blundell az írásaiban többször tett említést a fecskendő használatának szükségességéről, amely a transzfúzió előtti légtelenítésre szolgált. Szintén 1829-ben a "The Lancet" című folyóiratban publikált eset kapcsán számolt be Blundell betegekről, akik "fejfájástól, hátfájástól, láztól szenvedtek, és sötét színű vizeletet ürítettek". Blundell transzfúzióval kapcsolatos korai kísérleteit kétségkívül *Dr. John Henry Leacock* munkássága befolyásolta. Ő egy 6 inch hosszú ökör urethert kapcsolt össze varjútollal, kísérleteit kutyákon végezte, kivézetett állatokat élesztett újra a vérátömlesztés által. Bár Leacock nem végzett emberi transzfúziót, és ő különböző fajok véreinek keveredése

ellen érvelt, de elég világosan rámutatott a transfúziós kezelés előnyeire. Blundell a kortársait is aktívan ösztönözte a transfúzió kivitelezésére. Blundell két legaktívabb "transzfuzionista" kortársa *Dr. Henry Doubleday* és *Dr. Charles Walker* volt. Nehéz eltúlozni James Blundell munkájának/szerepének jelentőségét a transfúziós medicina történetében, azonban 1830-ban alábbhagyott érdeklődése a vérátömlesztés iránt. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

További fejlődést jelentett a transfúzió közvetlenül emberből emberbe történő alkalmazása, a véralvadás elkerülésére. Ezt direkt transfúciónak nevezték el, ennek során artériából vénába történt a vér átömlesztése (1. ábra).

- 1. ábra: Legelső fotó a transfúzió kivitelezéséről: 1870. Bellevue Hospital (O.S. Mason) (10.)

1840-ben Londonban *Samuel Armstrong Lane* (1802-1892) először alkalmazott friss vér transfúziót egy vérzékeny (talán hemofiliás) fiú posztoperatív vérzésének csillapítására. (Vezendi, 2009.)

Ezen időszak alatt rengeteg vita folyt a transfúzió alkalmazása körül. Sokan úgy vélték, hogy ez az eljárás veszélyes, és a betegek élete megrövidíthető általa. Azt is többen állították, hogy a legtöbb beteg transfúzió nélkül meggyógyult volna. A vita erről még mindig dúlt, amikor 1849-ben *Charles Henry Felix Routh* (1822-1909) áttekintette az addig közzétett valamennyi transfúziós eseményt, és egy cikkében mindezt meg is jelentette a *Medical Times* című szaklapban. 48 transfúziós esetről tett említést, ezek közül 18 halálos kimenetelű volt. Ugyanakkor megjegyezte, hogy ez a halálozási arány igazságtalanul magas, mert ezen betegek közül sokan egyéb okok miatt haltak meg, és nem a kapott transfúziós kezelés következtében.

Routh arra a következtetésre jutott, hogy a transfúzió során a legnagyobb veszélyt a levegő bejuttatása jelenti, és azt javasolta, hogy a transfundálandó vér mennyisége "nem kevesebb, mint 6 uncia és nem több, mint 16 uncia" legyen. Routh által említett legfontosabb transfúziós indikációk voltak a következők: "súlyos vérzés, extrém kimerültség a dyspepsia miatt, nyelőcsőszűkület, hosszantartó folyamatos láz, súlyos hasmenés, vérhas vagy kolera". Írásában végezetül még egy fecskendő használatával kivitelezhető transfúziós módszert is megemlít, amely azért lényeges, mert már sok korábbi írásban is olvasható volt egy „zseniális típusú transfúziós készülék”. Ezt a módszert Routh úgy jellemezte, hogy a vér a donor

vénájából közvetlenül egy gyűjtőedénybe folyik, amelyből azt egy fecskendő gyűjti össze és injektálja a recipiensbe. A véralvadás gátlásának hiánya miatt addig a gyűjtőedény alkalmazása nem valósulhatott meg. Az addigi egyetlen transzfúziós gyakorlat a direkt módszer volt, azaz a donor artériájának a recipiens vénájához történő csatlakoztatása volt. A véralvadás problémájának köszönhetően az érdeklődés középpontjába került egy meglehetősen bizarr transzfúziós apparátus. A XIX. században tehát a véralvadásgátlás megoldhatóságának problémája merült fel nagyon gyakran és vette fel számtalan problémát. (Learoyd, 2006.)

James Blundell is lejegyezte, hogy a véna-véna közötti közvetlen transzfúzió a véralvadás problémája miatt nem praktikus. A vérrög/vérlemezkék vérből történő eltávolításával többen is megpróbálkoztak, kísérletet tettek. Ezt az előrelépést követően kerülhetett sor a véralvadásgátlás fejlődésére, és ebből adódóan került előtérbe a vér tárolásának problémája is. A véralvadásgátlás technikájának fejlődése is több személyhez köthető, többlépcsős felfedezés során került rá sor. 1835-ben *Bischoff*, majd 1850-ben *Dr. Charles-Édouard Brown-Sequard* (1817-1894) alkalmazta a defibrinációt. Ezen eljárás során a transzfundálandó vérkészítményt a vér felverésével vagy keverésével, majd az alvadék eltávolításával állították elő.

J. Neudorfer is a véralvadásgátlás lehetőségét kutatta, ő 1860-ban a nátrium-hidrogénkarbonátot javasolta, míg *Dr. John Braxton Hicks* a nátrium-foszfátot alkalmazott, bár ő sikertelenül ugyanebből a célból. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Direkt karból karba történő transzfúzió elsőkénti sikeres alkalmazása *Dr. J. Roussel* nevéhez köthető. 1865-ben alkalmazta ezt egy betegnél, postpartum vérzés miatt, szintén egy speciális szerkezettel, Roussel "transfuseur" apparátusával. (Kaadan, 2009.)

Bár a vér antikoagulálása egyre népszerűbbé vált a XIX. század közepére, a direkt, vagy azonnali módon transzfundált vér alkalmazásának jelentős képviselője egy másik szülésnőgyógyász *Dr. James Hobson Aveling* volt. Ő is feltalálója volt egy speciális, a transzfúziós terápia során alkalmazható apparátusnak, amelynek jellemzését és illusztrációját 1873-ban publikálta, és amelyről azt állította, hogy 8 éven keresztül hordta a zsebében és alkalmazta a születek során. 1873-ban *Sir Thomas Smith* számolt be a defibrillált vérral végzett első sikeres, újszülöttön végrehajtott transzfúzióról a számos sikertelen kísérlet után. Ehhez ő is saját apparátusát alkalmazta (ezen eszköz az 1857-es un. „Higginson fecskendő” egy továbbfejlesztett változata volt). *Thomas Smith* 1873-ban a St. Bartholomew Kórházban alkalmazta ezt az eljárást. (Oláh, 2012., Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

Noha kezdetekben Angliában végezték a legtöbb transzfúziót, és a transzfúziós terápia megújulása is az Egyesült Királyságban zajlott a XIX. században, de 1874-ig a legtöbb transzfúziós terápiai hivatkozás az un. kontinentális publikációkban olvasható. Bár továbbra is voltak, akik az állati (például bárány) vér transzfúziós célokra történő felhasználását szorgalmazták. Közéjük tartozott *Franz Gesellius* és *Oscar Hasse*, akik 1874-ben tanulmányaikban erről publikáltak. Erre a korszakra volt jellemző még az a rövid ideig tartó lelkesedés is, hogy tejet, mint a "vér helyettesítőt" alkalmazzák transzfundálásra. Az efajta kezelési mód a legnagyobb népszerűségnek az Egyesült Államokban örvendett 1873. és 1880. között. Ezen célból tehén-, kecske-, és emberi tej felhasználását tervezték. Az állati vér és a tej transzfúziós célra történő felhasználásának ötlete nem volt hosszú idejű, helyette a fizioiogiás sóoldat infundálását kezdtél el a gyakorlatban. (Learoyd, 2006.)

1874-ben *Leonard Landois*, egy német fizioiógus írta le a transzfúziót követő „vörösvérsejtek feloldódásának” jelenségét, azaz a hemolízist. Ezt a jelenséget *Landois* az érintett személy valamelyik betegségével hozta összefüggésbe, azonban a kísérletek nem adtak erre magyarázatot. (Schott, 1993.) Szintén az ő nevéhez kötődik az 1875-ben végzett elemzése,

amelynek során értékelte az 1666. óta addig ismertetett, 476 esetben kivitelezett vérátömlesztést. Eredményeiből látszik, hogy a 129 esetben, állatból emberbe történt transzfúzió közül 62 végződött halállal. Ezzel megállapította, hogy az egyes fajok közti transzfúzió problémákat okoz.

Természetesen a hemolitikus transzfúziós reakció tényleges élettani értelmezése csak később, a vércsoportok felfedezése után vált lehetségessé. Egyben a vércsoportok felfedezése jelentette a transzfúziológia harmadik legfontosabb korszakát. (Gál, 2009, Vezendi, 2009.)

III. Az ABO vércsoport felfedezésétől az Rh faktor felfedezéséig tartó korszak volt tehát következő legfontosabb korszak. Köztudottan Karl Landsteiner nevéhez fűződik a 0, A, B vércsoportok felfedezése, Landsteiner erre a felfedezésére 1900-ban jutott. (Kaadán, 2009., Vezendi, 2009.) Erről beszámolt „A normális emberi vér agglutinációs jelenségeiről” c. közleményében 1901. november 14-én, amelyet a Wiener klinische Wochenschrift című lapban publikált. Saját és munkatársai vérének is vizsgálta. Vizsgálatai során elkülönített 3 különféle fajtájú vörösvérsejtet (A, B, 0), továbbá 2 isoagglutinint, azaz vércsoport antitestet. Felismerte az ezek közti összefüggést, és megalkotta a róla elnevezett (Landsteiner-féle) szabályt. Megállapítást nyert számára, hogy egyik csoportú vér nem mindig kompatibilis a másikkal, továbbá ezeket a különbségeket a transzfúzióknál figyelembe kell venni.

Karl Landsteiner vizsgálataival bizonyította, hogy a vörösvérsejtek, valamint a vérsavó is tartalmaz olyan anyagokat, amelyek hatnak egymásra, mégpedig úgy, hogy az egyik ember savójában lévő anyag kicsaphatja (agglutinálhatja) az ember vörösvértestjében lévő anyagokat, tehát magukat a vvt-eket is! (Bokor, 2009)

Munkásságáért Karl Landsteiner 1930-ban orvosi Nobel-díjat kapott.

Az egyes jelentős eredményektől Landsteiner felfedezéséig (1901) eltelt idők években kifejezve a következők:

1. Első transzfúzió állatból állatba (1665, Lower) óta: 236 év
2. Első transzfúzió állatból emberbe (1667, Denys) óta: 234 év
3. Első transzfúzió emberből emberbe (1818, Blundell) óta: 83 év

Alfredo von Castello és Adriano Sturli továbbfolytatva Landsteiner munkásságát 1902-ben megtalálták a negyedik vércsoportot, amelyet „AB” vércsoportnak neveztek el.

Reuben Ottenberg neve is megemlítésre érdemes, hiszen 1907-ben ő hajtotta végre az első olyan transzfúziót, ahol vércsoport meghatározás mellett keresztpróbát is végzett. Ottenberg nevéhez fűződik a kompatibilitási teszt első leírása. Tehát a néhány évvel korábbi felfedezések ellenére 1907-ig kellett várni, míg Reuben Ottenberg és *Kertoen Schulz* javaslatot tett a donor és recipiens AB0-vércsoportjának meghatározására és arra, hogy a donor és a recipiens vérének keverjék össze transzfúzió előtt (keresztpróba). A felfedezést követő években Ottenberg 128 esetben hajtott végre sikeres transzfúziót keresztpróba végzése mellett. Ezzel tulajdonképpen kiküszöbölte a transzfúziós reakciókat. (Kaadán, 2009., Vezendi, 2009.)

Egy chichago-i orvos, *Dr. Ludvig Hektoen* 1911-ben javaslatot tett arra, hogy transzfúzió előtt mind a donor, mind a recipiens vére esetében ellenőrizzék az inkompatibilitás jeleit, végezzenek keresztpróbát. (Kaadán, 2009.)

1912-ben *Roger Lee* meghatározta az „univerzális donor” („0” vércsoportú egyén) és az „univerzális recipiens” („AB” vércsoportú egyén) fogalmát, amelyeket azóta is használunk. (Oláh, 2012., Vezendi, 2009.)

1913-ban két orvos, *Dr. Kimpton* és *Dr. Brown* kifejlesztett egy újabb transfúziós szerelék, amely körülbelül 1918-ig volt széleskörű használatban, a citrát alkalmazását megelőzően. Ez a szerkezet egy parafinnal bevont üveg cilindrből és egy vízszintes oldalsó csőből állt. (Kaadan, 2009.)

Egy másik jelentős problémára sikerült megoldást találni. A véralvadás jelensége komoly problémát okozott, ami azt jelentette, hogy a direkt vérátömlesztés volt csak alkalmazható, és a vért még rövid időszakokra sem tudták tárolni. Ennek a problémára talált megoldást *Richard Lewisohn*, aki kutatási során meg tudta határozni az antikoagulációhoz szükséges nátrium-citrát optimális adagját. 1914-ben *Luis Agote* Buenos Aires-ben és *Richard Lewisohn* New York-ban alkalmazott először Na-citrátos vért transfúzióhoz. Richard Lewisohn transfúziós módszere alapján a vérgyűjtést citrátos edénybe valósították meg, majd közvetlenül utána adták be a betegnek. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

Hasonló célból alkalmazott *Francis Peyton Rous* és *J. R. Turner* glükózt adalékanyagként, hogy ez a vörösvértest-energia-kiegészítő javítsa a vörösvértest tartósságát. Valamivel később *Richard Weil* megfigyelte, hogy a citrátos vér néhány (4-7) napig hűtve eltartható, ami szintén jelentős előrelépést jelentett a fejlődés szempontjából. Gyakorlati haszna is kiemelkedő volt ebben a korszakban, hiszen az I. világháború idején a transfúzió alkalmazásával sok katona életét menthették meg! (Oláh, 2012., Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

Ennek kivitelezésére speciális szerelék alkalmaztak (2. ábra).

2. ábra: Transzfúziós szerelék az I. világháborúban (14.)

A citrátos edénybe történő vérgyűjtés átmeneti megoldást jelentett. Ennek továbbfejlesztése elengedhetetlen volt, mivel a vér tárolásának a problémája továbbra is megoldatlan maradt. A következő előrelépést *Francis Peyton Rous* és *J.R. Turner* tevékenysége jelentette, amikor 1916-ban citrát-dextróz oldatot állítottak elő. Ezzel vált lehetségessé az első „véredepó” létrehozása, amelyet az angol hadseregben tudtak alkalmazni. *Dr. Oswald Robertson* javaslatára a „0” vércsoportú véreket 10-26 napig tárolták. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

A tudomány és a technológiai fejlődés egyre inkább hozzájárult a transzfúzió fejlődéséhez a XX. században. Köszönhető volt mindez továbbá a háborúknak és egyéb nagyobb konfliktusnak. Az önkéntes véradás megszervezése elsőként Londonban történt *Percy Lane Oliver* jóvoltából 1921-ben, a Vöröskereszt kérésének megfelelően. Az elektromos hűtés lehetővé válása után nem sokkal létrehozták az első "vérbankot" Barcelonában 1936-ban. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

1937-ben az Önkéntes Véradók Egyesületének találkozáján született meg a vérraktárak ötlete, noha ilyen eredetileg egy kanadai orvos, *Dr. Henry Norman Bethune* alkalmazott az első világháború alatt, a spanyol polgárháborúban állítottak fel mobil vértranszfúzió szolgálatot, hogy ott hűtőautókból a sérülteket el tudják látni palackozott vérral. Ezen háború alatt 9000 liter vért adtak be sérülteknek. Ez vált a háborús idők vérbankjának alapjává, amelynek kialakításában *Percy Lane Oliver* is részt vállalt 1939-ben Lutonba. (Kaadan, 2009.)

Bernard Fantus nevéhez fűződik az első vérbank létrehozatala az USA-ban 1937-ben, a chicago-i Cook Megyei Kórházban. (Kaadan, 2009.)

IV. Az Rh vércsoport felfedezésétől napjainkig tartó korszak a transzfúziológia negyedik, jelenlegi legutolsó korszaka. Az Rh-rendszer felfedezése *Philip Levine* és *Rufus E. Stetson* nevéhez is kapcsolódik. Az 1939-es észlelésük alapján jutottak közel a felfedezéshez. Egy halva született gyermek édesanyjának transzfúzióra volt szükséges, és a férjétől kapott vér átömlesztését követően súlyos hemolízis alakult ki nála. Mind az édesanya, mind az édesapa vércsoportja: „0” volt. A jelenség oka a következő volt: az anya immunizációja a magzat valamilyen antigénje ellen. Az anya vérének széruma a „0”-ás vér 80%-t agglutinálta. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

Ez a felismerés juttatta közelebb a megoldáshoz *Karl Landsteinert* és az amerikai *Alexander Solomon Wienert* 1940-ben. Ebben az évben ők fedezték fel az Rh-rendszert, mely az „AB0” vércsoportrendszer után azóta is a vörösvérsejtek legfontosabb ismérve. Egy évvel később, 1941-ben *Philip Levine* ismerte fel az összefüggést az Rh-rendszer és az újszülöttkori hemolitikus betegség közt. Ez a felismerés óriási jelentőséggel bírt, hiszen az Rh típus figyelembevétele a hemolitikus szövődmények előfordulásának drámai csökkenéséhez vezethetett. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

J. F. Loutit és *Patrick L. Mollison* 1943-ban előállította az ACD (acid-citrate-dextrose) oldatot, amelynek használatával a levett vér 21 napig tárolhatóvá vált. A plazma frakcionálást pedig *Edwin Cohn* fejlesztette ki 1944-ben. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009., Vezendi, 2009.)

A transzfúziós technika további fejlődése a II. világháború idején következett be. Ez a fejlődés a transzfúziós eszközök további fejlődését is jelentette (3. ábra).

FIGURE 48.—Collection and administration of blood by Ebert-Emerson technique, with improvised equipment. A. Collection. B. Gravity administration.

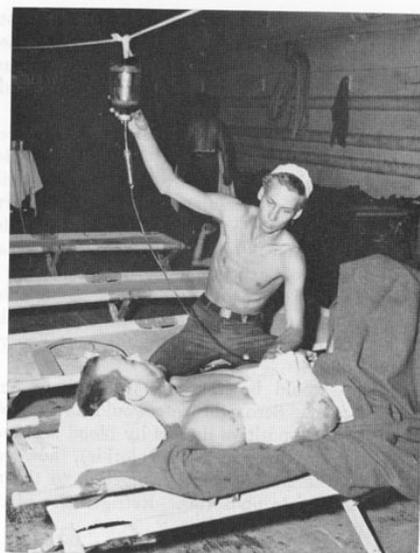

FIGURE 134.—Transfusion of whole blood at Burauen, Leyte, October 1944. Blood for this campaign was collected on LST 464.

3. ábra: Transzfúziós eszközök a II. világháború idejéről (15.)

1945-ben egy brit professzor, *Robin Coombs* (1921–2006) írta le elsőként az anti-globulin tesztelést, amelyet ma Coombs tesztnak ismerünk. (Kaadan, 2009.)

A II. világháborút követően a vér tárolásának problémája még mindig nem oldódott meg teljes mértékben, ennek megoldására több törekvés is volt. Például a hatvanas években a Cryoprotectiv szerek (glicerin) bevezetése lehetővé tette fagyasztott készítmények előállítását. Később változott az alkalmazott oldatok összetétele, az ACD oldatot 1957-ben felváltotta a citrát-phosphate-dextrose (CPD), amelynek használatával a levett vér eltarthatósága 28 napig vált lehetővé. A CPDA-1 (citrát-phosphate-dextrose-adenine) 1979-ben került kifejlesztésre, 35 napos eltarthatóságot tett lehetővé, a CPDA-2 pedig a '80-as években került kifejlesztésre, 42 napos eltarthatóságot téve lehetővé. (Learoyd, 2006., Kaadan, 2009.)

A későbbiekben a transzfúzió technikai feltételeinek fejlődése vált szükségessé, amelyre a XX. században több lépésben került sor. A XX. század első felében a transzfúziós készítményeket még gumidugós üvegpalackokban tárolták. Ebben az időszakban a pirogén reakciók, légembólia előfordulása sajnos gyakori volt. Ezért is jelentett nagy előrelépést 1950-ben *Carl Walter* és *W. P. Murphy Jr.* újítása, általuk kerültek bevezetésre a plasztik zsákok, amelyekkel lehetővé vált zárt rendszerben a levett vér komponensekre bontása. (Oláh, 2012., Vezendi, 2009.)

1959-ben egy angol orvos, *Max Perutz* felfedezte a hemoglobin szerkezetét. (Kaadan, 2009)

1960-ban történt az első terápiás plazmaferézis, ennek kivitelezése kapcsán *A. Solomon* és *J. L. Fahey* neve kerülhet megemlítésre. Ezzel az eljárással a donortól csak plazmát távolítottak

el, amelyből további feldolgozás során egyéb anyagokat nyertek (pl. immunglobulin, albumin, alvadási faktorok). (Vezendi, 2009.)

1961-ben először sikerült trombocytá koncentrátumot előállítani. 1964-ben a plazmaferezist már plazmagyűjtésre alkalmazták, amivel lehetővé vált a faktorkoncentrátumok ipari előállítása. Az első citaferezisre 1972-ben került sor. A citaferezis technológiája, mint terápiás lehetőség a vérben rendellenesen nagy számban előforduló vörsejtek eltávolítására alkalmas eljárás bizonyos kórképekben (pl., leukaemia, thrombocytosis). (Vezendi, 2009.)

Csak a modern eszközök (négyrészes vérvételi zsákrendszer) alkalmazásával vált lehetővé a levett teljes vér komponensekre bontása, így a célzott hemoterápia alkalmazása (4. ábra), a nyolcvanas évektől kezdve. (Oláh, 2012., Vezendi, 2009.)

4. ábra: Négyrészes vérvételi zsákrendszer (12.)

A transzfúziók jelenlegi alkalmazási lehetőségei igen szerteágazóak. A levett vért tartalmazó zsákok néhány óráig szobahőmérsékleten maradnak. Jellemző, hogy centrifugálást alkalmaznak, amivel a teljes vér alkotóelemeire bontható. Végzik a leukodepléciót, tehát a fehérvörsejtek eltávolítását. Többféle tesztvizsgálat ismert és alkalmazott a vérrel átvihető betegségek kiszűrésére, valamint a korszerű NAT technika az ablakperiódus rövidítésére. (Vezendi, 2009.)

A XX. század közepétől vált egyre reálisabb célkitűzéssé a mesterséges vér, méginkább a mesterséges oxigénhordozó kifejlesztése. Az 1960-as években *Leland Clark* kezdett kísérleteket a fluorozott szénhidrogénekkal. Majd ezt követően kezdődtek meg az állati és emberi hemoglobin felhasználására irányuló vizsgálatok. Azonban a vértranszfúziós gyakorlatban a mai napig sem tudott elterjedni egyik fejlesztés sem, mivel ezek az anyagok rövid időn belül kiürülnek a szervezetből, tehát pótlásuknak gyakorinak kellene lennie, továbbá a teratogén, toxikus hatásuk is ismert. Az eritropoetin 1970-ben történt felfedezése nagy áttörést jelentett, általa a transzfúziós terápia részleges kiváltása vált lehetővé. Az eritropoetin (EPO) a vörösvértestek csontvelői termelését fokozza. Gyógyszerkészítményként 1996-tól kezdték terápiásan alkalmazni. (Oláh, 2012.)

Az orvostudományban a transzfúziós terápia alkalmazásának elterjedéséhez hosszú út vezetett a történelem során a gladiátorok vérének fogyasztásától kezdődően. Azonban a legtöbb fontos fejlesztést/előrelépést a transzfúziós medicinában csak az elmúlt közel hetven évben sikerült elérni.

Irodalom:

1. BOKOR, N. (szerk.): Általános ápolástan és gondozástan, Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt., 2009., 426.
2. ABOELSOUND, N. H.: *Herbal medicine in ancient Egypt*. Journal of Medicinal Plants Research Vol. 4(2), 18 January, 2010., 082-086.
3. BULGARELLI R. B., RESTINI C. B. A., COUTO L. B.: *Development of Anatomophysiologic Knowledge Regarding the Cardiovascular System: From Egyptians to Harvey*. Arquivos Brasileiros de Cardiologia, 2014.
<http://dx.doi.org/10.5935/abc.20140148>
URL: <http://www.scielo.br/pdf/abc/2014nahead/0066-782X-abc-20140148.pdf>

DAVIS P. J., CLADIS [F. P.](#), MOTOYAMA [E. K.](#): *Smith's Anesthesia for Infants and Children: Expert Consult Premium*, Elsevier Health Sciences, 2010.
[doi:10.1016/B978-0-323-06612-9.00054-7](http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-323-06612-9.00054-7)

4. GÁL, GY.: *A vérátömlesztés története*. Budapest, s.n., 2009, 3-11.
5. GARRISON, F. H. : *An introduction to the history of medicine*. Philadelphia, W.B. Saunders, 1921. 17-24. <http://dx.doi.org/10.1056/nejm192205041861820>
URL: <https://archive.org/stream/3edintroduction00garruoft#page/16/mode/2up>
6. GHASEMZADEH, N., ZAFARI A. M.: *A Brief Journey into the History of the Arterial Pulse*. Cardiology Research and Practice, Volume 2011.
<http://dx.doi.org/10.4061/2011/164832>
7. HARVEY, W.: *The circulation of the blood*. London. J. M. Dent & Sons Ltd. 1907.
URL: <https://archive.org/stream/anatomicaldisqui00harvuoft#page/n13/mode/2up>
8. KAADAN, A. N., ANGRINI M.: Blood transfusion is history, 2009.
URL: <http://www.ishim.net/Articles/Blood%20Transfusion%20in%20History.pdf>
9. LEAROYD, P.: *A short history of blood transfusion*. National Blood Service, Leeds Blood Centre, 2006.
10. Legelső fotó a transzfúzió kivitelezéséről: 1870. Bellevue Hospital (O.S. Mason),
URL: <http://www.artandmedicine.com/clinical/surgical/Blood%20Transfusion.html>
11. LINDEBOOM G. A.: *The story of a blood transfusion to a pope*. The Journal of the history of Medicine and Allied Sciences (JHMAS), 1954., 455-459.
<http://dx.doi.org/10.1093/jhmas/ix.4.455>
12. MAGNER, L. N.: *A History of the Life Sciences*. CRC Press, Aug 13, 2002. p. 39.
<http://dx.doi.org/10.1201/9780203911006>
13. Négyrészes vérvételi zsákrendszer, URL:
<http://www.kentecmedical.com/img/CMT3000008.jpg>
14. OLÁH, A. (szerk.): *Az ápolástudomány tankönyve*. Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt., 2012., 487-509.
15. Transzfúziós szerelék az I. világháborúban,
URL: <http://www.sciencemuseum.org.uk/hommedia.ashx?id=93967&size=Small>
16. Transzfúziós eszközök a II. világháború idejéről,
URL: <http://history.amedd.army.mil/booksdocs/wwii/blood/ch07fig48.jpg> és
URL: <http://history.amedd.army.mil/booksdocs/wwii/blood/ch17fig134.jpg>
17. VEZENDI K.: *A transzfúzió története*. 2009.
URL: http://www.klinikaikozpont.u-szeged.hu/transf/eloadasok/2012/01_Vezendi_K-2012.pdf

Relationship of Lew Tolstoy and Dušan Makovický/Lev Tolsztoj és Dušan Makovický közti kapcsolat

Die Beziehung zwischen Lew Tolstoi und Dušan Makovický

Prof. Dr. med. Josef Makovitzky

Abt. für Neuropathologie der Universität Heidelberg/Inst. für Rechtsmedizin der Universität Freiburg

josef@makovitzky.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Dr. Dušan Makovický was a physician of slovakian origin who came from historical Hungary and who accompanied Lew Tolstoy during his last years. He was born on Dec. 10th 1866 in Rosenberg (Ružomberok.Rózsahegy) as youngest son of a family of 11. Rózsahegy-was a part of historical Hungary, in District Liptó, (Liptau), now Slovakian republic.

Dušan Makovický was not just a passive observer but an active companion and an important conversational partner of one of the greatest figures in world literature. He accompanied Tolstoy during the last six years of his life 1904-1910.

Dušan Makovický tried to document the events in Tolstoy's house during the years 1904.-1910 in an unbiased manner.

The image of Tolstoy, presented in Dušan Makovický 's diaries shows a person who stood for his ideals and convictions, inspite of all inconsistencies.

Tolstoy as well as Dušan Makovický criticised firmly Russias efforts to become a great power. They both condemned exploitation, social injustice and chauvinism that led to prosecution of ethnic minorities and dissenters.

ith Stahl's animism, because its discoveries question the fundamental principles of medicine.

Keywords: Lew Tolstoy, Dušan Makovický, Jasnaja Poljana, Ružomberok, Rózsahegy Rosenberg, Sopron, Ödenburg, Žilina, Zsolna, Sillein.

Kulcsszavak: Lew Tolstoy, Dušan Makovický, Jasnaja Poljana, Ružomberok, Rózsahegy Rosenberg, Sopron, Ödenburg, Žilina, Zsolna, Sillein.

2010 jährt sich zum einhundertsten Male das Ereignis, dass Dr. med. Dušan (Duschan, Dusán) Makovický, Arzt slowakischer Herkunft, aus dem historischen Ungarn

stammend, den großen russischen Schriftsteller Lew Tolstoi auf seinem letzten Weg begleitet hat.

Dušan-Makovický war nicht einfach passiver Beobachter, sondern aktiver Begleiter und wichtiger Gesprächspartner einer der größten Persönlichkeiten der Weltliteratur. Er begleitete Tolstoi während der letzten sechs Jahre seines Lebens von 1904–1910.

Wer war Dušan Makovický? Woher kam er?

Er wurde am 10. Dezember 1866 in Rosenberg (Rózsáhegy – gehörte damals zu Ungarn, bis 1945 Ružomberk, danach Ružomberok, Komitat Liptó (Liptau), heute in der Slowakischen Republik) als jüngster Sohn einer elfköpfigen Familie geboren.

1869 – nach der Geburt seines jüngsten Bruders – verstarb die Mutter und sechs Wochen später auch der kleine Bruder. Die älteste Schwester erzog die neun Geschwister, darunter den jüngsten und sensibelsten, nämlich Dušan, in vorbildlicher Weise.

Sein Vater, Peter Makovický, war ein bekannter Kaufmann und Käsehersteller, der unter anderem einen Schafskäse (Bryndza deutsch Brimse ungarisch juhsajt) produzierte. Die fabrikmäßige Herstellung dieser Käseart geht auf ihn zurück. Der Vater war ein typischer Vertreter des heranwachsenden slowakischen Bürgertums, das sich infolge der wirtschaftlichen Entwicklung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts besonders im ehemaligen ungarischen Oberland mit den an Rohstoffen reichen Komitaten herausbildete. Sein Sohn Peter gründete später die erste moderne Holzschliffabrik in Rosenberg.

Nach der Familienchronik stammt die Familie Makovický aus Südpolen/Nordost-Ungarn (heute Nordost-Slowakei) bei Bartfeld (Bártfa/Bardejov). Die Familie war evangelisch A.B. (lutherisch) und hatte ein hohes kulturelles Niveau. Es war daher selbstverständlich, dass die Kinder höhere Schulen besuchten. Zu Hause bei Tisch haben sie sich in mehreren Sprachen (slowakisch, polnisch, ungarisch und deutsch) unterhalten.

Das Familienoberhaupt hatte für die begabten Kinder der Stadt mehrere Stiftungen ins Leben gerufen. Mit Hilfe einer dieser Stiftungen ist Samuel Fischer nach Berlin gekommen, der spätere Verlagsgründer des heutigen S. Fischer Verlages.

Die Familie Makovický fühlte sich den Gedanken der Aufklärung verbunden. Aufgrund ihrer Herkunft und auch ihrer kulturellen Identität waren ihr chauvinistische Anschauungen vollkommen fremd. Peter Makovický war einer der Gründer der Matica Slovenská (1863), des slowakischen Kulturvereins in Turčiansky Svätý-Martin (Turócszentmárton, Turz-Sankt-Martin).

Die Söhne Makovickýs haben in Rosenberg die unteren Klassen bei den Piaristen absolviert. Cyrill hat sein Abitur in Ödenburg in dem 1557 gegründeten evangelischen Lyzeum abgelegt; danach studierte er an der landwirtschaftlichen Akademie von Mosonmagyaróvár (dem ungarischen Altenburg). 1890 verteidigte er an der Universität Halle-Wittenberg seine Doktorarbeit mit dem Titel „Beiträge zur Monographie der ungarischen Rindviehrasse“. Er war Sekretär der ungarischen Gesellschaft in Halle an der Saale.

Im evangelischen Lyzeum zu Ödenburg (Sopron) existierten im 19. Jahrhundert mehrere Selbstbildungszirkel, u. a. die „Jarina“ für Schüler mit slowakischer Herkunft. In den Dokumenten der Jarina finden sich zwei von Cyrill Makovický aus dem Ungarischen in die slowakische Sprache übersetzte Gedichte: „Das erfrorene Kind“ von Josef Eötvös und „Ladislav der Fünfte“ von János Arany.

Peter Makovický junior wurde 1881 aus dem evangelischen Lyzeum in Pressburg ausgeschlossen, gerade zu dem Zeitpunkt, als die anderen Brüder dort ihre Ausbildung fortsetzen wollten. 1882 sind Emil und Dušan zunächst in das Reformierte Kollegium nach Nagykörös gegangen, ein Jahr später wechselten sie nach Ödenburg (Sopron).

Von der literarischen Tätigkeit Dušans in seiner Ödenburger Zeit (1883–1885) ist nicht viel übrig geblieben. Er war ein Sprachtalent; im Gymnasium hat er 5 weitere Sprachen gelernt, darunter Englisch und Französisch. Seit den 60er-Jahren des 19. Jahrhunderts befanden sich in der Lyzeumsbibliothek auch Bücher der „neuen russischen Literatur“. Die Makovický-Söhne waren fleißige Leser. Sie lasen nicht nur die neue russische Literatur, sondern auch das von János Arany redigierte Journal „Kranz“ (Koszorú) sowie die Budapester Rundschau von Pál Gyulai.

1884 schloss sich ihm Mátyás Benczúr (später Martin Kukučín) an. Dieser kam für ein Jahr nach Ödenburg, weil er dort die Matura ablegen wollte. Er hatte bereits im ungarischen Oberland als Lehrer an der Unterstufe gearbeitet. Das Lyzeum in Ödenburg ermöglichte dem geächteten und aus dem ungarischen Schuldienst entfernten Lehrer die Ablegung der Matura. In diesem Fall hat der Lehrkörper des Lyzeums gegenüber Mátyás Benczur aus Menschlichkeit gehandelt. Über seine Zeit in Ödenburg schrieb Kukučín 20 Jahre später in warmherziger Erinnerung:

„In Ödenburg war die Luft frei, so dass man, wenn einen die Lust anwandelte Topfenfleckerln zu essen, sogar jeden Tag zu Manzinger (die Gaststätte gibt es noch heute in Ödenburg) gehen konnte oder sogar ins Theater zu einer Vorstellung der *Schönen Helene*.“

Seine Freundschaft mit Dušan-Makovický dauerte auch während des Studiums an der Karls-Universität in Prag an. Martin Kukučín hat unter dem Titel „Aus meiner Studienzeit“ (Főiskolás koromból, „Zo studentskych casov“) darüber geschrieben. Interessant ist, dass Dušan Makovický ein Kaufmann werden wollte, sein Freund Benczur-Kukučín aber Theologe. 1886 haben sie sich in der „Goldenen Stadt“ Prag an der Medizinischen Fakultät getroffen.

In Prag war Dušan Makovický unter den Kommilitonen sehr beliebt. Von ihm erzählte man, dass er neben einem Bier stundenlang sitzen konnte. Wenn er aber ein Paket aus Rosenberg bekam, dann war es in einer halben Stunde geleert: Der Schafskäse (Brindza) und das große Rundbrot aus Liptau waren schnell aufgegessen, weil alle Kommilitonen eingeladen wurden.

Dušan Makovický hatte sich mit Tolstois Werk schon in Prag bekannt gemacht. Auf den jungen Studenten der Medizin übte die „Kreuzersonate“ von Tolstoi eine große Wirkung aus. In seiner freien Zeit beschäftigte er sich mit Philosophie und mit den moralischen Aspekten der Literatur. Seine Ablehnung von Tötungshandlungen drückte sich darin aus, dass er die

Teilnahme an der Vivisektion eines Frosches ablehnte. Er hatte in Innsbruck und Berlin jeweils ein Semester Medizin gehört und danach in Moskau weiterstudiert. 1891 erhielt er an der Medizinischen Fakultät der Prager Karls-Universität das Medizin-Diplom. Er war anschließend Assistent an der Chirurgischen Klinik in Innsbruck bei Prof. Dr. Nicoladoni, später verbrachte er mehrere Monate an der Klinik für Innere Medizin der Universität Budapest.

Er war ein engagierter Anhänger der Lehre von Ignaz Philipp Semmelweis, der die Infektiosität des Kindbettfiebers entdeckt hatte und zu Recht als „Retter der Mütter“ gilt.

Makovický wollte sich ursprünglich als praktizierender Arzt in Bartfeld niederlassen, wurde aber auf Bitte seines kranken Vaters praktizierender Arzt in Sillein (Žilina, Zsolna).

Er war ein begeisterter Praktiker. Während seiner Tätigkeit wurde ihm sehr schnell klar, dass es eine wichtige Aufgabe des Arztes ist, den Patienten aufzuklären und ihm medizinische Ratschläge zu erteilen. Dadurch kann sich eine gute Beziehung zwischen Arzt und Patient entwickeln, die ihrerseits Grundlage einer erfolgreichen Behandlung ist.

Makovický schrieb ein kleines Buch über das Trachom, das die Patienten über die wichtigsten Symptome, die Ursachen und Heilungschancen informierte. Er selbst kannte die frühe Symptomatik des Trachoms und die Heilungsmethoden sehr gut. Man erzählte, dass sonntags mitunter 20–30 Kranke mit Trachom-Symptomatik in seiner Sprechstunde erschienen.

Der blonde Dušan Makovický mit seinen blauen Augen und seiner sanften, sehr stillen, altruistischen Art wurde von allen geliebt. Er hat den ersten Krankenunterstützungsverein in Žilina (Zsolna, Sillein) ins Leben gerufen. Darüber hinaus gründete er einen kleinen Verlag.

Er schrieb mehrere Bücher über die schädliche Wirkung des Alkohols und des Rauchens. Im dritten Band der Slowakischen Bibliographie findet man 12 Bücher mit seiner Autorschaft.

Dušan Makovický korrespondierte jahrelang mit Lew Tolstoi, besuchte ihn aber erst 1894 in Jasnaja Poljana, 1897 sogar zweimal. 1901 verlebte er mit ihm einen Urlaub auf der Halbinsel Krim.

1904 musste auch Tolstois Leibarzt Dr. Nikitin wegen des russisch-japanischen Krieges seinen Wehrdienst absolvieren. Tolstois Ehefrau Sofja bat Dušan-Makovický, den Kollegen für vier Wochen zu vertreten. Aus den vier Wochen wurden insgesamt 14 Jahre.

In Jasnaja Poljana spielte sich sein Leben zwischen Tolstoi und der Praxis ab; er versorgte gleichzeitig 82 umliegende Dörfer und arbeitete fast umsonst. Die Sprechstunden fingen meistens um 8 Uhr an und dauerten bis 13 Uhr. Eine Tochter des Grafen Tolstoi, Alexandra Lwowna, war seine Assistentin.

Nachmittags saß er am Tisch von Tolstoi und folgte mit großem Interesse den Disputen, die von Tolstoi geführt wurden. Er, Dušan-Makovický, schrieb unauffällig alles auf. In seiner Hosentasche hatte er harte Kartons und einen gespitzten Stift, mit dem er alle Fragen und Antworten stenographierte. Tolstoi hätte es nicht erlaubt, dass seine Worte abgeschrieben

werden und als „unfehlbare Wahrheiten“ in die ganze Welt hinausgehen. Dušan Makovický ordnete nachts seine Notizen und übertrug sie in sein Tagebuch. Dabei hat ihm sein phänomenales Gedächtnis sehr geholfen. Die Aufzeichnungen sind 1924 in Buchform unter dem bescheidenen Titel „Notizen aus Jasnaja Poljana“ in tschechischer Sprache erschienen. Dieses Buch enthält die Gespräche aus den Jahren 1904 und 1905.

Einen Teil seines Tagebuches hat Makovický in ungarischer Sprache geschrieben (Mitteilung von Prof. Dr. Károly Kapronczay, Direktor des Semmelweis-Museums für Medizin-Geschichte in Budapest) mit der Begründung, dass diese Sprache für die Tochter und die Söhne unverständlich sei. Das war für ihn eine Absicherung, da er zunehmend mit Erbfragen bedrängt wurde.

Der Wert seines Tagebuches liegt auch darin, dass er die Äußerungen von Tolstoi gesammelt und geordnet hat, sowohl dessen Meinungen über Moral, Religion, Philosophie, Erziehung und Literatur als auch die Anschauungen über die Welt- und russische Politik sowie über soziale und Nationalitäten-Probleme.

Tolstoi mischte sich nicht in die Nationalitäten-Probleme der k. u. k. Monarchie ein

1907 haben mehrere ungarische nationalistische Organisationen Dušan Makovický angegriffen und ihm unterstellt, dass er derjenige war, der Tolstoi gegen die Magyaren aufgehetzt habe. Das ist aber eine falsche Behauptung! Vorausgegangen ist, dass die Magyaren nach dem Ausgleich zwischen Österreich und dem rebellischen Ungarn (1867) die Autonomie der Zips und des Königsbodens aufgehoben haben. Trotz der – gemessen am damaligen Europa – fortschrittlichen Kulturgesetze (§ 44/1868) wurde in Ungarn eine intolerante Schul- und Nationalitätenpolitik eingeführt. Ein Beispiel dafür war, dass die slowakischsprachigen Schulen vom ungarischen Kultusminister geschlossen wurden; übrig blieben nur drei slowakische Gymnasien. Auch die Matica Slovenská in Turčiansky Svätý Martin (Turócszentmárton, Turz-Sankt-Martin) wurde aufgelöst. Der ungarische Pfarrer Lajos (Ludwig) Geduly, Superintendent der evangelischen Kirche A.B. in Pressburg, stellte sich ganz offen gegen diese Intoleranz.

In dieser Situation war das evangelische Lyzeum in Ödenburg (Sopron) eine Insel der Hoffnung: Neben dem slowakischen Selbstbildungszirkel war auch eine slowakische Schülerzeitung erlaubt, deren erster Redakteur Cyrill Makovický war.

Auch die europäische Presse beschäftigte sich 1907 mit der Lex Apponyi.

Der große ungarische Dichter und Publizist Endre Ady hat in einer Kolumne in der Zeitung „Budapester Napló“ im November 1907 Dušan Makovický verteidigt, indem er die Wahrheit folgendermaßen formulierte: „Die neuen Glaubensbrüder (die Tolstoianer), die Veränderungen in Ungarn erreichen wollen, müssen entweder aussterben oder ihre Heimat verlassen.“

Durch Dušan Makovický war Tolstoi über die (mittel-)europäischen und speziell die ungarischen Probleme bestens informiert, auch über die ungarische Literatur und Kunst.

Andererseits konnte die Welt dank Makovický auch Neuigkeiten aus der Umgebung von Tolstoi erfahren.

Dušan Makovický und Albert Škarvan (1869–1926) spielten eine ganz wesentliche Rolle bei der Verbreitung der russischen Literatur im übrigen Europa. Mehrere Bücher von Tolstoi sind im Westen früher erschienen als in Russland.

Dušan Makovický übersetzte aus der russischen in die slowakische und ungarische Sprache. Umgekehrt wurden mehrere ungarische und slowakische Bücher von ihm in die russische Sprache übersetzt. So hat er auch Verse Sándor Petöfi sowie Verse und Prosa von Endre Ady ins Russische übersetzt.

Die Vorstellung, dass Tolstoi die Rechte aus seinen Büchern an das russische Volk abtreten solle (initiiert durch seinen persönlichen Sekretär Tschertkow), stieß in der Familie Tolstoi auf großes Unverständnis.

Tolstois Frau Sofja (Sonja), geborene Behrs, 1844–1919) hat dreißig Jahre lang seine Skizzen, Texte, Romane abgeschrieben, so z.B. den Roman „Krieg und Frieden“ sechsmal. Während dieser Arbeit hat sie ständig mit ihm diskutiert.

Heute weiß man, dass Sofja Tolstaja genauso begabt war wie ihr Mann.

Ihr sensationelles Buch „Eine Frage der Schuld“ hat man erst 75 Jahre nach ihrem Tod (1994) in ihrem Nachlass gefunden. Es handelt sich um ein „Gegenstück“ zur Kreuzersonate. Ihr Buch ist im Grunde genommen eine Autobiographie, geschrieben hat sie es 1892/93.

Die Kreuzersonate riss bei Sofja alte Wunden auf. Sie, Fräulein Behrs, hatte sich in den viel älteren Grafen und schon damals bekannten Schriftsteller Tolstoi romantisch verliebt. Obwohl zu Unabhängigkeit und Eigenständigkeit erzogen, gab sie alles für ihren Ehemann und die Familie auf. Ihre eigene Begabung stellte sie zurück und widmete sich ganz dem Schaffen ihres Mannes und ihrer Familie. Ihre literarischen Werke hatte sie vor der Hochzeit verbrannt.

In ihrem Buch stellte sie sich als eine Ehefrau dar, die nicht nur fürsorgliche Mutter war, sondern auch über eigene künstlerische Ambitionen verfügte, gesellschaftliche Interessen besaß und politische Fragen stellte.

Nach dem Erscheinen des Romans „Kreuzersonate“ erreichte die Beziehung zwischen den Eheleuten Tolstoi einen Tiefpunkt. Sofja war nicht bereit, nach 30-jähriger Ehe die Rolle der verführerischen und sündigen Ehefrau auf sich zu nehmen. Sie schrieb im Februar 1891 in ihr Tagebuch: „Er hat mich vor den Augen der ganzen Welt gedemütigt und den letzten Rest von Liebe zwischen uns zunichte gemacht.“

Trotzdem war sie es, die persönlich an höchster Stelle – beim Zaren Alexander II. in Sankt Petersburg – die Drucklegung der „verbotenen“ Erzählung „Die Kreuzersonate“ erwirkte.

Sofja war 16-mal in ihrer 30-jährigen Ehe schwanger, sie gebar dreizehn Kinder und hatte drei Fehlgeburten. Als sie nach der Geburt des fünften Kindes auf ärztlichen Rat hin weitere Schwangerschaften zu vermeiden wünschte, hielt Tolstoi dies für sich nicht hinnehmbar und zog sogar eine Trennung in Erwägung.

Tolstoi sah in seiner Frau nur ein Objekt der körperlichen Liebe; die künstlerische Begabung seiner Frau nahm er nicht zur Kenntnis.

Tolstoi geriet nach der Fertigstellung des Romans „Anna Karenina“ (1878) in eine erste geistige Krise. In den darauf folgenden Jahren beschäftigte er sich mit religiösen und gesellschaftlichen Fragen. Er kritisierte Russland, dessen Gesellschaftssystem und die soziale Ungleichheit. Tolstoi verband diese Ideen mit seinen Idealen der Nächstenliebe und der radikalen Gewaltlosigkeit. Den Herrschenden war er damit ein Dorn im Auge. Er stand unter polizeilicher Überwachung, seine Werke wurden zensiert.

Sofja konnte und wollte auf diesem Weg nicht folgen. Es kam zum Bruch zwischen den Eheleuten Tolstoi, der im Laufe der Jahre unüberbrückbar wurde. Sofja schrieb: „Unser Leben hat zwei Richtungen genommen: Ich beschäftige mich mit den Kindern und wirtschaftlichen Angelegenheiten (sie hatte den weiteren Zerfall des Tolstoi'schen Besitzes verhindert). Er, Tolstoi, beschäftigt sich mit seinen Ideen.“

Sie litt weder an „Altershysterie“ noch befand sie sich im Anfangsstadium einer Paranoia, wie dies in Berichten eines Psychiaters und weiterer konsultierter Ärzte zum Ausdruck gebracht wurde.

Dušan Makovickýs Schilderung von Tolstois letzter Reise

Árpád Pásztor, ein ungarischer Journalist der Abendzeitung in Budapest (Est), bat Dušan-Makovický um ein Interview über die Flucht von Tolstoi, die mit dessen Tod endete. Pásztor besuchte Makovický am 11. Januar 1911 in Rózsahegy (Ruzomberk, Rosenberg), wo sich dieser im Kreise seiner Familie erholte. Auf dem Bahnhof empfing ihn Peter Makovický, der Bruder, und begleitete ihn in Makovickýs Haus. Dušan wohnte in der ersten Etage. Pásztor wurde ein herzlicher Empfang bereitet. Auf dem Tisch stand ein Samowar mit dampfendem Tee. Pásztor fand eine gutbürgerliche Atmosphäre vor, so wie bei Tolstois in Jasnaja Poljana.

Pásztor stellte fest, dass in Dušans Stimme eine leise Wehmut mitschwang.

Der Journalist kam sofort zum Thema. Er kannte Dušan Makovický ziemlich gut, weil er ihn im August 1909 in Jasnaja Poljana besucht hatte.

„Was war der tatsächliche Grund für Tolstois Exodus („Auszug“)?“, so lautete seine erste Frage. Darauf antwortete Makovický: „Verzeihen Sie mir, darauf kann ich beim besten Willen keine Antwort geben, darüber kann ich erst nach Jahren frei sprechen. Der Gedanke Tolstois, diesen Weg zu wählen, war nicht neu. In den Jahren 1858–1861 wollte er sich sogar zweimal verstecken, um unter die einfachen Menschen zu gehen. Er hat mich darum gebeten, dass ich ihn auf diese Reise begleite, die erst zum Volk, dann zur Einsamkeit führen sollte.“

„Warum wollte er die Einsamkeit?“ Makovickýs Antwort: „Er wollte die menschliche Vollkommenheit suchen und erforschen, er wollte etwas Neues finden, irgendwo etwas Göttliches erreichen.“

Er hatte nur seine Tochter Alexandra und deren Freundin Theokrita über sein Vorhaben informiert. Er bat die beiden, dass sie ihm einige Tage später in das Kloster Schamordino nachkommen sollten, wo 700 Nonnen, darunter die 80-jährige Schwester von Lew Tolstoi lebten.

„Zuerst führte der Weg zum Bahnhof Koselsk, danach haben wir eine Kutsche genommen und am gleichen Abend, also am 7. November, sind wir um 19 Uhr im Optyna-Pustyn-Kloster angekommen“. „Tolstoi war nach der langen Kutschfahrt und dem schlechten Weg müde und kraftlos. Ich hatte ihm vorgeschlagen, dort zu übernachten. Am nächsten Tag stand er in aller Herrgottsfrühe auf und wollte den Ältesten des Klosters (Starez) besuchen, aber dann nahm er doch davon Abstand. Am gleichen Tag fuhren wir mit der Kutsche weiter und erreichten das Kloster Schamordino. Hier hat er seine Schwester aufgesucht.“

„Ich habe die beiden Geschwister unter Tränen aufgefunden. Hier haben wir zwei Nächte und zwei Tage verbracht. Tolstoi erledigte seine Briefe. Er schrieb einen Brief an Sofja und teilte ihr mit, dass er sie verlassen wolle. Dann schrieb er noch den Kindern einen Brief.

Er hatte seinen Artikel gegen die Todesstrafe fertig gestellt.

Tolstoi schlief am zweiten Tag (dem drittletzten seines Lebens) unruhig. Wiederum in Herrgottsfrühe wollte er sich von Maria Nikolajewna verabschieden, wartete dann aber doch nicht auf sie. Wir sind wieder zurück nach Koselsk gefahren und während der Reise hat er beschlossen, dass wir zu dem im Kaukasus liegenden Nowotscherkask fahren, wo die Enkelin von Maria Nikolajewna wohnt.“

„In den letzten-beiden Jahren ist Tolstoi alle sechs Wochen ohnmächtig geworden. In Schamordino hatte er wieder einen Anfall. Er fühlte sich schwach, wurde vom Schlaf übermannt und wurde wieder ohnmächtig.“

Während der Reise nach Nowotscherkask verschlechterte sich sein Zustand. Daraufhin brachte Dušan den Zug mit der Notbremse zum Stehen. Im Bahnhof Astapowo fragte Dušan nach, ob für Tolstoi hier die Möglichkeit einer Unterkunft gegeben wäre.

Tolstoi ist ohne Hilfe allein aus dem Zug ausgestiegen und in den Wartesaal der zweiten Klasse gegangen. Dušan-berichtet über das Mitgefühl der hier stehenden Menschen, die alle tief bewegt waren. Jeder hatte seinen Hut abgenommen, es herrschte Stille und Traurigkeit.

Am kritischen Tag, dem zweitletzten Tag seines Lebens, fing er um 16 Uhr an zu frieren.

Interessant ist, dass er während der letzten drei Tage seines Lebens noch gearbeitet hat. Seiner Tochter Alexandra hatte er seine Gedanken über Gott diktiert, und in seinem Buch „Für alle Tage“ ab und zu gelesen. Er blätterte immer wieder in den Büchern „Der Begriff des Gottes“ von P. Nikolajew sowie „Über den Glauben“ von Nowoselow.

Am dritten Tag seiner Krankheit sprach er offen über den Tod, als Dušan Makovický ihm mitteilte: „Sie haben eine Lungenentzündung.“

Zwei Stunden vor seinem Tode sagte er: „Ich denke, ich werde sterben!“
Dann wies er auf das Schachspiel hin. „Jetzt kommt der letzte Zug: Matt! Ihr sollt mir alle verzeihen, dass ich Euch so viele Unannehmlichkeiten verursacht habe!“

Tolstoi wunderte sich, dass sich seine Söhne in Astapowo eingefunden hatten.

Seine letzten Worte richtete er an seinen Sohn Sergej: „Sergej, ich liebe die Wahrheit, vieles... (er war schon verwirrt)... ich liebe Euch alle!“

Seine letzten Sätze waren auf Russisch: „Ja ne hotschu porfin“ (ich will kein Morphin). Er war schon so verwirrt, dass er anstelle des Buchstabens M den Buchstaben P aussprach. Sein Bewusstsein hatte er nicht verloren. Unmittelbar vor seinem Tode rief Dušan-Makovický Tolstoi mit seinem Namen. Dieser öffnete die Augen, schaute Dušan an, sprach aber nicht mehr. Dann schwand der Puls. Am 20. November 1910, nach 4-tägigem Leiden, schloss Dušan Makovický die Augen von Tolstoi.

Einer der Konsiliarärzte teilte den draußen wartenden Menschen den Tod von Lew Tolstoi mit. Alle nahmen ihre Hüte ab und schluchzten.

Später sprachen sie über das literarische Erbe von Tolstoi: über die Romane „Hadschi Murat“ und „Vater Sergius“. Das letztgenannte, es handelt von einem Pater, der sich in die Einsamkeit zurückgezogen hat, kann man als Autobiographie von Tolstoi auffassen. Zwei Dramen wurden gefunden „Zhivoj Trup“ (Der lebende Leichnam) sowie „Und das Licht erscheint in der Finsternis“.

Neben mehreren Novellen wurden 30 Manuskripte gefunden.

Irgendwann fragte der Journalist Dušan Makovický nach dessen Plänen. Dieser antwortete darauf, bescheiden im „Makovický-Stil“:

„Über mich sprechen wir bitte nicht, hier ist und bleibt die Hauptperson Lew Tolstoi, der große russische Schriftsteller.“

Nach einiger Zeit ergänzte er jedoch: „Ich werde mein Leben in Jasnaja Poljana zusammenfassen. Zunächst werde ich das Tagebuch nicht verlegen, es bleibt eine wichtige Quelle für die zukünftige Tolstoi-Forschung. Eine Weile werde ich in Rosenberg bleiben, mich von den Ereignissen erholen, dann kehre ich nach Jasnaja Poljana zurück, dort ist eigentlich mein Platz.“

Als Makovický nach Jasnaja Poljana zurückkehrte, wurde er als Spion der Donau-Monarchie angesehen. Andererseits hat ihn Österreich-Ungarn als russischen Spion verdächtigt.

Große Veränderungen traten nicht ein. Gräfin Sofja arbeitete, kümmerte sich um die wirtschaftlichen Angelegenheiten und um den Haushalt. Der Sohn, Graf Lew, war in Paris bei

Rodin und draußen, unter seinen geliebten Eichenbäumen lag Lew Tolstoi: Er ist zur letzten Ruhe gekommen, die er gesucht hat!

Jasnaja Poljana ist heute Gedenkstätte und Museum für Lew Tolstoi und wird von einem Urenkel betreut. Im November 1912 erwarb die Stadt Moskau das Haus der Familie Tolstoi. Heute befindet sich dort das Staatliche Tolstoi-Museum.

Als Pazifist protestierte Dušan Makovický mit zahlreichen Schülern Tolstois gegen den Ersten Weltkrieg. Die Protestierenden wurden zerstreut und Dušan-Makovický verbrachte 10 Monate Freiheitsstrafe in der Justizanstalt von Tula.

Er wurde begnadigt und kehrte zu seiner täglichen Arbeit in die Praxis zurück, d.h. jeden Tag hielt er Sprechstunden ab und versorgte zusätzlich noch 82 Dörfer.

Er schonte sich nicht bei der Arbeit und setzte sich dabei einer Infektion aus. Er erkrankte am Flecktyphus. Seine Genesung hat er Matrena Konstantinova Orheeva, einer aufopferungsvollen Krankenschwester, zu verdanken. Er heiratete sie später und nahm sie 1920 in die neu entstandene Tschechoslowakei nach Rosenberg mit.

Einen Teil seiner Tagebücher überließ er dem Tolstoi-Museum in Moskau.

Während seiner Heimreise sind mehrere Koffer verloren gegangen, die erst später nach seinem tragischen Tode wieder auftauchten.

Dušan Makovický, der ein toleranter Weltbürger war, musste zur Kenntnis nehmen, dass die neuen Machthaber in der Tschechoslowakei seinen Cousin, den evangelischen Pfarrer, in Untersuchungshaft nahmen, weil er weiterhin in drei Sprachen (slowakisch, ungarisch und deutsch) predigte.

Dušan Makovický fand seinen Platz nicht mehr. Er sollte ursprünglich die Stelle des Amtsarztes in der Stadt Turčiansky Svätý-Martin (Turócszentmárton, Turz-Sankt-Martin) annehmen. Seine Antwort war eindeutig: „Danke, ich kann nicht kommen. Ich bin noch nicht in einem solchen Zustand, dass ich mit meiner ärztlichen Tätigkeit anfangen kann.“

Bei ihm traten schwere Depressionen auf. Am 12. März 1921 erhängte er sich in Rosenberg. Nach seinem Tode wurde die Tochter Dorothea geboren, die später in Budapest als praktizierende Ärztin (Schulärztin) arbeitete.

Das Tagebuch von Dušan Makovický ist eine der wichtigsten unzensurierten Quellen der Tolstoi-Forschung. 1924 ist ein Teil dieses Tagebuches (die Jahre 1904 und 1905 betreffend) in tschechischer Sprache erschienen.

1979 wurde das Tagebuch von Dušan Makovický nach mehrjähriger Forschungsarbeit durch die Sowjetische Akademie der Wissenschaften und das Tolstoi-Museum in vier Bänden herausgegeben. Für diese Ausgabe wurden tschechische und slowakische Tolstoi-Forscher in die Arbeit mit einbezogen.

Die Ausgabe mit dem Titel „Bei Tolstoi in Jasnaja Poljana – das Tagebuch von Dušan Makovický“ wurde von Zsigmond Gerencsér in die ungarische Sprache übersetzt und vom Europa-Verlag in Budapest 1999 herausgegeben. Gerencsér betreute diese Ausgabe und ergänzte sie mit zahlreichen Bemerkungen.

Der Ungar Zsigmond (Sigmund) Gerencsér gehört ohne Zweifel zu den renommiertesten Tolstoi-Forschern. Zsigmond Gerencsér hatte das evangelische Lyzeum in Ödenburg besucht, wo er von Jenö (Eugen) Pröhle, einem angesehenen Tolstoi- und Makovický-Forscher (1909–1986) unterrichtet worden ist. Die fünf Makovický-Söhne waren von Pröhles Großvater Károly (Karl) Thierring (1843–1915) in den Fächern Latein und Griechisch unterrichtet worden. Für Jenö (Eugen) Pröhle war das Anlass, sich näher mit Dušan-Makovický zu beschäftigen.

Jenö Pröhle fand im Nachlass des Großvaters eine ausführliche Dokumentation von berühmten Schülern des Lyzeums, u.a. auch über die Makovický-Brüder.

Pröhle zeigte Zsigmond Gerencsér die tschechische Ausgabe des Tagebuches von Dušan Makovický aus dem Jahre 1924 und erweckte damit seine Aufmerksamkeit.

Dušan Makovický hatte versucht, die Ereignisse im Hause Tolstoi in den Jahren 1904–1910 ohne Übertreibungen und möglichst objektiv darzustellen. In der Familie Tolstoi waren die drei Töchter seine Lieblinge. Die Söhne haben sich um die Ansichten des Vaters nicht gekümmert, sie haben damals „wie die anderen Grafen in Westeuropa gelebt“. Die Kartenspielschulden wurden immer von der Mutter beglichen.

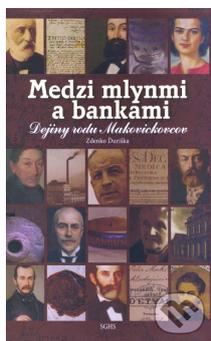
Das in den Tagebüchern von Dušan Makovický präsentierte Bild von Tolstoi zeigt eine Person, die trotz aller Widersprüche ihren Idealen und Überzeugungen treu geblieben ist.

Im Tagebuch von Makovický findet sich u. a. auch folgende Aussage Tolstois:

„Ich bin davon überzeugt, dass die Ansichten der dummen und beschränkten Menschen keine Unterschiede zeigen.“

Sowohl Tolstoi als auch Dušan Makovický haben konsequent das Großmachtstreben Russlands kritisiert. Sie verurteilten auch die Ausbeutung, gesellschaftliche Ungerechtigkeiten und den Chauvinismus, der zur Verfolgung von ethnischen Minderheiten und Andersdenkenden führte.

P.S.: Von Dr. med Gyula (Julius) Makovický wurde eine zweisprachige Gedenktafel (ungarisch, slowakisch) dem Lyzeum geschenkt. Am 29. Mai 2011 erfolgte im Rahmen einer Feierstunde durch ihn die Übergabe und Enthüllung der Gedenktafel.

1. abra Duriská, Ž: Medzi mlynmi a bankami: dejiny rodu Makovickovcov (Zwischen Mühlen und Banken: Familiengeschichte der Makovický, s 2007 Slowakische Republik.

2.ábra Emléktábla

Literatur:

1. Ady, E: Tolsztoj es Makovický (Tolstoi und Makovický) I: Budapesti Napló 1907 nov 27
2. Archiv der Familie Makovický (Matica Slovenská)
3. Dohnány, L: Dušan Makovický, L.N. Tolsztoj orvosa. Orvosi Hetilap 1971;111:2034-4. <http://dx.doi.org/10.1556/oh.2010.ho2316>
4. Duriska, Ž: Medzi mlynmí a bankami: dejiny rodu Makovickovcov (Zwischen Mühlen und Banken: Familiengeschichte der Makovický, s 2007 Slowakische Republik.
5. Gémes-Rostás, N: persönliche Mitteilung 2010.
6. Gerencsér, Zs: Zum Potrait von Albert Škarvan und Dušan Makovický. Studia Slavica Hungarica. 1980;XXVI:351-367.
7. Gerencsér, Zs: Auch Tolstoj gegen die Ungarn? Die Geschichte einer Fälschung. In: 2000 (Budapest) 1992/August S.57-59. Erheblich erweiterte Fassung von Gerencsér Zsigmond
8. Gerencsér, Zs: persönliche Mitteilung 2000.
9. Hochberger, E: Das große Buch der Slowakei 1999. Kraft Verlag
10. Kertész, T: Makovický Dusán és Tolsztoj. Orvosi Hetilap 1978;119: 2817-2818 und 2823. <http://dx.doi.org/10.1556/oh.2010.ho2316>
11. Makoviczky Gy: persönliche Mitteilung.
12. Makovický, C: Beiträge zu einer Monographie der ungarischen Rindviehrasse.- Halle a.S. 1890. Diss. Halle a.S.
13. Makovický, D: Tolsztojnál Jasznaja Poljanában. Dušan Makovický naplója. Ungarische Ausgabe. (fordította oroszból Gerencsér Zsigmond) Europa Könyvkiadó, Budapest 1999.
14. Makovitzky J: Dušan Makovický és Lew. Tolsztoj kapcsolata. Orvoskari Hirmondó, Pécs, 2010 április.
15. Makoviczky Gy: persönliche Mitteilung.
16. Pásztor, Á: Tolsztoj házi orvosa, Dr. Makovický Dušan elmondja az Est munkatársának a nagy író elvándorlása és halála történetét. In: Est 1911. január 26.
17. Pröhle J: Kukučín Martin (Bencúr Mátyás) és Makovický Dušan soproni diáksága. Filológiai Közölny 1963;9: 437-439
18. Pröhle J: A soproni liceum két egykori jeles szlovák diákja Soproni Szemle 1967: 21; 361-363.
19. Pröhle J: Makovický Dušan diáksága Sopronban. Unveröffentliche Daten 1978.
20. Pröhle J: persönliche Mitteilungen. 1978, 1980

Betegek jogi helyzete a paramedikális dolgozók XVIII-XIX. századi szabályozásában

Patients' legal status in the 18-19th centuries as regulated in the health care providers' legislations

Dr. Feith Helga Judit Ph.D.¹, Dr. Gradvohl Edina Ph.D.¹, Váczi Anna¹,
Dr. Balázs Péter MD; Ph.D.²

¹ Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, Társadalomtudományi Tanszék, Budapest

² Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Népegészségtani Intézet, Budapest
feith@se-etk.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Background: There was the *Generale Normativum in Re Sanitatis* (GNRS) the first state health agency regulation of the Hungarian Kingdom issued in the 18th century. Among others, it mandated also the paramedical workers' legal obligations. In the following century the first Hungarian Act on Public Health (Act XIV 1876) was Europe's second legal norm passed by the Parliament that incorporated all the latest developments of medical sciences.

Aims: Analysing the legal norms mentioned above related to the trainings and services provided in the midwifery and nursing, and comparing these with the actual patients' rights situation in Hungary (Act CLIV of 1997 on Health).

Method: Critical legal analysis of historical health care documents.

Results: In the 18-19th centuries the patients' right were set up by the health providers' unilateral obligations such as mandatory services or absolute prohibition of artificial abortion. Midwives were obliged to serve people to be delivered around the clock, had legally set fees and professional competencies. Unfortunately, Hungary was concerned through the whole 19th century about the geographical inequalities of midwives' distribution.

Conclusions: Patients' rights of the Hungarian Health Act in force were directly and substantially anticipated in the 18th century legislation of this country.

Keywords: paramedical workers, patients' rights, historical view, health care regulations, obligations of health care professions

Kulcsszavak: paramedicalis dolgozók, a betegek jogai, történeti áttekintés, egészségügyi előírások, egészségügyi szakmák kötelezettségei

Bevezetés

Napjaink hatályos egészségügyi törvénye (1997. évi CLIV. tv., továbbiakban Eütv.) kilenc betegjogot nevesít és tárgyal, bár a vonatkozó szakirodalomban időnként megjelenik tízedik betegjogként a betegjogi sérelem miatti jogorvoslati lehetőség. A relatíve részletesen szabályozott, betegek érdekében álló anyagi jogi szabályok, s a hatálybalépés óta eltelt másfél

évtized ellenére még mindig nagyon magas a betegjogi jogsértések száma Magyarországon. A 2012. november 1-től működő Országos Betegjogi, Ellátottjogi, Gyermekjogi és Dokumentációs Központ szakmai beszámolója szerint 2013-ban 9959 esetben történt meg a betegjogi képviselő megkeresése, konkrét panaszügyek az esetek 25,4%-ában fordultak elő. Leggyakoribb betegjogi sérelemként a megfelelő egészségügyi ellátáshoz való jog, az emberi méltósághoz való jog, illetve a tájékoztatáshoz való jog sérelme jelent meg (OBDK 2014).

A betegek jogi védelmét ugyanakkor nemcsak a betegjogi szabályok, hanem az egészségügyi dolgozók kötelezettsége is erősítheti. Az egészségügyi szolgáltató-beteg jogviszonyban a szolgáltatói oldalon közvetlenül megjelenő egészségügyi dolgozókat (betegjogi nézőpontból a kötelezetteket) a hatályos Eütv. – néhány kivételtől eltekintve – egységesen kezeli. Ennek megfelelően az orvosok és a paramedikális szakemberek kötelezettségei és jogai e törvény szövegében szerkezetileg nem jelennek meg elkülönülten, annak ellenére, hogy a mindennapi betegellátásban éles határt lehet húzni az orvosok és a paramedikális szakemberek munkája, kompetenciaköre, felelőssége között.

Gyakran hangoztatott állítás szerint a betegek átfogó jogi védelme, vagyis a betegjogaik leginkább a ma hatályos Eütv.-ben jelentek meg először, s legfeljebb csak az 1972. évi II. tv.-t lehet közvetlen történelmi előzményként megemlíteni. Hiánypótló közleményünk legfontosabb célkitűzése az, hogy elemezzük a XVIII-XIX. századi magyar társadalmi normák, illetve normatervezetek alapján a korabeli betegek jogi helyzetét, elsődlegesen a paramedikális szakemberek kötelezettségein keresztül.

Paramedikális szakemberek a XVIII. századot megelőző társadalmakban

Az „egészség ügye” az újkorig – nem utolsó sorban az erős központi hatalom hiányában - legfeljebb helyi, területi szinten szerveződött, s az állami szintű felelősségvállalás csak a későbbi fejlődés eredményeképpen jelent meg. A hagyományos értelemben vett tudatos gyógyítás és ápolás, az emberi közösségekben élők nélkülözhetetlen tevékenysége, egyidős az emberiség szociális evolúciójával, de ezek sokáig az elsődleges szociális közegnek számító nagycsaládban valósultak meg, szinte mindenütt sajátos női szerepkötelezettségként. Így a XIX-XX. századig a laikus betegápolás jóval nagyobb szerepet töltött be az ápolás egészében, mint az, amelyet intézményi, elsődlegesen egyházi szolgálatban álló rendek (pl. bencések, ciszterciák, ferencesek, pálosok, irgalmasok rendje, Erzsébet-rendi apácák) keretei között folytattak. Ennek a sajátos helyzetnek a kialakulása és konzerválódása kölcsönhatásban áll azzal a ténnyel is, hogy a paramedikális szakmai képzésben hosszú évszázadokon keresztül hiányzott vagy meglehetősen hiányos volt a valódi tudományos szakértelemre épülő oktatási, szakképzési rendszer.

Az egészségügyi szakképzés történetében négy lényeges szakaszt lehet elkülöníteni, bár a XX. századig jobbra csak az első két szakasz jellemezte a rendszert: (1) a tanfolyam jellegű képzések, (2) az iskolarendszerű oktatás, (3) az iskolarendszerben és felnőttképzésben elvégezhető képzések, valamint (4) a főiskolai, egyetemi/BSc, MSc szintű képzések. Még Európa fejlettebb államaiban, így a Magyar Királyságot is magába foglaló Habsburg birodalomban is csak a XVIII. században jelent meg a nem orvosi végzettségű személyek szakszerű képzése (Krász 2003:35-88). Az újkori egyetemi struktúra és az állami szintű oktatásigazgatási rendszer kialakítását és megszilárdítását követően az ápoló, a szülésznői és az egyéb egészségügyi szolgáltató tevékenységet végzők képzése kettős jelleget öltött: (1) az orvosi fakultás szakmai felügyelete és vizsgáztatási rendje alatt álló sebészek, bábák, patikusok, valamint (2) az egyetemi szférán kívül álló, gyakorlati tudást átadó, hagyományos céh-rendszerű (borbély-sebész, fürdős, ápoló, stb.) „képzések”. Ezek a sok esetben nem

kifejezetten elméleti alapú képzések biztosították a XVIII-XIX. századi hivatásos és „szakképzett” egészségügyi szektor – mint a későbbiekben látjuk halvány – utánpótlását.

Az ókor

Az ókori és középkori társadalmi normák többségében nem találkozunk a korabeli paramedikális szakemberekre vonatkozó kötelezettségek előírásával, annak ellenére, hogy az egészségügyi tevékenységet folytatók már ebben a történelmi korszakban is differenciálódtak. Megkülönböztettek egymástól orvost, orvosnőt és bábát, az orvosokon belül pedig a szabadokat gyógyító, jól képzett orvosokat és a rabszolgákat kezelő felcsereket. Platón a Törvényekben így fogalmazta meg a közöttük levő különbséget:

„Úgy van ez, mint az orvosokkal: az egyik így, a másik úgy szokott bennünket gyógykezeleni, s most idézzük emlékezetünkbe mindkét fajta eljárást, hogy a törvényhozót is megkérhessük, mint orvost kérnének gyermekek, hogy a legszelídebb módon kezelje őket – miről is beszélünk voltaképpen? Vannak igazi orvosok; és vannak, akik csak segédek (hüpéretai) az orvosoknak, de ezeket is orvosoknak hívjuk.

KLEINIASZ: Teljesen így van.

ATHÉNI: Ez utóbbiak – akár a szabadok, akár szolgák – uraiknak (az orvosoknak, kiknek szolgálatában állnak) tudományos felfogása és rendelkezése alapján, továbbá a gyakorlatból szereznek bizonyos ügyességet, a dolog természetes lényegéig ellenben nem hatolnak; az igazán szabad lelkű orvosok viszont maguk is így tanulták meg tudományukat, s ebben a szellemben tanítják tanítványaikat is. Te is ilyen két csoportra osztanád azokat, akiket a közbeszéd orvosoknak nevez?

KLEINIASZ: Igen.

ATHÉNI: Vajon abban is egyetértesz-e velem, hogy mivel a betegek részben szolgák, részben szabadok a városokban, a szolgákat rendszerint a szolgák gyógykezelik, akik sietve bejárvák a betegeket, vagy a kórházakban várják őket, és az ilyen orvos semmiféle magyarázatot nem ad a szolgák betegségeiről, és nem is hallgatja meg őket, csak rendel nekik valamit, ami gyakorlata alapján jónak látszik neki, mintha pontosan ismerné a bajt, akárcsak egy türannosz, önelégülten távozik, s már siet is egy másik beteg szolgához – és így kényelmessé teszi orvos gazdájának a beteggondozást. A szabad lelkű orvos ellenben többnyire a szabad emberek betegségeit vizsgálja és gyógyítja, és ezeknek okát és lényegét kutatja, megbeszélve a dolgot a beteggel és hozzátartozóival, s így maga is megtud egyet-mást a betegeitől, s a beteget magát is, amennyire lehetséges, felvilágosítja, s nem rendel semmit sem előbb, míg a beteget meg nem győzte, s így bizalmát meg nem nyerte; s így próbálja az egészség felé vezetni s kezelését befejezni. Vajon melyik eljárás a jobb: ha így vagy amúgy gyógyít az orvos, vagy végzi edzésünket a tornamester? Ha kétféle úton (rábeszélés és rendelés útján) akarja az egy hatást elérni, vagy egyféle úton, márpedig a kettő közül a rosszabbik és nyersebb eljárást választva?

KLEINIASZ: Sokkal különb, barátom, ha a kettős eljárást alkalmazza.” (Platón).

Platón hangsúlyozza, hogy a betegnek joga van a betegségére vonatkozó információkra, amelyeket az orvostól megkap, a felcsertől viszont nem. A betegnek joga van az alapos vizsgálatra, és arra, hogy megfelelő felvilágosítás után dönthessen a kezelés igénybevételéről, de a felcsertől mindezt nem kapja meg. Feltehetőleg Platón némileg idealizálja az orvos-beteg viszonyt, de az még így is látszik megfogalmazásából, hogy mindezeknek a normáknak a betartását a paramedikális személyzettől is elvárná, de a tudományos értelemben vett alacsonyabb presztízsű felcserek ennek az elvárásnak nem felelnek meg.

A paramedikális gyógyítók közül kétségtelenül a szülésznők voltak a legismertebbek és leginkább elfogadottak, hiszen a szülő asszonyoknak értő segítségre volt szükségük. A sokáig

hagyományosan női szakmának számító bábák feladatkörét elsőként a Kr. e. V. században élt Platón írja le Theaitétosz (149a) című dialógusában. E szerint a bábák feladata a szülésben való segítség, a magzatelhajtás és a házasságkövetítés. Ez utóbbi azonban nem valószínű, hogy valójában a bábák feladata lett volna, a platóni Szókratész csak azért hangsúlyozza, hogy a saját „bábáskodó” filozófiájának előképét vetítse vissza anyja, Phainareté mesterségére. Forrásainkból ugyanakkor az is kiderül, hogy a Kr. e. IV. században a bábák mellett már megjelentek az orvosnők is, méghozzá meglepően nagy számban. Tehát a korábban kifejezetten férfiak által gyakorolt orvosi szakma az idő előrehaladtával fokozatosan teret adott a nőknek. Erre bizonyíték a Kr. e. IV. századi Athénból előkerülő felirat, amit Phanosztraténak dedikáltak. A feliratról kiolvashatjuk, hogy Phanosztraté orvosnő és bába is volt egyben.

A Kr. u. II. században élt, Rómában tevékenykedő epheszosi Szóranosz fogalmazza meg bábaképző tankönyvében a szülésznőkkel szembeni társadalmi elvárásokat. Két csoportra osztja a bábákat: (1) „egyszerű” bába, (2) kiváló bába. A két csoport képzésében, és a velük szembeni elvárásokban a különbségtétel is jól tükröződik. A következő belső és külső tulajdonságok szükségeltettek ahhoz, hogy valakiből bába („egyszerű vagy kiváló) lehessen (nyilvánvalóan ez a kiváló bába esetében alapelvárás volt):

„Az alkalmas bábának, aki ismeri a betűvetést, jó eszű, jó az emlékező tehetsége, kitartó, diszkrét, és általában nem fogyatékos az érzékelése, jó felépítésű, erős; és ahogy néhányan mondják, legyenek hosszú és vékony ujjai, de a körmei rövidek.” (Gradwohl 2006:10).

A kiváló bábához viszont ennél többre volt szükség:

„Általánosságban megfelelőnek nevezhetjük a bábákat, akik pusztán orvosi feladatok ellátására alkalmasak, legkiválóbbnak viszont csak azt, aki a gyakorlati ismeretein túl az elméletben is jártas... Képes előírni a megfelelő kezelést, egészében és részleteiben látni a betegséget, és ebből következtet arra, mi a hasznos a beteg számára, nem pedig az (elméleti) okokból... vészhelyzetben nem ijed meg, képes érthető magyarázatot adni a kezelésre, és vigaszt adni a betegeknek, akikkel együtt érez... Mindig legyen megfontolt és józan, mert sohasem tudhatja, mikor hívhatják olyan betegekhez, akik veszélyben vannak. Őrizze meg lelki nyugalmát, mert az emberek számos titkát fogja megismerni. Ne legyen kapzsi, hogy pénzért se adjon senkinek veszedelmes magzatelhajtó szert...” (Gradwohl 2006:11).

A kiváló bábákra vonatkozó előírások olyan szigorúak voltak, hogy aki ezeket teljesítette (diagnózist állított fel, megtervezte és végrehajtotta a kezelést) valójában orvosi ellátást végzett. A szóranoszi előírásokban szakmai és etikai követelmények egyaránt határozottan megfogalmazódtak. Szóranosz művének kivonatos latin fordítása, amit egy bizonyos Muscio (talán a görög Moszkhión torzult formája?) munkájának tartanak, a középkor folyamán a legnépszerűbb szülészeti kézikönyvnek számított.

A középkor és a reneszánsz

Bár a salernói orvosi iskola folytonosan működött az ókortól a korai középkorig, II. Frigyes szicíliai király, majd német-római császár (1220-1250) Melfi Ediktuma szerint nem diplomás orvosokat, hanem csak magisztereket képzett (Bader 2011:57-58). A szervezett orvosképzés Európában az 1200-as évek második harmadától kezdődött, azonban a betegek túlnyomó többsége a legújabb kor kezdetéig sohasem találkozott igazi orvossal. Az orvosok kevesen voltak, és az átlagos beteg számára megfizethetetlen szolgáltatást nyújtottak. A nők leginkább a bábákhoz, füves emberekhez, szent életű remetékhez és szerzetesekhez fordultak, míg a

férfiak a borbélyokhoz, seborvosokhoz, és természetesen a füves emberekhez. Mind a két nem bízott a varázslókban, csodadoktorokban, és patikusokban. A betegek kezelésében a legfontosabb szerepet a kimondott szó és az egyházi intézményekben magától értetődően az imádság, a hit jelentette. Így a „kezelések” sokkal inkább a pszichoszomatikus betegségek pszichoterápiával történő gyógyítására, mint a mai orvoslásra emlékeztettek. A gyógyító tevékenységet sokkal inkább a városi rendeletek, semmint az erős központi hatalom nélkül hatástalan birodalmi vagy országos törvények szabályozták, a középkori faluban pedig semmi. A szegények ellátásában fontos szerepet játszottak a gyógyító egyházi rendek, amelyek kórházaiban hosszú évszázadokig nem gyógyítottak orvosok, ugyanis az egyházi szervezet saját tagjainak az orvosi szakképzettség szerzését IX. Gergely pápa (1227-1241) 1230-ban kiadott dekrétumát (Linzbauer 1852-56:42) követő lépcsőzetes rendelkezésekben a mai napig tartó hatállyal megtiltotta. Az első kórház, amely gyakorlati oktatásra fogadta az orvosi kar hallgatóit, a Santa Maria Nuova volt Firenzében, a reneszánsz idején.

A 15. században a franciaországi Tournai St Nicholas de Bruille kórházában nem voltak orvosok. A betegeket mindössze hat Ágoston-rendi nővér és néhány novicia látta el. A házszabály pontosan előírta, hogyan kell ápolni a betegeket, hogy meggyógyuljanak. *„Mielőtt a nővérek magukhoz veszik táplálékukat, meg kell etetniük a betegeket, betegségeiknek és kívánságaiknak megfelelően, amennyire csak lehetséges, és amennyiben nem árt az egészségüknek. Amíg csak van rá fedezet, szorgosan ki kell elégíteni szükségleteiket, míg csak vissza nem nyerik egészségüket.”* (Horden, 2008:140).

II. Frigyes Német-Római császár és szicíliai király 1231 és 1240 között kiadott rendeleteiben, vagyis a fentiekben már említett Melfi Ediktumban, a gyógyszerészetet elismerte önálló tudományos szakterületnek. A patika neve ettől kezdve, *apotheca*. A patikus hivatását három követelményben határozta meg. Ismerni kellett a latin nyelvet, hogy a többnyire arabból lefordított orvosi és gyógyszerészeti irodalmat fel tudják használni. Segédek, utódaik oktatásához megfelelő helyre volt szükség. Szabályozták az orvosságok elkészítését, készleten tartását és a betegekhez való eljuttatását. A rendelet lényeges pontja az orvos és patikus foglalkozásának szétválasztása. Erre azért volt szükség, hogy a betegek érdekeit ne sértse esetleges összejárásuk. Ezzel indokolható, hogy II. Frigyes tiltotta, hogy orvosok patikát üzemeltessenek. A patikákat hatósági felügyelet alá helyezték, és a patikusoknak két hites közhivatalnok előtt kellett letenniük az esküt. Ugyancsak ők ellenőrizték, hogy a patikus az orvos előírásának megfelelően készíti-e el az orvosságokat. II. Frigyes rendelete a patikai szerek hatósági ármegállapítására is kiterjedt.” (Die Konstitutionen Friedrichs II. für das Königreich Sizilien 1996:413-416).

Egy 1382-ben lefolytatott londoni per iratai a kuruzslás tilalmáról árulkodnak, és arról, hogy nem volt elég képzettnek lenni a gyógyítás terén, ehhez a városi hatóságoktól engedéllyel is kellett rendelkezni. A csaló Roger Clerket, aki egy aranyszövetbe csavart üres pergamenlapocskával akarta egy Johanna nevű asszony lázát csillapítani, arra ítélték, hogy *„vezessék át a város központján, trombiták és sípok hangjai mellett, az elítélt üljön nyeregtelen lovon, a nyakán lógjon a szóban forgó pergamen és egy köszörűkő a hazugsága miatt, s a mellére és hátára pedig egy-egy éjjeliedényt akasszanak.”* (Kulcsár 1964:220-221.)

Összefoglalva az ókori társadalmi normákat megállapíthatjuk, hogy a betegek helyzetét leginkább két szempontból tartották védendőnek: (1) a titoksértés, valamint (2) a beteg kiszolgáltatott helyzetét kihasználó túlzott kezelési díjak miatt.

A középkori Európában a betegekkel való viszonyt a legtrikább esetben szabályozták az állam által kodifikált jogi normák, mint pl. II. Frigyes Melfi Ediktumában, amely egyébként is csak

a központosított Szicíliai Királyság területén volt hatályban. Elsődlegesen a szerzetesrendek, a lovagrendek, valamint a világi ápolórendek reguláiban megfogalmazott szabályok érvényesültek az orvosok nélküli kórházakban, amelyek inkább szociális, mintsem egészségügyi intézmények voltak. Orvosok esetében a hippokratészi eredetű eskü, sebészek esetében pedig a céhes szabályzat szolgált zsinórmértékül, de mindezek érvényesülését a mindennapi életben meghatározó vallási normák, és a hittételek biztosították.

Egy új korszak kezdete

A Magyar Királyságban a XVIII. század közepétől merőben új közegészségügyi, egészségügyi igazgatási korszak vette kezdetét. Ez elsődlegesen Mária Terézia királynő (1740-1780) egészségügyi rendeleteinek volt köszönhető (Feith, Balázs 2012:152-162).

A Generale Normativum in Re Sanitatis (magyarul: *Az egészség ügyének általános szabályzata*, továbbiakban: GNRS) királynői rendelet elsőként szabályozta átfogó módon a korabeli hazai egészségügy legfontosabb kérdéseit. Szövege két fő részből állt: (1) az egészségügyi szolgáltatók jogállása, működésének feltételei; valamint (2) a járványok elleni küzdelem módja, vagyis a járványügyi igazgatás kérdései.

A GNRS mindössze négy egészségügyi szolgáltató működését szabályozta: az orvosok (de pl. az eskünél kifejezetten csak a physicus-doktorok), a sebészmesterek, a patikusok valamint a bábák működését (a vesztegintézeti orvosok és sebészmesterek tevékenységeit elkülönítve, külön fejezetben tárgyalta a rendelet). Miután a patikusok esküszövegében megjelent az a főszabály szerinti tilalom, hogy lehetőség szerint tartózkodniuk kell a betegek kezelésétől, így, a mai rendszerhez hasonlóan, a betegek gyógyításában közvetlenül egyáltalán nem vehettek részt.

Ugyanakkor a GNRS nem szabályozott számos, a mai egészségügyi ellátásban meghatározó paramedikális szakmát. Nem volt szó benne, pl. az ápolókról, és így az ápolók betegek iránti kötelezettségeiről sem, ugyanis a GNRS hatálya alatti időkben, a közfeladatként teljesített ápolást még a világi „kórházakban” is elsődlegesen a női és a férfi szerzetesrendek végezték.

Az ápolók mellett – az eredeti német szöveggel ellentétben – az egyéb paramedikális tevékenységet folytatók (borbély, érvágó, sérv-és kömetsző, fürdős, stb.) kötelezettségeiről sem olvashatunk a rendeletben, annak ellenére, hogy jelenlétük meghatározó volt a korabeli egészségügyi ellátás egészében. Bár a rendelet szövegében (Első rész IV. §.) megjelennek az alapfoglalkozások mellett az ún. „*más hasonló foglalkozású emberek*” is (Balázs 2007:112), de nevesített felsorolásuk, valamint tevékenységük részletes szabályozása nem történt meg. Ez annál is érdekesebb, mivel a GNRS előzményeiként számon tartott normákban vagy normatervezetekben ezek a foglalkozások, illetve az ezeket gyakorló személyek számára előírt kötelezettségek már felbukkantak. Már az 1685-ös brandenburgi rendelet szabályozta a „*fürdősök..., okulisták, kő- és sérvmetszők, fogászok, valamint hasonló személyek*” működését (Balázs 2007:379), mint ahogy az 1725-ös *Medizinaledik*t és az 1753-as *prágai rendtartás*, valamint az 1755-ös *Tervezet az egészség ügyének szabályozására* c. viselő jegyzőkönyv is (Balázs 2007:392).

Tanulmányunk a korabeli paramedikális szakemberek kötelezettségeire korlátozódik, ezért az orvosokra és a patikusokra vonatkozó GNRS szakaszokat csak érintőlegesen említjük. Elemzéseink körét ugyanakkor kiterjesztjük a sebészmesterekre is, hiszen a korabeli felfogás szerint – ugyanúgy, mint az antikvitásban – a céhekbe tömörült sebészmestereket nem orvosoknak, hanem paramedikális szakembereknek tekintették. Ennek az a magyarázata, hogy a modernizáció koráig érték- és hivatáselméleti szempontból a mai értelemben vett gyógyítás

két élesen elhatárolt hivatásként/szakmaként működött: (1) a belgyógyászati jellegű betegségeket gyógyító, intellektuális tevékenységet folytató egyházi és világi orvosokként; valamint (2) a sebészeti beavatkozásokat végző kirurgusokként (kheirurgia = kézművesség), vagyis sebészmesterekként (Balázs 2002:162).

Nem orvosi végzettségű szakemberek kötelezettségei a GNRS-ben

Istennek tett fogadalomként jelentek meg a GNRS szövegében a korabeli egészségügyi szolgáltatók eskümintá szövegei. Közös az eskü szövegeiben a betegek vagyoni alapon történő különbségtételének tilalma, amely elsősorban foglalkozás-erkölcsi és vallás-erkölcsi tényezőkből következett. Titok- és konzíliumtartási kötelezettséget fogalmazott meg a jogalkotó a physicus-doktorokra és a sebészmesterekre nézve, de meglepő módon a bábák esküszövegében ezek nem szerepeltek (bár a részükre kiadott utasításokban nevesített kötelezettségekként már megjelentek).

Mai terminológiával élve, a bábákra nézve egyértelműen ellátási kötelezettséget írt elő az eskü szövege, ugyanakkor nem szabályozta az ellátás megtagadásának esetét:

„Egyetlen szülő nőt, akihez csak hívnak, sem hagyok cserben, nem hagyom sorsukra azokat, akiknek a kezelését elvállaltam, hanem lankadatlan szorgalommal őrködöm felettük.” (Balázs 2007:124).

A ma hatályos Eütv. szerkezeti felépítésétől merőben eltérően, a jogalkotó elkülönítlen tárgyalta az egyes szolgáltatók kötelezettségeit. Az orvosok esetében hivatali normaként (mivel hatósági szakközegként közfeladatot is elláttak), a sebészmestereknél foglalkozási szabályokként (ezzel is jelezve az orvos és sebészmester között a lényeges különbséget), a bábák esetében pedig egyértelműen utasításokként jelentek meg ezek a kötelezettségek, miközben a jogi felelősségük tekintetében nem állapított meg különbséget a rendelet. Érdekességképpen említhető meg az a további tagoltság, illetve különbségtétel, amely az egyes települések vagy vármegyék alkalmazásában levő orvosok, okleveles sebészek és vizsgázott bábák fizetésében jelentkezett. Az 1780-as években egy vármegyei orvosnak 55-800 Ft, egy sebésznek 20-296 Ft, míg egy bábának mindössze 12-156 Ft éves pénzbeli járandóság járt (Krász 2003:147), de ehhez feltétlenül hozzá kell számítani az egyes foglalkozási kategóriákhoz társuló – egyébként különféle mértékű - természetbeni juttatásokat is.

A rendeletalkotó a fentebb jelzett szerkezeti elkülönültségen túl, az egyes foglalkozások között szigorú kompetenciahatárokat állított fel, erre egy jellemző példa a rendelet szövegéből:

„Amint sebészmestereknek és patikusoknak tilos belső kezeléseket vállalni, úgy az orvosoknak sem szabad sebészeti bajokat kezelni, még kevésbé gyógyszerekkel üzletelni ott, ahol patika működik.” (Balázs 2007:116).

„A bábák ne csak a szegényeknél és azok újszülötteinél, hanem mindenütt, ahol ez lehetséges, tartózkodjanak a betegségek gyógykezelésétől...” (Balázs 2007:124).

Ugyanakkor a jogalkotó, felismerve a korabeli orvos- és patikus hiányt, – pl. becslések szerint 1720 táján az egész ország területén mindössze 37 orvosdoktor működött (Kapronczay 2007) –, ellátási érdekből engedményeket is tett. Így sajátos helyettesítési jogkörben eljárva a

sebészmester (1) orvos hiányában kiválaszthatta az általa vélt legalkalmasabb gyógymódot, illetve adhatott a betegeknek gyógyhatással bíró enyhébb szereket; (2) patikus hiányában pedig készíthetett orvosságokat. A sebészmesterekhez hasonlóan a bábák számára is engedélyezte, hogy sürgős szükség esetén orvosságot rendeljenek a beteg számára.

Ugyancsak a betegek védelmét erősítette az a szabály is, hogy a sebészmesterek számára előírta az állandó készenléteket, sőt külön nevesítette a pestisjárványt, amikor szükség szerint még kiegészítő fizetést is biztosítani kellett számukra, ha kórházi szolgálatra rendelték őket. A bábák pedig kötelesek voltak ellátni feladatuknak megfelelően a beteget, ez alól csak betegségük vagy törvényben megnevezett egyéb ok mentesíthette őket. Sebészmesterek és bábák számára súlyos állapotok esetén orvossal történő konzíliumtartási, ennek hiányában pedig kezeléstől való tartózkodási kötelezettséget írt elő a rendelet. Ezek a rendelkezések a betegek számára nyilvánvalóan kiszámíthatóvá tették az egészségügyi szakközeg elérését, s ugyancsak a beteg szempontjából fontos szakszerű és biztonságos működését.

Nem meglepő, hogy a bábák kötelezettségein belül a GNRS részletesen szabályozta a magzatelhajtás kérdéskörét, amely egyébként szakszerűen a büntetőjogi kódexbe tartozott volna. Amennyiben a várandós nő ilyen irányú kérést fogalmazott volna meg, az illetékes bábát jelentéstételi kötelezettség terhelte, és igen szigorú, akár halálbüntetéssel járó következményeket rendelt a jogalkotó a baba segédkezésével végrehajtott jogellenes magzatelhajtáshoz.

„Nem ritkán tapasztaljuk, hogy egyes bábák megfélemlenek Isten és Mielőttünk tett esküjükről, és pénz vagy remélt haszon által félrevezetve, szóbeli tanáccsal vagy tevőlegesen közreműködnek a magzatelhajtásban. Ezennel tehát az ilyen súlyos büntettektől jogosan elborzadva, jelen rendeletünk erejénél fogva elrendeljük, hogy azok, akik ilyen természetű dologban bűnösnek lelepleződnek, ne csak hivatalukból mozdíttassanak el, hanem kapjanak testi fenytést is a büntetőtörvények előírt szigorja szerint, amely az eset súlyosságának mértékében a halálbüntetés kiszabásáig is terjedhet.” (Balázs 2007:116).

A magzatelhajtás szigorú tilalma elsődlegesen az emberek mindennapjait meghatározó társadalmi normatípusból, vagyis a korabeli egyházi előírásokból következett. Mai szemmel nézve meglepő, hogy egy alapvetően egészségügyi tárgyú rendelet, a GNRS, büntetőjogi tartalmú normát szabályozott. Ez a típusú rendelkezés – a mintegy száz évvel később hatályba lépő – egészségügyi tárgyú törvényből már teljesen hiányzott, helyette a korabeli büntetőjogi norma, a *Csemegi kódex* (1878. évi V. tv.) szabályozta a kérdést.

„A teherben levő nő, a ki méhmagzatát szándékosan elhajtja, megöli, vagy azt más által eszközölteti, ha házasságon kívül esett teherbe: két évig terjedhető börtönnel, ellenkező esetben pedig három évig terjedhető börtönnel büntetendő. Ugyanazon büntetés éri azt, a ki a büntettet, a teherben levő nő beleegyezésével követi el, ha pedig azt nyereségyvágyból tette: öt évig terjedhető börtönnel büntetendő.” (1878. évi V. tv.).

Társadalmi érdekből következően a vesztegintézetek orvos és sebészmester beosztottjai kötelesek voltak az intézetben kezelt betegeket ingyen ellátni, kizárólag az orvosságok díjait kérhették el, azt is csak méltányolható összeg erejéig.

GNRS ugyanakkor nem szabályozta a kórházak működését, mivel (ahogyan az alább idézett és részletezett 1793-as jogszabálytervezetből is egyértelműen kiderült), ekkortájt még a

fekvőbeteg-ellátás működtetését nem tekintették központi állami feladatnak. Konkrétan a bécsi *Allgemeines Krankenhaus* mintájára létesítendő központi kórház ügyében sem foglaltak állást.

„...tekintettel arra, hogy az Általános Kórház létesítésére nem más forrás, mint a világi alapítványok szolgálnak, ezek viszont az Egyházügyi Bizottság ügykörébe tartoznak, ennél fogva a jelen Tervezetnek nincs tárgyalnivalója az Általános Kórházzal kapcsolatban...”
(*Ordines Politici in negotio sanitatis projectati*).

A fentieket összegezve megállapítható, hogy az első átfogó hazai egészségügyi jogszabályban kifejezett, mai értelemben vett betegjogi szabályozást nem találunk, ugyanakkor számtalan, a betegek érdekeit védő rendelkezés fogalmazódott meg, amelyek közül némelyik beazonosítható a ma hatályos Eütv.-ben is.

A GNRS alapján a betegeknek elvileg joguk volt:

- (1) vagyoni megkülönböztetést nélkülöző ellátásra;
- (2) különös méltánylást/külön engedélyt érdemlő eseteket leszámítva állandó készenlétben levő orvosi és sebészi ellátásra, de ez nem jelentette az egészségügyi szakközeg ellátási kötelezettségét is;
- (3) méltányos mértékű díjszabásra;
- (4) titokvédelemre;
- (5) szülészeti ellátás megkezdését követően annak befejezésére;
- (6) indokolt esetekben a korabeli egészségügyi szolgáltatók közötti konzíliumra.

Mária Terézia általános egészségügyi rendeletének – betegek ellátását közvetlenül érintő – szabályairól tehát összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy azok elsődlegesen a betegek egészségügyi ellátáshoz való jogáról, valamint a titoktartáshoz való jogáról rendelkeztek, sajátos módon nem a betegek jogainak, hanem a korabeli egészségügyi szolgáltatók kötelezettségeinek oldaláról megközelítve a kérdést. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az tény, hogy pl. a német nyelven működő magyar orvosi kar felügyelete alatt álló bábaképzésen, a nyelvi és pénzügyi nehézségek miatt 1770-1789 között mindössze 249 baba kapott oklevelet (Krász 2003:101, 142-144, 206). Így a rendszert továbbra is a parasztbábák jellemezték, akiknek egy részét a vármegyei physicus levizsgáztatta, ennek hiányában pedig legfeljebb a helyi pap eskette fel. A magas szintű professzionális képzés nagyfokú hiánya azonban semmiképpen sem állt a betegek érdekében, és nem is volt összhangban a GNRS-ben megfogalmazott uralkodói akarattal.

Útban a törvényi szintű szabályozás felé

Miután a GNRS hatályba lépett, Magyarországon jelentős lendületet vett a közegészségügyi igazgatás kialakítása, de ekkor független hivatali szervezetet még nem hoztak létre. Az 1790/91. évi Országgyűlés LXVII. törvénycikke által létrehívott Közigazgatási Rendszeres Bizottság munkájának eredményeként Egészségügyi rendészeti szabálytervezet készült latin nyelven 1793-ban, *Ordines Politici in negotio sanitatis projectati* címmel (magyarul *Közigazgatási Szabályok tervezete az egészség ügyében*). A jogszabálytervezet megalkotásának eredeti célkitűzése az volt, hogy az uralkodó által hozott GNRS-t felváltsa egy országgyűlés által alkotott törvénnyel, mivel (1) a rendeket sértette a rendeleti úton történő szabályozás, ráadásul (2) egy 1778-ból származó helytartótanácsi határozat

(Helytartótanácsi Határozat, № 6394, 1778) értelmében a működési engedéllyel bíró physicus-doktorok kinevezése uralkodói hatáskörbe került.

A Szabálytervezet – a GNRS-hez hasonlóan – csak az állam által elfogadott, legalizált egészségügyi tevékenységet folytató személyek működését szabályozta. Betegellátással közvetlenül foglalkozó személyekre nézve alapvető kötelezettségként írta elő a jogszabálytervezet az erkölcsi értelemben vett feddhetetlenséget, valamint a titoktartási kötelezettséget. Sőt, a GNRS-hez képest újítást jelentett, hogy a bábák kötelesek lettek volna az akkori hivatalos közeg előtt erre vonatkozó esküt is tenni.

A hivatalos járási bábák, a fizetés ellenében alkalmazott orvosok, valamint a sebészmesterek számára ingyenes munkavégzést írt elő bizonyos esetekben (pl. ha a beteg a rendszeres adófizetők körébe tartozott vagy fel volt mentve az adófizetés alól, vagy szegényebb sorsú volt). Ugyanakkor meghatározta és egyben maximálta az egyes ellátásért nyújtandó díjfizetési tételeket, elsődlegesen annak érdekében, hogy a betegek lehetőleg a betegség/tünet felismerésének korai stádiumában forduljanak szakszerű segítségért.

A progresszív betegellátás egy korai példájával találkozhatunk a falusi bábák munkavégzésében. A szabálytervezet előírta számukra az azonnali értesítési kötelezettséget elhúzódó vagy nehezebb szülés, esetleg szülést követő abnormális esetekben. Ilyenkor a legközelebbi orvost, sebészmestert vagy okleveles bábát, szülést követően pedig a physicust, a sebészmestert kellett volna értesíteniük.

A physicusokat és a sebészmestereket ellátási kötelezettség terhelte, amennyiben megkezdték a beteg kezelését. Sebészmesterek kezeléstől való elállását ugyanakkor szigorúbban szabályozta, ugyanis ez alól csak akkor lehetett kivétel, ha erre írásban részletezett nyomós indoka volt, physicusokat csak akkor terhelte ez a kötelezettség, ha más physicus nem tudott a kezelő orvos helyébe lépni.

A diszkrimináció tilalma is megjelent a jogszabálytervezet szövegében, a sebészmesterekhez forduló betegek védelme érdekében:

„... beteghez való hívás esetén kötelesek személyválogatás nélkül eljárni, ha pedig a sebész ugyanazoktól újabb hívást kap, azt is a legnagyobb készséggel és becsülettel teljesítse...”
(Ordines Politici in negotio sanitatis projectati).

Az 1793-as tervezetet végül nem vette napirendjére az országgyűlés, így nem léphetett hatályba. Érdemi jogszabály-előkészítés az idővel már valóban korszerűtlen GNRS felváltására csak a XIX. század második felében kezdődött.

A modern egészségügyi szabályozás kezdete

Az 1848. évi áprilisi törvényekkel született meg Magyarországon a modern államigazgatási struktúra, s ezzel együtt az egészségügy miniszteriális rendszerű központi irányítása, amely az I. világháborút követő időkig a belügyi tárcához tartozott (Feith, Balázs 2012:152-162). Elkerülhetlenné vált az uralkodói rendeletként, közel száz évvel azelőtt megalkotott, ekkor már jócskán elavultnak számító GNRS hatályon kívül helyezése is. Első, az országgyűlés által alkotott közegészségügyi törvényünk, az 1876. évi XIV. tv. a közegészségügy rendezéséről (továbbiakban 1876-os tv.), nemzetközi viszonylatban is jelentős alkotás volt. A korszak egyik legkorszerűbb közegészségügyi törvénye, az egykori svéd (1874) és angol (1875), főleg higiénés és járványügyi tartalmú egészségügyi törvényeket túlhaladva, egységbe foglalta az egészségügy különböző ágait. Ez a jogi norma építette ki és biztosította az egészségügyi

alapellátást a Magyarország területén élők számára (6000 fő lélekszám felett orvostartási kötelezettség, 1500 fő felett kötelező volt szülésznő alkalmazása).

Az 1876-os tv-c-t elemezve megállapíthatjuk, hogy mai értelemben vett, kifejezett betegjogi rendelkezés ebben a jogszabályban sem található, ugyanakkor a korabeli egészségügyi dolgozók kötelezettségein keresztül ismételten rábukkanhatunk jó néhány, a betegek érdekét előtérbe helyező szabályra.

A törvénycikk indokolása egyértelműen rögzítette:

„az egészségügyi személyzet jogviszonyait s kötelességeit, valamint a közegészségügy kezeléséből származó terhek viselését meg kell határozni, mindezek csak törvény útján szabályozhatók.” (1876. évi XIV. tv.c.).

Ebből következően a közegészségügyi törvény szakított a rendeleti szintű szabályozással, s a legmagasabb szintű jogforrás körébe utalta az egészségügyi dolgozók jogainak és kötelezettségeinek normáit.

Az 1876-os tv.c. indokolásban megjelent az egészségügyi tevékenységet végzők jogsértő magatartásának szabályozása. Paramedikális szakemberek közül a valódi szaktudást nélkülöző, ún. „parasztbábák” kontárkodásait említette az 1876-os tv.c. A korabeli magas anyai és/vagy újszülött halálozás csökkentésére a jogalkotó a bábák szakképzettségét tartotta egyedüli megoldásnak, ezért a törvényben részletes rendelkezések találhatóak ebben a tárgykörben. A törvény egyértelműen rögzítette, hogy a szakképzettséggel nem rendelkező bábák egy éven belül (1) szülésznői oklevelet vagy (2) a korabeli tisztifőorvos által kiállított okiratot kellett, hogy szerezzenek. Azok a bábák, akik egyetem vagy bábaképző 75 kilométeres körzetén belüli lakóhellyel rendelkeztek, csak szülésznői oklevél megszerzését követően gyakorolhatták hivatásukat. A rendelkezések hatására ugyan halvány pozitív változás állt be a szakképzett bábák számát illetően, azonban számottevő előrelépés ebben a tekintetben leginkább csak a városokban következett be, s jó néhány község továbbra sem volt szakképzett bábával ellátva, sőt a törvény képzettség tekintetében előírt szigorításával még nagyobb hiány állt be. Egy 1885-ben rendezett kongresszuson hangzott el, hogy pl. Sáros megyében (de ez nem egyedüli példa a korabeli Magyarországon) a 6444 szülésre 325 parasztbába, 1 főorvos által képzett és 7 okleveles szülésznő jutott, miközben 151.489 lakossal bírt (Varga 1962:57). Amennyiben figyelembe vesszük az 1876-os tv.c. rendelkezéseit, miszerint 1500 fő után bábatartrási kötelezettség állt fenn, s a parasztbába rendszer felszámolása érdekében a tv.c. hatálybalépését követő egy éven belül jogosultságot kellett szerezni a bábatevékenységet folytatónak, akkor Sáros megyében hozzávetőleg 100 jogosultsággal bíró bábának kellett volna tevékenykednie. Egyébiránt a későbbiekben az 1908. évi XXXVIII. tv.c. okleveles szülésznő alkalmazását írta elő 800 lakosnál nagyobb községekben, a kisebb községekben pedig okleveles bába hiányában a belügyminiszter által fenntartott bábatartrásfolyamokon kiképzett és a tisztifőorvos által képesített bábákat kellett alkalmazni. Vagyis még szigorúbban határozták meg a korabeli alapellátás egészségügyi dolgozói minimumát.

Ugyanakkor rendkívül nagy előrelépést jelentett a betegek ügyében a kórházak számára előírt szabályozás, ugyanis (1) a közkórházi jelleggel felruházott gyógyintézmények - amennyiben rendelkeztek szabad kórházi ágygal - kötelesek voltak fogadni a körzetbe tartozó betegeket „személykülönbség nélkül”, valamint (2) a magánkórházak is kötelesek voltak ellátni az életveszélyben lévő betegeket.

Nagyon fontos kiemelni azt, hogy a szegényeket is fogadni kellett a közkórházakban, s az 1875. évi III. tv. alább idézett ápolási költségfizetésre vonatkozó rendelkezései az 1876-os tv. életbe lépését követően is hatályban maradtak:

„A nyilvános gyógy- és betegápolási, ugyszintén szülházi költségeket, mennyiben azokat maguk az ápoltak vagyontalanság miatt megtéríteni nem képesek, a következők kötelesek viselni:

a) a szülők gyermekeikért;

b) a gyermekek szülőikért;

c) a hitestársak egymásért;

d) a cseléd tartó és állandó munkaadó cselédjeért, illetőleg munkásaért 30 napig; gyárak, nagyobb vállalatok tulajdonosai és a vasutak igazgatóságai munkásaikért, fenmaradván viszkereseti joguk az illető fizetni kötelesek ellen.

Ha a rokonok és hitestársak vagyontalanok és általában oly egyének, társulatok vagy alapok nem léteznek, melyek ezen költségviselésre kötelezhetőek, úgy ez a 4. §-ban felsorolt esetek kivételével azon törvényhatóság által térítendő meg, melynek területéhez az ápoltnak illetőségi községe tartozik.” (1875. évi III. tv.)

A törvényszövegben említett 4.§-ban felsorolt esetek: az országos bábaképezdében ápolott betegek, a vagyontalan „bujasenyvesek” (vagyis a vérbajban, más néven szifiliszben megbetegedettek), azok a vagyontalan elmebetegek, akiknek rokonaik is szegények voltak, valamint azok a betegek, akiknek illetősége nem volt megállapítható. Az előzőekben felsorolt esetek kivételével vagyontalan beteg és vagyonos hozzátartozó hiányában az illetékes törvényhatóság tartozott helyt állni a kórházban ápolott beteg helyett.

Az 1876-os tv. kiemelten kezelte a betegek bizonyos csoportjait, ahol méltányolható ok miatt, az egyébként magánjogi természetű orvos-beteg viszonyba, az állam - jogi norma segítségével - próbált beavatkozni. Így nagyobb védelemben részesültek az életveszélyben levő betegek, a fertőző betegségben szenvedők (az első vizit alkalmával), a szegények (ingyenes ellátás a községi és körorvos által), valamint a közbiztonságra veszélyes betegek. A gyermekek egészségi állapota ugyancsak kiemelt szabályozási tárgykörre vált: így egyrészt hatósági felügyelet és intézkedés tárgyát képezte a gyermekek egészségi állapota, másrészt a 7 éven aluliak orvosi kezelési díjának leszállítását, illetve vagyontalan gyermek/szülő esetében pedig a községi- vagy körorvos (ha nincs ingyenes gyógyításra kötelezett orvos, akkor a község) általi ingyenes gyógyítási kötelezettséget írt elő a tv.

Összefoglalva az első közegészségügyi törvény által szabályozott, a betegek jogi helyzetét, védelmét érintő általános rendelkezéseit, az alábbiakat állapíthatjuk meg:

(1) orvosi gyakorlatot folytató személy köteles volt sürgősségi ellátást nyújtani;

(2) központilag megállapított kezelési díjakat írt elő;

(3) számos gyógyszerbiztonsági szabály született;

(4) lakóhely és állampolgárság megkülönböztetése nélküli közkórházi ellátás járt az arra rászoruló betegnek, ha a kórház rendelkezett szabad kapacitással;

(5) felelősségre vonható volt az orvos az általa elkövetett műhibákért; valamint

(6) a községi és a körorvos a szegényeket ingyen látta el.

Mint ahogy a fenti felsorolásból egyértelműen látszik, az 1876-os tv.-ben a korabeli paramedikális szakemberekre nézve jóval kevesebb tételes kötelezettség jelent meg. Az 1876-

os tv. a betegek jogi helyzetét számos ponton megerősítette, de ezek elsődlegesen a korabeli orvosok kötelezettségein keresztül fogalmazódtak meg. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a korábban már említett tény, hogy a közegészségügyi törvény sok tekintetben nem tudott hatni a valódi közegészségügyi állapotokra.

Az 1876-os kórházrendelet

A kórházak és gyógyintézetek törvényi szabályozására született meg 1876. november 21-én (51.661. szám alatt) a Tisza Kálmán belügyminiszter által kiadott végrehajtási rendelet (továbbiakban kórházrendelet), amely részletesen szabályozta a kórházak és gyógyintézetek (továbbiakban kórházak) működését. A kórházrendelet 1877. január 1-én lépett hatályba.

A kórházrendelet első nagy fejezete rendelkezett a mai értelemben vett szakmai minimumfeltételekről (pl. személyi feltételként előírja, hogy megfelelő ápolói személyzettel kellett rendelkeznie), az intézmények által alkotott alapszabályzat és házirend általános szabályairól (a házirend szabályainak betartása volt az egyetlen betegkötelezettség a rendeletben), valamint a kórházak működéséhez szükséges menedzsment jellegű feladatokról (így pl. a vezetésről, az utasítási hierarchiáról, stb.).

A kórházrendelet későbbi részében is találkozunk – bizonyos egészségügyi szolgáltatások esetében – minimumfeltétellel. Így feltehetően a többi beteg védelmét, s az ellátás zavartalanságát biztosító rendelkezés volt az, hogy elmebetegeket csak abban az esetben lehetett felvenni a közkórházba, ha egyébként az elmekórban szenvedők befogadására szolgáló külön helyiséggel bírt az intézmény.

A kórházrendelet szerint a betegek számos jogosítvánnyal rendelkeztek a kórházi kezelésük során (bár hasonlóan a fentebb elemzett jogszabályokhoz, ismételten nem jogként, hanem a kórház vagy személyzete részére előírt kötelezettségként jelentek meg ezek a jogosítványok). Kórházak számára, de elsődlegesen a betegek érdekében meghozott kötelezettségeknek tekinthető (1) a betegek nemek szerinti elkülönítésének kötelezettsége; (2) a betegek megfelelő és hiánytalan ételmezése feletti felügyelet; (3) tisztasági követelményeknek való megfelelés.

Nem feltétlenül a beteg érdekében állt, s akár vitatható intézkedésnek is tekinthető, hogy a kórházaknak a beteg állapotáról tájékoztatási kötelezettsége állt fenn a hatóságok, a beteg hozzátartozói, valamint gyámja irányában.

Beazonosítható módon számos a ma hatályos Eütv. által szabályozott egyéb kérdéskör jelent meg a kórházrendelet szövegében, így (1) a dokumentáció vezetésének kötelezettsége; (2) az egészségügyi intézmény elhagyásának a joga; (3) a másodlagos orvos szakvéleményének kikéréséhez való betegjoga; (4) valamint a kapcsolattartáshoz való jog.

Érdekes módon a korabeli paramedikális szakemberek közül - nevesített módon - egyedül az ápolók kötelezettsége jelent meg a kórházrendeletben, ez megfeleltethető az „emberi méltósághoz való jog”, mint mai betegjog inverzének, vagyis dolgozói kötelezettségének:

„A betegápoló tartozik a gondozására bízott betegek irányában gyengéd, türelmes és figyelmes lenni...a betegeknek mindenben segédkezésére lenni s mindazt elhárítani, mi a betegek nyugalmát netán megzavarhatná...” (1876-os kórházrendelet).

A rendelet azt is megszabta, hogy a betegek maximum három hónapig tartózkodhattak közkórházban, kivételt képeztek ez alól a szabály alól a bujakórban szenvedők, illetve azok a

betegek, akiknek a belügyminiszter az állapotukra tekintettel ezt engedélyezte. Azok az elmebetegségben szenvedő betegek, akik tartós ápolásra szorultak, szintén belügyminiszterhez tett felterjesztést követően, kötelezően tébolydába kerültek a kózkórházakból.

Vagyis a korabeli fekvőbeteg ellátó rendszer törekvése egyértelmű volt abban, hogy igyekezett a betegek kózkórházi ápolásának hosszát mérsékelni. Ebben komoly szerepet játszhatott az a szándék, hogy felszámolják azt az egyébként vallás erkölcsi alapokra visszanyúló történelmi hagyatékot, miszerint a beteggyógyítás- és ápolás sok esetben egyet jelent a szegények és nincstelenek szociális szempontú elhelyezésével.

Összehasonlítva az 1876-os kórházrendeletet a GNRS, valamint az 1876-os tv. rendelkezéseivel, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ebben már elég sok ma is nevesített betegjogi rendelkezés található. Ugyanakkor az 1876-os tv., illetve annak kórházrendelete is szakít a GNRS elkülönült egészségügyi szakmánkénti tagolásának rendszerével, ezzel egyfajta hagyományt teremtve a későbbi, 1972-es, valamint az 1997-es jogi normák szerkezeté számára.

A vizsgált kérdések rövid összefoglalása

A XVIII-XIX. századi jogi normák szövegének elemző munkáját elvégezve és azokat a hatályos Eü-i tv.-nyel összevetve megállapíthatjuk, hogy a betegek érdekében már a régmúltban is számos törvényi vagy rendeleti szintű szabály született, s ezek többsége ma is jól beazonosítható a hatályos jogi normákban. Ezek döntő hányada a korabeli orvosi és paramedikális tevékenységeket folytatók kötelezettségeiként jelentek meg, ugyanakkor az 1876-os kórházrendeletben már tételes betegjogi szabályokat is találunk.

Nem meglepő, hogy – a megközelítőleg száz év alatt – jelentős előrelépés történt a betegjogi helyzetének védelmében, ugyanakkor az elemzéseinkből az is kiderül, hogy az 1876-os tv.-ben már jóval erőteljesebben voltak jelen az orvosi kötelezettségek, s a GNRS-sel ellentétben pl. kifejezetten háttérbe szorult a bábák kötelezettségeinek tételes felsorolása. Ez a fajta szemléletmód-váltás mindenképpen hozzájárult az orvos-központú egészségügyi ellátás, s tegyük hozzá jogi felelősségük megerősödéséhez.

A GNRS-sel szemben az 1876-os tv. és annak végrehajtási rendelete már kétséget kizáróan egy modern, más jogágak jogi normáitól megtisztított és a mai egészségügyi ellátás alapjait megteremtő jogalkotás volt. Ugyanakkor elemzéseink alapján egyértelműen megállapítható, hogy a betegek átfogó jogi védelme komoly történelmi, XVIII-XIX. századi előzményekre vezethető vissza. Mindezek alapján egyértelműen szakítani kell azzal a gyakran hangoztatott állítással, hogy a betegek jogai leginkább a ma hatályos Eütv.-ben jelentek meg először, s legfeljebb csak az 1972. évi II. tv.-t lehet közvetlen történelmi előzményként megemlíteni. Kétségtelen, hogy a részletesen elemezett, a betegek érdekében hozott szabályok a korabeli jogi normák szintjén fogalmazódtak meg, ugyanakkor ettől merőben eltérő kérdés, hogy a gyakorlatban ezek hogyan valósultak meg. Ez azonban már nem ennek a tanulmánynak, hanem egy újabb kutatásnak lehet tárgya.

Irodalom

1. 1875. évi III. tv. 1-2. §
2. 1876. évi XIV. tv. Indokolása
3. 1878. évi V. tv. 285.§
4. 1997. évi CLIV. tv. 6-25. §

5. A m.k. belügyminiszter 1876. november 21-én 51.661. sz.a. kelt szabályrendelete a kórházakra és gyógyintézetekre nézve 10-24.§.
6. BADER, H.: *Kurzes Lehrbuch der Ethik in der Medizin. Tafel 3. Illerberg, Hermann Bader, 2011, 57-58.*
http://www.baderbuch.de/ethik/ethik_in_der_medizin.pdf
7. BALÁZS, P. (ford.): *Ordines Politici in negotio sanitatis projectati.* 6.§
8. BALÁZS, P.: (ford.) *Ordines Politici in negotio sanitatis projectati.* II. Fejezet 2.§
9. BALÁZS, P.: (ford.) *Ordines Politici in negotio sanitatis projectati.* Kézirat.
10. BALÁZS, P.: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete I.* Piliscsaba-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007, 116.
11. BALÁZS, P.: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete I.* Piliscsaba-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007, 124.
12. BALÁZS, P.: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete I.* Piliscsaba-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007, 112.
13. BALÁZS, P.: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete II.* Piliscsaba-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007, 379.
14. BALÁZS, P.: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete II.* Piliscsaba-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007, 392.
15. BALÁZS, P.: *Orvoslás pénzért és hivatástudatból.* Budapest, Melania Kiadó, 2002. 162.
16. *Die Konstitutionen Friedrichs II. Für das Königreich Sizilien.* Hannover, Hahn, 1996, 413-416.
17. FEITH, H.J., BALÁZS P.: *Magyar egészségügyi hatósági igazgatás szervezeti modelljei a XVIII. századtól napjainkig.* Kaleidoscope, 4:2012:152-162.
<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=94>
18. GRADVOHL, E.: *Sóranos.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2006, 10.
19. GRADVOHL, E.: *Sóranos.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2006, 11.
20. HORDEN, P.: *Hospitals and healing from Antiquity to the Later Middle Age (A non-natural environment: medicine without doctors and the medieval European hospital).* Aldershot, Ashgate, 2008, 140.
21. KAPRONCZAY, K.: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Semmelweis, 2007.
22. KRÁSZ, L.: *A baba történeti szerepváltozása a 18. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 35-88.
23. KRÁSZ, L.: *A baba történeti szerepváltozása a 18. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 147.
24. KRÁSZ, L.: *A baba történeti szerepváltozása a 18. században.* Budapest, Osiris, 2003, 101, 142-144, 206.
25. KULCSÁR, ZS.: *A középkori élet.* Budapest, Gondolat, 1964, 220-221.
26. LINZBAUER, X. F.: *Codex Saniterio-medicinalis Hungariae,* Buda, 1852-56, 42. I. kötet Decretales pontifici Gregorius IX.: III. könyv, 50. cím, 9. fejezet.
27. Országos Betegjogi, Elátottjogi, Gyermekjogi és Dokumentációs Központ (OBDK): „2013. évi szakmai beszámoló”, 2014.07.10.
<http://www.obdk.hu/UserFiles/obdkbeszamolo2013.pdf>
28. PLATÓN: *Törvények.* 720.
VARGA, L.: *A közegészségügy rendezése és helyzete hazánkban a múlt század utolsó negyedében.* Budapest, Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 1962, 57.

Etnofarmakológiai adatok a Szatmár-megyei Túrterebesről

Ethnopharmacological data from Túrterebes, Szatmár county

Tóth Mónika, dr. Papp Nóra PhD

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Farmakognóziai Tanszék

Email: toth_monika@freemail.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Ethnomedicinal treatments and home remedies methods are based on empirical experience in several regions of Romania nowadays, including traditional knowledge and use of medicinal plants. In our work, ethnominicinal survey was performed in Turulung in the summers of 2006-2010, where rural people know the habitat, collecting time and method, storage and traditional use of several plant taxa for different diseases. In 32 days of collection, 60 informants were interviewed for medicinal plants and preparations used in their everyday life. Data were documented by notes, then they were compared with data of official phytotherapeutical sources to evaluate the mentioned local treatments. Based on this comparison, we summarize in this work only the "from mouth to mouth" transferred ethnominicinal elements.

The majority of the inhabitants are aged between 60-80, who can pass on the elements of their traditional knowledge less and less nowadays because of the moving of young people. Among the described 73 plants, some taxa were used only externally or internally, while others in both forms for 81 diseases, e.g. as tea, tincture, foment or bath. Some plants have been documented in earlier ethnominicinal reports in other parts of the country, but several species were listed as a new record in the region, the use of which has not been supported by scientific evidence to date. The phytochemical and pharmacological testing of these taxa is of pivotal importance related to the practical use of the data in current phytotherapy.

Keywords: ethnobotany, ethnominicine, medicinal plant, Turulung, Transylvania

Kulcsszavak: népi növényismeret, népgyógyászat, gyógynövény, Túrterebes, Erdély

Abstract

Ethnomedicinal treatments and home remedies methods are based on empirical experience in several regions of Romania nowadays, including traditional knowledge and use of medicinal plants. In our work, ethnominicinal survey was performed in Turulung in the

summers of 2006-2010, where rural people know the habitat, collecting time and method, storage and traditional use of several plant taxa for different diseases. In 32 days of collection, 60 informants were interviewed for medicinal plants and preparations used in their everyday life. Data were documented by notes, then they were compared with data of official phytotherapeutical sources to evaluate the mentioned local treatments. Based on this comparison, we summarize in this work only the "from mouth to mouth" transferred ethnomedicinal elements.

The majority of the inhabitants are aged between 60-80, who can pass on the elements of their traditional knowledge less and less nowadays because of the moving of young people. Among the described 73 plants, some taxa were used only externally or internally, while others in both forms for 81 diseases, e.g. as tea, tincture, foment or bath. Some plants have been documented in earlier ethnomedicinal reports in other parts of the country, but several species were listed as a new record in the region, the use of which has not been supported by scientific evidence to date. The phytochemical and pharmacological testing of these taxa is of pivotal importance related to the practical use of the data in current phytotherapy.

Bevezetés

Növényfajok használata a gyógyászatban több ezer évre nyúlik vissza Európában és világszerte egyaránt. Az ókorban és középkorban a tapasztalati út és a véletlenszerűség nagy szerepet játszott a gyógynövények felfedezésében. A hatékonynak bizonyult adatokat beépítették és megőrizték a mindennapi orvosló tevékenységek során, így az ismeretek szájhagyomány és írott források útján generációról generációra öröklődtek a növények gyógyászati alkalmazásával kapcsolatban.

Különböző növény- és állatfajokból, valamint mikroorganizmusokból évezredek óta állítanak elő gyógyszereket, ám napjainkban a legtöbb természetes hatóanyagot, amelyet később gyógyászati célokra használnak, növényekből nyerik. Napjainkban tradicionális gyógyászati adatokon alapuló, forgalomban lévő növényi készítmények ismertek az európai, ázsiai, afrikai, dél- és észak-amerikai országokban és hasonlóképpen Ausztráliában is.

Richard Evans Schultes (1988) a második világháború után számos kutató kételkedő álláspontjáról számolt be a népi orvoslással és a növényi kivonatokból készült gyógyszerekkel szemben, amely napjainkban is helyenként hangot kap. Mindezek ellenére az utóbbi években fokozódott az érdeklődés a népi orvoslás, az etnobotanika és etnofarmakológiai tudományterület iránt. A tudományág interdiszciplináris jellege a népgyógyászati adatok gyűjtését, pontos megfigyelését, dokumentálását, a feljegyzett növényfajok helyi alkalmazásának hivatalos forrásokkal való összevetését, valamint a kiválasztott taxonok biológiai aktivitásának növénykémiai analízisét is magába foglalja. A gyűjtött helyi gyógymódok és etnobotanikai adatok segítséget nyújtanak tehát azon gyógynövénytaxonok kijelölésében, amelyekről napjainkban tudományos bizonyítékok még nem, vagy hiányosan állnak rendelkezésre.

Etnofarmakológiai szempontból három sajátosság szükséges, hogy a legmegfelelőbb növényfajt válasszuk ki vizsgálatainkhoz: a kutatópont változatos flórája, a lakosság több évtizedes múltja az adott földrajzi területen, valamint hogy a terület olyan helyi adatokkal rendelkezzen a gyógynövények használatáról, amelyeket már generációk óta őriz. A további vizsgálatokra kijelölendő taxonok analízisének tervezésekor előnyt jelent, ha az adott

növényfajt minél több őshonos kultúra alkalmazza egymástól eltérő földrajzi tájegységen, és esetlegesen ugyanazon vagy hasonló indikációs céllal.

Napjainkban a népi orvoslás hagyományos elemeinek fennmaradása és a gyógynövények helyi felhasználásának ismerete egyre inkább eltűnőben van. A kutatóknak nagy erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy mindazt az értékes információt, ami még gyűjtésre, feljegyzésre és megőrzésre vár, a világ számára elérhetővé és maradandóvá tegyék. Románia számos területén végeztek és végeznek kutatásokat napjainkban is, amelyek közül néhányat említünk. Moldova növényismeretét Halászné Zelnik Katalin az 1980-as években ismertette egy tanulmányban (Halászné 1981), majd Halász Péter kötetében (Halász 2010). Románia északi részén, Máramarosban Kóczyán Géza munkáját érdemes megemlítenünk, aki feltérképezte a Lapus (Oláhlápos) növényvilágát, megismertette annak táplálék-, aroma- és dísnövényeit, kiemelve mindezek közül a nadragulyát (*Atropa belladonna*) és a hozzá fűződő népi hiedelmeket (Kóczyán 1990). Születtek továbbá közlemények a régi Bukovina (Grynaeus és Szabó 2002), Sóvidék (Gub 1991), Gyimesek (Kóczyán et al. 1975, 1976; Rab 1982) és Kalotaszeg (Péntek és Szabó 1985; Vasas 1985; Szabó 2002) területéről. A Gyergyói-medence népi növényismereti kutatói között megemlítendő az erdélyi születésű Rab János, aki több mint 17 éven keresztül végzett gyűjtéseket a térségben (Rab 2000). Úz-völgye és Székelyföld területén Frenzl Kata végzett értékes felméréseket (Frenzl 2001; Frenzl és Balogh 2006; Papp et al. 2013a), míg Erdővidéken (Papp et al. 2013b), valamint a Kis- és Nagy-Homoród mentén napjainkban is folynak etnobotanikai kutatások (Papp et al. 2014a,b,c).

Ez a felismerés ösztönözte azt a kutatómunkát, amely során 2006-ban felmérés készítésébe kezdtünk a Románia észak-nyugati részén elhelyezkedő Túrterebes napjainkig fennmaradt etnobotanikai ismereteiről. Célkitűzéseink között szerepelt, hogy a településen rögzített hanganyagok, gyűjtött írásos dokumentumok és helyi receptes füzetek elemzése során az említett növényfajok adatait dokumentáljuk és összevessük hivatalos szakirodalmi forrásokkal, bővítve a taxonok napjainkban ismert gyógyászati alkalmazásait.

Módszerek

A gyűjtés 2006-2010 között Szatmár-megyében Túrterebesen (Turulung), a Szatmári-síkság (Câmpia Someșului) és az Avas-hegység (Munții Oașului) találkozási övezetében történt Románia észak-nyugati részén. A községközpont területe 54 négyzetkilométer. Szerkezetileg három településből áll: Túrterebes, Túrterebesi Szőlőhegy és Kisterebes (Túrterebestelep, Drăgușeni). A vidék növényvilágára az erdős sztyepp jellemző. A változatos flóra a domborzati formáknak, a talajviszonyoknak és a mérsékelt-kontinentális éghajlatnak köszönhető. A 2011-ben végzett hivatalos népszámlálási adatok alapján a 3587 lakosból 2614 volt magyarajkú; közülük 2422 a község központjában, míg 186 fő a Szőlőhegyen élt. A lakosság nagy része az idős- illetve középkorosztályhoz tartozik, akik főként mezőgazdasággal foglalkoznak napjainkban is. A fiatalok körében gyakori a külföldi nyári munkavállalás, az értelmiségiek pedig városra költöznek vagy külföldön települnek le. A községben három templom található; a lakosok többsége római katolikus, kisebb arányban a görög katolikus és református felekezethez tartoznak.

A 32 terepi nap alatt az adatközlők kiválasztása továbbajánlás alapján történt, felkeresve azokat az elsősorban 60-80 év közötti korosztályba tartozó lakosokat, akik a többség elmondása szerint jól ismerik, gyűjtik és napjainkban is alkalmaznak gyógynövényeket, illetve ismereteiket elődeiktől tanulták. Munkánk során 60 adatközlőtől (49 nő és 11 férfi) kaptuk a kutatás célkitűzése alapján a legtöbb értékes információt. A 40-60 év közötti

lakosok észrevehetően a hagyományos gyógymódokat olvasott adatokkal együtt vagy azokkal kiegészítve ismertették, amelyhez elsősorban Treben (1990) munkáját használták.

A szabad elbeszélgetések során ismertetésre kerültek azok a növényfajok, amelyeket mindennapi gyógyító tevékenységeik során alkalmaznak. Egyes taxonokat otthon tárolt, szárított formában is megtekinthettünk, de ezek hiányában a növény pontos morfológiai leírását és élőhelyének megnevezését kértük a pontos botanikai azonosítás céljából. A kérdésköröket a különböző szervi betegségek szerint csoportosítottuk: szív- és keringési, máj- és vesepanaszok, húgyúti fertőzések, *női bajok*, légúti megbetegedések, fekély, kelés, csípés, árpa, szemgyulladás, fejtetű, törés, zúzódás, ficam, fagyott, forrázott és égett sebek népi gyógymódokkal történő kezelése. Az alkalmazási módok és helyi receptek ismertetése során rögzítettük, hogy az adott növény mely részét használták fel, milyen az elkészítési módja és készítménytípusa (pl. tea, tinktúra, kenőcs, borogatás). A feljegyzett növényfajok tudományos és hivatalos magyar elnevezését Király és msai (2009), a román neveket Bojor (2003) munkája alapján közöljük. A szó szerinti idézeteket dőlten jelezzük.

A gyűjtött tudáselemeket végül összehasonlítottuk román nyelvű forrásmunkáadataival is abból a célból, hogy az említett alkalmazásokat korábban lejegyezték-e, vagy megjelennek-e esetleg új, további kutatást igénylő fajok is a térségben. Az összehasonlító elemzéshez Valnet (1981), Constantinescu és Hațeganu-Buruiană (1986), Bojor (2003) és Kothe (2007) műveit, valamint a Farmacia naturii (2007) című munkát használtuk. Ezen összevetés alapján jelen írásunkban az adatközlők által ismertetett alkalmazások közül kizárólag a helyi, Túrterebesen régóta használt, szájról szájra terjedő tudáselemeket összegezzük.

Eredmények

A gyűjtött adatok többsége az idősebb korosztály tapasztalatain alapszik, de egyes adatközlők különböző receptes füzetek és gyógyító tevékenységek emlékeinek töredékeiről is beszámoltak, amelyek bár nem személyes tapasztalatra utalnak, mégis megtörtént események, gyermekkori élmények foszlányaiból származó, a gyűjtés szempontjából fontos és hasznos tudáselemek. A saját gyűjtésű gyógynövények alkalmazása mellett azonban többen ma már gyógyszertárakban szerzik be a különböző teakeverékeket, tinktúrákat vagy növényi alapú kenőcsöket. Érdekes és biztató tapasztalat, hogy a fiatalabbak között – a migráció ellenére – sokan maguk gyűjtik és szárítják az általuk ismert gyógynövényeket, valamint alkalmaznak gyógyhatású „házi” készítményeket bizonyos betegségek kezelésére, amelyeket az idős adatközlőktől sajátítottak el.

A következőkben a túrterebesi helyi orvoslásban említett és azonosított 73 növényfajt tudományos név szerinti betűrendben közöljük. Az adatközlők népi magyar, vagy román néven nevezték meg az egyes fajokat, így a tudományos név után zárójelben a hivatalos magyar és román név, majd dőlten – ahol említették –, a magyar népi elnevezés szerepel. Az egyes cikkelyekben a növények külső vagy belső felhasználását, valamint szervrendszerenként az említett gyógyhatást ismertetjük, esetenként helyi receptekkel.

1. *Abies alba* Mill. (jegenyefenyő, bradul alb): a friss rügyekből szirupot készítenek, amelyet köptetőként használnak. A szirup összetétele: 200g rügy + 650g cukor + 350g víz.

Achillea millefolium L. (s. str.) (közönséges cickafarkfű, coada soricelului, *cicufarok*, *cickafarok*, *egérfarok*): a növény virágzata gyulladáscsökkentő és fertőtlenítő hatású a belső szervekre. Alkalmazzák vérzéscsillapítóként menstruációs problémák, gyomorpanaszok, lassú epetermelődés, bél- és húgyhólyaggyulladás esetén teaként,

2. míg aranyér és petefészekgyulladás ellen ülőfürdőként ismert. Külsőleg csökkenti a reumatikus fájdalmakat, emellett visszeres és fekélyes láb, kötőhártyagyulladás, valamint gennyes sebek borogatására is alkalmazzák teáját. Fogínygyulladás esetén teája öblögetőként ismert.
3. *Acorus calamus* L. (orvosi kálmos, obligeana): a gyökér teáját görcsoldóként, puffadás és étvágytalanság ellen fogyasztják. Szorongás esetén nyugtató hatása ismert. Alkalmazzák emellett vesepanaszok és köszvény gyógyítására. Ismeretes a nyers gyökér rágása is, amely fertőtlenítő hatása révén ellenállóbbá teszi a szervezetet. Ajánlják tuberkulózisban szenvedőknek és dohányzásról való leszokás esetén is.
4. *Agrimonia eupatoria* L. (apróbojtorján, turita mare): a földfeletti virágos hajtás teája gyógyítja az irritált beleket, helyreállítva az egyensúlyt a gyomornedvtermelésben (1 liter vízhez 3 evőkanál szárított növényi részt adnak = napi adag). Jótékony hatású hasmenések ellen, továbbá májregeneráló.
5. *Ajuga reptans* L. (indás infű, vinerita=vinetica, *innnyújtó gaz*): külsőleg az egész növény forrázatát használják lábfürdőként és pakolás/borogatás formájában sebek, törés, rándulás, ficam és inszalagszakadás esetén. Dísnövényként is említették.
6. *Allium cepa* L. (hagyma, ceapa): a hártás buroklevél teája hűlés esetén fogyasztható, amely fertőtlenítő, köptető, köhögéscsillapító és nyugtató hatású, de alvászavarok esetén is alkalmazható. Külsőleg ecetben áztatva szemölcsirtásra, sült borogatóként tályogra és kelésre ismert. Homloküreg-gyulladás esetén a karikákra vágott hagymát tiszta edényben párolják, este a homlok borogatására alkalmazzák, mert tisztítja az orrmelléküregeket.
7. *Allium sativum* L. (fokhagyma, usturoiul): a nyers fokhagymát ajánlott napi szinten fogyasztani 2-3 gerezddel. Gyermekek hasmenése esetén grízzel főzve, főregűzőként nyersen fogyasztják. Fülfájásra és ideiglenes süketiségre apróra vágva vagy reszelve, kis olajjal vegyítve és vékony anyagba csavarva a fájó fülbe kell helyezni. Alkoholos kivonatát (50g fokhagyma+250 g alkohol) 10 napig érlelődni hagyják, naponta többször rázzák, szűrik, majd 7-10 napig 10-15 cseppet (maximum 30 csepp) használnak naponta kétszer remek koleszterinszint szabályzó hatása végett. Értágító hatása révén vérnyomáscsökkentő; vérkeringés-javító és véralvadásgátló (*vérhígítő*) hatása miatt infarktus- és trombózis-veszélyeztetettek fogyasztják.
8. *Anethum graveolens* L. (kerti kapor, mararul): a termés jótékony hatású a légző-, emésztő- és keringési rendszerre. Teáját emésztési zavarokban és gyomorlázban szenvedő csecsemőknél, illetve csuklás esetén alkalmazzák. Csökkenti a puffadást, méregtelenítő és vérnyomáscsökkentő hatású.
9. *Aristolochia clematidis* L. (farkasalmafa, marul lupului): régen a levél főzetét külsőleg gennyes sebek, fekélyes láb, ekcéma, furunkulus, lábgomba és kutyaharapás borogatására használták naponta kétszer. Ülőfürdőként aranyér, végbéldaganat és női bajok esetén fertőtlenítő. Állatgyógyászatban a levél főzetében sertéseket mosdatnak, emellett lovak fekélyes lábát és szarvasmarhán kinőtt vadhúst kezelnek vele.
10. *Beta vulgaris* L. var. *rubra* (piros cékla, sfecla rosie): nyersen fizikai gyengeség esetén erősítőként, vérképző hatása révén a friss céklalevet vérszegénységben szenvedőknek ajánlják.
11. *Brassica oleracea* L. (káposzta, varza creata): régen a savanyú káposzta levelével fagyott, égési és forrázott sebeket borogattak. Homlok- és arcüreggyulladás, vagy egyéb gyulladás, zúzódás, rándulás, csontrendszeri betegségek, reumatikus neuralgia

- (hátfájás, isiász), térdpanaszok, ekcéma esetén, valamint visszeres lábra a nyers levelet tisztítva és *megpotyolva* (így nedvet ereszt) borogatóként alkalmazzák.
12. *Calendula officinalis* L. (kerti körömvirág, galbenelele, *sárga kalapácsvirág, sárgavirág*): zúzott nyers levelét szemölcs, bőrkeményedés, égési és fagyási sérülés esetén alkalmazzák. A szárított virágzatból kenőcsöt készítenek: kétmaréknyi nyelves virágot egy evőkanál zsírban pirítanak, egy éjszakát állni hagyják, felmelegítés után szűrik, majd hűvös helyen tárolják. Felhasználják ekcéma, reumatikus fájdalmak, ízületi gyulladás, izomgörcs, száraz és repedezett bőr, vágás kezelésére. A szárított virágzatok főzetét ülőfürdőként aranyérre, borogatásként szemgyulladás és gennyes sebek tisztítására ajánlják; ez utóbbi esetben (mezei) zsurlóval együtt. Fürdőként visszeres lábra és gombásodás ellen is alkalmazzák. Teája serkenti a gyomornedvtermelést és a menstruációt, csillapítja a menstruációs görcsöket, cickafarkkal együtt gyomor- és bélgyulladás ellen ismert. Sárgaság esetén teájából naponta 3-4 csészt fogyasztanak.
 13. *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik. (pásztortáska, traista ciobanului): a földfeletti virágos hajtás vizelethajtó hatású, valamint vesehomok és vesekő ellen is fogyasztják naponta 3 csészével.
 14. *Carum carvi* L. (fűszerkömény, chimenul/chimion, *köménymag*): termése emésztésserkentő és szélhajtó; csecsemőknél és kisgyermekknél az ánizs termésével együtt használják gyomorlázra teaként, felnőttek esetében gyomorrontás vagy bélhurut esetén 2-3 napig. Serkenti a tejelválasztást, meghűlés esetén csillapítja a köhögést, váladékoldó hatású.
 15. *Centaurium erythraea* Raf. (kis ezerjófű, tintaúra, *cintória, cintórium*): a földfeletti hajtás keserű főzete serkenti az emésztést és az epetermelődést, szabályozza a savtúltengést, gyomor- és májműködést, csökkenti a puffadást és gyomorégést, méregtelenítő.
 16. *Cerasus avium* (L.) Moench, *C. vulgaris* Mill. (cseresznye, círesul; meggy, visinul): a terméskocsányt vizelethajtó hatású teaként fogyasztják (egy marék szár + 1 liter víz) mindkét faj esetében; a *meggy szár* emellett lázcsillapítóként is ismert.
 17. *Chelidonium majus* L. (vérehulló fecskefű, rostopasca/negelerita, *kutyatej*): hajtását teaként vese-, máj-, epe- és hasnyálmirigy-gyulladásra alkalmazzák napi egy csészével. A hajtás tejnedvét szemölcsirtásra használják naponta 3-4x, továbbá szemgyulladás és árpa esetén a vízben oldott tejnedvet kenik a szemhéj külső részére.
 18. *Cichorium intybus* L. (katángkóró, cicoarea, *katlankóró, vesegaz*): a növény földfeletti része teaként vizelet-, vesekő- és epekőhajtó, vesetisztító és méregtelenítő hatású.
 19. *Cornus mas* L. (húsos som, cornul): a levél tea főzete helyreállítja a gyomor-bélrendszer működését és frissíti hasmenés után.
 20. *Crataegus monogyna* Jacq. (egybibés galagonya, paducel): a szárított virág vagy termés teáját szív- és érrendszeri problémákra fogyasztják naponta egy csészével; szíverősítő és szívritmus-szabályzó, nyugtató hatású.
 21. *Cydonia oblonga* Mill. (közönséges birs, gutuiul): a levél teája javítja a gyomor- és bélmozgást, hasmenés ellen is fogyasztják. Égési sérülések esetén a magot használják: egy marék magot ledarálnak, fél pohár meleg vízben 2-3 napig kocsonyásodni hagyják, majd ezzel borogatják a sérült bőrfelületet.
 22. *Equisetum arvense* L. (mezei zsurló, coada calului): a növény nyári hajtásának teája napi 2-3 csészével köszvény- és reumaellenes, vízhajtó, húgyhólyaggyulladás és vesehomok ellen, fertőtlenítő hatása révén vérzéscsillapítóként, ülőfürdőként fehér folyás esetén ismert.

23. *Fragaria vesca* L. (erdei szamóca, fragi de padure): a levél vagy termés teáját meghűlésre, májbetegségek és köszvény ellen alkalmazzák.
24. *Galium aparine* L. (ragadós galaj, lipicioasa/iarba gastei, *disznószuróka*): a földfeletti hajtás forrázatát (2-4g növény + 250ml víz) naponta 3 csészével vese- és húgyhólyaggyulladásra, valamint vízhajtóként alkalmazzák.
25. *Hedera helix* L. (borostyán, iedera): levelét tinktúraként hörghurut esetén használják (70g apróra vágott levél + 100ml alkohol); ezt 10 napig áztatják, majd naponta 20-30 cseppet fogyasztanak egy pohár vízzel.
26. *Hippophaë rhamnoides* L. (homoktövis, catina/tufisul de nisip): termése és annak présleve erősítő, növeli a szervezet ellenálló-képességét, epehólyag- és hasnyálmirigygyulladás kezelésére is alkalmazható.
27. *Hordeum vulgare* L. (takarmány árpa, orzul): a magvak főzetét (30g mag +1 liter víz) anyatej-pótlóként használják. Étvágytalan gyermekeknek és időseknek fáradtság ellen teaként ismert. Külsőleg lisztjét mézzel keverve kelésre, vagy egyéb bőrgyulladásra borogatóként alkalmazzák.
28. *Humulus lupulus* L. (felfutó komló, hameiul): a termős virágzatból párnát készítenek, amelyet enyhe nyugtató hatása révén és álmatlanság esetén alkalmaznak.
29. *Hypericum perforatum* L. (közönséges orbáncfű, sunatoarea/pojarnita): a földfeletti hajtás teája naponta 2-3 csészével hatékony sárgaság, epepanaszok, gyomorfekély, bélhurut és gyomorrontás esetén. Emellett nyugtató, altató és depresszió ellenes hatása is ismert.
30. *Juglans regia* L. (királydió, nucul): a fiatal levél és a zöld terméshéj teája a bélrendszerben fertőtlenítő és gyulladáscsökkentő. Tinktúraként ekcéma, bőrproblémák, fekély és furunkulus kezelésére, mezei zsurlóval lábfürdőként gombásodás ellen alkalmazzák. A népi kozmetikai szerek egyik alapanyaga: megszünteti a korpát, étellel telivé teszi és sötétíti a barna haját, zsíros hajra és hajhullásra ugyancsak használják. Étvágytalan gyermekeknek napi 10 dióbél darálva és cukorral keverve alkalmazható árpateával együtt.
31. *Lilium candidum* L. (fehér liliom, crinul alb): a levél főzetével gennyes sebeket kezelnek fertőtlenítő és gyulladáscsökkentő hatása révén. A virág lepellevelit szeszben reumatikus fájdalomokra bedörzsölőként használják.
32. *Lycopodium clavatum* L. (kapcsos korpafű, bradisor/pedicuta): a hajtás teáját húgyhólyaggyulladásra és vízhajtóként, tinktúraként reumatikus panaszok esetén alkalmazzák. A településen több, traktorral dolgozó lakos szenved veseelégtelenség miatt krónikus magas vérnyomástól: részükre korpafűvel töltött párnát készítenek, amelyet a derékra kötve tartanak jótékonyak.
33. *Malus domestica* Borkh. (nemes alma, marul): a szárított terméshéj teája köhögéscsillapító. Egy alma elfogyasztása minden este segíti a nyugodt alvást, emellett enyhe hashajtó is. A vércukor- és koleszterinszintet is szabályozza.
34. *Malva neglecta* L. (papsajtmályva, colaceii babei/nalba salbatica): 2 kiskanálnyi virág egy csésze vízben, naponta háromszor fogyasztva, csillapítja az asztmás köhögést. A teljes virágos hajtás forrázata aranyér, 10 napos lábfürdő-kúraként lábdagadás esetén ismert.
35. *Matricaria chamomilla* L. (orvosi székfű/kamilla, musetel): a szárított virágzat teáját belsőleg emésztési panaszok, gyomor- és bélhurut, puffadás és húgyhólyaggyulladás, külsőleg árpa, gyulladt szem, kötőhártya- és fogínygyulladás, sebek és ekcéma (útifűvel együtt), valamint szájpenész esetén az egész hajtás teáját alkalmazzák. Ülőfürdőként genitális gyulladás, nőknél szódabikarbónával fehérfolyás kezelésére,

időseknél krónikus szorulás esetén beöntésként használják főzetét. Hülés és légúti gyulladás esetén inhalálva alkalmazzák.

36. *Medicago sativa* L. (takarmánylucerna/lucerna, [luc'ernă](#)): a levél teáját menstruációs zavarok esetén és tejelválasztást serkentő hatása révén használják.
37. *Melissa officinalis* L. (orvosi citromfű, roinita/iarba stupului): a levélből készült tea naponta 1-2 alkalommal evés után vagy lefekvés előtt fogyasztható gyomor- és epepanaszok, krónikus vastagbélgyulladás, étvágytalanság, nyugtalanság és szorongás ellen, valamint görcsoldóként. Egyesek szerint „*Ez a növény mindenre jó!*”
38. *Mentha x piperita* L. és *M. spicata* L. convar. *crispa* (Benth.) Mansf. (borsmenta, izma buna; fodormenta, izma creta): a levél teáját emésztési panaszok és puffadás esetén, szélhajtó, görcsoldó, izzasztó, vizelethajtó, köptető, epetermelődést fokozó, fertőtlenítő, nyugtató, hányás- és fájdalomcsillapító hatása révén használják.
39. *Morus alba* L., *M. nigra* L. (fehér és fekete eperfa, dudul alb/negru): a levelek teája csökkenti a vércukorszintet, így cukorbetegség kezelésében kiegészítőként alkalmazzák.
40. *Onopordum acanthium* L. (szamárbogáncs, scaiul magaresc/ghimpe mare, *szamárszuróka*): a földfeletti hajtás teáját szeméremgyulladás és vesekő kezelésére említették.
41. *Papaverum somniferum* L. (kerti mák, macul de gradina): a toktermés főzetét álmatlanság esetén egy egész hagyma főzetével együtt elővigyázatosan, de használják.
42. *Petasites hybridus* (L.) G. Gaertn. (vörös acsalapu, captalanul): a levelet furunkulus kezelésére használták borogatóként, emellett fájdalomcsillapító, nyugtató és értágító hatását is említették.
43. *Petroselinum crispum* (Mill.) A. W. Hill (kerti petrezselyem, patrunjel): 50g magot vagy gyökeret 1 liter vízben 15 percig főznek, majd naponta két csészével fogyasztják vesekő ellen. Vízhajtó, értágító és vérnyomáscsökkentő hatása révén is alkalmazzák levelének főzetét, de nyersen is fogyasztják.
44. *Phaseolus vulgaris* L. (veteménybab, fasolea, *fehér paszuly, kanpaszuly*): a hüvelytermést áztatják 6 óráig, amely barna színű levét ereszt; ezt kicsit felmelegítve a cukorbetegség teaként fogyasztják. Fürdővízhez is keverik levét reumatikus és csontfájdalmak csillapítására.
45. *Pimpinella anisum* L. (ánizs, anason): a magok főzetét hasnyálmirigy- és bélműködést javító, görcsoldó és szélhajtó hatása miatt fogyasztják. Bélhurut és gyomorrontás esetén köménymaggal együtt főzetként 2-3 napos kúrát tartanak. Légúti gyulladások, hörghurut esetén is alkalmazzák.
46. *Plantago lanceolata* L. (lándzsás útifű, patlagina, *útifű, útilapú*): a levél teája légúti betegségek esetén köhögéscsillapító, valamint gyomorfekélyre is ismert. Lósóskával együtt főzetével hasmenést kezelnek. Külsőleg aranyérre alkalmazzák kúpként, a levél vastagabb ereit feltekerve. Fekélyes lábra kamillával együtt, gennyes és gyulladt sebeket forrázatával gyógyítanak.
47. *Polygonum aviculare* L. (madár-porcsinkeserűfű, troscotul/ iarba gainilor, *porcsinfű*): a hajtás forrázatát vízzel és tejjel is készítik, amelyet vese- és veselégtelenség és cukorbetegség esetén alkalmaznak, valamint vizelethajtóként és húgyúti fertőtlenítőként említették.
48. *Potentilla anserina* L. (libapimpó, coada racului/iarba gastii): a hajtás teáját gyomorgyulladás, hasmenés és bélhurut kezelésére használják.
49. *Primula veris* L. (tavaszi kankalin, ciubotica cucului): a szárított virág főzete megfázásra, köhögésre, lázcsillapítóként és nyugtatóként került említésre.

50. *Raphanus sativus* L. var. *niger* (fekete retek, ridichea neagra): kisajtolt levét orvosi zsályával máj-, epe- és vesepanaszok esetén alkalmazzák. Közepét kivájva mézet vagy cukrot töltenek bele, amely köhögéscsillapítóként számarköhögés, asztma és torokgyulladás kezelésére ismert. Külsőleg reumatikus panaszok enyhítésére használják reszelve borogatóként. Így tartják: „*A retek reggel étel, délben orvosság, este méreg.*”
51. *Ribes nigrum* L., *R. rubrum* agg. (fekete és piros ribiszke, coacazul negru/rosu, *ribizli*): növelik a szervezet ellenálló-képességét; a piros ribiszke hűlésre és lázcsillapítóként ismert: a termésből készített lekvárt oldják vízzel és ezt fogyasztják. A fekete ribiszke terméséből készített szirup és bor serkenti a vörösvérsejtek termelődését, így vérszegénység és alacsony vérnyomás esetén alkalmazzák. Emellett a leveléből készült tea vizelethajtó hatású.
52. *Robinia pseudoacacia* L. (fehér akác, salcamul): a virág teáját gyomorbántalmak és gyomorsav-túltermelés esetén fogyasztják.
53. *Rosa canina* L. (gyepűrózsa, macesul, *hecsecli*, *hecserli*, *seggvakarcs*): az áltermést este hideg vízbe áztatják, másnap felmelegítik, majd *gripa* és hűlés esetén napi 3 csészével fogyasztanak 2-3 hétig. Erősíti az immunrendszert, valamint tágítja az ereket és serkenti a vérellátást.
54. *Rosmarinus officinalis* L. (rozmarin, rozmarinul): a leveles hajtást áteresztő zacskóban 1 liter vízzel főzik, míg a víz fele elpárolog. Naponta háromszor fogyasztva teája gyulladáscsökkentő és fertőtlenítő hatású.
55. *Rubus fruticosus* agg. (földi szeder, murul): levele vércukorszint-csökkentő hatású teaként, valamint – hasonlóan a friss vagy fagyasztott terméshez – megfázás esetén, illetve köptetőként is alkalmazható.
56. *Rubus idaeus* L. (málna, zmeura): a levél teája légúti megbetegedések esetén fogyasztható.
57. *Rumex* sp. (lósóska, dracila/lemn galben, *lúsóska*): a szárított levél és termés teaként serkenti a gyomorműködést; hasmenés ellen és vizelethajtóként is említették.
58. *Salvia officinalis* L. (orvosi zsály, salvia/jales): a növény levelének teáját nőgyógyászati problémákra, menstruációs zavarokra, izzadás csökkentésére, gyomor- és epeműködés serkentésére, torokfájásra és rekedtségre használják. Gyulladáscsökkentő hatása révén fogínygyulladás és fogtályog kezelésére, külsőleg forrázata borogatóként sebre, horzsolásra és kiütésekre egyaránt alkalmazható.
59. *Sambucus nigra* L. (fekete bodza, soc): a virágból hűlésre izzasztó teát készítenek, amely láz- és köhögéscsillapító, köptető hatású, valamint reuma kezelésére is alkalmazzák. Érett terméséből nyugtató és enyhe hashajtó hatású főzet készíthető.
60. *Solanum tuberosum* L. (burgonya, cartoful, *krumpli*, *pityóka*): gumója nyersen karikákra vágva tenyérre, talpra, homlokra, halántékra és nyakcsigolyára helyezve láz- és vérnyomáscsökkentő, égésre, forrázásra, valamint hegesztés okozta szemgyulladásra borogatóként ismert.
61. *Solidago virgaurea* L. (közönséges aranyvessző, splinuta): a földfeletti hajtás húgyúti fertőzések és gyulladások kezelésére, vízajtóként és vesetisztítóként ismert.
62. *Symphytum officinale* L. (fekete nadálytő, tataneasa, *nadálygyökér*): a gyökér főzetét kizárólag külsőleg alkalmazzák bőr- és ízületi gyulladás, sebek, fekélyek és reumatikus fájdalom esetén, továbbá visszeres lábra és csontkinövésre a reszelt gyökeret helyezik pakolászként. Néhány adatközlő kenőcs és tinktúra formájában használja (tinktúra: 10g gyökér + 100ml alkohol). Levelével zúzódást és ficamot borogatnak.

63. *Syringa vulgaris* L. (közönséges orgona, lilialacul, *fehér orgona*): csak a fehér virágú orgona leveléből készítenek teát, lázcsillapító és méregtelenítő hatása miatt.
64. *Taraxacum officinale* agg. (gyermekláncfű, papadia/laptuca, *kalakánc*): a földfeletti virágos hajtás teája fokozza a nyálmirigyek, máj és epe működését, a gyomornedvek termelődését, de használják vese- és reumatikus panaszok esetén is. Cukorbetegék számára a szárból készítenek salátát.
65. *Thymus vulgaris* L. (kerti kakukkfű, cimbrul de cultura=iarba cucului): a virágos hajtás teáját gyomor- és bélfertőzésre használják 1 hetes kúra formájában (naponta két csésze tea), amely fertőtlenítő és görcsoldó hatású. Inhalálva légúti problémákra, asztma, hörghurut, köhögés, hangszálgulladás, tüdőbaj és dohányzás esetén ismert. Az orrlyukba helyezve vérzéscsillapító hatású.
66. *Tilia tomentosa* Moench (kislevelű hárs, teiul, *szádogfa*): a virágzat teája hörghurut esetén köptető, számarköhögés és hűlés esetén gyulladáscsökkentő hatású. Hűlésre és himlőre meleg teáját izzasztóként és lázcsillapítóként vörösborral, torokgyík esetén mézzel fogyasztják.
67. *Tussilago farfara* L. (martilapu, podbalul): levele felső és alsó légúti gyulladások esetén köptető, száraz köhögés ellen köhögéscsillapító, valamint rekedtségre is ajánlják.
68. *Urtica dioica* L. (nagy csalán, urzica, *csolán, csonál, csilán*): a leveles hajtás méregtelenítő, reumaellenes, 3-4 hetes kúraként allergia és megfázás esetén ismert; köhögéscsillapító, vérszegénységre, étvágygerjesztő és enyhe vizelethajtó hatású. A hajtás tinktúrája vagy a gyökér főzete 5-6 hetes kezeléssel korpásodás és hajhullás ellen, főzete lábfürdőként bőrkeményedésre és tyúkszemre alkalmazható.
69. *Vaccinium myrtillus* L. (fekete áfonya, afin, *kokojza*): hajtásának teája csökkenti a vércukorszintet, hozzájárul a látás javításához, fertőtlenítő és vérzéscsillapító, alacsony vérnyomásra, valamint javítja a vérkeringést. Termése nyersen fogyasztva hasmenés ellenes és enyhe vizelethajtó hatású.
70. *Valeriana officinalis* L. (macskagyökér, odoleanul/valeriana): a gyökér teája nyugtató álmatlanság esetén, görcsoldó, hányinger- és fájdalomcsillapító, valamint csökkenti a gyomornedv termelődését. Gyökeréből főzetet vagy tinktúrát készítenek (tinktúra: 20g gyökér +100ml alkohol).
71. *Veronica officinalis* L. (orvosi veronika, ventrilica): a virág teája nyugtató, idegesség és álmatlanság, máj-, epe-, gyomor- és bélrendszeri problémák, ízületi- és csontfájdalmak, légzőszervi megbetegedések, allergia és bőrproblémák esetén ismert. Egyesek szerint *mindenre jó*. A *férfihűség* növényeként említették, a kaktuszok virágához hasonlóan.
72. *Viscum album* L. (fehér fagyöngy, vascul): levelét és vékonyabb hajtásait főzik teának, amely depresszió és orrvérzés ellenes, koszorúér-tágító és vérnyomáscsökkentő, továbbá köszvény, érelmeszesedés, keringési panaszok és cukorbetegség esetén kerül alkalmazásra (fél éves kúra naponta kétszer: reggel és este; magas vérnyomás esetén 5-6 hetes kúrát említettek). A fehér bogyókat kenőcsként alkalmazzák fagyott testrészek kezelésére.
73. *Zea mays* L. (kukorica, porumbul/cucuruz): a bibe (*kukoricaselyem, kukoricahaj*) teáját vízhajtóként, vese- és húgyúti panaszok, hólyaghurut, vesehomok, vesekő és vizelettartási problémák esetén használják. A torzsa (*csutka*) főzete vérnyomáscsökkentőként ismert.

Összefoglalás, konklúzió

A gyűjtés során Túrterebesen összesen 15 szervet és szervrendszert érintő 81 betegség került említésre, amelyek kezelésére 73 gyógynövényfajt használnak a helyiek külső vagy belső alkalmazással.

Összesen 8 növényfajt alkalmaznak külsőleg (vörös acsalapu, fehér liliom, közönséges birs, felfutó komló, farkasalma, fekete nadálytő, káposzta, indás ínfű), 44 taxont kizárólag belsőleg, míg egyes fajokat külsőleg és belsőleg is használnak (pl. fokhagyma, nagy csalán, zsálya, lándzsás útifű, székfű, cickafark, körömvirág, mezei zsurló, kerti kakukkfű).

Erdélyben korábban végzett etnobotanikai felmérések eredményeivel összehasonlítva adataink közül kiemeljük a fekete ribizskét, amelynek levelét magas vérnyomás esetén javasolja például Gub (1993), míg Túrterebesen a növény termését alacsony vérnyomás kezelésére alkalmazzák. Ugyanitt a levelet vizelethajtóként javasolják, amely hatás összefüggésben állhat a vérnyomás-csökkentő hatással. A Homoród vidékén a veteménybab hüveljét vérnyomáscsökkentő hatású teaként (Gub 1993), míg tanulmányunkban cukorbetegség esetén említették – összhangban a bizonyítékokon alapuló orvoslásban is elfogadott indikációhoz. A kapocsos korpafüvet az általunk leírt vizelethajtó hatással szemben ugyanitt gyomorsavtútelengésre alkalmazták (Gub 1993). A nemes alma és cékla népgyógyászati felhasználására más térségben nem találtunk adatot.

Összesen 17 olyan növényfajt jegyeztünk fel, amelyek nem szerepelnek az említett román szakirodalmakban mint hivatalos gyógyszer, droggént használt növényi rész vagy gyógynövény (pl. fehér liliom, lósóska, szamóca, birsalma, földi szeder, fehér orgona, fehér akác, indás ínfű, szamárbogáncs, málna, árpa, cékla, nemes alma). Ezek között például a szamárbogáncs és az indás ínfű esetében jelenleg nem áll rendelkezésre elegendő *in vitro* és *in vivo* tudományos bizonyíték a népgyógyászati alkalmazás igazolására.

A gyógyhatású növényfajok mellett kiemelendő, hogy a kutatópont népi orvoslási ismeretei között egyes, ma már bizonyítottan toxikus fajok is említésre kerültek, mint például a korábbi irodalmakban is leírt farkasalma levele (Péntek és Szabó 1985; Gub 1993; Szabó 2002), amelyet kizárólag külsőleg alkalmaznak a vizsgált településen is.

A gyűjtés során feljegyzett gyógynövények alkalmazott részei nagyrészt megegyeztek az összehasonlítás során használt szakirodalmi forrásokban szereplő, aktív hatóanyagot tartalmazó növényi részekkel és indikációs területekkel. Ennek ellenére az előzőekben kiemelt növény példák arra utalnak, hogy Erdély egyes térségeinek etnobotanikai felmérése napjainkban is szükséges, hiszen a bizonyított hatású taxonok mellett bizonyos fajok népi orvoslási adatait további vizsgálatoknak kell alávetni az igazolt alkalmazás megállapítása céljából. Bár Európában sajnos egyre fogynak a tradicionális, nem írott forrásokból átvett úgymond hagyományos és *ósi* adatok, valamint a flórakincs változatossága sem közelíti meg az egzotikus területek erre épülő gazdag etnobotanikai ismereteit, mégis a régióban kiemelt szerepet kap a gyógynövényekhez kötődő terepi kutatás, amely első lépésként irányt mutathat és megalapozhat további növénykémiai és farmakológiai kutatásokat.

Köszönet

Köszönettel tartozunk Túrterebes lakosainak, akik közreműködésükkel segítették a gyűjtőmunkát. Köszönjük Szabó Ildikó† javaslatait és szakmai útmutatását.

Irodalom

- BOJOR O.: *Ghidul plantelor medicinale aromatice de la A la Z*. București, Ed. Fiat Lux, 2003.
- CONSTANTINESCU G., HATIEGANU-BURUIANA E.: *Să ne cunoaștem plantele medicinale, proprietățile lor terapeutice și modul de folosire*. București, Ed. Medicală, 1986.
- FRENDL K., BALOGH L.: *Gyimesi és Úz-völgyi csángó települések népi növényismerete*. (2006), *Kitaibelia* 11(1): 50.
- FRENDL K.: *Népi növényismeret, népi humán- és állatgyógyászati adatok gyűjtése Székelyföldön*. 2001, Diplomadolgozat, NYME, Mosonmagyaróvár.
- GRYNAEUS T., SZABÓ L.GY.: *A bukovinai hadikfalvi székelyek növényei. Növénynevek, növényismeret és -felhasználás*. 2002, *Gyógyszerészet* 46: 251-259, 327-336, 394-399, 588-600.
- GUB J.: *Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez*. 1993, *Néprajzi Látóhatár* 1-2: 95-110.
- GUB J.: *Népi gyógyászat a Sóvidéken*. 1991, Hazanéző könyvek. Firtos Művelődési Egylet, Korond 1: 14-16.
- HALÁSZ P.: *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. Budapest, General Press, 2010.
- HALÁSZNÉ ZELNIK, K.: *Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-használatához*. 1981, *Gyógyszerészet* 25: 361-367.
- KÓCZIÁN G.: *A nadragulya (Atropa belladonna L.) babonás felhasználása Máramarosban*. 1990, *Honismeret* 4: 58-62.
- KÓCZIÁN G., PINTÉR I., SZABÓ L.GY.: *Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához*. 1975, *Gyógyszerészet* 19: 226-230.
- KÓCZIÁN G., PINTÉR I., GÁL M., SZABÓ I., SZABÓ L.: *Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből*. 1976, *Botanikai Közlemények* 63(1): 29-35.
- KOTHE H.W.: *1000 de plante medicinale*. Köln, Ed. Naumann & Göbel Verlagsgesellschaft mbh., 2007.
- PAPP N., BIRKÁS-FRENDL K., FARKAS Á., PIERONI A.: *An ethnobotanical study on home gardens in a Transylvanian Hungarian Csángó village (Romania)*. 2013a, *Genetic Resources and Crop Evolution*, 60: 1423-1432. <http://dx.doi.org/10.1007/s10722-012-9930-7>
- PAPP N., BARTHA S.G., BALOGH L.: *Jelenkori etnobotanikai értékű adatok egy erdélyi (nagybaconi) falusi herbáriumból*. 2013b, *Botanikai Közlemények*: 100(1-2): 177-199.
- PAPP N., BIRKÁS-FRENDL K., BENCSEK T., STRANCZINGER SZ., CZÉGÉNYI D.: *Survey of traditional beliefs in the Hungarian Csángó and Székely ethnomedicine in Transylvania, Romania*. 2014a, *Revista Brasileira de Farmacognosia* 24: 141-152. <http://dx.doi.org/10.1016/j.bjp.2014.03.005>
- PAPP N., CZÉGÉNYI D., HEGEDŰS A., MORSCHHAUSER T., QUAVE C.L., CIANFAGLIONE K., PIERONI A.: *The uses of Betula pendula Roth among Hungarian Csángós and Székelys in Transylvania, Romania*. 2014b, *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 83(2): 113-122. <http://dx.doi.org/10.5586/asbp.2014.011>
- PAPP N., DÉNES T., GYERGYÁK K., VARGA E.: *Kertészeti vonatkozású etnobotanikai adatok a Homoród-völgyéből (Erdély)*. 2014c, *Kertgazdaság* 46(2): 60-69.
- PÉNTEK J., SZABÓ T.A.: *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest, Kriterion, 1985.
- RAB, J.: *Újabb népgyógyászati adatok Gyimesből*. 1982, *Gyógyszerészet* 26: 325-333.
- RAB, J.: *Népi növényismeret a Gyergyói-medencében*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000.

SCHULTES, R.E.: *Where the Gods Reign: Plants and Peoples of the Colombian Amazon*. Oracle, Ariz.: Synergetic Press, 1988.

SZABÓ L.GY.: *Népi gyógynövény-ismeret Kalotaszegen és Gyimesvölgyében*. 2002, Turán (32)5(4): 39-52.

SZ. N. *Farmacia naturii*. 2007, București, Reader's Digest.

TREBEN M.: *Egészség Isten patikájából*. Budapest, HungaPrint Nyomda és Kiadó, 1990.

VALNET J.: *Tratamentul bolilor prin legume, fructe și cereale*. București, Ed. Garamond Junior, 1981.

VASAS S.: *Népi gyógyászat, kalotaszegi gyűjtés*. Bukarest, Kriterion, 1985.

A Betegápoló Irgalmas Rend magyar tartományának gyógyszertári személyzete a 20. század első évtizedeiben

Pharmacy staff in the Hungarian Province of the Merciful Brethren Order in the first decades of 20th century

Dr. Ambrus Tünde, PhD.

Department of Applied Pharmacy. Faculty of Pharmacy, University of Veterinary and Pharmaceutical Sciences Brno. Czech Republic

Department of Organization and Management in Pharmacy. Faculty of Pharmacy, Comenius University in Bratislava. Slovakia

tunde.ambrus@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

The paper deals with the healthcare activities of the Hungarian Province of the Merciful Brethren Order. The Merciful Brethren Order (Brothers Hospitallers of St. John of God) was founded by Juan Ciudad (St. John of God) in 1537 in Granada, Spain. Their first place of working in the Central European region was Valtice, where a convent was established in 1605. The Hungarian Province of the Order was founded in 1856 and included 13 convents. In each of them the Order ran a hospital and a pharmacy and provided qualified health care – some of the brothers were educated in medicine, pharmacy or surgery.

Presented data describe the personal status and professional staff of the pharmacies in the first decades of 20th century, and are based on analysis of schematismus of the Hungarian Province. Order pharmacies provided health services for own hospitals and also for the public. The pharmacy staff comprised 33-42 per cents of the order members. In addition to university educated pharmacists, in the pharmacies also worked examined pharmacy assistants and trainees.

Keywords: Merciful Brethren Order, convent, pharmacy, pharmacy staff, administrator

Kulcsszavak: Betegápoló Irgalmas Rend, rendház, gyógyszertár, gyógyszertári személyzet, gondnok

A Betegápoló Irgalmas Rend

A Betegápoló Irgalmas Rendet Juan Ciudad (Istenes Szent János) alapította 1537-ben a spanyol Granada városában. A közösséget 1572-ben V. Piusz pápa hagyta jóvá, majd 1586-ban V. Szixtusz pápa ismerte el laikus szerzetesrendként. A Szent Ágoston reguláját követő szerzetesrendet 1624 óta sorolják a koldulórendek közé, mivel ekkor kapott alamizsnagyűjtési jogot. A rend elsődleges célja a betegek ápolása volt. Rendházaik mellett Európa-szerte kórházakat és gyógyszertárakat alapítottak és működtettek, valamint háborúban sebesülteket és betegeket ápoltak. A három alapvető szerzetesi fogadalom (szegénység, tisztaság, engedelmesség) mellett a rendtagok negyedik fogadalmuk letételével a betegek állandó ápolására és gyógyítására kötelezik magukat.

A rend szimbóluma a gránátalma, kereszttel és csillaggal, jelszava (*Per corpus ad animam* – A testen át a lélekig) a rend karitatív és egészségügyi tevékenységére utal. A rend alapítóját, Istenes Szent Jánost 1690-ben avatták szentté, és a kórházak, betegek és ápolók patrónusaként tisztelik (Bogar, 1934: 15-78; Puskely, 1998: 174-180).

Napjainkban a rendnek több mint 1100 tagja van, akik öt kontinens ötvenkét országában, több mint kétszáz szerzetesi közösségben fejtik ki egészségügyi és szociális tevékenységüket (Statistics, 2013: 2-10).

Az Irgalmas Rend a történelmi Magyarországon

A Betegápoló Irgalmas Rend első közép-európai rendháza 1605-ben, az alsó-ausztriai Feldsbergben (ma Valtice, Csehország) létesült, ahová I. Lichtenstein Károly herceg hívta meg a rend tagjait.

A történelmi Magyarország területén a 17. század második felében kezdték meg működésüket Szepesváralján és Pozsonyban, majd a 18. és 19. század folyamán további magyarországi városokban (Eger, Pest, Temesvár, Pápa, Kismarton, Nagyvárad, Vác, Pécs, Szokolca, Zágráb, Buda, Szatmár). A magyarországi rendházak kezdetben a germán rendtartomány fennhatósága alá tartoztak, amely a 19. század folyamán több kisebb tartományra oszlott. A Betegápoló Irgalmas Rend önálló magyar rendtartománya 1856-ban jött létre (Baradlai, 1930: 215-226; Sasvári, 1986: 125-137).

A rendházak szerves részét képezte a kórház és gyógyszertár, amelyek működtetését a rend szakképzett tagjai biztosították. Ezek között egyaránt találunk orvosokat, sebészeket, betegápolókat, gyógyszerészeket, illetve az egyetemi tanulmányaikra készülő gyakornokokat. A renden belüli képzet szakemberek hiányát szükség esetén világi orvosok vagy gyógyszerészek alkalmazásával pótolták. Az egészségügyi személyzetten kívül minden rendházban találunk segédszemélyzetet, továbbá 1-1 felszentelt papot is, akik a rendtagok és az egyes kórházakban ápolott betegek lelki gondozását végezték (Sasvári, 1986: 125-137).

A rendi kórházakban fekvő- és járóbetegekről egyaránt gondoskodtak. A magyar tartomány legnagyobb fogalmú, valamint a legtöbb rendtagot számláló rendházai és kórházai a pozsonyi, a budai, az egeri és a zágrábi voltak. A tartomány kórházainak befogadóképességére és forgalmára vonatkozó adatokat az 1. táblázat tartalmazza (Névtár, 1904).

1. táblázat: A Betegápoló Irgalmas Rend magyar tartománya kórházainak forgalma 1903-ban

Város	Kórházi ágyak száma	Rendtagok száma	Ellátott fekvőbetegek száma	Ellátott járóbetegek száma
Szepesváralja	16	4	122	234
Pozsony	64	28	432	7.300
Eger	112	8	532	4.000
Temesvár	14	3	242	385
Pápa	47	5	215	257
Kismarton	21	4	110	280
Nagyvárad	20	6	388	1.350
Vác	12	5	142	6.000
Pécs	40	7	671	300
Szokolca	14	3	130	200

Zágráb	560	7	5.507	12.675
Budapest (Buda)	300	15	2.414	76.500
Szatmár	23	4	327	350
Összesen	1.243	99	11.232	109.831

A rend gyógyszerértárai és gyógyszerértári személyzete

A rendi gyógyszerértárok működésének alapelvei és szabályai a tárgyalt időszakban gyakorlatilag teljesen megegyeztek a világi patikák működtetésére vonatkozó szabályokkal. A gyógyszerértárok a rend életében és a kórházak működési feltételeinek biztosításában jelentős szerepet töltek be, mivel a forgalmukból származó bevételt a rendi kórházak fenntartására fordították. A rend patikái nemcsak saját kórházaikat, de a nyilvánosságot is ellátták szükséges gyógyszerekkel (Bánóné és mtsa, 1986: 425-430). Nem elhanyagolható ezáltal a „közönségkapcsolati” szerepük sem, hiszen éppen a nyilvánossági joggal rendelkező patikák révén kerültek a rendtagok napi kapcsolatba a lakosság szélesebb rétegeivel.

Az egyetemi gyógyszerészképzés bevezetését követően a rendi gyógyszerértárok egyetemi gyógyszerész-diplomával rendelkező, szakképzett gyógyszerészek irányították. A gyógyszerértárakban működő további személyek számát a rendház elhelyezkedése, a kórház és a gyógyszerértár betegforgalma, valamint a renden belüli aktuális személyi helyzet határozta meg. A nagyobb forgalmú gyógyszerértárakba a gondnok mellé gyógyszerészségédek, gyakornokok, ill. az egyetemi tanulmányaikat végző rendtagok is beosztást nyertek. Amennyiben valamely rendházat házfőnökként és kórházigazgatóként gyógyszerész rendtag irányította, a gyógyszerértár vezetését – amennyiben a személyi feltételek megengedték – egy másik gyógyszerészre bízta. A magyar tartomány gyógyszerértári személyzetének áttekintő táblázatából (lásd a 2. táblázatot) kitűnik, hogy a 20. század első évtizedeiben a gyógyszerészi végzettséggel rendelkező, valamint a gyógyszerértárakban dolgozó rendtagok a tartomány összes rendtagjának valamivel több mint az egyharmadát alkották, arányuk 33 és 42 százalék között mozgott (Névtár, 1904; Névtár, 1906; Névtár, 1909; Névtár, 1915-16).

2. táblázat: A Betegápoló Irgalmas Rend magyar tartományának gyógyszerértári személyzete a 20. század első évtizedeiben

Rendtagok	1904	1906	1909	1915
Összes rendtag (az újoncokkal együtt)	99	110	114	109
Okleveles gyógyszerész	17	18	18	19
Vizsgázott gyógyszerészségéd	4	11	7	15
Gyógyszerészgakornok	13	9	10	11
Egyetemi gyógyszerészhallgató	4	2	3	1
Gyógyszerértári személyzet összesen	38	40	38	46
Az összes rendtaghoz viszonyított számaránya	38 %	36 %	33 %	42 %

A rend által kiadott rendi névjegyzékek (schematizmusok) segítségével, az ezekben megtalálható adatok további elemzésével közelebbi képet kaphatunk a rendtagok számáról,

beosztásáról, származásáról és képzettségéről. Az 1904-es évre szóló magyar tartományi névtár (Névtár, 1904) alapul véve, az egyes rendházak gyógyszerészeinek és gyógyszerertári személyzetének megoszlását a 3. táblázat szemlélteti.

A rendben ekkor működő 17 okleveles gyógyszerész közül 16 fő a budapesti egyetemen, 1 fő a bécsi egyetemen szerezte gyógyszerész diplomáját. Az önálló magyar rendtartomány megalakulását követően a rendtagok egyetemi tanulmányai Budapestre összpontosultak, Bécs ebben a tekintetben fokozatosan elvesztette korábbi domináns szerepét.

A rendházak többségében egy-egy okleveles gyógyszerész szolgált, aki egyben a gyógyszerertár gondnoka is volt. Egy esetben (Vác) a gyógyszerertár gondnoka és a rendház főnöke, valamint a rendi kórház igazgatója egy személy volt. További négy rendház esetében (Pozsony, Pápa, Zágráb, Budapest) a kórházigazgatói tisztséget is ellátó rendházfőnök okleveles gyógyszerész volt, aki mellett a gyógyszerertár gondnoki tiszttét egy másik gyógyszerész töltötte be, ezekben a rendházakban tehát két-két okleveles gyógyszerész működött.

A nagyobb forgalmú patikákban találunk egy-egy vizsgázott segédet, valamint a rendházak többségében az egyetemi tanulmányok megkezdéséhez szükséges gyakornoki idejüket töltő egy-két rendtagot is. Egyetemi éveik alatt a gyógyszerészi tanulmányokat folytató rendtagok a budapesti rendházban éltek, mivel képzésük is itt valósult meg. Számuk 1904-ben négy fő volt, közülük egy első éves, három pedig második éves hallgató volt a budapesti egyetemen.

3. táblázat: A magyar tartomány egyes rendházainak gyógyszerészei és gyógyszerertári személyzete 1904-ben

Rendtagok → Rendházak ↓	Okleveles gyógyszerész	Vizsgázott gyógyszerész- segéd	Egyetemi gyógyszerész- hallgató	Gyógyszerész- gyakornok	Gyógyszerertári személyzet összesen
Szepesváralja	1	–	–	–	1
Pozsony	2	1	–	1	4
Eger	1	–	–	2	3
Temesvár	1	–	–	–	1
Pápa	2	–	–	1	3
Kismarton	1	1	–	–	2
Nagyvárad	1	–	–	1	2
Vác	1	–	–	2	3
Pécs	1	1	–	1	3
Szokolca	1	–	–	–	1
Zágráb	2	–	–	2	4
Budapest (Buda)	2	1	4	2	9
Szatmár	1	–	–	1	2
Összesen	17	4	4	13	38

Ismét az 1904-es rendi schematizmusból (Névtár, 1904) kiindulva, érdekes információkkal szolgál a gyógyszerertári személyzet születési, származási helyére vonatkozó adatok vizsgálata is. A 3. táblázatban részletesebben is elemzett 38 fő születési helyét tekintve, a korabeli Magyarország 16 vármegyéjének szülöttei működtek a magyar rendtartomány által fenntartott gyógyszerertárakban.

Megyék szerinti bontásban a legnagyobb számú rendtag Pest megye szülötte volt, összesen 8 fő. Továbbá szembetűnő a felső-magyarországi vármegyék szülötteinek a többihez viszonyított magas száma, Pest megye után sorrendben Trencsén és Nyitra vármegyék következnek 5-5 fővel. Magyarország korabeli határain kívül 2 rendi gyógyszerész született, egyikük Velencében (Olaszország), másikuk a morvaországi Pittin községben (ma Pitín, Csehország), a tárgyalt időszakban már mindketten előrehladott életkorban voltak.

A felső-magyarországi, neveik hangzása alapján feltehetően szlovák származású rendtagok magas aránya minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy a magyarországi szlovákok túlnyomó része, több mint kétharmada katolikus vallású volt (Ács, 1984: 236-242), s vallásához erősen ragaszkodott, aktívan gyakorolta azt. A szerzetesi pálya továbbá azért is lehetett körükben vonzó, mert a szegény körülmények közül származó fiatalok számára szinte egyedüli lehetőség volt a kitörésre, társadalmi felemelkedésre és egyetemi tanulmányok végzésére.

A születési helyek települések szerinti rangsorát Vác vezeti 7 fővel, majd Zsolna (Trencsén megye, ma Žilina, Szlovákia) következik 3 fővel és Rabcsica (Árva megye, ma Rabčice, Szlovákia) 2 fővel.

Vác az irgalmasok magyarországi működési helyeinek egyike, s a szerzetesek itteni egészségügyi munkássága valószínűleg hatással lehetett a helyi fiataloknak a rend iránti elköteleződésére. Mindemellett a város Magyarország egyik legrégebbi püspöki székhelye, fontos egyházi központja is (Magyar Katolikus Lexikon, online).

Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a váci származású rendtagokon kívül további szerzeteseket is találunk, akik a rend valamely más működési helyén születtek, így például Szokolcán (Nyitra megye, ma Skalica, Szlovákia) és Egerben (Heves megye) 1-1 fő.

Következtetés, összegzés

A Betegápoló Irgalmas Rend magyar tartományához az első világháborút megelőző időszakban 13 rendház tartozott, mindegyikük kórházat és gyógyszertárat is fenntartott. A gyógyszertárak személyzetét a rend tagjai alkották, közöttük diplomás, egyetemi végzettséggel rendelkező gyógyszerészek, akik a gyógyszertárak gondnokaiként működtek, továbbá több esetben a kórházigazgatói és rendházfőnöki teendőket is ellátták. A nagyobb forgalmú gyógyszertárakban további gyógyszerészek, vizsgázott gyógyszerészségédek és gyógyszerészgyakornokok is dolgoztak. A 20. század első évtizedeiben a gyógyszerészeti személyzet a rendtagok számának több mint egyharmadát tette ki. A rendtagok több mint egy tucat magyarországi vármegyéből származtak, ezek közül is szembetűnő Vác és néhány felső-magyarországi vármegye szülötteinek magas száma.

Irodalom és források

- A magyar Betegápoló-irgalmasrend névtára az 1904. évre.* Budapest, Stephaneum, 1904.
A magyar Betegápoló-irgalmasrend névtára az 1906. évre. Budapest, Stephaneum, 1906.
A magyar Betegápoló-irgalmasrend névtára az 1909. évre. Budapest, A rend kiadása, 1909.
Az Irgalmasrend magyar tartományának névtára az 1915–16. évre. Budapest, A rend kiadása, 1916.
ÁCS, Z.: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.
BARADLAI, J.: *A magyarországi gyógyszerészet története.* I. kötet. Budapest, Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület, 1930.
BÁNÓNÉ FLEISCHMANN, M., MOHR, T.: *Adatok a hazai kórházi gyógyszerészet történetéhez 1945-ig.* Gyógyszerészet 30 (1986): 425-430.

BOGAR, B.: *Milosrdní bratři*. Praha, Řád Milosrdných bratří, 1934.

Magyar Katolikus Lexikon: Váci püspökség, online: <http://www.lexikon.katolikus.hu/V/>

PUSKELY, M.: *Kétezer év szereztsége: szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia I-II*. Budapest, Dinasztia Kiadó, 1998.

SASVÁRI, L.: *A magyarországi Betegápoló Irgalmas Rend működése (1867–1918)*. Orvostörténeti Közlemények 32 (1986): 125–137.

Statistics 2013. Hospitaller Order of the Brothers of St. John of God. Rome, General Secretariat, 2013, online: http://www.oh-fbf.it/Resource/Inglese_15.pdf

'Ez egy furcsa rendszer'¹; avagy a 'nem'-semleges' jog, mint mítosz

'It's a strange system'²; or the 'non -gender- neutral' law as a myth

Dr. Trenka Magdolna

Dr.Trenkam@sportjus.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Among the structural and cultural special femal-barriers there is one of them, the law. The law establishes and reflects, *-as the same time-*, the balance of power between the two gender. In this study, I show the effect of the law impact on women: one of the specific small areas on the topic, in the *lex sportiva*; the IOC and the MOB chartas of light. This question has not yet been considered. This topic gives an absolute novelty. Examining the impact of, *-the masculine sportlaw rules, the sport chartas-* the representation of women in the sport decision-making positions, I find, that in the sport-norms, [*lex sportiva*] hidden and incorporating can be found gender discrimination. I also find, the examined sport-norms allow the acquisition of a relationship-based positions. In this way increased the value of social capital as a power grab / retention tool. This is so a female competitive disadvantages, wich has legal basic. In addition to the stringent law-positivist testing, I considered social and political effects of the positive sport-norms. I find the masculine law *-as an independent structure-* is the tool the structural women's inequalities of the symbolic social space. The present study would like to be an experiment to the straight talking.

Keywords: legal vacuum, '*rubber rules*', protectionism, '*man-quota*', social capital.

Kulcsszavak: joghézagok, '*gumiszabályok*', protekcionizmus, '*férfikvóta*', társadalmi tőke.

BEVEZETÉS, SZAKIRODALOM, MÓDSZEREK

Speciális, interdiszciplináris - *women/gender* - témát kutatok, melynek része a jog nőkre gyakorolt hatásának vizsgálata. A *women/gender studies* minden szakterületen kényes és érzékeny téma, így a jogban is az. Mint gyakorló jogász kijelenthetem, tévhit, hogy a jog

¹ Talbot, 2000:113.

² Talbot, 2000:113.

'nem' semleges. Jelen tanulmányban a jog 'nem' semleges³ voltának mítoszát - *egy sajátos részterületen, a lex sportívák nőkre gyakorolt hatásán keresztül* -, cáfolom; éspedig a NOB és MOB Alapszabályát 'górcső' alá véve. Ugyanis a téma kifejtésére és a címbeli állítás igazolására ez a két, zárt és jól átlátható normarendszer elemzése megfelelőnek látszik. Ezen túl ez a terület különösen is alkalmasnak tűnik a tárgyi vizsgálódásra, ugyanis a sport máig, „...*hagyományosan egyike a férfiaknak fenntartott területeknek, és ennél fogva alapvető fontosságú része a patriarchális rendszereknek*”. (Duninng, 2002:140.). A kérdést [a lex sportívákat] ebből az aspektusból eddig egyáltalán nem vizsgálták; ez adja a téma abszolút újdonságát.

Szakirodalom: Kutatásomhoz, a vizsgált normákon kívül [beleértve a nők jogegyenlőségét megalapozó alapvető egyezményeket is], szakirodalomként használtam a nemzetközi és hazai jogi és a női jogegyenlőségre vonatkozó műveket, valamint az alapvető - *a nők helyzetére e körben vonatkozó* - szociológiai munkákat.

Módszerek: Alapvető módszerként a hermeneutikát alkalmaztam, mely Wilhelm Dilthey óta már nem csak a filozófia és a teológia alapvető vizsgálati módszere, hanem valamennyi humán tudományban használható kutatási eszköz. E mellett, használtam a CDA-t [critical discourse analysis-t] is, mely nem deskriptív, hanem interpretív, azaz értelmező, tehát diszkurzív eszköz.

I. A NŐI JOGEGYENLŐSÉG ALAPVETŐ – NEMZETKÖZI - NORMÁI

Nem kétséges, hogy a demokratikusnak mondott államokban, a nők, az írott jogban - *legalább is papíron*- azonos, egyenlő jogokat élveznek, mint a férfiak. Emlékeztetőül, idézem a női jogegyenlőség fundamentumait:

- Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata [elfogadva: 1948. december 10-én] úgy szól, *hogy „minden ember szabadnak született, és egyenlő méltósággal és jogokkal rendelkezik”*.
- 1979-ben fogadta el az ENSZ Közgyűlése a Nőkkel szembeni diszkrimináció minden formájának megszüntetéséről szóló egyezményt.[CEDAW⁴], melyet sokan a nők nemzetközi „*bill of rights*”-ának tartanak.
- Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezménye [elfogadva 1950-ben, hatályba lépett 1953-ban], foglalja a politikai demokrácia jogintézményével és az emberi jogok kollektív érvényesítésének lehetőségével.
- Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezményét módosította és egységes szerkezetbe foglalta a *11. sz. Módosító Jegyzőkönyv* 1988-ban; hatályba lépett 1993-ban. Ebben szerepel a megkülönböztetés, a diszkrimináció tilalma: „...*a jogok és szabadságjogok élvezetét minden megkülönböztetés, pl. a 'nem' alapján történő, megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.*” [14.cikk].
- Az Európai Unió Alkotmánya [2004. június 17-18.] szintén nevesíti - *az Unió értékei között* - a nemi esélyegyenlőség elvét, elvárását.[1. és 2. cikkely]. Az Alkotmány I. részének preambuluma szerint: „...*az értékek közösek a tagállamokban,.... a megkülönböztetés tilalma,.... az igazságosság, a szolidaritás,.... ...a nők és férfiak közötti egyenlőség társadalmában*”.(Török, 2013:96-97.).
- Az uniós jogban, a nemek közötti egyenlőség leglényegesebb alapelveit a

³A jog 'nem-semleges'-sége; egy megtévesztő mítosz, melynek nyomán sokan úgy vélik, a jó törvények automatikusan jók a nőknek, a férfiaknak egyaránt.(Palasik 2010.). Ez sajnos nem így van.

⁴The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. Belső jogba beiktatva, az 1982. évi 10. Törvényerejű Rendelettel.

másodlagos⁵ jogforrások tartalmazzák. Ezek közül néhányat - *terjedelmi okokból* -, a lábjegyzetben mutatok be⁶.

Kérdés, hogy a fent röviden bemutatott jogi alapok, alapelvek érvényesülnek-e, a mindennapokban, különösen is egy speciális alrendszerben, a sportban, a sportjogban. Ezek a jogi fundamentumok ugyanis csak a lehetőségét teremtik meg a lex speciális-okban, így a lex sportívákban is a szabadságjogok konkrét formában történő kibontására, így azok, megvalósulására. Emlékeztetek az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának 1988. novemberi „Nyilatkozat”-ára: „...noha a nők és férfiak egyenjogúsága az emberi személyiség jogainak egyik alapelve, melyet, mint alapvető jogot, az Európa Tanács tagállamai alkotmányukban és nemzeti törvényeikben garantálnak, ... **a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek mind jogilag, mind ténylegesen továbbra is fennállnak**”. (Kardosné, 2000:250.).

A kutatásom nyomán, az látszik, hogy a csaknem korlátlan sportjogi-szabályozási autonómia nem kedvez az általános és a nemzetközi jogi alapelvek konkretizálásában. Ezért nem, vagy csak nehezen érvényesíthetők ezek a lex sportívában, mint lex speciálisban. Ezen túl, az ismert jogelv *'lex specialis derogat legi generali'*⁷ alapján, a speciális jogok akár meg is akadályozhatják az alapjogok konkrétumokban való érvényesülését.

II. A LEX SPORTÍVÁK

A jogelméletben három egymástól eltérő felfogás alakult ki a sport-normák jogi jellegét tekintve:

- A magyar akadémikus *felfogás* „...nem ismeri el a sportszövetségi előírások jogi jellegét és a sportjogot kizárólag az állam által alkotott normákban látja...”. (Sárközy, Princzinger, in: Mihályi, 2014:50.).
- Másik felfogás szerint, a sport civil szférájának önszerveződéséből és önszabályozásából [az egykori lex mercatoria mintájára] jött létre a lex sportiva, mint egyfajta nemzetek feletti joganyag. (Mihályi 2014.). A lex sportiva a sportra [szervezetre és tevékenységre] vonatkozó szabályok összessége, melyek: „...a sport szervezeti autonómiájából fakadnak és megalapozzák a Lex Sportiva-t, mint speciális szabályt, amely felülemelkedik az általános szabályokon... ...hasonló módon keletkezett, mint a nemzetközi jogszabályok nagy része. Jogszabályokat alkottak, amelyek lassan jogszabályrendszeré alakultak”. (Panagiotopoulos, 1996: 5-7.).
- Végül van egy harmadik, egy köztes álláspont (Siekmann, Foster, Nemes), mely kétségbe vonja a sportnormák jogi jellegét, „...de lényegét tekintve osztják Klaus Vieweg azon véleményét, hogy elképzelhető lenne végül a fairness-t magánjogi és nemzetek feletti

⁵A Római Szerződés 249. cikke értelmében az Európai Közösség, és annak szervei által alkotott aktusokat [ügymint: rendeletek, irányelvek, döntések, ajánlások, állásfoglalások] tekintjük másodlagos jogforrásnak.

⁶• a 2002/73/EK, - a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmóddal foglalkozó - irányelv, melyet 'nemi irányelvként' is szoktak jelölni. Ez az irányelv a diszkrimináció fogalmát az egyenlő bánásmód kifejezéssel kapcsolta egybe. •A Parlamenti Közgyűlés 1986-ban, a 855. sz. *Határozatban* kimondta a két nem egyenlő méltóságát [the equal dignity of both sexes] és esélyegyenlőségét [the equality of opportunity between men and women]. •A 855. sz. *Közgyűlési Határozat 'szerepváltoztatást'* sürget: „A nők és férfiak egyenlő esélyeit nem csak a politikai, hanem a családi és kulturális életben is megvalósítandónak ítélték, rámutatva, hogy az egyenlőséget,.....csak a nők és férfiak szerepének megváltoztatásával lehet megvalósítani”. (Kardosné, 2000:48.). •Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága, 1988. novemberében 'Nyilatkozatot' fogadott el a nők és férfiak egyenjogúságáról, amely leszögezte. „...hogy a nemek közötti egyenjogúság az emberi jogok elválaszthatatlan alkotóeleme, és minden, ezt az elvet sértő diszkrimináció az alapvető szabadságjogok megsértésének minősül”, továbbá, „hogy a nemek közötti egyenjogúság biztosítása a demokrácia lényeges feltétele és a társadalmi igazságosság megvalósításának záloga”. (Kardosné, 2000:250.).

⁷A speciális jog lerontja az általánost, azaz megelőzi azt.

jogszabálynak minősíteni [ún. lex sportiva], mindenesetre... ..még idő előtti lenne a lex sportiva kötelező érvényességéből való kiindulás.”(Mihályi, 2014:50.).

Magam e polémiát nem kívánom eldönteni, pusztán arra a kijelentésre szorítok, hogy a sportszervezetek alkotta normák - így az alapszabályok sem -, nem minősülnek jogszabálynak; legalábbis a hatályos belső⁸ jog szerint. Nem mennék bele a 'ius - non ius' disputába sem, tekintettel arra, hogy témánk szempontjából ez a kérdés irreleváns. A vizsgált, kiemelt sportszervezeti alapszabályokban foglaltakat normának tekintem, mert jellegüknél fogva életviszonyokat szabályoznak, azaz norma jellegűek, állami elismeréssel bírnak és érvényesülnek. Alapkérdés viszont e normák minősége és terjedelme, mert „*ezek a jogszabályszerű normák.....egy adott sportág résztvevői számára sokszor erősebb törvények az állami jognál!*” (Kummer 1973, in: Mihályi, 2012:55.).

A NOB - teljes körű autonómiát vindikálva magának -, megalkotta a Nemzetközi Olimpiai Charta-t, mint ennek a nemzetközi szervezetnek az alaptörvényét. „*Ennek a jognak szubjektív tulajdonságai vannak, amit a tagállamok vagy a sportszervezetek - legyen az közérdek vagy privát érdek - előzetes hozzájárulása nélkül állapították meg... ..a NOB úgy működik, mint egy nemzetközi szervezet, a cselekedeteinek jogosságát, kompetenciáját és a céljait soha nem kérdőjelezték meg.*” (Panagiotopoulos, 1996:7.). A NOB szabályozása nyomán, a sport autonómia jegyében a sportszervezetek, a sportszövetségek vindikálják maguknak ugyanezt a szabályozási szabadságot. Ebből egyenesen következik, hogy addig, míg egy-egy ilyen státútuum hatályban van, a sport-normáknak alávett aktorok igen ritkán kérdőjelezik meg ezek jogosságát/igazságosságát; sokkal inkább alkalmazkodnak hozzá. A szabályozás változása tehát, gyakorlatilag csaknem mindig felülről, az adott sportszervezet elitjétől [elnökség, közgyűlés] indul ki; az aktuális érdekcsoportok hatalmi átrendeződése nyomán. Ez pedig azzal jár, hogy a lényegi változások csak hosszabb távon képzelhetők el; a szabályalkotásra jogosultak körének - még a régi szabályozók alapján történő -, lassú kicserélődése után. A sportjog önmagától - kvázi, mint egy óceánjáró - lassan mozdul, lassan mozdítható. Kivéve az esetleges direkt politikai hatásokat.

Mint minden jogot, így a lex sportívát is speciális gazdasági-politikai érdekek alakítják, befolyásolják. Cui prodest?⁹ A jogalkotás mindig politikai-hatalmi kérdés is. Ezért témánk kapcsán alapvető, van-e és kellő számmal nő a sportjog alkotói között, illetve legalább bevonják-e a nőket a normaalkotás folyamatába, azaz megjelenhet-e egyáltalán a női látásmód, női érdek e területeken. Továbbá kérdés az is, hogy a lex sportiva alkotóinak van-e mainstreaming stratégiájuk, azaz a döntések nemekre gyakorolt hatását a döntéshozatal [norma alkotás] minden szintjén mérlegelik-e?

A szigorú, jogpozitivisták vizsgálat mellett, a tételes sport-norma társadalom-politikai hatásait is figyelembe vettem, és pedig a női szemszögből [‘women’s point of view’]; ugyanis a jog - kialakulásánál fogva - mélyen maszkulin (Monori 2011.) és rejtett módon tartalmazza az androcentrikus és patriarchális struktúrákat, működési mechanizmusokat.

II.1. A NŐKRE - AZ ESÉLYEGYENLŐSÉGRE - VONATKOZÓ SZAKASZOK A VIZSGÁLT LEX SPORTÍVÁKBAN

A lex sportívák közül részletesen a NOB és MOB Alapszabályát vizsgáltam.

- Az Olimpiai Charta [hatályos 2011. július 08. -tól].

⁸Az ALAPTÖRVÉNY [2011. CCII. Tv.], T) cikk (1) bek. szerint: „Általánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvény és az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg.”

⁹Kinek használ [kinek az érdeke] -[latin] - Seneca.

Alapelvek: Az Olimpiai Charta az olimpizmus alapelvei közt külön is nevesíti a diszkrimináció tilalmát.

- 4. pont szerint: „*A sport gyakorlása alapvető emberi jog. Minden természetes személyt megillet a sportolás joga, a diszkrimináció bármely megnyilvánulási formája nélkül az olimpiai szellemben, amely kölcsönös megértést követel meg a barátság, szolidaritás és a tisztességes játék szellemében*”.

- 5. pont szerint: „*A diszkrimináció bármely megnyilvánulási formája, amely valamely országra vagy valamely személyre irányul faji, vallási, politikai, nemiség, vagy bármely forma alapján, az Olimpiai Mozgalommal összeférhetetlen.*”

- NOB - a női sportvezetői participáció növelésre vonatkozó - ajánlásai.

A NOB égisze alatt az elmúlt húsz évben több világkonferenciát tartottak, a „*Nők és sport*” címmel [IOC World Conference on Women and Sport]. Az első 1996 –ban, Lausanne-ban, az eddigi legutolsót Los Angelesben, 2012-ben. A Lausanne-i konferencia Záródokumentumában szerepel [a 2. pontban] az azóta közismertté vált ajánlás, a Nemzeti Olimpia Bizottságokkal szembeni azon elvárás, hogy 10 %-ban nők részvételével állítsanak fel bizottságokat, vagy munkacsoportokat. 2000-ben, Párizsban a '*Nők és sport*' II. Világkonferencián, a Záródokumentumban már a *NOB elnökét hívták fel* [!], hogy bírja rá a Nemzetközi Sportszövetségeket, Nemzeti Olimpia Bizottságokat a korábban Lausanne-ban elfogadott, a döntéshozó szervezetekben - különösképpen a jogi és végrehajtó szervezetekben - a min. 10%-os női participáció megvalósítására, 2000. december 31-ig. Mindezek után a NOB célként tűzte ki a nők 10-20 % -s számarányának elérését a vezető testületekben, az alábbiak szerint: a Nemzeti Olimpia Bizottságoktól elvárja a NOB, hogy célul tűzzék maguk elé, hogy döntéshozó testületeikben 2000. december 31-ig legyen meg a 10%-os női részvétel; 2005. december 31-ig a vezető testületekben már 20 % -os női részvétel volt az elvárás [ez máig nem valósult meg!].

- Hazai sporttörvény[ek]

A 2000. évi CXLV. tv. [Sporttörvény] 92. § (10.) bek.-e szerint: A sport területén működő köztestületek és közalapítvány döntéshozó, vezető testületeiben a nők aránya

- 2001. nov. 15-ig minimum 15 % -nak,
- 2006. nov. 15-ig minimum 35 % -nak [!] kell lennie.

Ehhez képest 2014-ben, majdnem 10 évvel később, a MOB Közgyűlésében 7,9 % a nők aránya, a MOB Elnökségében 11 % a nők aránya!

A 2000. évi CXLV tv-t követő, 2004. évi I. tv. és a legújabb, 2011. évi CLXXII. tv. Sporttörvény [és annak alkotói] „*elfelejtette(k)*” a kvóta szabályt megismételni.

[Itt jegyzem meg, hogy a női kvóta kérdése, mióta csak először felmerült, állandó vita tárgya¹⁰. Magam - *hosszas ellenzés után*, kvóta párti vagyok; ugyanis *be kellett lássam*, kvóta nélkül a jelenlegi társadalmi struktúrák mellett a nők egyszerűen nem tudnak arányuknak megfelelő számban helyet kapni a döntéshozói pozíciókban; és pedig egyik társadalmi alrendszerben sem. Kutatások alapján úgy tűnik, „*kvóta nélkül max. 15-20%-os női részvételi arányt lehet elérni, még a legnyitottabb társadalmakban*” is. (Szelényi, 2012:15.). Felhívom a figyelmet továbbá arra is, hogy aki kvótával jut vezető tisztséghez, attól ő még – *önmagában* - nem lesz alkalmatlan. Mint ahogy, aki kvóta nélkül jut magas posztra, attól az még egyáltalán nem biztos, hogy alkalmas: „*...a kvóta nem az érdemesek érdemtelenekkel való felváltásáról,*

¹⁰Míg a női kvótát általában ellenzik - *gyakran maguk a nők is* -, addig a patriarchális társadalmi struktúrák '*férfikvótát*' működtetnek. Lásd bővebben, a IV. fejezetet. A női ellenkezések többsége mögött - *vélhetőleg* - a mainstreaming diskurzusban jelenlevő, a női kvótát elutasító álláspont áll; mely ily módon egy fajta elvárt és befolyásoló attitűd az aktorok számára.

hanem éppen az érdeemesek közötti esélyegyenlőség megteremtéséről szól”.(Ilonszki 2008, in: Ilonszki, 2014:56.). Továbbá: tekintettel arra, hogy „...*a hiedelmekkel ellentétben nem az egyének nyílt versenyéből kerülnek ki a magasabb pozíciókat elnyerők*” (Bodnár, 2012, 111.), ezért a kvóta - *mint az esélyek kiegyenlítése - szükséges.*]

- A MOB Alapszabálya

A MOB új Alapszabályt alkotott, - *a hatályos Sporttörvény* [2011. évi CLXXII. törvény, hatályos: 2012. január 1-től] nyomán -, ¹¹ ebben az alapelvek között került megfogalmazásra, megismétlésre a diszkrimináció tilalma.

Alapelvek:

4/. pont: „*A sport gyakorlása alapvető emberi jog. Minden természetes személyt megillet a sportolás joga, a diszkrimináció bármely megnyilvánulási formája nélkül, az olimpizmus szellemiségével összhangban.*

7/. pont „*A diszkrimináció bármely megnyilvánulása, amely valamely országra vagy valamely személyre irányul, faji, vallási, politikai, nemiség, vagy bármely forma alapján, az Olimpiai Mozgalommal és a magyar sporttal összeférhetetlen*”.

Alapszabály III. fejezet 28. § Tagsági jogok gyakorlása és a nemek közötti egyenlőség: (2)

bek.: „*A MOB törekszik arra, hogy a NOB irányelveivel összhangban mindkét nem képviselői azonos eséllyel kapjanak képviseletet tagjai sorában*”.

Látható, hogy mind a két elit sportszervezet Alapszabálya csak általánosságban, alapvető szinten foglalkozik a női esélyegyenlőség kérdésével. Azzal is - *a nyelvi megfogalmazásokból kitűnően* - főként csak a sportolók közti egalitációt megcélozva. A MOB Alapszabály 7. pontja pedig - *nyilván a politikai korrektség jegyében, és a NOB alapszabályát követendő* - már nem is 'nem' -ről, hanem nemiségről beszél. Nem esik szó egyik Alapszabályban sem -*külön és konkrétumokban legalábbis nem* - az edzőnők és a sportvezetőnők esélyeinek egyenlőségéről.

III. A MASZKULIN TERMÉSZETŰ JOG A NOB ÉS A MOB ALAPSZABÁLYAIBAN, ÉS ENNEK A NŐKRE GYAKOROLT HATÁSA

III.1. Alapmegfontolások

A jogelméletben, a joggal szemben tartalmi és formai követelményeket szokás megkülönböztetni. A formai hibák közé a hatállyal összefüggő elemek és a szerkesztési hibák tartoznak; ezek a vizsgált alapszabályok kapcsán talán kevésbé fontosak. A tartalmi hibák annál inkább. A jog[szabályok] tartalmi követelményei: „*világosan, közérthetően, a címzettek számára egyértelműen értelmezhető tartalommal fogalmazza meg az egyes magatartásszabályokat..., ...a jogszabályoknak a címzettek számára kiszámítható jogkövetkezményeket kell tartalmazniuk*”(Gyergyák 2004, in: Mihályi, 2014:50.). Mint azt az előzőekben már tisztáztuk, a sportszervezetek alapszabályai nem jogszabályok, de ezek a normák is meg kell feleljenek a jogszabályalkotás elméleti, tartalmi követelményeinek. Különösen az egyértelműség és a kiszámíthatóság követelményének. Fentiekre is tekintettel -

¹¹Tudomásom szerint a MOB az egyetlen olimpiai bizottság, amely szinte az egész sportot lefedően integrálta magába a különböző „szakmai tagozatként” nevesített területeket. Témánk szempontjából ez azért bír relevanciával, mert eme 'mega' testület irányításában rejlő autokratizmus, belterjesség veszélye, a nők vezetői esélyeit tekintve lényeges lehet.

a nők [sportvezetői] esélyeinek szempontjából -, az alábbi jogelméleti problémákat látom a lex sportívakkal kapcsolatban:

- egy részük nem valódi jog, csak pusztán ajánlás, ezek semmilyen módon nem kényszeríthetők ki;

- legtöbb közülük alapelv és nem konkrét norma, ily módon kevésbé vihető át a mindennapokra és szintén nem kikényszeríthető,

- amennyiben valódi [jogi] norma ugyan, mégsem tartalmazza a normaszegés szankcióját, sem semmi egyéb biztosítékát, garanciáját az esélyegyenlőség érvényesülésének; így önkéntes követés híján, az ezekben a normákban¹² foglaltak, nem érvényesíthetők. Minden jog [ideértve az ajánlásokat is] annyit ér, amennyit abból be lehet tartatni;

- a megfogalmazások gyakran nem pontosak, nem egészen szabatosak; magukon viselik az ún. 'nyelvi határozatlanság' (Solt 1987.) szimptomáit. A gyakorló jogászok többsége küzd a jogi műnyelv eredendő határozatlanságával. A sportjog, mint egy fiatal jogág¹³ különösen is magában hordozza a predikátumok¹⁴ határozatlanságának hibáját. A jogelméletben a predikátumokat akkor és csak akkor tartják határozottnak, ha extenziójuk reprezentációjának egy és csak egy halmaz felel meg (Solt 1987.). A lex sportívák nyelvi - és ennek nyomán tartalmi - határozatlanságával az a probléma, hogy a jogalkalmazás során a szubjektivizmus, a protekcionizmus és a diszkrimináció lehetőségét teremti meg.

- az Alapszabályokban van néhány 'gumiszabály'; valamint konkrétumokban, közelebbről részleteiben nem meghatározott olyan választási norma, mely egyes személyekhez [a sportszervezet elnökéhez/elnökségéhez], széles - *a szubjektivizmus lehetőségét ki nem záró* - hatáskört rendel; ezek az igen tág diszpozitivitást lehetővé tevő szakaszok, a hatáskörrel rendelkezők számára lényegében a szabad és korlátok nélkül döntés lehetőségét biztosítják. Ezzel sérül az előreláthatóság, a kiszámíthatóság, valamint az esélyegyenlőség követelménye.

- az Alapszabályokban implicit, rejtett módon fellelhető a nemi megkülönböztetés - *egészen pontosan, annak ki nem mondott, gyakorlati* - lehetősége; a maskulinitások gyakran rejtve maradnak; ilyen formán a gyakorlatban a nemi diszkrimináció alapját jelentik; ami viszont igen nehezen bizonyítható.

- a vizsgált lex sportívák nem tartalmaznak pozitív, a nőket támogató, konkrét jogintézményeket; hiányoznak ezen sport-normákból az egyenlő bánásmód¹⁵ elvének normatív - *pozitív, konkrét, és ezért kikényszeríthető* - rendelkezései. Az látszik, hogy a sportjog alkotóinak nincs – *női* - mainstreaming stratégiájuk!

- végül: a sportszervezetek széles körű autonómiája, az önkormányzatiság alapelveinek gyakran parttalan érvényesítése miatt, gyakorlatilag nem kerülnek felszínre a normaalkotás folyamatának hiányosságai, a normák hibái és a fogyatékos normák alapján történő jogalkalmazás problémái sem.

¹² Ilyen többek között a MOB Alapszabály III. fejezet 28. § (2) bek.-e; a 19.§(1) bek. b) pontja stb.

¹³ A jogelméletben még vita folyik a sportjog jogági elismertsége körül; magam jogágnak tartom, mert - *álláspontom szerint* - rendelkezik a jogágiság jogelméleti követelményeivel, úgymint: elkülönült struktúra, saját tartalom és módszer, külön felelősségi alakzatok stb.

¹⁴ A nyelvi kifejezéseket logikai szempontból szokás felosztani: individuum nevek, predikátumokra és állításokra (in: Solt, 1987:393.). A predikátum: a dolog valamilyen szempontú 'megragadása', valamely tulajdonsága szerint.

¹⁵ Az esélyegyenlőség tartalmának kitöltése napjainkban, a nemzetközi jogban az egyenlő bánásmód kategóriájával konkretizálódik. „Az egyenlő bánásmód elve azt jelenti, hogy semmilyen nemi megkülönböztetés nem áll fenn, sem közvetlenül, sem közvetetten.” (2002/73EK).

Összegezve: a vizsgált két Alapszabály - *megítélésem szerint* -, a nők esélyeinek egyenlőségét tekintve, komoly szabályozási 'hiatusoktól' szenved. Legfőbb hibájuk az, hogy **az anyagi jogban megfogalmazott általános elvek** [úgy mint, a diszkrimináció tilalma, az esélyegyenlőség biztosítása] **érvényesülése az alaki jogban**¹⁶, különösen is *a választási-kandidálási-ajánlási, és ezek végrehajtási szabályaira vonatkozó szakaszokban egyszerűen 'elvéssz', nem tud érdemben manifesztrálódni.* Továbbá, hogy az Alapszabályok - *normatív fundamentumként* - teszik lehetővé a választási processzusok során előforduló protekcionizmust. Így mindkét normarendszer eszköze a nők diszkriminációjának, különös tekintettel a nők hatalmi-társadalmi tőke deficitjére. (Bourdieu 2000.).

Az ilyen típusú szabályozásnak a következménye: a nők marginalizációja a sport-döntéshozó, [sport]vezetői pozíciókban. Széleskörűen vizsgálataim során¹⁷ azt találtam, hogy mind a nemzeti olimpiai bizottságokban, mind a nemzetközi sportági szakszövetségek vezetésben a nők jelentősen alulreprezentáltak: jellemzően még a 15%-ot sem éri el nők aránya, még 2014-ben sem. A hazai mutatók teljesen hasonlóak, mint a nemzetközi sportszervezeteknél megismertek.

III.2. A NOB tagságra / vezetői tisztségekre vonatkozó normák - nőkre gyakorolt - hatása, a NOB Charta alapján

A NOB tagságot - *amennyiben az nem alanyi jogon következik be* - ajánlás alapján lehet elnyerni. Ajánlani a NOB tagok, illetve a Chartában megnevezett szervezetek ajánlhatnak. [16.§ 2.1. pontja szerint, a 16.§ kiegészítő rendelkezéseire figyelemmel.]. Az ajánlásra jogosultak, a NOB tagok - *akik jelentős többségükben férfiak* - mellett elsősorban a nemzeti olimpiai bizottságok és a nemzetközi szakági sport-szakszövetségek. Ezeknek a sportszervezeteknek a vezetésében a férfiak szintén erősen felülreprezentáltak. Így tehát azok, akik a NOB tagságra jelölni jogosultak, döntően maguk is férfiak. Ezt állapítják meg az egyik sportkutatóban is: „...a nemzetközi sporttestületekben gyakori az a helyzet, hogy a vezető beosztásokat férfiak töltik be, akiket főként férfiak által dominált országos szervezetekből választottak ki.” (Talbot, 2000:93.). Az 'ajánlás' intézménye ab ovo előnyt jelent a férfiak számára, a férfiak homológ kapcsolati hálójával összefüggésben. (Kürtösi 2008.).

Az újráválasztás szabályai szintén problematikusak. A NOB Charta 16. §-a szerint, figyelemmel a Charta 19.§ 8. pontjára is, a NOB elnökének kezéhez van telepítve - *ha*

¹⁶NB. az Alapszabályok egyszerre fogalmazzák meg a sportra vonatkozó 'anyagi jogot' és eljárási szabályokat, azaz 'alaki jogot'. [Továbbá: a sportszervezeteknél nem válik szét, a normaalkotói és a végrehajtói hatalom.].

¹⁷Az adatokból egy rövid rezümé:

- a MOB Közgyűlésében 2014 májusában a nők aránya 7,9 %. A MOB Elnökségében a nők aránya 11%.
- 2013-ban a hazai 33 nyári olimpiai sportági szakszövetség több mint a felénél, azaz 17 -nél [51%, SIC] egyáltalán nincs nő az elnökségben! A többiben is, ahol vannak nők az elnökségben, jelentősen alulreprezentáltak; jellemezően 15 % alatt van arányuk. Egy kivétel van, az Úszószövetség, ahol a nők reprezentációja eléri a 30%-ot, ami még mindig nem sok, de a többi szövetséghez képest kétségtelenül kiemelkedő arányt jelent! A sportági szakszövetségek elnöki posztjain *egyetlenegy nő sincs!* NB. még a Szinkronúszó és a Ritmikus Gimnasztika Szövetség elnöke is férfi!
- a NOB Közgyűlésében 2012-ben a nők aránya, 18 %; az Elnökségében [itt Végrehajtó Bizottságnak hívják] 14 %.
- a világ 205 nemzeti olimpiai bizottságánál a vezetésében 2012-ben, 3,4 % -ban [7 olimpiai bizottságnál] volt nő az elnöki poszton és 10,2% -ban, [21 olimpiai bizottságnál] volt nő a főtitkári poszton.

áttételesen is, de korlátlan lehetőségként - az újraválasztásra vonatkozó hatáskör¹⁸. Ez hátrányos a női esélyegyenlőség szempontjából, mert nem a formális¹⁹, hanem az informális [újra]választási eljárást teszi lehetővé. Ezen túl is a NOB elnökének igen széles, személyéhez kötődő egyéb hatásköre is van. Bármely, a Közgyűléssel kapcsolatos eljárási szabályról és szavazásról - *amelyről az Olimpiai Charta nem rendelkezik* - a NOB elnöke határoz. Ő határozza meg az összes választással kapcsolatos eljárási szabályt, kivéve a NOB elnökválasztást, amelyet a NOB Végrehajtó Bizottsága állapít meg [18.§]. Az eljárási szabályok meghatározásának jogosítványa - *legalábbis elméletben* - megteremtheti a választás kimenetelének befolyásolási lehetőségét²⁰. Főszabályként továbbá, a NOB elnök hatáskörébe tartozik az állandó és az ad hoc bizottságok létrehozása²¹ [21.§], ő jogosult meghatározni a bizottságok és munkacsoportok működésének időtartamát, egy személyben ő jelöli ki ezek tagjait, nevezi ki vezetőit. Valójában az elnök a legfontosabb - *személyi és működési* - kérdésekben szabadon és lényegében korlátok nélkül dönt. Teljes centralizáció. A Charta, az elnök kezébe a formális hatalmán túl hihetetlen informális hatalmat ad azzal, hogy a tagok, a munkatársak erős függésben vannak tőle. Kiépül[het] körülötte a hatalmát erősítő, kiszolgáló 'serviensi' réteg, mely élteti a szervezet patriarchális működését. Ezek az igen erős 'elnöki jogosítványok' lehetővé teszik a szervezet feudális működési módját, mely nem mentes a szubjektívizmustól, hordozza a protekcionizmus lehetőségét; viszont egyáltalán nem tekinthető demokratikusnak. Emlékeztetek, professzor Panagiotopoulos már idézett megállapítására: „...a NOB...cselekedeteinek jogosságát... ...soha nem kérdőjelezték meg.” (Panagiotopoulos, 1996:7.).

Témánk szempontjából ez - *a működés, melyet a NOB Charta, továbbá az alábbiakban ismertetésre kerülő MOB Alapszabály is lehetővé tesz* -, azért bír jelentőséggel, mert minden olyan hatalmi küzdelemben [jellemzően férfiak küzdelmében], ahol a döntések centralizáltak, egy személytől függőek, ott a kapcsolatoknak, informális hálózatoknak döntő szerepe van a taggá válás kérdésében és a tisztségek allokációjában. Minden ilyen, egy személytől [és érdekcsoportjától] függő választási eljárási rend minimalizálja a nők esélyeit a pozícióharcban. Jellemzően a férfiak egymás közt, egymásnak könnyebben osztanak tisztségeket; ugyanis a férfiak kapcsolati hálójában - *mind az instrumentális, mind az expresszív hálót tekintve* - döntően férfiak vannak (Kürtösi 2008.). Ugyanakkor a nők ezekből a kapcsolati-érdekérvényesítő hálókból általában ki vannak rekesztve. Döntően a társadalmi tőkedeficitjük (Bourdieu 2000.) okán. Ezért a nők számára hátrányos minden olyan normatív szabályozás, mely a kapcsolat alapú működésre ilyen széles lehetőséget biztosít.

III.3. A NŐK ESÉLYEI A MOB ALAPSZABÁLY ALAPJÁN

MOB tagságra jelölni az Alapszabály 29.-35.§-a szerint lehet, éspedig döntően - *a szintén* - férfidominált sportszervezetek jogosultak erre. Ezek szerint a jelölés joga elsősorban

¹⁸A NOB Charta 16. § szerint: „Az újraválasztás eljárási rendjét a NOB Végrehajtó Bizottsága állapítja meg”. A Charta ennek részletszabályait nem határozza meg, hanem a kérdést tovább utalja a NOB elnökének hatáskörébe; a Charta 19.§ - *Kiegészítő Rendelkezések közt* - 8. pontja szerint.

¹⁹Egyes kutatások szerint a nők számára kedvezőbb [lenne] a formális, [*nem a formalitásokra épülő!*] normatív kiválasztási rend (Ilonszki 2014.). Akkor és csak akkor, ha a [sport]vezetői tisztségekre irányuló eljárási szabályok olyanok, lennének, amelyek kizárnák, vagy legalábbis minimalizálnák a kapcsolat alapú pozíciószerezés lehetőségét [a protekcionizmust]; ennek biztosítékai lehetnének a pozitív, az egyenlő bánásmódra vonatkozó konkrét normák.

²⁰Félreértés ne essék, ez önmagában még nem jelent korrupciót.

²¹Kivéve: ha az Olimpiai Charta ettől eltérően, másként rendelkezik vagy a NOB Végrehajtó Bizottságának erre nézve határozati formában eltérő rendelkezése van.

az olimpiai sportágak szakszövetségéi és az un. szakmai tagozatoké, valamint egyéb sportszervezeteké. A MOB, kis NOB, ahogy ezt egy sportvezető frappánsan megfogalmazta.

Úgy tűnik, a MOB-ban is „...a pozíció gyakran a régóta kialakult és féltékenyen őrzött férfi patronáló rendszeren alapszik” (Talbot, 2000:105.). A sport legfelső szervezeteinek vezetői csaknem mindig férfiak mert, „...főként férfiak által dominált országos szervezetekből kerültek kiválasztásra.” (Talbot, 2000:93.). Ez a férfidominancia a sportvezetésben, önmagában is strukturális akadály a nőknek. Amikor a kiválasztási folyamat végső jelölői, választói, döntéshozói jelentős többségében férfiak, „a hasonló a hasonlóhoz elve” (Nagy 1993.) és a homológia (Kürtösi 2008.) alapján - továbbá a társadalmi közgondolkodásban elő masszív szterotípiák hatására - előbb választanak férfit, mint nőt. Ugyanerre mutat rá az egyik Uniós állásfoglalás: „...a férfiak pedig férfiakat választanak a döntéshozatali pozíciókba, ami nem formalizált rendszer, mindazonáltal szisztematikus....” (2013/C 251 E/02 Állásfoglalás E. pont.).

A MOB saját alapszabálya szerint „törekszik” a női esélyegyenlőségre. (III. fejezet 28. § (2) bek. szerint.) Azonban ez is kizárólag a MOB tagságra és nem a MOB vezető tisztségekre vonatkozik. Ez a normaszöveg végtelenül üres, semmitmondó, határozatlan; még hivatkozási alapnak is alkalmatlan. Miben is nyilvánult meg, mit is eredményezett ez a sikertelen „törekvés” az elmúlt években?

A MOB régi [2008-2012 közötti] Elnökségében ketten voltak nők. Az új Elnökségben, 2014-ben ismét csak ketten vannak, így a nők aránya, jelenleg 11 %. Egy rövid ideig [2012 március - 2014 április] volt három nő az Elnökségben; ez az 1 fős női létszámbővülés, a MOB új [2012-s] struktúrájával, a szakmai tagozatok létrejöttével, és azok képviselőinek ipso iure elnökségi, alelnöki²² tagságával függött össze. A MOB egészét tekintve²³ a nők participációja, még ennél is kedvezőtlenebb. A MOB Közgyűlésben, 2014-ben, a 227 tagból mindössze 18 volt a nő. [7,8 %]. A MOB elnöksége által, MOB tagnak [az alapszabály 19.§(1) bek b). szerint] felkért valamennyi személy, a férfi nemhez tartozik.[!] A tizenkét MOB bizottságból kettőnek a vezetője nő; a tagok között is jelentős kisebbségben vannak a nők. Igaz, a MOB Női Bizottságának a vezetője is nő. Talán ez utóbbi nem olyan nagy vívmány.

A MOB taggá válást egyebekben ezzel, az így megfogalmazott 'törekvés' szabállyal nem is lehet befolyásolni, hisz azt a - férfidominált vezetőségű - tagszervezetek döntenek el [29.§], kit küldenek a testületbe.

Hatásában a nők számára még kedvezőtlenebb az Alapszabály 19.§(1) bek. b) pontjában megfogalmazott, teljesen szubjektív 'gumiszabály': „...a MOB elnöksége felkérése alapján...”. A tárgyi szakasz címe, „adományozható' tagság is erősen vitatható. Feudális, szubjektív eljárást sugall. Ez egy konkrét tartalom nélküli, egyben mindenféle jogorvoslatot teljesen kizáró, a protekcionizmust viszont lehetővé tevő norma. Minden ilyen tartalmatlan 'gumiszabály' a nők számára nemi hátrányt is jelent. Mint fentebb már jeleztem, *jelenleg* [2014. májusában] a MOB Közgyűlésnek kilenc olyan tagja van, akik e normahely alapján váltak MOB taggá. Valamennyien férfiak.²⁴

²² Így, közel két évig, a MOB-nak - először a történetében - női alelnöke volt,[!] Monspart Sarolta személyében, aki a szabadidő sport tagozat képviselőjeként nyerte el az alelnöki pozíciót.

²³ Forrás: a MOB hivatalos honlapja, 2014. május.

²⁴ Nincs kifogásom a kiválasztott személyekkel kapcsolatban. A kutatás szempontjából azonban jelzésértékűnek érzem azt, hogy valamennyien férfiak, és pedig negatív előjellel. Egyben felhívom a figyelmet, hogy a nők között is volnának MOB tagságra alkalmas személyek, akik akár ezen alapszabályi szakasz alapján is „felkérhetők” lennének.

A MOB elnök hatásköre [49.§] javaslatot tenni a főtitkár, a bizottsági elnökök, a csapatvezető és az attaché személyére. Ezzel - *csakúgy, mint a NOB-nál* -, az elnökhöz személyi kérdésekben igen széles, senkitől nem függő hatáskör [hatalom] lett telepítve.

A MOB tisztségeket tekintve az Alapszabály tesz egy további megszorítást [49.§]. E szerint: a MOB legfelső vezetőjének, továbbá vezetői tisztségeire csak MOB tag jelölhető. Így, ha nincs elég női MOB tag, ebből - *normatív alapon*[!] - az következik, hogy a kevesebből [tokenek-jelképek, (Kanter 1977.)] csak még kevesebb nő lehet MOB vezető.

Felhívom még a figyelmet egy további, sportjogi szabályozási anomáliára: ugyanis sem a NOB, sem a MOB alapszabálya nem ad rendelkezést arra nézve, hogy egy-egy delegált személy meddig, hány cikluson²⁵ keresztül maradhat a testület tagja. Ez is csökkenti a potenciális női NOB/MOB tagjelöltek taggá válási esélyeit. Egy nemzetközi kutatás arra a női hátrányra mutatott rá, mely ebből az élethosszig tartóan birtokolt/bitorolt sportvezetői tisztségből fakad. A Brit Nemzetközösségi Játékokon [Commonwealth Games Federation-CGF.], 1994-ben csapatvezetőként résztvevő, és akkor ott megkérdezett sportvezetőnők tapasztalatai szerint a patriarchatus *'kvázi hitbizományként'* tekint a sportvezetői tisztségekre. „...*a [sport] bizottságokban ülő emberek már olyan régóta ott vannak, hogy a szervezet inkább egy klubhoz*²⁶ *hasonlatos, mint egy szövetséghez,...* ... *de tény, hogy olyan régen ott vannak, hogy nem kívánnak elmenni.....Ez egy furcsa rendszer...*”.(Talbot, 2000:113.). Hazánkban is tapasztalat, hogy egyes sportvezetők - *jellemzően férfiak* -, hosszú évtizedekig maradtak/maradnak²⁷ a posztjukon; melyet a vonatkozó lex sportívák jelenleg lehetővé tesznek.

IV. A 'FÉRFIKVÓTA' - [működésének lehetősége a normákba 'elrejtve']

Kutatások szerint a magyar társadalom - *a rendszerváltás óta* - talán még konzervatívabb felfogású, mint volt korábban (Pongrácz 2005.); így erősen érvényesülnek a hagyományos nemi szerepekre vonatkozó elképzelések is; konkrétan a férfiak preferálása a vezetői szerepekben. Holott a nemi sztereotípiák és az arra épülő szokásjog ellentétes a CEDAW Egyezmény 5. pontjával.²⁸

A *'férfikvóta'*, mint szociológiai jelenség²⁹ léte, a téma szakirodalmában (Nagy 2013.) és

az EU-s forrásokban egyaránt megtalálható. „...*ma gyakorlatilag a kvóták informális rendszerét alkalmazzák, amelynek keretében a férfiakat részesítik előnyben a nőkkel szemben, a férfiak pedig férfiakat választanak a döntéshozatali pozíciókba, ami nem formalizált rendszer, mindazonáltal szisztematikus és igencsak mélyen gyökerezik a férfiakkal szembeni kedvező bánásmód kultúrájában....*” (2013/C 251 E/02 Állásfoglalás E. pont).

²⁵ NB. a NOB Charta sem maximálja a betölthető ciklusok számát, viszont van tagságának felső korhatára.

²⁶ A szakirodalom ezt nevezi *'klub jelenségnek'*; a férfiak, un. *'old boy's club'*-jából a nők jellemzően ki vannak zárva. Átvitt értelemben és konkrétan is. Jó néhány sportklub van Európában is, mely még ma sem enged nőket soraiba [például a Római Sakk Klub és a Nápolyi Evezős Klub is csak férfiakat fogad tagjai közé. in: Trenka: 2014.]. A *'klub jelenség'* a sportvezetésben fokozottan érvényesül.

²⁷ A 33 nyári olimpiai sportági szakszövetség közül négy esetében közel húsz éve, vagy húsz évnél is régebb óta nem volt változás az elnöki poszton.

²⁸ Ebben ugyanis előírják azt, hogy szükséges megtenni minden olyan intézkedést, melyek megszüntetik azokat a *'kialakult mintákat, előítéleteket, szokásjogot és mindenféle egyéb gyakorlatot'*(EBESZ Jelentés, 2014:22.), amelyek a férfiak felsőbbrendűségének elképzeléséből fakadnak, és melyek a nőket a hatalmi posztokról [mint pl.: a parlamenti képviselői helyekről], vagy akár egyéb döntéshozói posztokról, mint például a sportvezetés is, kiszorítják, vagy kisebbségbe kényszerítik.

²⁹ A *'férfikvóta'* érvényesülése azzal párhuzamosan történik, hogy a női kvótát a hatalmon lévők valamennyi szektorban, jellemzően mereven elutasítják.

Mások a *'numerus clausus'* kifejezést használják a kontraszelekció leírására, a szimbolikus társadalmi tér valamennyi alrendszerének - vezető funkciói - vonatkozásában: „...a társadalmi élet meghatározó területein - politika, gazdaság, kultúra, tudomány - egy kimondatlan, láthatatlan, de eredményeiben mindkét fél számra nagyon is érzékelhető *numerus clausus* érvényesül; a férfiak korlátozzák, az általuk uralt területekre bebocsátott nők arányát, és a belépést feltételhez kötik”. (Szalay 1978, in: Acsády, 2011:32.).

Nagy Beáta eredményei szerint a *'férfikvóta'* a befolyásos pozícióikat illetően létezik (Nagy 2013.). Azt pedig nem lehet tagadni, hogy a (felső szintű) sportvezetés igencsak befolyásos pozíciónak tekinthető. [A MOB tagság sokak által vágyott, nagy presztízsű pozíció, melyet általában a férfiak maguknak tartanak fenn.] A nők belépésének korlátozása [akár informálisan és látens módon is] a MOB-ba jól demonstrálja, hogy a sport ma is elsősorban a férfiak területe (Dunning 2002.), ahol az informális kapcsolatok, a hatalmi potenciál [kapcsolati tőke - Bourdieu(2000.)] az elsődleges, és nem feltétlen az alkalmasság élvez prioritást a kiválasztás során [vö. contest mobility³⁰, Kanter (1977.)]. A *'férfikvótát'*, [numerus clausust] működtető mechanizmusok mögött, végső soron, a férfiak társadalmi tőke többlete áll (Bourdieu 2000.), amely markánsan leképeződik a jogban is. Éspedig leggyakrabban rejtett, látens módon, kódolt formában, mögöttesen. A sportjogi normák módszeres vizsgálata feltárta a ki nem mondott, de mégis bennük foglalt - a nemi diszkriminációt lehetővé tevő - információkat, melyek a szabályzóknak impliciten léteznek, és melyek a gyakorlatban lehetővé teszik a nemek közötti esélyek egyenlősége követelményének figyelmen kívül hagyását. Ezeket a bennfoglalt információkat az aktorok pontosan értik; ennek megfelelően cselekednek és tartják fenn, működtetik a kapcsolatalapú pozíciószerezés férfijogú struktúráit.

DISZKUSSZIÓ

A társadalom racionalizált világában a jog, mint formalizált folyamat (Sélei 2006.), igen kevésbé tükröz, kevésbé képvisel női érdeket. A jogrendszer egésze - sem a jogalkotási, sem a jogalkalmazási folyamatot tekintve - napjainkra sem készült fel a nő és férfi régóta hangoztatott jog- és esélyegyenlőségének teljes körű megalapozására. Holott elvárható lenne a jogszabályok/normák tartalmában és a megfogalmazás nyelvezetében is hangsúlyt fektetni a feminista nézőpontra, a relacionalitás női szemszögű megfogalmazására; a konkrétumok e szerinti kodifikálására. Ma a jog nem ilyen. A jog, mint strukturált folyamat, hordozza a társadalmi struktúrák történelmileg kialakult ballasztjait. A premodern kultúráktól napjainkig a nők elkülönítése a férfiktól térben, fizikailag, státuszban, kifejezte/kifejezi egyenlőtlen helyzetüket (Trenka 2014.), és ez markánsan megjelent/megjelenik a jogban is. A jog egyfajta gyakorlati antropológia; a társadalmak valós képét adja, egyszerre tükrözi vissza azt és szabja meg a jövőre nézve. A jogalkotók évezredek óta férfiak voltak, és döntő többségében ma is azok. Így, tradicionálisan férfijogú strukturális-funkcionális mechanizmusok mentén - elsődlegesen férfi szemszögből, férfi érdekekért - keletkezik ma is a JOG [beleértve a lex sportívákat.]. Egyes kutatók a jog *'nemi természetéről'* beszélnek (Monori, 2011:26.). E szerint a jog tartalmában, nyelvezetében döntően patriarchális; a maszkulinitások gyakran rejtve maradnak. Mások a „maszkulinitás le- és elfedtségére” (Sélei, 2006:6.) mutatnak rá. Ez a rejtettség - a normákban bennfoglalt diszkrimináció - [nyelvében, az alkalmazás lehetőségét tekintve] teszi lehetővé, hogy valamennyi társadalmi alrendszer alapvetően patriarchális alapokon működjen. A jog, mint az életviszonyokat alapjaiban meghatározó struktúra, pontosan tükrözi a társadalom különböző szintjein jelenlevő folyamatokat, így a

³⁰Mobilitás verseny - [angol].

„...diszkrimináció gyakran észrevétlen marad, mivel a napi rutinba beágyazódva, szándékától függetlenül is érvényesül. Ilyenkor a diszkrimináció ténye többnyire nem tudatosul, ...” (Vajda, 2004:111.). „A feminista jogi kutatások kimutatták, hogy a jog mélyen maszkulin” (Monori, 2011:28.). A maszkulin jog - mint egy önálló struktúra - eszköze a szimbolikus társadalmi tér strukturális egyenlőtlenségeinek. Ahelyett, hogy eltörölné - *látens működésében* -, fenntartja és elősegíti az egyenlőtlenség különböző formáit az egyes társadalmi csoportok tagjai közötti - *témánk szempontjából a férfiak és nők közötti - esélyegyenlőtlenséget*; azaz a valódi jogegyenlőség gátjaként funkcionál. Minden nemzetközi deklaráció és az elvi jogegyenlőség dacára „...a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek mind jogilag, mind ténylegesen továbbra is fennállnak”³¹ (Kardosné, 2000:250.).

A 'gyanakvás hermeneutikáját' (Schüssler Fiorenza, in: Buday 2004.) alkalmazva azt találtam, hogy a vizsgált Alapszabályok mélységesen 'férfi-gondolkodást' tükröznek. A sportvezetői és egyéb tisztségekre vonatkozó kandidálási, ajánlási, választási, kinevezési, valamint ezek alaki rendjére kötelező szabályok a regnáló patriarchatus érdekeit tükrözik. A bemutatott Alapszabályok a női jog- és esélyegyenlőség erős gátjai, azáltal, ahogy a célok eléréséhez szükséges – *azonos* - eszközök hiányára [vö. anómia elmélet (Durkheim; Merton), in: Andorka 2006.] alapozott működést biztosítják. A sportvezetővé válás normatív háttérének szempontjából ez a 'szükséges eszköz' a már fentebb említett hatalmi-kapcsolati tőke, melyből sajnálatos módon a nőknek kevesebb van [Kanter(1977.), Putnam(1993); Bourdieu(2000.)]; ezért minden olyan normatív szabályozás, amely a kapcsolat alapú működésre széles lehetőséget biztosít, az a nőknek hátrányos. Ugyanakkor éppen erre - *a kapcsolat alapú működésre* - alapozva funkcionálnak ezek az Alapszabályok. A maszkulin lex sportívák permanensen legitim szociális hatalommá³² 'kredálják' a sportvezetést, mint férfijogú struktúrát. A szimbolikus társadalmi térben ugyanis minden mindennel összefügg. Látni kell azt is, hogy a sportszervezetek aktorai a sportszövetségi normarendszernek 'alávetettjei', így számukra a sport-normák "...sokszor erősebb „törvények” az állami jognál” (Mihályi, 2012:55.). Éppen ez a 'kvázi törvényerő' a legsúlyosabb probléma a lex sportívák érvényesülésében, alkalmazásában, tekintettel arra, hogy a sportszervezetek egyszerre rendelkeznek szabályalkotó és végrehajtó hatalommal (Mihályi 2014.). Ez a fajta jogérvényesülés, a lex sportíváknak való 'alávetettség', a sportszervezet - és vezetői - totális működését teszi lehetővé. Ne feledjük, a sportszervezetek,- különösen is az olimpizmus csúcscsúszervei - cselekvéseinek [szabályalkotásának, normáinak] jogosságát a NOB Charta óta nem szokás megkérdőjelezni (Panagiotopoulos, 1996.).

Az androcentrizmus, a 'bennfoglalt, látens diszkrimináció', kódolt üzenetek formájában van jelen a jogban; így az ismertett lex sportívákban is. Ez a kódolt üzenet - *a vizsgált két Alapszabályban* - igen egyszerű: *a hatalom, az férfi dolog; az ideális sportvezető: férfi*. A legjobb bizonyíték erre, az Alapszabályok nyomán előállott és évek óta köbevesett 'eredmény', azaz a fent röviden felmutatott statisztikai adatok, melyek szerint mind a NOB-ban, mind a MOB-ban a nők elenyésző kisebbségként lehetnek jelen. Aligha lehet tagadni, hogy ezt a helyzetet a két sportszerv Alapszabálya [is] teszi lehetővé!

³¹ Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának 1988. novemberi „Nyilatkozat”-a.

³² A szociálpszichológia használja a 'szociális hatalom' kategóriát, az emberi kapcsolatok, szociális interakciók átfogó jelenségeinek leírására, magyarázatára. A 'szociális hatalom' determináns elemei: az 'erőforrások', a 'függőségek' és az 'alternatívák'. (Secord-Backman, in: Lengyel, 1997.). Az 'erőforrás' az aktorok tulajdonsága, amely képessé tesz arra, hogy befolyásolja egy másik személy nyereségeit, áldozatát [költségeit]. Amennyiben a nők hatalmi deficitjét ebben a szociálpszichológiai keretben vizsgáljuk, akkor értjük meg igazán, hogy a nők mennyire 'eszköztelenek' [vö. Merton(1980.) anómia elméletével; in: Andorka 2006.] a szociális hatalom 'használatában'; melyet többek között a jog, így a 'regnáló' lex sportívák is megalapoznak.

A vizsgált lex sportívák normáinak - *a CDA, mint látásmód szerinti* - elemzések erősen szembeötlő volt az is, hogy mennyire jelen van egyfajta 'meggyőzési szándék', mellyel a fennálló rendet [a NOB, a MOB szervezetét, processzuális gyakorlatát,] státus quo-ként megkérdőjelezhetetlennek, megkérdőjelezhetetlenül jónak kívánják elfogadtatni. Az aktorok mozgásterét a normákban foglaltak - *indirekt módon is* - konceptuálisan, kognitív hatásukban befolyásolják. A kognitív hatalmat napjainkban a színlelés, a manipuláció és a meggyőzés egyéb eszközeivel úgy és azért gyakorolják, hogy irányítsák, megváltoztassák mások gondolkodásmódját (van Dijk 2000.). A 'hatalom' elsősorban a meggyőzés eszközeivel befolyásol életviszonyokat, és ennek a befolyásolásnak kiváló eszközei a különféle normatív szabályozók, amelyek eszközei a gondolkodásmód *determinatív* formálásának is. A sportszervezetek vezetői, vezető testületei - *a normaalkotáson keresztül* - birtokosai ennek a meggyőzési, befolyásolási hatalomnak [is]. A hatalmi relációknak diszkurzív megjelenése is van (van Dijk 2000.).

Mivel pedig „...*a hatalom az egyenlőtlenség alapvető formája...*” (Lenski 1966, in: Andorka, 2006:161.), így a nőknek, alárendelt helyzetükből, hatalmi deficittel igencsak nehéz befolyást gyakorolni a struktúrák megváltoztatására, így a jogalkotás folyamatára, a normák tartalmára. „...*a struktúrák azért léteznek, mert az egyének annak megfelelően cselekszenek*” (Giddens 1994, in: Andorka, 2006:84.). A társadalmi mintázatok jelenlegi felépítésének - *beleértve a normatív szabályozást is* - igen fontos strukturális következménye - *egyszerre ok és okozat is egyben* -, hogy a nők kimaradnak a [sport]jogalkotásból. Társadalmi tőke deficitjük okán egyetlen olyan testületben sincsenek - *a befolyásoláshoz szükséges mértékben* - jelen [kritikus arány~30-33%(Dahlerup 1988.)], hogy érdemben megváltoztathatnák a jelenlegi, maskulin szabályozókat. Ezért aztán a nők, továbbra sem kerülnek - *társadalmi arányuknak megfelelő* - mértékben, törvényhozói, döntéshozói, [így sportjog alkotói] pozícióba. Circulus vitiosus³³.

„*Addig nem lesz teljes egyenjogúság, ameddig a nők maguk is részt nem vesznek a törvényalkotásban*³⁴” (Anthony 1997, in: Sümegi, 2007:8.), továbbá minden más norma, így a sportszervezetek alapszabályainak alkotásában. ***Ez [lenne] a női esélyegyenlőség conditio sine qua non-ja a jogban!*** E nélkül maradnak a normákban a patriarchális struktúrák, és a látens (Merton 1980, in: Andorka, 2006:76.) és *funkcionális* diszkrimináció. Napjaikban - *megítélésem szerint* -, a női esélyegyenlőség egyedüli útja a női kvóták - *törvényi és egyéb normákban is megjelenő* - alkalmazása, megkövetelése. E nélkül - *a kutatások szerint* - a nők nem érnek el arányuknak megfelelő reprezentációt a döntéshozó pozíciókban (Szelényi 2012.). Hosszabb távon viszont a kvótarendszer alkalmazása a nemek közötti esélyegyenlőség megvalósításához vezethet (Ferris 2000.). Az EP³⁵ is rámutat arra, hogy a „...*választási kvóták használata kedvező hatással van a nők képviselőtére...*” (EP. 2013/C 251/E 01.Állásfoglalás 32. pont.). Továbbá, elengedhetetlenül fontos lenne a női esélyegyenlőség érdekében, a különféle választások során az átláthatóság – *normatív* – biztosítása, a szubjektivizmust, a protekcionizmust - *mint speciális női hátrányt* - kiküszöbölendő. Ahogy az EP ugyancsak

³³Önmagába záródó kör - [latin].

³⁴Emlékeztetek a 2014. évi, hazai parlamenti képviselőválasztásra, ahol a nők mindössze 9,1 %-os arányban kerültek a képviselőtestületbe. Ezzel a világ 147 állama közül a 123. helyre kerültünk! Ilyen alacsony női participáció a 'női érdekek' érvényesítésére abszolút alkalmatlan; és akkor még nem is beszéltünk a szociológiában 'méhkirálynő szindrómaként' definiált jelenségre, mely szerint a pozícióba került nők nemigen támogatják többi nőtársaik előretartását. Erre utaló jeleket tapasztalhattunk egyes képviselőjelölt-nők nyilatkozataiban a kampány során, ... de ez már nem tárgya jelen tanulmányunk.

³⁵Európai Parlament

iránymutatást ad e körben, midőn: "...felhívja a tagállamokat, hogy tegyék átláthatóvá a férfi és női jelöltek döntéshozói pozíciókba való kiválasztására irányuló eljárást..." (2013/C 251 E/02 Állásfoglalás 17.pont.).

A bemutatott két sportszervezeti Alapszabály külön célzat nélkül, de a szövegezésében pontosan kifejezi, hogy a *formális* [az alapjogi chartákban - sőt, magában a NOB és a MOB Alapszabályainak alapelvei között - deklarált] *jogegyenlőség nem jelent automatikusan esélyegyenlőséget!* A normákba rejtett hatalmi viszonyokat az aktorok pedig pontosan értik! A kódolás-dekódolás (Hall 1980.), a sportban [is] annyira jól működik, hogy „... a sport marad a közélet egyik legkonzervatívabb és legkevésbé rugalmas területe, amely messze elmarad más társadalmi struktúrák mögött” (Talbot, 2000:91.).

Ezt a változatlaniságot a lex sportívák [a sportszervezetek alapszabályai] - *mögöttesen a maskulin jogrend egészével* - kitűnően konzerválják. Ezért - *álláspontom szerint* -, jelenlegi formájukban a női esélyegyenlőség biztosítására alkalmatlanok!

SZAKIRODALOM – FORRÁSOK

- ACSÁDY J.(2011): *A varázstalanító emancipáció mítosza* (from: <http://www.csepe.hu/>). Utolsó látogatás: 2014. február 21.
- ANDORKA R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*, Osiris, Budapest.
- BODNÁR I.(2012): *Az edzői munka, mint női foglalkozási életpálya* (from:<http://phd.sote.hu>). Utolsó látogatás: 2013. május 12.
- BOURDIEU, P. (2000): *Férfiuralom*. Budapest, Napvilág.
- BUDAY K. (2004): *Az alma meg a fája*, (from:<http://www.Magyarpaxromana.hu/>). Utolsó látogatás: 2013. augusztus 15.
- van DIJK, T.A. (2000): *A kritikai diskurzuselemzés elvei*, in: Szabó M. - Kiss B. - Boda Zs.(szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 442-477.
- Documents the European Commission Justice, Fundamental Rights and Citizenship*, (2011): Positive Action Measures to Ensure Full Equality in Practice between Men and Women. (from:<http://www.eu.europa.eu/europaibizottsag>). Utolsó látogatás: 2014. április 18.
- DUNNING, E. (2002): *A sport, mint férfiakkal fenntartott terület* (megjegyzések) in: *Korall*, 2002, 7-8. 140-154. (Ford: Lengvári István).
- Az Európai Parlament Állásfoglalása: 'A nők részvétele a politikai döntéshozatalban'. (2011/2295(INI) -2013/C 251 E/02) (from: <http://www.eurlex.europa.eu>). Utolsó látogatás: 2014. április 18.
- FERRIS, E. (2000): *Are quotas the way forward?* Second IOC World Conference on Women and Sport, March 6-8., Paris.
- FODOR É.(2003). *A Női Emancipáció Magyarországon és Ausztriában, 1972-1992*. in: *Szociológiai Szemle*, 2003, 1. 28-54.
- Hungary Parliamentary Elections*, 6. April 2014. OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission. *Final Report*. Office for Democratic Institutions and Human Rights 11. juli, Warsaw. (from:<http://www.osce.org/>).Utolsó látogatás: 2014. július.14.
- ILONSZKI G:(2014): *Jó kormányzás és a nemek egyenlősége*, Magyarországi helyzetjelentés. in: *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*, 29-58. Budapest, Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség. (from:<http://noierdek.miria.hu/>). Utolsó látogatás: 2014. április. 11.
- KANTER, R.M. (1977): *Women and man in the corporation*. Basic Book, New York.

- KARDOSNÉ, KAPONYI E.(2000): *Az emberi jogok nemzetközi védelme*, (from:phd.lib.uni-corvinus.hu/). Utolsó látogatás: 2014. február 28.
- KOVÁCS G.(2009): *A nőkérdés az egyház társadalmi tanításában*, (from:http://www.vigilia.hu/). Utolsó látogatás: 2014. február 28.
- KÜRTÖSI Zs.(2008): *Nők és férfiak társadalmi kapcsolati hálózatának eltérései a munkaszervezetekben*, (from: http://www.phd.lib.uni-corvinus.hu). Utolsó látogatás: 2013. dec.16.
- LENGYEL Zs.(1997): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris. (from:http://www.tankönyvtár.hu/). Utolsó látogatás: 2014. július. 3.
- NAGY B.(2013): *Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon*, in: *TNTeF* 2013, 3; 52-63. (from: http://www.tntefjournal.hu/). Utolsó látogatás: 2014. március 7.
- MIHÁLYI Zs. A. (2012): *Jogalkotás a sportban, az állami és civil szféra szabályozási határvidékei*, in: *Kodifikátor*, 2012,2. 55-81. (from: <http://kodifikator.hu/>). Utolsó látogatás: 2014.aug.24.
- MIHÁLYI Zs. A.(2014): *Magyarország megyei jogú városai sportrendeleteinek összehasonlítása*, in: *Kodifikátor*, 46-73. (from: http://kodifikator.hu/).Utolsó látogatás: 2014. augusztus 24.
- MONORI G.(2011): *Esélyegyenlőség és feminista jog - a női jogok pragmatikus érvényesülése*, (from: http://www.doktori-iskola.ajk.pte.hu) . Utolsó látogatás: 2013. december 12.
- PANAGIOTOPOULOS, D.P.(1996): *Lex Sportiva: Theory (part two)*. 5-7. (from: <http://www.sportmenedzsment.hu>). Utolsó látogatás: 2013. május 10.
- PONGRÁCZ T. (2005): *Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai*, in: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György,(szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 3–86. (from:http://www.tarki.hu/). Utolsó látogatás: 2013. október 21.
- SÉLLEI N.(2006): *Miért félünk a farkastól?* in: *Disputa*, 2006, 6. 4-11. (from:http://www.deol.hu/disputa/). Utolsó látogatás: 2013. december 14.
- SOLT K.(1987): *A nyelv határozatlansága és a jogalkalmazás*, in: *Jogtudományi Közöny*, 1987,7. 393-395.
- SÜMEGI B.(2007): *Nők a vezetésben, nehézségek és lehetőségek*, (from:http://www.elib.kkf.hu).Utolsó látogatás: 2013. május 22.
- SZELÉNYI Zs.(2012): *Üvegplafon tabuk nélkül*, (from: <http://jol-let.com/magyar/wp-content/uploads/Szelenyi>). Utolsó látogatás: 2014. január.16.
- TALBOT, M.(2000): *Döntéshozatal a sportban*, in: Perényi E.- Berta G.K. (szerk): *Nemzetközi tapasztalatok a nők sportjának világából*, 2000,11. 91-116. Budapest, Ifjúsági és Sportminisztérium Értesítő.
- TÖRÖK Cs.(2013): *Európa identitása és a kereszténység*, in: *Vigilia*, 2013, 2. 96-97.
- TRENKA M.(2014). *An gard, prêt, allé! Nők a sporttörténetben; avagy küzdelem az esélyek egyenlőségéért a sportpályákon is*, in: *Kaleidoscopehistory* 2014, Vol.5. No.8; 155-163.
- VAJDA R.(2014): *Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozó nők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről*, in: Juhász Borbála (szerk.): *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*, 99-152. Budapest, Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség (from:http://noierdek.mirira.hu/). Utolsó látogatás: 2014. ápr. 11.

További, megtekintett Web oldalak: 2013. február - 2014.július.

www.mob.hu

www.eu.hu/eurlex

www.un.org/womenwatch/daw/cedaw

www.euroinfo.hu

www.euvonal.hu

VIOLENCE, GENDER AND WAR 1.

Militarized Gendered Political Agencies in a Historical Perspective

Andrea Pető DSc, Nadezda Petrusenko PhD doctorandus, Mimoza Pachuku,
Central European University, Hungary; Södertörns högskola, Sweden; Kosova Women's Network,
Kosovo
petoand@t-online.hu, nadezda.petrusenko@sh.se, mimoza.pachuku@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract

The article introduces the collection of papers presented at the strand “Violence Revisited: Security, War and Peace Narrated”, which was a part of 8th European Feminist Research Conference that was held on May 17 - 20, 2012 in Budapest, Hungary. The central objective of all the papers selected for the current collection deals with the concepts of gender, agency and political violence. These concepts are defined, problematized and connected to each other and contextualized within contemporary feminist studies.

Key words: Gender, agency, political violence, identities, Eastern Europe, Russia

The idea of this collection came from the strand “Violence Revisited: Security, War and Peace Narrated”, which was a part of 8th European Feminist Research Conference that was held on May 17 - 20, 2012 in Budapest, Hungary. These days five hundred feminists from all over the world gathered together to discuss the politics of location of gender. The editors of this collection considered the importance of publishing some of the papers that touched upon the issues connected to interplay between gender and violence as important due to an increasing interest to the topic. The authors of the papers chosen for the current collection provide thorough analysis of women's identities and violence during the 19th-21st centuries in different parts of the world, though mainly focusing on Eastern Europe.

The central objective of all the papers selected for the current collection deals with the concepts of gender, agency and political violence. Although the authors introduce these concepts in different historical and geographical contexts we see particular similarities in the way they are understood by the contributors of the current collection.

Judith Butler defines gender as “the discursive/cultural means by which “sexed nature” or “a natural sex” is produced and established as “prediscursive”, prior to culture, a politically neutral surface on which culture acts” (1999:11). In other words, gender, according to this definition, refers to masculinities and femininities as cultural and social codes. It is important to mention here that construction of gender very much depends on the external context, which is the reason why different genders are lived by people throughout the world differently in different places, bodies and locations. That's why, in Laura Sjoberg's words, gender can be also introduced as a set of discourses that represent, construct, change and enforce meaning

(2007: 84). The authors of the current selection of papers introduce constructions of femininities and masculinities that have been accepted in different societies, thus, showing how the meanings of being a woman or a man change in time and space.

The conceptualization of *agency* is a hotly debated issue in different fields of science, because of difficulties with definition. In most of the literature *agency* is defined as political subjectivity and, thus, refers to how individuals act and how historically specific relations of subordination influence this capacity to act (see, for example, definitions in Karp 1986: 137; Ahearn 2001: 112; Mahmood 2009: 9, 15; Shepherd 2012: 6). The idea of autonomy, the capacity to act independent of external constraints or coercion is, thus, central to the concept of *agency* (Shepherd 2012: 6). However, if we again turn to the works of Butler, who conceptualized *agency* in connection to feminist studies, we can see that to her *agency* is an effect of the operations of discourse-power through which subjects are produced. Accordingly “agency belongs to a way of thinking about persons as instrumental actors who confront an external political field” (1992: 13). In other words, Butler understands agency not as the action of individual actors but rather as an effect of the processes through which subjects are constructed. The contributors of the current collection do not always explicitly write about issues connected to the agency of the subjects, however, in each and every case gendered individuals are constructed through their capacity to act and make a change.

Even those brief definitions of the two central concepts of these papers show that the important thematic concern of both gender and agency is the concept of power. Studies of gender are concerned with power relations between the sexes, while theories of agency are often concerned with the power of the subjects to effect change. Moreover, engagement with political violence often involves investigating the power of subjects to influence or control events (Shepherd 2012: 3). That’s why the definition of power is essential for understanding the way gender, agency and political violence interplay with each other in different situations. The ideas on power introduced by French philosopher Michel Foucault in the late 1970s and early 1980s are still considered to be influential in different fields of humanities. Although critical of Foucault in some aspects, admit the influence of his ideas on their writing. That’s why it is reasonable that the authors of this collection follow Foucault in defining power as a practice and not as an entity (2000: 340). According to the author, power produces things, induces pleasure, forms knowledge, and produces discourses (1980: 119). That’s why power is the key concept when it comes to the question of deconstruction of gendered identities and agencies.

The concept of violence is also closely connected to the concept of power since, as Laura J. Shepherd defined it, violence can be seen as a specific relation of power, which may produce new possibilities to the subjects even as it closes off others (Shepherd 2012: 7). This idea can be finely illustrated by the example of typical subject positions in the situation of violence. Traditionally in the situation of violence a subject is expected to play a role of a victim or a role of a perpetrator of violence. Despite the fact that both men and women in the situation of violence can play any of these roles, i.e. be victims or perpetrators, traditionally men are considered to be more readily disposed to employ violence under particular circumstances while the female nature and appropriate female behavior are largely defined as peaceful (Sjoberg & Gentry 2007: 1-2). The main reason for this differentiated treatment lies in the still dominant ‘patriarchal’ framework that produces misconceptions about women in general (Steel 1998: 276). It is well-known that each culture creates its own meanings for the terms *female* and *male*. These meanings involve a series of expectations regarding how each gender

should behave. When exaggerated, these expectations become gendered stereotypes (Basow 1992: 2). Those stereotypes can refer to characteristics associated with each gender (Wharton 2007: 128). According to the stereotypical ideas about appropriate female behavior women are considered to be peaceful, and this assumption makes it difficult to accept a woman as a perpetrator, an agent of political violence.

Therefore gendered dichotomous framing of political action often ascribes political violence in masculinized terms (Cunningham 2005: 76). Subsequently, in the cases of political violence women are usually represented as passive victims whereas men as aggressors—victimizers (Wood 1999: 313). In other words, in the situation of violence women are denied their agency and are seen as totally agentless while men are considered to be the wholly agentic individuals. Therefore if a woman acts as an agent of political violence it is considered to be an extraordinary and rare phenomenon which needs to be explained. The acceptable stories about women's relationship to the military/violence are: a) women are in need of the protection that the military can provide them, women are defined as Beautiful Souls (Elshtain 1987; Elshtain 1992); b) women are seen as resources that militaries use to win wars (Moon 1997): some of them sustain economy at home while men are away at war; others serve the men fighting those wars – as nurses, entertainment and prostitutes. However, conflict can create spaces for breaking down patriarchal structures, creating new spaces for gender renegotiations and configurations (Gonzales Vaillant; Kimmel; Malekahmadi; Tyagi 2012: 55). This creates a situation when female participation in violence doesn't fit the acceptable stories, and their participation in violence than is usually explained with the help of gendered stereotypes. According to Swati Parashar, that is the reason why female participation in violence is always analyzed from the point of view of the women's motivations and subjectivity, and the assumption is that those motivations always have personal and non-political character, while female participation in political violence is the consequence of patriarchal manipulations (2012: 166).

Contemporary feminist authors claim that between the two ends of victimhood and agency there are stories of survival, hope, and fulfillment and of the politics of subversion and purpose (Parashar 2012: 178). In other words, instead of looking for simplistic explanations by framing the subjects as simply “victims” or “perpetrators”, the feminist scholars encourage to look for more complicated explanations in the fields of gender, agency and violence, thus, creating a more complicated picture of the processes going on. The debate about agency and victimhood serves to treat women like objects of discursive practices as we discuss politics “on” them and not “by” them (Parashar 2012: 174). An agent, for example, may also be a victim. And victim as well can possess a certain degree of agency. The reason for it is that both agency and victimhood, as aspects of subject-positioning, are ascribed through practices of power which are inevitably gendered (Shepherd 2012: 11). Moreover, the gender aspect is important since although men and women can be both victims and perpetrators of violence, they possess different resources, which has an impact on an individual's degree of agency (Gonzales Vaillant; Kimmel; Malekahmadi; Tyagi 2012: 56).

The papers in the current section are placed in a chronological order, which helps show the changes in the interplay between gender, agency and political violence in historical perspective.

Nadezda Petrusenko's article is focused on the gendered representations of politically violent women in Russia at the beginning of the 20th century. Having taken as an example the

figure of Maria Spiridonova, a female terrorist member of the Party of Socialists-Revolutionaries, the author shows the way Spiridonova's gender was constructed by her contemporaries who belonged to different political camps. The gendered representations of Spiridonova show different strategies that were used by the authors in order to avoid showing her as an agent of political violence.

The question about representation of violent female agents is also present in **Irina Rebrova's** article. The author discusses the case of women soldiers from Russia who participated in the World War II, who were represented as "decent" heroines who helped defeat the enemy in the public discourse and collective memory of the war and never had a chance to talk about the other side of the story. Analyzing the interview with the 90-year-old former soldier, the author reveals the traumatic experiences and forms of violence women in the army of Soviet Union went through. The discourse the respondent uses, explains the complex gender relations between women and men in the army with the survival prostitution dominating most of these relationships.

Olena Petrenko's paper also highlights the differences between the rhetoric around the female teachers from Eastern Ukraine who were sent to work in the Western Ukraine by the Soviet authorities. These women found themselves between observation and pressure from the Soviet power and punitive actions by Ukrainian nationalists of the Western Ukraine. Petrenko shows that while the Soviet authorities saw these women as agitational-ideological agents of power, the Ukrainian insurgents represented them as "enslaved" because of their work and subsequent inability to become "good mothers". However, the violent actions directed towards these women shows that they were perceived by the insurgents as political subjects as well as the male representatives of the Soviet regime.

Galina Nelaeva's article lays the ground for a thorough analysis on the question: how important and necessary is the existence of international courts to ensure justice (for women whose rights were violated) despite the challenges and difficulties to create and maintain such institutions. Drawing on examples of violent events in Bosnia and Rwanda during the 90's, the author discusses the achievements and failures of prosecuting rape and sexual violence since the creation of the International Criminal Tribunal for Yugoslavia and the one for Rwanda. In the focus is the view on women as "typical" victims of gender-based crimes.

Unlike the other papers in this collection, that focus predominantly on gender issues during conflict and post-conflict contexts, **Analee Pepper's** study suggests patterns of analyzing gendered identities in pre-conflict contexts. She considers gender dynamics as crucial in shaping conflict and post conflict societies, since they help prevent future conflicts and they provide reconstruction efforts in post conflict societies. She suggests *Constructivist IR Feminism and Quantitative Relationship Testing on the relationship between gender and conflict* as two approaches that provide grounds for future deliberations and pragmatic examples for testing it on the ground. If gender equality is considered as a risk assessment tool in Conflict Early Warning Systems (CEWS), then not only conflicts are prevented but also women's empowerment is achieved.

The selected papers in this section share one common point: they are all warning us how important it is to analyze the complex intersection of gender, agency and political violence.

Bibliography

1. AHEARN, L.M.: *Language and agency*. Annual review of anthropology 30 (2001): 109-137. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.anthro.30.1.109>

2. BASOW, S.A.: *Gender Stereotypes and Roles*, Pacific Grove, California: Brooks/Cole Publishing Company, 1992.
3. BUTLER, J.: *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*, London & New York: Routledge, 1999.
4. CUNNINGHAM K.J. (2010): Female Participation in the Iraqi Insurgency: Insights into Nationalist and Religious Warfare. *In: Women, War, and Violence: Personal Perspectives and Global Activism*. Palgrave Macmillan, 2010: 205-217.
5. CUNNINGHAM K.J. (2005): Women, Political Violence, and Democratization. *In: Crotty W.J. (2005), Democratic development and Political Terrorism: the Global Perspective*, Boston, Mass.: Northeastern University Press, 2005, 73-90.
6. ELSHTAIN J.B.: *Women and War*, Washington Square, NY: New York University Press, 1987.
7. ELSHTAIN J.B.: *Just War Theory*, New York: New York University Press, 1992.
8. FOUCAULT, M. (1983): The Subject and Power. *In: Faubion J.D. (2000), Michel Foucault: Power. Essential Works of Foucault 1954-1984, vol. 3*, London, UK: Pinguin, 111-133.
9. FOUCAULT, M. (1977): Truth and Power. *In: Gordon C. (1980), Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977 by Michel Foucault*, Harlow, UK: Pearson Longman, 109-133.
10. GONZALES VAILLANT, G.; KIMMEL, M.; MALEKAHMADI, F.; TYAGI, J. (2012): The Gender of Resistance: A Case Study Approach to Thinking about Gender in Violent Resistance Movements. *In: Åhäll, L. & Shepherd, L.J. Gender, Agency and Political Violence*. Palgrave MacMillan, 2012: 55-76.
11. KARP, I.: *Agency and social theory: A review of Anthony Giddens*. *American Ethnologist* 13,no.1, (Feb. 1986): 131-137.
12. MAHMOOD, S. (2009): Agency, Performativity, and the Feminist Subject. *In: Sjørup, L. & Christensen H.R. Pieties and Gender*. Leiden: Brill, 13-45. <http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004178267.i-236.5>
13. MCNAY, L.: *Gender and agency: Reconfiguring the subject in feminist and social theory*, Cambridge: Polity Press, 2000.
14. MOON, K.: *Sex among Allies: Militarized Prostitution in US-South Korea Relations*. New York: Columbia University Press, 1997.
15. PARASHAR, S. (2012): Women in Militant Movements: (Un)Comfortable Silences and Discursive Strategies. *In: Kronsell, A. & Svedberg E. Making Gender, Making War: Violence, Military and Peacekeeping Practices*. New York; London: Routledge, 2012: 166-181.
16. SHEPHERD, L.J. (2012): Introduction: Rethinking Gender, Agency and Political Violence. *In: Åhäll, L. & Shepherd, L.J. Gender, Agency and Political Violence*. Palgrave MacMillan, 2012: 1-15.
17. SJOBERG, L.: *Agency, Militarized Femininity and Enemy Others: Observations from the War in Iraq*. *International Feminist Journal of Politics* 9, no. 1 (March 2007): 82-101. <http://dx.doi.org/10.1080/14616740601066408>
18. SJOBERG, L. & GENTRY, C.E.: *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*, London & New York: Zed Books, 2007.
19. STEEL, J.: *Vampira: Representations of the Irish female terrorist*. *Irish Studies Review* 6, no. 3 (1998): 273-284. <http://dx.doi.org/10.1080/09670889808455612>
20. TAKHAR, S.: *Expanding the boundaries of political activism*. *Contemporary Politics* 13, no. 2 (2007): 123-137. <http://dx.doi.org/10.1080/13569770701562591>

21. TAKHAR, S.: *The construction of political agency: South Asian women and political activism*. Community Development Journal 46, no. 3 (July 2011): 341-350.
<http://dx.doi.org/10.1093/cdj/bsr039>
22. VITANOVA, G.: *Authoring the Dialogic Self: Gender, Agency and Language Practices* (Vol. 8), John Benjamins Publishing, 2010. <http://dx.doi.org/10.1075/ds.8>
23. Wharton, A.S.: *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*, Oxford: Blackwell Publishing: 2007.
24. WOOD, J.T.: *Gendered Lives: Communication, Gender, and Culture*. Belmont etc.: Wadsworth Publishing Company, 1999.

VIOLENCE, GENDER AND WAR 2

Gender Analysis as a Predictor in Conflict Early Warning Systems: Theories from the Ivory Tower

Analee Pepper PhD doctorandus

Geneva Graduate Institute of International and Development Studies
analee.pepper@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Conflict early warning systems (CEWS) for predicting state armed conflict have in recent years begun to integrate gender into their construction and implementation processes (OSCE 2009; Schmeidl 2002). This is supported by the logic that both men and women must be equally considered and integrated into the CEWS process in order to ensure that appropriate security measures are taken and that both groups can feel safe in their communities (OSCE 2009: 2). Less explored is the possibility of using gender analysis as a CEWS instrument to re effectively anticipate conflict in a state, as well as assess risk more generally. Drawing on two dominant approaches to gender analysis of conflict and violence, the paper contributes to the growing field of gender research in pre-conflict contexts, and specifically CEWS, by arguing that integration of gender analysis not only ensures equal security for men and women, but it also increases CEWS operational effectiveness generally. The approaches include the quantitative relationship analysis above mentioned, and constructivist international relations (IR) feminism. The strengths of these two approaches to gender analysis are analysed and instrumentalized to develop and propose an appropriate form of gender analysis that can be applied to CEWS in order to ultimately increase CEWS, and other risk analysis system, effectiveness.

Keywords: CEWS, gender, conflict, international relations, feminism, risk analysis system

Introduction: Conflict early warning systems (CEWS)* for predicting state armed conflict have in recent years begun to integrate gender into their construction and implementation

* Conflict early warning systems, in this paper referred to as CEWS, are mechanisms used to anticipate the onset of state armed conflict and to respond before conflicts emerge and/or escalate using preventative strategies. According to the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), these are systems of “monitoring, recording, analyzing and communicating information about escalating conflict to encourage responses that prevent or mitigate destructive consequences” (OSCE 2009: 7).

processes (OSCE 2009; Schmeidl 2002). This is supported by the logic that both men and women must be equally considered and integrated into the CEWS process in order to ensure that appropriate security measures are taken and that both groups can feel safe in their communities (OSCE 2009: 2). Less explored is the possibility of using gender analysis as a CEWS instrument to more effectively anticipate conflict in a state. This paper is intended to contribute to the growing field of gender research in pre-conflict contexts, and specifically CEWS, by arguing that integration of gender analysis not only ensures equal security for men and women, but it also increases CEWS operational effectiveness generally.

There is a substantial amount of research being done on how gender relations and identities change during and following conflicts, but little regarding changes leading up to the outbreak of violence.¹ In these studies, gender dynamics are recognized as important elements in how conflict and post-conflict societies are defined. This is in part because of how gendered power structures tend to be exacerbated and transformed during conflicts, but it is also related to feminist theories describing the interrelationship between gender and war. Inspired by such theories on gender and conflict, since 2000 a group of researchers have analyzed the relationship between gender equality and state propensity for violent conflict. Rather than analyzing how conflict shapes gender dynamics during and following an outbreak, these researchers investigate whether gender dynamics can be correlated with outbreaks of conflict and therefore used as mechanisms for prediction and risk assessment. They have done this through the use of quantitative multinomial logistic regression tests. The findings generated by this research reflect a strong inverse relationship between the two variables, where state propensity for violent conflict is greater if the level of gender equality or women's quality of life relative to men's is lower. This implies that gender relations between men and women can reflect a state's propensity for experiencing violent conflict. In light of these findings, it has become necessary to investigate gender dynamics in the period preceding the outbreak of violent conflict, and subsequently to ask how gender dynamics can be integrated into CEWS. In order to do this, an appropriate form of gender analysis must be applied to the quantitative evidence developed.

This paper draws on two approaches to gender analysis of conflict and violence to develop an appropriate framework of gender analysis that can be applied to CEWS. The first approach is based on the quantitative relationship analysis described above, and the second is drawn from constructivist international relations (IR) feminism.² The two are analyzed and compared based on their approach to the relationship between gender and conflict, and specifically gender dynamics in the period leading up to conflict. The purpose of using CEWS, rather than focusing generally on pre-conflict dynamics, is to take these two approaches and instrumentalize them in such a way that they become accessible to

¹ See: Greenberg, M. E. and Zuckerman, E.: *The Gender Dimensions of Post-Conflict Reconstruction: The Challenges in Development Aid Gender Action*, 2009. ; OSCE: *Gender Aspects in Post-Conflict Situations* OSCE, 2001.; Sørensen, B.: *Women and Post-Conflict Resolution: Issues and Sources* UNRISD, 1998.

² Constructivist feminism is a wide body of literature, as is constructivist IR feminism. To narrow the focus, it is here defined by the work of Cynthia Enloe, J. Ann Tickner and Cynthia Cockburn on issues of gender and violent conflict. While there are other approaches to, and uses for constructivist IR feminism, as well as numerous other key authors, for the purposes of this paper, these three authors and their work are the focus and define the term. Mary Caprioli has also used the term "feminist IR theory" to describe this body of work, but she also argues that her own quantitative research approach should be considered in the same category (Caprioli 2004: 253). Thus, the two approaches this paper analyzes are distinguished here by the constructivist approach versus an approach that assumes that quantitative relationship testing can reflect reality.

practitioners working within the field of conflict and security. The grander motive is to recognize and adapt academic research on gender and conflict in a way that is accessible to practitioners working on related issues. CEWS is only one example of a practical space in which the theories and research generated by the two academic approaches described in this paper can be adapted to benefit people who may be otherwise vulnerable to the challenges associated with the outbreak of violent conflict.

To reflect on how these schools of gender research can support the development and integration of gender analysis into CEWS, this paper offers adapted forms of strengths drawn from each. These strengths are then built on to render them strategic and instrumental. The two approaches function in this way to make up the foundational pillars of this paper by contributing both the empirical support for the arguments made throughout, and the framework for defining and integrating gender analysis into pre-conflict prevention efforts.

The body of this paper is divided into two chapters. The first chapter describes the research and theories that inspire this paper and allow for the arguments made herein. It offers detail into the two pillars of research on which this paper stands: constructivist IR feminism and quantitative relationship testing on the relationship between gender and conflict. The two frameworks are described with regard to their distinct approaches to gender analysis generally, and then to the relationship between gender and conflict. The second chapter builds on the foundations set out in chapter one by drawing from these methodological frameworks to propose strategies for instrumentalizing gender-focused research to support CEWS. Here, the frameworks are analyzed and compared to draw out the strengths and weaknesses associated with each. The paper concludes by emphasizing the combined strengths of the two approaches to gender analysis to develop and implement an appropriate form gender analysis in regards to CEWS, and thereby increase CEWS effectiveness.

Part I. – Gender Analyses and Conflict Early Warning Systems (CEWS)

Quantitative-based Relationship Testing

In the late 1990s and early 2000s, certain gender and peace studies researchers began to look more closely at the possibility of incorporating gender-related data into quantitative CEWS programs. In 1999, Donna Ramsey Marshall and Monty G. Marshall published an article entitled, *Gender Empowerment and the Willingness of States to Use Force*, that appealed for empirical gender research and quantitative data collection on gender equality. The authors felt this was necessary in order to persuasively argue what they saw as a causal relationship between women's empowerment and state use of force. Up until then feminists—largely the only academic group seriously studying this correlation—had rejected quantitative methods of analysis as ethically contradictory to feminist ideals. Feminist author and sociology professor at the Cologne University of Applied Sciences, Maria Mies argues that scientific research methods are instruments for structuring and presenting reality in specific ways (Mies 1991: 67). Feminist researchers have generally been hesitant to categorize the experiences of marginal groups using quantitative frameworks because it leads to universalizing and opens up a space for broad generalizations (Tickner 1992: 38). However, the counterargument against this feminist position is that the refusal to integrate such 'hard' scientific tools of analysis prevents integration of feminist theories into the mainstream political sphere and adoption of feminist policy recommendations by large political institutions (Keohane 1989: 249).

In 2000, one year after the Marshalls' article, Mary Caprioli, a political science professor from the U.S., answered their appeal in her research article, *Gendered Conflict*. Caprioli responded to the Marshalls by quantitatively testing the relationship between gender equality and state militarism, using multinomial logistic regression analysis to check for correlations. Her independent variables were intended to reflect a state's level of gender equality and included the percentage of women in parliament, years since women's suffrage, fertility rates, and the percentage of women in the labor force. Her dependent variable, the Militarized Interstate Dispute dataset (MID), was used to gauge a state's level of militarism. She controlled for the effect of state alliances, GDP per capita, polity (i.e. Democratic Peace Theory), and continuity (the number of neighboring countries). She found that, while certain control variables had a significant impact on a state's MID, gender equality was a powerful predictor throughout, confirming both the Marshalls' predictions and feminist peace literature on gender and militarization dating back decades (Ruddick 1983; Cohn 1987). In 2001, Caprioli and a second political science professor from the U.S., Mark A. Boyer, published a new quantitative study. This time they analyzed the relationship between gender equality and the extent to which violence is used by a state in response to an international crisis. Again they found a strongly correlated relationship between the two variables, showing that as domestic gender equality increased, the severity of violence practiced by the state during crisis decreased (Caprioli and Boyer 2001). Caprioli's conclusions are supported not only by her own data, but also overwhelmingly by other quantitative researchers who have, since the publication of her first work, begun to investigate the same relationship between gender and state use of violence in different contexts, or using alternative variables for conflict. Following Caprioli's influential work on the quantitative gender analysis in the late 1990s and early 2000s, this area quickly expanded with research and writings from Erik Melander, Patrick m. Regan, Aida Paskeviute, Valerie M. Hudson, and other related researchers (Melander 2005; Regan and Paskeviciute 2003; Hudson et al. 2008). The natural course for this research on quantitative evidence of the findings would logically be towards a CEWS integration of gender and women's empowerment, using quantitative data to reflect gender relations in a state.

Table 1: Main quantitative variables used by Mary Caprioli and Erik Melander.*

	Independent Variables	Control Variables	Dependent Variables
Significant Variables	<ul style="list-style-type: none"> - Fertility rate - % of women in labor force - % of women in parliament - Years since women's suffrage 	<ul style="list-style-type: none"> - State alliances - Polity type - GDP per capita 	- Militarized Interstate Dispute dataset (MDI)
Non-significant Variables	<ul style="list-style-type: none"> - Female head of state 	<ul style="list-style-type: none"> - Contiguity 	

* Other variables are used by both researchers, mostly in regards to control variables, but these are the variables most often used.

The gender analysis being used here is based on quantifiable material qualifiers that allow gender to be analyzed in a similar manner as other variables used in CEWS, such as ethnic tensions, human rights, polity and GDP per capita (Hagmeyer-Gaverus and Weissman 2003: 6). This does not reflect an advanced form of gender analysis however, and looks more like sex-disaggregated data, which it also is. However, what distinguishes it as gender analysis is that it includes precise variables thought by researchers to be depictive of women's social positions relative to men. These variables are simplistic markers of women's political participation and representation, and their socio-economic conditions on average. As noted above, approaches coming from a feminist awareness dispute the viability of statistical data as providing legitimate representations of reality. For example, the constructivist feminist approach would argue that women's experiences are individual and cannot be universalized into quantitative hierarchies of oppression (Caprioli 2004: 253). The limitation of this approach is that it attempts to prove the relationship between gender equality and state conflict, and offer certain policy solutions to prevent conflict without articulating how gender can be instrumentalized as a predictor in CEWS. Most important though, it fails to provide a developed gender-sensitive explanation of why gender equality correlates to more peaceful states and how changes can be monitored. Without this sort of explanation, researchers have at times relied instead on essentialist gender assumptions that lack credible evidence (Regan and Paskeviciute 2003: 287; Caprioli 2000: 53). For this reason, analysis that is more grounded in constructivist international relations (IR) feminist theory is essential to understand why these relationships might exist and how they can be utilized.

Constructivist International Relations Feminist Approach

The constructivist feminist approach defines gender as a social construct that has been and continues to be shaped within societies. Masculinities and femininities are neither natural, nor universal conditions according to this position, but rather are identities that are constructed within an individual's society and are plural by virtue of their specificity. Simone de Beauvoir is often cited to articulate the gender constructivist concept, writing that one is not born a woman but rather one becomes a woman through ritual acts of performance and social expectations (De Beauvoir 1973: 301). Because gender is recognized as a social construct, it is fluid and can be deconstructed and reconstructed in various ways. Constructivist feminists working in international relations (IR) argue that gender, and in particular constructions of a hegemonic masculinity, are created and perpetuated within an aggressive and militarized narrative, while at the same time militarization relies on these gender power structures to exist. Feminist researcher and scholar, Cynthia Cockburn writes:

The disposition in societies such as those we live in, characterized by a patriarchal gender regime, is towards an association of masculinity with authority, coercion and violence. It's a masculinity (and a complementary femininity) that not only serves militarism very well indeed, but...it seeks and needs militarization and war for its fulfillment. (2008: 11)

Constructivists explain men's higher propensity for violence as a socially constructed condition that is not true for all men in all societies, nor at all times. For example, when a country goes to war increased state efforts are typically necessary to attract military recruits to fight. Because constructivists do not accept the explanation that men are more inclined towards the use of violence solely because of their male condition, they argue that men are

coerced into roles as perpetrators of violence in order to stimulate military recruitment (Tickner 1992: 40). Because the constructivist feminist IR approach to state militarization and the use of violence describes hegemonic gender constructions and militarization as interdependent and mutually perpetuating, a constructivist gender analysis is immediately relevant when discussing CEWS. According to constructivism, gender is constructed in a particular way within a particular context and at a particular time. Thus, constructivism perceives gender as a reflection of societal norms and ideologies, so that if the proper gender analytical tools are applied to 'read' gender, it is possible to recognize early warning signs of state armed conflict.

The challenge in adopting this approach is that gender must be readable and possible to routinely monitor. This provokes two limitations: gender specialists are required in order to decipher social gender relations and recognize patterns of change, and subjectivity by these specialists is unavoidable. Mainstream political scientists such as Robert Keohane, criticize and reject the constructivist IR feminist approach for its lack of 'scientific' methodology thought to be necessary to prove a relationship between social gender relations and state armed conflict (Keohane 1989: 249). However, this type of criticism has resided since the growth of gender mainstreaming policies and UN Security Council Resolution 1325. In these developments are guides for ways in which gender can effectively be monitored and a transformation process to restructure societies in more gender-equal models is imaginable.

Part II – Instrumentalizing Strands of Gender Analysis in CEWS

Quantitative-based Relationship Analysis

By virtue of their methodological approach, researchers using quantitative methods tend to recommend policies that respond to the independent variables they have selected to signify gender equality. As previously noted, these include female labor force participation, political representation, fertility rates and the level of education attained by girls and women. Thus, recommendations to decrease state likelihood of armed conflict include gender quotas in parliament, increased female access to contraceptives, more funding for the education of young girls, and increased female access to the formal labor force (Melander 2005; Reagan and Paskeviviute 2003; Caprioli 2000; Caprioli and Boyer 2001). Caprioli for example, emphasizes support for efforts to empower women through economic independence and lowered fertility rates (Caprioli 2000; 2005). Specifically in her first study on gender and interstate conflict, she recommends support for organizations working to decrease fertility rates and increase women's access to micro-credit for income-generating activities as methods of decreasing the risk of conflict (Caprioli 2000: 66).

These types of quantitative-based policy recommendations for preventing armed conflict are problematic for two main reasons. The first arises from the way in which quantitative researchers misuse their signifiers of women's empowerment in defining causal mechanisms of gender inequality, mistaking the signifiers for the actual causal mechanisms. The second refers to the inherent assumption on which quantitative gender analysis is based: that gender can be quantified and ranked. Regarding the first issue, I will give two examples of misguided policy recommendations that illuminate the possible ensuing problems of this approach. As noted in chapter 1, the state fertility rate is used as an independent variable signifying women's level of equality. In a quantitative study on the correlation between women's increased access to politics and more peaceful states, the researchers found that countries with low birthrates are less likely to be involved in war, and that the lower the

birthrate the less likely a state is to be involved in the most violent militarized disputes (Regan and Paskeviciute 2003). From these results, the researchers concluded that women were unable to participate in politics because the more children a woman had, the less time she could spend outside of the home and in careers in the public sphere. Assuming that more female political representation would decrease state militarization and that women have uncompromised control over their fertility, the researchers recommended providing family planning facilities as a viable strategy for preventing or minimizing the extent of armed conflict (Regan and Paskeviciute 2003: 299). While this policy may enhance women's social conditions, it relies too much on assumptions about women's innate adversity to violence and ability to freely enter the politic sphere if unburdened by child rearing responsibilities. The study misinterprets signifiers of gender equality (the independent variables) for causal mechanisms of gender inequality, leading to a misguided policy recommendation. Fertility rates may be an effective marker of the status of women, but it is less likely that high birthrates are the reason that women suffer discrimination and oppression in a society. It is more plausible that high birthrates are a by-product rather than a producer of gendered power structures that disempower women (Population Reference Bureau).

Another example is the use of the percentage of women in parliaments to reflect women's social status. It seems that if the percentage of women in parliament is believed to have a causal impact on state militarization levels then implementing or increasing gender quotas should decrease militarization. However, if one considers the purpose of this variable as a signifier of women's social status, one recognizes the naivety of applying gender quotas as a solution. The percentage of women in parliament is not selected by these researchers as a variable because it signifies women's political representation by other women. Rather, as Caprioli herself recognizes, it signifies women's position as a group within society that is capable of being elected to public office by their peers (2000: 60). Thus, a gender quota that requires women to be elected regardless of public opinion does not guarantee a change in social gender dynamics. Without this link to social opinion, there is a weaker correlation with state likelihood of armed conflict.

The second limiting factor in quantitative-based conflict-prevention recommendations is that it necessitates the assumption that levels of gender equality and women's empowerment can be quantified and globally ranked. A main problem with this is that universalizing women as a group may marginalize less 'visible' women, rendering their needs unheard. This includes women from the Global South, impoverished women, lesbians, and/or those who are victim to multiple and intersecting oppressions due to any combination of race, gender, sexuality, ethnicity, class, religion, etc. Caprioli acknowledges the weaknesses inherent in the simplistic variables used, pointing out that the lack of data on gender equality is a severely limiting factor in this type of research (Caprioli 2000: 58). Nevertheless, she continues with her analysis, thus implying that while the variables are not ideal qualifiers of gender equality, they are sufficient. This kind of quantitative approach also neglects the gendered conditions of men and types of masculinities in a state.

This approach is problematic when applied on its own, but there are benefits of adopting a quantitative methodology as long as it is supported by strong qualitative feminist analysis. This sort of 'hard' scientific approach can function to legitimize and mainstream a marginalized feminist theory within the hegemonic political sphere. And while its methodology may be problematic from a feminist perspective, it does support the constructivist IR feminist theory that gender and violence are inherently interrelated.

Constructivist IR Feminism and CEWS

If gender is a social construct that reflects political institutional hierarchies then it is fluid and can be deconstructed just as it was constructed. However, gender is not only a passive signifier of societal trends, where gender identities influence social institutions and systems (Cockburn 2008; Enloe 2005; Enloe 2007; Tickner 1992). Gender can be approached as a passive reflection of society when used as an indicator to predict armed conflict, but can also be used in early response approaches to influence a state's likelihood to militarize in conflict situations. Proponents of the constructivist approach assert that in order to decrease state use of violence, aggressive, coercive and dominating models of hegemonic masculinity must be challenged and subverted. Constructivist IR feminism emphasizes a redefinition and reconstruction of citizenship, security and gender roles in order to holistically transform a society from a male-dominated militarized state to a peaceful, gender equal and diplomatic global power (Tickner 1992: 53). Increased female political participation and visibility, as recommended in the quantitative regression approach, are only the first steps in this agenda for overturning the male-dominated hegemony of political spaces.

One example from the constructivist IR feminist agenda to prevent state conflict is the call for a redefinition of security that is less militarized and hyper-masculine. A main problem Tickner and fellow feminist IR expert, Cynthia Enloe, identify is that international and state security forces (i.e. military, police, navy) are overwhelming masculine institutions that do not adequately represent the communities they are mandated to protect, specifically in regards to women (Enloe 2007: 40; Tickner 1992: 53). A problem that has been identified by the mainstream political community is the inefficiency of the security sector approach to ensuring civilian security. Within the IR community, there have emerged efforts for security sector reform (SSR)³ to shift emphasis towards human security in the form of economic, environmental and social security for civilians (Aoláin 2009: 1058). This alternative approach to security provisions is related to the concept of security for individuals and their environments, rather than prioritizing security of the state. While SSR did not originate directly from a feminist agenda, its logic parallels the constructivist IR feminist critique of traditional state security institutions (Tickner 1992: 53).

A second recommendation for state conflict prevention would be to break down socially constructed definitions of masculine and feminine identities, and patriarchal gender divisions of labor in the political realm. A mechanism for accomplishing this is gender mainstreaming. This type of holistic, all-level approach to institutional change can have the effect of transforming social power structures. Women not only gain access to decision-making roles, but institutions, whether they have female employees or not, can be made to mainstream gender into their management policies and codes of conduct. This benefits men as well as women by educating them about gender dynamics and the problems inherent in certain masculine identities associated with violence.

The constructivist approach to prevention provides a more educated and in-depth description of conditions, contexts and their historicity than the recommendations from quantitative researchers. This generates more appropriate prevention mechanisms and case-specific procedural guides to ensure that states are less vulnerable to armed conflict. Because it provides flexibility, the approach strategies can be adjusted to different social and cultural

³ According to the OECD, security sector reform is defined as the process of transforming the security sector/system, including all the actors, their roles, responsibilities, and actions, in a manner that is more consistent with democratic norms and sound principles of good governance (OECD 2005).

contexts. This helps to avoid unintended externalities that could lead to failures in a CEWS. At the same time, it benefits from the support of ‘hard’ data reflecting correlations between gender and conflict generated by Caprioli and her colleagues.

Conclusion

A developed feminist gender analysis allows for an understanding of how and why gendered identities are created. It makes it possible to recognize gender conditions that emerge prior to the onset of state armed conflict. There is a substantial amount of research being done on how gender relations and identities change during and following conflicts, but little regarding changes leading up to the outbreak of violence.* In these studies gender dynamics are recognized as important elements in how conflict and post-conflict societies are defined. This is in part because of how gendered power structures tend to be exacerbated and transformed during conflicts. These studies help to raise gender awareness in post-conflict reconstruction efforts and prevent future conflicts. However, monitoring and analyzing gender dynamics before the outbreak of violence is equally crucial in creating more peaceful societies where all members can feel secure. The challenge is creating a method of recording and monitoring that adopts a clear and appropriate gender analysis, and knowing when to begin these procedures in a state. While the question of when to begin is circumstantial and is relevant in most EWS, the first challenge can be addressed through a combination of the two approaches outlined in this paper.

When using “gender analysis” it is best to rely on the constructivist feminist definition that defines gender as socially constructed and always changing. This allows for more flexibility in different social contexts while still providing a clear definition of gender and gender analysis. Concerning CEWS predictors, quantitative methodology provides useful tools that can be applied to a constructivist definition of gender. In this way, gender specialists can transparently record and monitor gender relations and changes, while contributing a more advanced feminist gender analysis to the work of Caprioli and others.

The purpose of instrumentalizing gender in CEWS as a predictor is to better predict the onset of state armed conflict. This is not a feminist goal. While ensuing policies align with those purported by constructivist feminists—redefining patriarchal institutions to be more gender-sensitive—CEWS have a different ultimate goal. This does not imply that CEWS are opposed to feminist agendas. Rather, in the current early stages of integrating gender, these systems have yet to recognize the need to empower women for the sake of provoking greater gender equality. By recognizing gender equality as a risk assessment tool for state conflict however, these systems are gradually moving closer to the realization that by improving women’s empowerment the goal to prevent state conflict may simultaneously be achieved.

* See: Greenberg, M. E. and Zuckerman, E.: *The Gender Dimensions of Post-Conflict Reconstruction: The Challenges in Development Aid Gender Action*, 2009.; OSCE: *Gender Aspects in Post-Conflict Situations* OSCE, 2001.; Sørensen, B.: *Women and Post-Conflict Resolution: Issues and Sources* UNRISD, 1998.

Bibliography

- AOLÁIN, F. N.: *Women, Security, and the Patriarchy of Internationalized Transitional Justice*. Human Rights Quarterly 31, no. 4. (2009): 1055-1085.
<http://dx.doi.org/10.1353/hrq.0.0114>
- CAPRIOLI, M.: *Gendered Conflict*. Journal of Peace Research 37, no. 1 (2000): 53-68.
<http://dx.doi.org/10.1177/0022343300037001003>
- CAPRIOLI, M.: *Feminist IR Theory and Quantitative Methodology: A Critical Analysis*. International Studies Review 6, no. 2 (2004): 253-269. CAPRIOLI, M.: *Feminist IR Theory and Quantitative Methodology*: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1521-9488.2004.00398.x>
- CAPRIOLI, M.: *Primed for Violence: The Role of Gender Inequality in Predicting Internal Conflict*. International Studies Quarterly 49 (2005): 161-178.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.0020-8833.2005.00340.x>
- CAPRIOLI, M. and Boyer, M.A.: *Gender, Violence, and International Crisis*. Journal of Conflict Resolution 45, no. 4 (2001): 503-518.
<http://dx.doi.org/10.1177/0022002701045004005>
- CAPRIOLI, M., et al.: *Putting Women in Their Place*. Baker Center Journal of Applied Public Policy (2007): 12-22.
- COCKBURN C.: *Can We See Gender as Cause and Consequence of Militarization and War?*. Feminist Review Lecture. School of Oriental and African Studies, London (2008).
- COCKBURN C.: *Gender Relations as Causal in Militarization and War*. *International Feminist Journal of Politics* 12, no. 2 (2010): 139-157.
<http://dx.doi.org/10.1080/14616741003665169>
- De BEAUVOIR, S.: *The Second Sex* New York, Vintage Books, 1973.
- ENLOE, C. What if Patriarchy Is “the Big Picture”? In Mazyurana, D. E., et al. *Gender, Conflict, and Peacekeeping*. 280-283. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2005.
- ENLOE, C.: *Globalization & Militarism* United States, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2007.
- HAMEYER-GAVERUS, G. and WEISSMANN, M.: *Early Warning Indicators for Preventive Policy: A new approach in Early Warning research* (Working paper). Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) (2003). URL http://www.sipri.org/databases/first/early_warning/wp1
- HUDSON, V. M., et al.: *The Heart of the Matter: The Security of Women and the Security of States* International Security 33, no. 3 (2008/09): 7-45.
<http://dx.doi.org/10.1162/isec.2009.33.3.7>
- KEOHANE, R.O.: *International Relations Theory: Contributions of a Feminist Standpoint* Millennium – Journal of International Studies 18 (1989): 245-253.
<http://dx.doi.org/10.1177/03058298890180021001>
- MELANDER, E.: *Gender Equality and Intrastate Armed Conflict*. International Studies Quarterly 49 (2005): 695-714. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2478.2005.00384.x>
- MIES, M.: *Women’s Research or Feminist Research: The debate surrounding feminist science and methodology*. In Fonow M. M. and Cook J. A. *Beyond Methodology: Feminist Scholarship as Lived Research*. 60-84. Indiana: Indiana University Press, 1991.
- OECD DAC: *Security System Reform and Governance, DAC Guidelines and Reference Series* OECD, 2005. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264007888-en>

- Organization for Security and Co-operation in Europe: *Gender and Early Warning Systems: An Introduction* OSCE, 2009.
- Population Reference Bureau. *Human Population: Women*. URL
<http://www.prb.org/Educators/TeachersGuides/HumanPopulation/Women.aspx>
- REGAN, P. M. and PASKEVICIUTE. A.: *Women's Access to Politics and Peaceful States*
Journal of Peace Research 40, no. 3 (2003): 287-302.
<http://dx.doi.org/10.1177/0022343303040003003>
- SCHMEIDL, S. and PIZA-LOPEZ, E.: *Gender and Conflict Early Warning: A Framework for Action* London: International Alert / Bern: Swiss Peace Foundation, 2002.
- TESSLER, M., NACHWEY, J. and GRANT A.: *Further Tests of the Women and Peace Hypothesis: Evidence from Cross-National Survey Research in the Middle East*.
International Studies Quarterly 43, no. 3 (1999): 519-531. <http://dx.doi.org/10.1111/0020-8833.00133>
- TICKNER, J. A.: *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security* New York: Columbia University Press, 1992.
- TICKNER, J. A.: *You just don't understand* *International Studies Quarterly* 41 (1997): 611-632. <http://dx.doi.org/10.1111/1468-2478.00060>

VIOLENCE, GENDER AND WAR 3.

Ukrainian Insurgency against the Post-War Sovietization: The Case of the Female Teachers from the East in Western Ukraine

Olena Petrenko PhD Candidate

Ruhr University of Bochum

olena.petrenko@yahoo.de

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

In 1944, after the entry of the Red Army on the territory of the Western Ukraine, the Sovietization, which has been stopped by the war, proceeded. The Soviet power pressed ahead with the industrialization, collectivization and cultural transformations of the Western Ukrainian areas at a good pace. The special role of these transformations occupied the changes and developments of the educational system, which was supported by thousands of specialists from Eastern Ukraine and partly Russia. These specialists represented among others functions as propagators of the socialistic ideas and as fighters against West Ukrainian nationalists. In large part, their majority (medical and educational sector) was composed of women. The author focuses on the dispositions of arriving female “strangers”, “enemies on the territory“, who were situated between observing and pressure by the Soviet power on the one hand and punitive actions by Ukrainian nationalists on the other.

The documents point to an ambivalent situation: on one hand, there was a wide spectrum of cooperation between the young Komsomol girls with the OUN; on the other hand, there were acts of violence against the specialists from the East by the nationalists.

Keywords: Post-War Sovietization, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, gendered violence, western Ukrainian woman, “Easterners”

Introduction

In April 1949, in the midst of the post-war Sovietization in Eastern Galicia and Volhynia the journalist and later the deputy of the Soviet Union Supreme Kuzma Pelekhatyi compared the Western Ukrainian woman with “wheat rising up after warm and heavy rain in May”. Observing official gender ideology of the Soviet Union, Pelekhatyi urges to engage women in all the spheres of production, and first of all in public life of the country at the regular meeting of party activists.

“Women are a great power! (...) Women of the Western oblasts of Ukraine are filled with desire to be heroines of labor of the same kind, to be as progressive and active in the public life, as their sisters – women from the Eastern oblasts of Ukraine, just like Russian women, as

women of the Soviet Union” energetically Pelekhatyi appealed at the oblast council of women activists of the Lviv region in April 1949 (Ivasiuta 1974: 158). However the principle of equal rights, which was consistent with the gender perceptions of the Soviet government along with the patriarchal attitudes, was aimed not only at pulling the “backward” western Ukrainian woman up to her “sisters from the East”.

The region of Eastern Galicia and Volyn, which definitely joined Soviet Union after the signature of agreement with Poland in August 1945, turned out to be a special problematic zone for the Soviet power. Sovietization, the carrying out of which was executed by actually legitimizing violent actions of the power, met the opposition from the population side. Many of them were somehow connected to Ukrainian nationalistic underground (Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA) the representatives of which fought for the independence of Ukraine.¹ In the context of intense concentration and mobilization of the Ukrainian nationalistic Underground there was a kind of struggle for “female resource” between the rebels and the Soviet government. After the advance of the Soviet troops to the territory of Eastern Galicia and Volhynia in 1944 and complication of legal presence of men in the cities, the underground starts mass “reorientation” to women. At the same time the Soviet government, noticing women’s mobilization to the underground resistance, intensified work among them, trying to engage the woman in “civil Soviet works”. Their assistance was expected even in the most dangerous sector of “works” – “struggle against the remains of gangs of Ukrainian German nationalists”. During the first post-war years it was especially difficult to agitate local population to participate in such activities. Thousands of young specialists – teachers, agriculturists, doctors went to support ideological bastions in the context of growing tension in the political situation, in the center of which confrontation of violent practices becomes especially notable. Officially legitimate violence of the Soviet government, which was the basis of Sovietization, encountered the resistance of local population, significant part of which was in one way or another connected with the nationalistic underground or cooperating with it. In such a way the violence self-dynamics was developing from part of the representatives of the underground, which had been traditionally building the enemy’s identity on physical elimination, from the times of the Ukrainian Military Organization (UVO)² and early period of OUN activity.

¹ **Organization of Ukrainian Nationalists** was created in Vienna in 1929 by different nationalistic organizations in order to resist the polonization by using terroristic methods. When the Second World War began it was oriented towards the German authority in order to prepare for the insurgency against the Soviet power. In 1940, the OUN split into two parts, with the older more moderate members supporting [Andrii Melnyk](#) - OUN(m) while the younger and more radical members supporting [Stepan Bandera](#) OUN(b). The later leading caste of the Ukrainian Insurgent Army, which officially founded in October 1942, belonged to the OUN (b). From terrorist activities, [subsequent](#) actions against communists, their followers and families, anti-Polish and anti-Jewish pogroms to the physical extermination of insurgents, suspected betrayal, the history of the OUN and UPA is marked by a highly visible presence and practice of violence. This brutality in its various contexts and frames remains one of the crucial factors which contribute to the ambivalent assessment of the Ukrainian nationalistic underground in Volyn and East Galicia in the 1929-1950s. (See more Kentii, 1999; Litopys Ukrainskoi Povstanskoi Armii. Vol. 1-50, 1976-2013; Litopys UPA. Nova Serii. Vol. 1 -22, 1995-2013; Marples, 2010; Motyka, 2006; Rudling, 2011; Viedienieiev; Bystrukhin, 2007).

² **Ukrainian Military Organization (UVO)** was founded as a secret military organization in 1920 in Prague. Due to its conspiratorial nature, the UVO was an organization with a limited number of members engaging in carefully staged acts of terror. Gradually its influence spread beyond the exile. UVO’s main undertakings now consisted in armed attacks on functionaries of the Polish state and Polish settlers. In 1929 members of the UVO and representatives of Ukrainian student organization in exile created the OUN.

It is the representatives of the Soviet government: officials of district executive committees, village councils, farming sector, medical personnel and teachers that the underground perceived as the double threat: on the one hand, in the eyes of the underground Security Service (SB) they could be specially sent agents of Soviet intelligence, on the other hand, in the personnel from the East, who were born and grew up in the socialist system, they saw a certain potential for the putridity of the local population, persuading it in favor of the Soviet government.

An example is the destiny of many female teachers of post-war Western Ukraine, who got under special attention of the underground Security Service thereby facing significant danger, because they were teaching and in a certain way bringing up girls and boys from Western Ukraine – the hope of the nationalistic underground.

The purpose of this article is to give an outline of the disposition of the "newly arrived" strangers to Western Ukraine in the mid 1940s-50s. Based on the example of the female teachers from the East of Ukraine, who, together with dozens of thousands of other newly arrived became guides of the post-war Sovietization of Western Ukraine. I consider the forms of expression going through the violence used against them. I will try to show the basis of the dynamics of the acts of violence, and factors that were decisive in their application to the female teachers from the East.

“The Wind from the East”³

That was the title of the film, which appeared on the Soviet screens in 1940. Ukrainian teacher Hanna, brought up in a monastery, cherishing her affection to everything Polish, arrives to one of the Galician villages. However, after seeing the impossible life conditions for the peasants under the guidance of harsh countess Preszynska, Hanna, according to the classical canons of Soviet propaganda film, is step by step being turned from the convinced supporter of the ruling power into principal fighter for peasants' rights. She, together with the rest of the village population, meets the new power in the Eastern Galicia with hope: “People, great truth has come. We waited so long for it. We suffered. The great Soviet nation brings us this truth. The wind from the East will be heard soon. Let us swear to our brother with our love and friendship” declares one of the peasants in the end of the film.⁴

During the mentioned period, the teacher becomes one of the symbolic figures of socialistic transformations. Teacher is given a special status of agitational-ideological agent of the power. They, usually young women, are “liberated” in the double sense from “the behindhand relations of the bourgeois world” and they become a symbol of the new power in the Western Ukraine. Local teacher Maria Perestyuk, who was given a role of women representatives at the First National Meeting on October 26- 28, 1939, proclaimed from the tribune about the “finally realized liberation” and the opening of new working and studying opportunities for women in the recently accessed lands.

These possibilities were immediately demonstrably shown by the election results: after 25 minutes of applause and praises for the comrade Stalin, the hall met with their ovation 251 elected deputy female members. Expansive propaganda work started towards women's inclusion into the active political life, Soviet state needed ideologically reliable staff with an

⁴ “The Wind from East” (“Veter s Vostoka”) is a film from 1940 (Direktor Abram Room).

experience of Soviet past. This role was given to the so-called authorized, who flooded Eastern Galician and Volynian cities beginning from September 1939. This “women’s import“ continued right after the units of the Red Army entered the territory of Western Ukraine. The Soviet rule develops industry with fast pace, as well as the implementation of the collective farming system and cultural transformations.

A particular role was given to the system of education, which in the first place had to carry out the educational and propaganda function. The female mobilization for the socialist projects in Western Ukraine is showed very well by Youshie Mitsuyoshi in her dissertation. According to Mitsuyoshi the creation of the women’s departments (zhenotdely) in Western Ukraine was ordered and received the support primarily from Communist Party but not from initiatives of women how it was in Soviet Union in the 1920s. Moreover the socialist transformations among others also women’s policy met the tough violent resistance from the side of Ukrainian nationalistic insurgency. Mitsuyoshis work concentrates mostly on the Soviet authorities and their measures regarding the promotion of women in all spheres of life (Mitsuyoshi 2004; 2006: 20-36). How exactly did the Ukrainian insurgency respond to the new Soviet women and how these women interacted with rebels remained untreated.

The teachers, just as the new Soviet activists in the region in general, had to face an ideological task which consisted in the "struggle against remaining Ukrainian German bourgeois nationalists" that was becoming a propaganda element of the Soviet rule struggle in addition to the military operations and Secret Service activities. What was expected from the newly arrived, was first of all political activity that could be expressed both in preparing for election, organization of Komsomol members' meetings, communist holidays, club operation, as well as in "calm" work of an informer.

Women were often engaged into the activity of the Soviet lifestyle propaganda, and they made up a significant part of the newly arrived staff and had to campaign Western Ukrainian women to work. So, in the mid 1940s the departments of work for women and women's councils were established where women from the Eastern oblasts were recruited due to the lack of consent from the part of the local women (RGASPI, f.17, op. 44, d. 1658, l.5). The focus on the female resource both in the political activity and in the Security Service activity was connected with the aspiration to re-recruit young people to their files, to engage as much as possible those women that used to be actively engaged by the rebels. Certain “struggle” for the “female resource” was taking place (Petrenko 2011: 257-278). Party organizations managed to engage around 150 thousand women to active work through female councils (Ivasiuta: 158).

The teachers of schools and colleges who were entrusted with the actual role of agitators for becoming members of Komsomol, for collective farming, the role of attentive "observers" of the moods in teacher's offices and classes.

"I had to feel if the young people sympathize with them (Bandera adherents- a.), and if so, then who does. In my speeches my task was to admonish the young people against Bandera movement, showing them examples from the lives of the great Soviet people. I was supposed to win young people's souls", - Olga Manich reported during her interrogation carried out by the Security Service of the OUN (b). She was a teacher from Kamianets-Podilskyi who was sent to Ternopil oblast after a 9-months course of teachers' training college. In June 1945 all

of Manich's fellow students were sent to junior secondary schools in Western Ukraine (Litopys UPA, Vol.43, 699).⁵

The basis of the propaganda relied not only on engagement into struggle against the rebels but also on the preventive measures against "contamination with banderism" which, as it is registered in the archive materials, affected not only local people. In one of the partisan reports to the military, command was informed about the case of the "traitor" Tamara Karagina:

"SB agents that were disclosed by us, informed that they had been recruiting not just from among local people, but also from among people who arrived to Western Ukraine from the Eastern oblasts and from other places. For instance: on January 29, 1944 Karagina Tamara Alekseevna, born in 1924, native of the city of Kemerovo, Western Siberian Territory, arrived to the unit (partisan unit - a.), and expressed her wish to be a part of the partisans units and informed that she arrived to western Ukraine in 1943 and worked as a teacher in Melnitsy and Kolki villages: she was persecuted by the Ukrainian nationalists, and due to that she had to leave that place.

The carried out verification and investigation established that Karagina used to be a teacher at the school of Ukrainian nationalists for a long time, and disposed of large connections among them. Karagina was arrested and with further investigation she confessed that had business connection with the SB and UPA for a long time and had been recruited with the purpose of espionage and terrorism in favour of Ukrainian nationalists. She received her personal password of "Surzh Styr", and a nickname, that was her own name "Tamara". She was given a task: upon arrival of the Red Army, she had to stay for residence in any of the towns in Volyn oblast, and realize espionage and terroristic activities against commanding and political officers of the Red Army, for that purpose she had to strike up acquaintances using her beautiful appearance with commanders and political workers, decoy them into dark places and kill them with the help of nationalists. With the purpose of using Karagina's wide connections among the nationalists and SB workers for fighting against them, or, if possible, pass them over to the Red Army, she was released from custody and was appointed into one of the subdivisions under intensified manned surveillance which resulted in establishing the fact that she was in moral decay, and was strongly interested in acquiring a grenade and poisoning substances. Based on these materials, Karagina again was arrested and executed by shooting" (TsDAGOU, f.62, op.1, spr.252, a.105// Antoniuk 2007:196).

Unfortunately, there is no other data about Karagina and it is hard to establish what exactly was meant by moral decay of her personality judging by this document. Analyzing other materials of partisans, a female partisan or as in this case a "post-nationalist" engaged in a partisan group could play an explicitly passive role in her "moral decay". Falling in love and flirting of partisans with single women who were in the forest could already be treated as inadequate behavior of a woman who "seduces" men to such behavior.

The fact of Easterners presence in the underground already during the war is confirmed by many memoirs of the rebels. In this context the memoirs of Shumuk, the nationalist-rebel with the communist past, a man who has spent over 40 years in the camps, are of special interest. Unlike his comrades, Shumuk quite frankly pays much attention to women in his memoirs. Having a low opinion about "clamorous butches" who were always "inclined to love" (Shumuk 1998: 114) and being surprised by their sexual courage (Ibid, 191-192), he was

⁵ According to the data of the Soviet historian Maslovskiy up to 13 thousand of teachers from the eastern oblasts were sent to schools, and in general around 34.5 thousand teachers were sent to comprehensive schools and education institutions of the westerns oblasts during 1945-1950 (Maslovskiy 1974: 135, 211).

teaching the course of ideological training for women from the East during the war, most of which, according to him, were the newcomer teachers from Russian and Eastern Ukraine (Ibid, 132). The attempt to enroll as many “eastern resources” as possible is gathering pace however at the end of the war, when the rebels were interested in the inflow of new forces as well as engagement of the East in the struggle.

The Head of Ternopil Ministry for State Security, Leonyd Malinin, during the party meeting in December 1944 mentioned the method of the “blind recruitment of potential agents” from the side of nationalists. According to this “approach” “Banderas people” treated party activists in the national spirit and after that offered them to take part in the propaganda about humanity of the OUN people” (RGASPI, f.17, op.44, d.1837, l.184). In their recruiting methods insurgents often concentrated on the poor living conditions of the majority of the village teachers. The teacher Kovalenko from [Zaporizhzhia](#) area who worked in the Ternopil region was offered by insurgents to provide her with food, because “the government cares badly for her” (Ibid, l. 202).

At such meetings official complaints regarding hard material state of teachers were presented (GDA SB Ukrainy f.13, sp.376, t. 81, ark.10). Reports on the districts of under-grounders often provide information on the meetings of teachers, detailed statistics on the number and geographical origin of teachers, which makes it possible to assume that the underground had its informers also among other representatives of the authorities (Ibid, ark.9-10).

However, the recruitment of the labor forces from the East in the Ukrainian Security Service was rather an exception. The attitude towards the arrivals even those who showed themselves in the “national matter” was in general reserved. The general disposition that existed around arrivals was quite [ambiguous](#) and different from region to region. Party activists and military staff welcomed teachers who arrived at an unknown place, without any ties to the local population (Litopys UPA, Vol.44.(2006: 207-213). Under the information vacuum they were often the only communication partners of “the Easterners”, something that caused suspicion on the side of the Ukrainian SB in the denunciation and erected invisible walls between the local population and them.

Language misunderstandings, and moreover – mistrust as to the strangers and fear of being punished for having friendship with the Easterners, created an undoubtedly essential distance between the newly arrived and local people.

The special Soviet intelligence services actively cooperated with the Easterners, with teachers in particular. So special preparatory courses were established for teachers, often masked as “teachers' retraining courses” (GDA SB Ukrainy, f.13, sp. 372, t.60, ark. 45). An example of such courses was given by a NKGB agent “Bergman”, director of one of the schools in Ternopil oblast, who was a local himself, and had teachers' training courses in Chernivtsi university, where 200-people audience listened to a 6-hour lecture given by the head of NKGB of Chernivtsi “How to investigate anti-state movements in villages” where along with teaching history of the nationalists movement, in the first place the methods of a “teacher-intelligence agent” were described (GDA SB Ukrainy, f.13, spr. 376, t.55, ark.281-282).

The overall mood that dominated around the arrived staff was formulated in one of the notes of the Ukrainian Security Service dated 1947 where general suspicion and antipathy to the Easterners was set forth in the following way: “All civil persons regardless of the age and nationality, that arrived from the Eastern frontiers, are ordered to go back. Those who disobey will risk their lives” (Viedienieev, Bystrukhin 2006: 313). In 1948 upon disclosure of a bunker of the head of Alexandriskyi regional “Sagaidachnyi”, an OUN directive was found which suggested the following solution to the issue of the new order propagation in the

following way: it was ordered to send out warnings to teachers and doctors from the East regarding their fast departure from the territory. Otherwise, they would be shot (GDA SBU, f.13, sp. 372, t.49, ark.211).

At the same time cases of violent acts of the potential betrayers exclusively against the “insiders” were publicly reproved by the UPA leaders and qualified as a crime: thus, in the address of the UPA political department in Rivne region dated March 1944 the list of the crimes of the Soviet government includes a murder of a teacher from eastern regions, who was tortured before the execution, she was beaten in the head with the hard object”. (TsDAVOVU, f.3883, op.1, sp.188, ark.44). According to UPA, the reason was the teacher’s unwillingness to cooperate with the Soviet security service.

Under the conditions of intensification of fight against rebels, considerable losses and active intelligence work of the NKVD, these were the representatives of the Soviet rule that became one of the key areas of acts of violence of the insurgents. The countryside with its closed space, scarce possibilities for escape, and particularly for the newly arrived who don't know the territory, became a trap for the numerous newly arrived staff from the East.

The Dynamics of Violence

The fact of physical elimination of the supporters of the Soviet government during the first 22-months Sovietization⁶ as well as in the post war period, has never been denied either by the representatives of the underground or directly by the executors – officials of the SB. However in their memoirs and interviews they insistently avoid any reference to “punitive measures” which were applied to whole families and women.⁷

Such collective post-silence is connected, first of all, to the rule of prevailing canons of memory: recognition of the fact of murder and torture of women would mean not only automatic recognition of imitation of the violent practice of the enemy – the Soviet government, but would also lead to public disapproval and symbolic demolition of the heroes’ pedestal “with their own hands”. Such a “performance” is clearly separated from the internal discourse, where understanding of violence of the underground resistance is based on the fact that general discussions about form and methods of struggle of the oppressed nation are misplaced and political blockade of the nation justifies any methods of struggle.

The Soviet Secret Services were using gendered stereotypes which later in no small measure helped to form the perception of women’s participation in the nationalistic underground resistance in the memory culture exclusively as the heroic sacrifice and suffering.

But with regard to their enemies, Ukrainian nationalistic underground treated women as equal political subjects: violence against female representatives of the Soviet government was used to the same extent as against men. Separate examples of conversion of Komsomol members, party activists into the underground members leave the fact of direct physical violence against them from part of the underground irrefragable.

The policy of OUN and the Soviet government in general with regard to the “Easterners” was non-uniform: along with the mass propaganda regarding engagement of Eastern Ukrainians in the struggle against the existing rule, many documents evidencing extremely hostile attitude

⁶ The first sovietization of Eastern Poland began right after the formally annexing in September 1939 and took until the German invasion of the Soviet Union.

⁷ See for instance the biographical book of Iaroslav Pryshliak “Dva braty idealisty” (Two brothers - idealists”) (1990).

to the newcomers were distributed. Even the specialists from the East who have approved themselves in the “national cause” were generally treated carefully in the underground. Similarly to the Soviet government OUN promulgated understanding of the individual through the group identity giving him a certain predefined rules of behavior: through unification of the personality there was unification of violence against the personality.

In the post-war period, confrontation of violent practices becomes particularly tangible: legitimate violence of the Soviet rule which lied in the basis of realization of sovietisation dashed against the resistance of the local people, the major part of whom – this way or another – contacted with the nationalistic underground, or cooperated with it. Thus the self-dynamics of violence developed from the side of representatives of the underground, which traditionally, since the times of the UVO and early period of the OUN activity, was building the identity of an enemy based on physical annihilation.

The category of potential enemy of the insurgents in the mid 1940s and this way, the perspective of intensive checks and arrests from the side of the SB OUN (b) can conditionally include the following groups of people:

Situational group:

- OUN and UPA members captured and then released by Soviet security bodies
- OUN and UPA members, sympathizing people and adherents which before the Soviet rule used to be active, and after the war they lived legally with their own or forged papers, and were potentially probable candidates to be recruited as agents (it concerned mainly women)
- western Ukrainians who were hiding before mobilisation, and those who during war times cooperated with the Germans, served in the SS "Galizien", were a potentially attractive target group for persuading into cooperation by means of fear of arrest.

“Useful” group:

The group of people who cooperated with each authority, seeking material use and all kinds of welfare. The most unclear category which can include those who suffered this way or another from the actions of the underground, and this way fell into the category of "revenge seekers" and the "use" of which was determined by the desire to take vengeance for family members and close ones, rather than by the material welfare.

Ideological group:

This category included both party activists and professional staff, newly arrived Russians and Ukrainians from the Eastern regions of Ukraine. The SB leaders were aware of the attempts of the Soviet special intelligence services to recruit the newly arrived people in the region, and this fact is corroborated by a number of documents of the underground itself. Yet the lack of contacts with the local NKVD, and, say, the activity in the local club, propaganda of Komsomol and Soviet rule, was turning the newly arrived into an enemy, against which physical annihilation was used.

As a rule, the direct act of violence was preceded by one or several warnings which could be accompanied by "instructive" actions: So, one teacher, Nina Kholich, had her hair cut against her will because of her active work on identification of documents set on fire by rebels in the village council (GDA SB Ukrainy, f.13, spr.372, t.49, ark.1). During lessons three rebels entered the classroom of Mariya Loienko, and made the teacher read the Lord's prayer aloud. And when Loienko started reading the prayer in the Old Slavonic, she was proposed to learn the prayer in Ukrainian, as well as a song about Stepan Bandera together with the children until next Saturday under death threat (TsDAGOU, f.1, op. 46, spr. 833, ark.117).

A kind of a warning action was setting fire to schools or clubs where the meetings of Komsomol activists were traditionally held, Soviet movies were demonstrated and voting stations were installed (GDA SB Ukrainy, f.13, spr.372, t.50, ark.36).

The schools where polling stations were located, and where Komsomol meetings were held, often used to become a place of acts of violence. Buildings were massively set on fire. In Rivne oblast only, in 1944-45 50 schools were burned and destroyed (Ivasiuta 1974: 214).

For the purposes of interrogation the persons included into the “black lists” of the SB OUN (b) were captured by the militants and delivered to secret bases, forest shelters where they were kept during interrogations. The protocols of such interrogations are a unique source of information, which were kept undisclosed by both Diaspora and the Soviet government and remained unknown to general public for a long time.

In 2006 Canadian edition of “Litopys UPA” published the first volume of the protocols of interrogations of persons from “civil population and underground environment suspected in cooperation with the Soviet Security Service in Ternopil area in 1946-1948.” (Litopys UPA, 2004). In spite of doubtfulness of the majority of testimonies, which should be treated, first of all, as the narrative of the fear of death in the context of the second arrest with the survival tactics prerogative, Ozerna canisters⁸ are a unique source regarding their volume and geographic density: among the people captured by the SB were villagers from adjacent regions of Ternopil oblast, local activists and supporters of the Soviet government suspected in cooperation with the NKVD, Red Army soldiers as well as the Soviet personnel from the East – teachers and Komsomol activists.

The published protocols of interrogations include the case of Maria Rudnik captured by the SB militants at the beginning of March 1948 from Burkaniv village of Zolotnykiv region.⁹ Having finished two course years at the Teaching College 20 year old Maria was sent to Western Ukraine for teaching with the promise to come back in four years, in spite of being an employee of Chernihiv bank. The most aggravating circumstances for Rudnik at her arrest by the SB OUN (b) were often visits of NKVD employees to her house and frequent raids in the village, which became more frequent from the moment of her accidental encounter with the rebels. Based on aforementioned suspicions, that hadn't been confirmed by Maria Rudnik, she was sentenced to death. Maria Rudnik was executed on March 13, 1948 after being interrogated by the SB militants for a week (Litopys UPA, Vol.43 2004: 213). Hundreds of other teachers haven't come back home either: teacher Naidenko who was captured in April 1945 in Karachyniv village of Lviv oblast (GARF, f. 9478c, op.1c, d.310, l.26). Pioneer leader Kudlai from Pidgaitsi village of Volyn oblast (Ibid.), the Head of the secondary school in Myshiv village of Porytskyi region Grygorenko (GARF, f.9478c, op.1c, d.358, l.281), Mariya Vyshnevetska, the Head-mistress of Bobruyiv secondary school (RGASPI, f.17, op.88, d.450, l.73) and many others. Most of them were eliminated in the early post-war period. Soviet historiography provides data that only during 1944-45 solely in Ternopil oblast 127 teachers died and 16 teachers died in Volyn oblast in October-December 1944 (Maslovskiy 1974: 215).

⁸ Materials of SB OUN (b) on the activity in Ternopil oblast were found in 2004 in Ozerna village in the yard of the villager Safron Kutnyi. The latter was entrusted to bury the canister in the 50-s. The canister had been searched for over 12 years, because of the loss of the codified record of its hidden location. In 2011 “Litopys UPA” published two more volumes dedicated to Ternopil region which are partially based on the materials of Ozerna archive.

⁹ Currently Terembovlia region.

Liquidations of the qualified specialists are documented not only by the Soviet part. OUN reports explicitly confirm the facts of elimination of the newcomers from the East, including classification of the “actions”, as a rule, into the actions of OUN and SB. Thus, reporting about the district Bukachivtsi for October-December 1947, the reporter states that for aforementioned period SB eliminated: a teacher from Eastern Ukrainian region who “*was informing the Bolsheviks about what is said by children; an Eastern Ukrainian, a candidate to the party for covert intelligence work; two shoemakers, Russian by nationality who were watching the villagers and informing the NKGB; a Ukrainian shoemaker for the same work; and 3 more Ukrainians from who were sent here to do the covert intelligence work among local population*”. (GDA SBU, f.13, spr.376, t.81, ark.150). Moreover it was the OUN network in the area of Bukachivtsi village which undertook responsibility for the murder of one of the NKGB investigators, the former garrison commander and his wife, a woodworker from Russia who worked as a teacher in the district, a shoemaker and “a Komsomol member-agent with his two family members” (Ibid.).

Numerous acts of violence, constant fear for life, especially in the hermetic conditions of the countryside led to the massive return, direct desertion from the workplaces (Terliuk 1997: 73). The above mentioned Nina Loienko left the region after the rebels "visit" to her school, and according to her many others teachers did the same (TsDAGOU, f.1, op. 46. spr.833, a. 117). The Soviet activists in the cities refused to go to the regions for meetings or to perform “mass political work among population”, especially when they would have to stay overnight in villages. The rural council employees, local agitators, teachers, doctors from the East were hiding in other houses, villages and even cemeteries at night (RGASPI, f.17, op.88, d.352, l.9).

At the meeting the teachers expressed mass fear for their lives, refused to hang the posters, agitate for voting turnout, meet the deputies, because if they hang the posters, “it is us, who will be hanged tomorrow” (GDA SBU, f.13, spr.376, t.81, ark.10).

In Conclusion. Keeping the Memory of the Teachers from the East

The Soviet women who, according to insurgent’s propaganda were “enslaved” through their work and resulting from this, had no possibility to realize their natural vocation to be a “good mother”, were perceived at the same time as well as the male representatives of the Soviet rule as political subjects. This was not least emphasized by Soviet propaganda itself: Women, who from 1920s were presented by Soviet iconography as Pioneers of the appropriation of the new life, got during the second Sovietization in the 1940s in Western Ukraine a prominent place. Young women - doctors, teachers, agricultural workers, were sent into the life-threatening areas because of their qualification but, actually, it meant for these 18-20 year old girls to hold the line for Soviet military forces and local rule that could not manage the escalated situation in western Ukraine.

The nature of acts of violence against Sovietisation and their representatives shall be sought from one side in the prolongation of the UVO and the OUN terrorist practices against their enemies, from the other side, the focus of the Soviet rule on the struggle against Ukrainian nationalists in the post-war period, intensification of military operations, conditioned fast arrests and losses among the rebels, which lead to the unfolding of aggressive, frustration moods. Own losses of the underground caused activation of counteraction, the basis of which originated both on the ideological and practical level yet in 1920-30s.

The political analyst, Serhiy Kudelia, who paid attention to the violence of anti-Soviet insurgency in Western Ukraine against the locals, and the one who joined collective farms, raised the point, that violence against the “own”, the locals, pushed them forward to the cooperation with the power and rejection from the rebels (Kudelia 2013: 149-181). Violence against women, particularly against young teachers, resulted in resolution of the image of a “good rebel”. The same as on the local level, where the population kept distance from the anti-Soviet insurgency on the media level there was an image of rebel distributed, who kills innocent families and kids.

But with regard to their enemies, Ukrainian nationalistic underground treated women as equal political subjects. Separate examples of conversion of Komsomol members, party activists into the underground members leave the fact of direct physical violence against them from part of the underground irrefragable.

Drastically polar perception of the history of nationalistic underground and its politicization are completely characteristic both for collective memory with regards to the destiny and for the role of labor forces from the East in the Western regions of Ukraine.

As of today, together with the memorials for "hero nationalists" and their glorification, a number of pedestals and busts for "victims of the OUN and the UPA crimes" are established. Among them memorial places and monuments stand out that are dedicated to the teachers who were killed in Western Ukraine in 1940-50s. In Glukhiv region of Sumy oblast three memorials were erected on the initiative of the representatives of the Communist party.¹⁰

The image of a late teacher, as a hero who fought for establishment of the Soviet rule, was outlined in the 1960s when in the woods and hideouts of the Western Ukraine solitary rebels still remained, and the struggle against them came to the final outcome.

In the end of 1950s a local school in Lviv region received the name of Raisa Borzylo who was found dead in 1945. She was a teacher in the Gai village. And in 1967 in the centre of the village a memorial bust was installed with an inscription "She gave her life for our happiness".¹¹ A poem "The immortality of a Komsomol member" was dedicated to Raisa as well, in which a local poet described Raisa's short life. Among a number of monuments that have been lately installed for OUN and UPA victims, there is one for Raisa Borzylo founded in 2006 in the Lugansk region. The establishment was accompanied by strong debates: UPA apologists tried to prove the guilt of the SB for her murder, or actually justification of her annihilation as an assailant of the Soviet ideas (Bublyk: 2010). For defenders of Soviet past Raisa was one of representatives of the successful establishment of the Soviet rule. But along with this, mass repressions and the massive resistance of the local population towards Soviet transformations is still ignored.

Due to the lack of well-considered investigations, comprehensive interviews and handling of archive materials, the fate of the professional staff from the East, in particular, of teachers, remains a subject of political discussions.

Bibliography:

ANTONIUK, Ia.: *Diialnist SB OUN na Volyni* [The activity of the SB OUN in Volyn] Lutsk, Volynska knyha, 2007.

¹⁰ The web site of the Communist Party, “The Sumy region remembers its heroes who died by bandits of the OUN-UPA”. URL <http://www.kpu.ua/sumtschina-pomnit-pogibtshih-ot-ruk-banditov-iz-oun-upa/?lang=uk>

¹¹ The web site of the city Svatovo: URL <http://svatovo.lg.ua/people/upa/borzilo.html>

- BUBLYK, M.: "Tak khto zamuchyv Raisu? Ne kozhen nevyynno vbytyi luhanets hidnyi zvannia zherty" [Who did torture Raisa? Not every one who was innocent murdered from Luhansk can be titled as victim] *Ukraina moloda* n. 096 (29.Mai 2010)
URL <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1663/163/58710/>
- CZAPLINSKA, J. (Ed.): *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture*, Cambridge, Harvard University Press, 2002.
- Interview with Kateryna Skoryna. URL <http://reporter.delfi.ua/news/reporter/ochevidec-banderovcy-ne-zhaleli-dazhe-detej.d?id=1020042>
- Interview with Nadia Iukhyma from Odesa, who worked as Pioneer leader and teacher in Lviv oblast (1950s). (Source from Ukrainian Canadian Research and Documentation Center)
- ISHCHENKO, A.: *Zahinda Ukraina u dokumentakh ziizdiv ta plenumiv TsK KP(b) U: 1946-1953*. [The Western Ukraine in the documents of the Communist party meetings 1946-1953]: *Arkhivy Ukrainy* (2-3, 2011):108-122.
- ISHCHUK, O.: *Uzagalnennia orhanamy KDB URSR dosvidu borotby z pidpilliam OUN ta UPA: do stvorennia vodomchoi tematychnoi kolektsii archivnykh dokumentiv (1959 1964 rr.)* [The generalization of struggle experience against the OUN–UPA underground by KGB of Soviet Ukraine: dedicated to the creation of subject collection of archival documents (1959–1964)], *Z archiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB no.1* (32) (2009): 87-120.
- IVASIUTA, M. (Ed.): *Pravdu ne zdolaty* [The truth can not be overcome], Lviv, Kameniar, 1974.
- IVASIUTA, M.: *Narys istorii kolektyvizacii na Ternopilshchyni (1939-1950rr.)* [The history of collectivization in Ternopil region]. Kyiv, Politvydav, 1958.
- GARF (The State Archive of the Russian Federation) f. R-9478, op. 1, d. 135, 310, 358
- GDA SBU (The Security Service Archive of Ukraine) f.13, spr.372, t.49, 50, 60;
f. 13, spr. 376, t. 49, 55
- KENTII, A.: *Ukrainska Povstanska Armia v 1942-1943 rokakh* (Ukrainian Insurgent Army in 1942-1943). Kyiv, NAN Ukrainy, 1999.
- KUDELIA, S. *Choosing Violence in Irregular Wars: The Case of Anti-Soviet Insurgency in Western Ukraine*. *East European Politics and Societies and Cultures* no. 1 vol. 27 (February 2013): 149-181. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325412464651>
- Litopys Ukrainskoi Povstanskoï Armii, 1976-2013. Vol. 1-50. Litopys UPA, Toronto.
- Litopys UPA. New Serie. 1995-2010. Vol. 1-20. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kyiv.
- MARPLES, D. R.: *Anti-Soviet partisans and Ukrainian memory*. *East European Politics & Societies* 24 (2010): 26-43. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325409354908>
- MASLOVSKYI, V.: *V borbe s vragami socializma. Ocherki istorii klassovoi borby na sele v period postroeniia osnov socializma v zapadnykh oblastiakh Ukrainy. 1939-1950* [In the struggle against enemies of Socialism. Essays of the class struggle history in the villages in the time of socialism building in Western Ukraine]. Lvov, Vysshiaia shkola, 1984.
- MITSUYOSHI, Yo.: *Gender, nationality, and socialism: Women in Soviet Western Ukraine, 1939-1950*. ProQuest Dissertations and Theses, 2004.
- MITSUYOSHI, Yo.: *Public Representations of Women in Western Ukraine under Late Stalinism: Magazines, Literature, and Memoirs*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (54, 2006): 20-36.
- MOTYKA, G.: *Ukrainska Partyzantka 1942-1960: Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacjonalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii* [The Ukrainian Partisanship 1942-1960. The

activity of the Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army]. Warsaw, Rytm. 2006.

PETRENKO, O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten Untergrund der 1940er-50er Jahre [In-Between. Women in the Ukrainian Armed Underground of the 1940s-1950s] In Latzel K. Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute [Female Soldiers. Violence and Gender in War from the Middle Ages until Today] 257-278. Paderborn: Schöningh Verlag, 2011.

PRYSHLIAK, I.: *Dva braty idealisty* [Two brothers - idealists]. New York-Montreal, Volia, 1990.

RUDLING, P.: [The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies 2107. University Center for Russian and East European Studies, Pittsburgh \(2011\).](http://dx.doi.org/10.5195/cbp.2011.164)

RISCH, W.J.: *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*, London, Harvard University Press, 2011.

RGASPI (Russian State Archive of Socio-Political History) f.17, op. 44, d. 1658, 1837; op.88, d.352, 450

SHUMUK, D., *Prozhyte i peredumane* [My Life and Thoughts in Retrospect] Kyiv, Smoloskyp, 1998. (English version: *Life sentence: Memoirs of a Ukrainian political prisoner*. Canadian Institute of Ukrainian Study, 1984).

TERLIUK, I: *Rosiiany zakhidnykh oblastei Ukrainy (1944-1996)*, Lviv, Svit, 1997.

The web site of the Communist Party, "The Sumy region remembers its heroes who died by bandits of the OUN-UPA". URL <http://www.kpu.ua/sumtschina-pomnit-pogibtshih-ot-ruk-banditov-iz-oun-upa/?lang=uk>

The web site of the city Svatovo. URL <http://svatovo.lg.ua/people/upa/borzilo.html>

VEDIENIEIEV, D.; BYSTRUKHIN, H.: "Povstanska rozvidka diie tochno i vidvazhno..." *Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnogo pryznachennia OUN ta UPA* [Insurgent Intelligence Works Precise and Courageous...] Documental heritage of the special police service of the Organisation of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army in the 1940s-1950s]. Kyiv, K.I.C., 2006.

TsDAHOU (The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine) f.1, op.46. spr.833

TsDAVOU (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine) f.3833, op.1, sp.220.

VEDIENIEIEV D.; BYSTRUKHIN, H.: *Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo specrozdiliv OUN ta radianskykh syl specoperacii* [Duel Without Compromises. Confrontation of special police service of the OUN and Soviet special service]. Kyiv, K.I.C., 2007.

VIOLENCE, GENDER AND WAR 4.

Women's Traumatic Experience at World War II: the Soviet case

Irina Rebrova MA PhD doctorandus

Center for Research on Anti-Semitism, TU Berlin

rebrova@mailbox.tu-berlin.de

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

This article highlights the problem of women and the war from the perspective of traumatic nature of female experience. The official policy of memory of World War II in the Soviet Union did not include women's experience of sexual violence because it can break the concept of glorification of winners-Soviet soldiers. Women who experienced the attempts of sexism and sex violence at war became the hostages of the official politics of memory in the peacetime and thus they were forced to “work through their past”. Ideological slogans of the Soviet time became the part of the collective memory and were reflected in the personal memory. Thanks to the stories of participants and witnesses of World War II the new war images and concepts are formed which can be included in the cultural memory about the war nowadays.

The analysis of one oral interview showed the depth of the problem of sexual violence during the war. The impossibility of the women-victims of such relations to describe their experience, the absence of the special psychological and social services during the post-war period, which can help women to overcome their troubles, show us the problems of “working through the past” and the policy of the oblivion.

Key words: World War II, sexual relationships and violence, gender, oral history

Women's Traumatic Experience at World War II: the Soviet case

For several years I made the oral history interviews with different groups of witnesses of World War II in the South of Russia. I try to reconstruct the every day life at the occupied zones, in the partisan groups or at the front line. In time I turned to analyse the language of narration in terms of gender specification. Usually I came to the informant and during the interview just followed the speaker, sometimes asking about the details of the narrated episodes. This narrative method of making interview helps to observe how the speaker identifies himself in present days by recalling the past (e.g. Rosenthal 2006: 1-16). I noticed when the informant speaks about his or her traumatic experience of the past; the personal self-identification in the narrative may vary.

I would like to prove this thesis and to highlight the way of the variation of self-identification of the speaker on the materials of the only one oral history interview with the former female soldier. This interview surprised me as a scholar from the very beginning. This

182

story is lacking the part of reconstructing the history of hostilities, in which the storyteller has taken part. But it is very provocative in terms of narrating the gender experience. In oral history, memory becomes not simply a source for the investigation of the past, but an object of study in its own right¹.

The aim of this article is therefore to understand the reasons and the way of presenting women's traumatic experience at the war, such as rape and other kind of sexual violence against women. The dialogue between the one and the many will show how we can use one narrative to move between individual and group experience². This study appears to be the pioneering in the post-soviet discourse for two reasons. There are only few special studies about the sex violence at war in the contemporary Russian historiography up until now (I will point them out in the first part of this article). Based on the de-coding of the text of one oral history interview I would like to highlight the problem of describing by meanings of words or silence women's traumatic experience at war.

Women at World War II: soviet and post-soviet historiographical overview and the politics of memory

The whole complex of research literature, formed during the Soviet period, covers the theme of women's participation in the war from the perspective of the glorification the women, who struggled against the enemy. Historians until the early 1990-s tried to show the power of the Soviet socialist system and the unique role of women-soldiers (e.g. Nikolaeva 1941; Devushki na fronte 1943; Devushki na fronte 1944; Aralovetz 1947; Chechneva 1967; Murmanceva 1974; Kondakova 1976)³. It was important to them to show the scope of the Soviet women's participation in World War II and the number of such works therefore dominated over the studying the internal world of women-soldiers.

The Russian historian Elena Seniavskaya (1999) in the 1990-ies was among the first scholars who explained the gendered perceptions of the war by psychology. Also Belorussian journalist and writer Svetlana Alexievich (1988: 61-62) interprets the different memories with the help of psychology:

“Women's memories cover the part of human feelings in the war which usually escapes the attention of men. If a man grasped the war as an action, a woman felt and endured it differently because of her feminine psychology. The bomb attacks; the death and suffering were not the whole war to her. The woman felt strongly the physical and moral overloads of the war. It was difficult for her to bear the ‘masculine’ way of war life”.

As Svetlana Alexievich argues, the war was a contradiction to her feminine nature. It was not only psychology as we can see by the statements of the women. They had to deal with the breaking of stable social roles during wartime what seemed to women as the wreckage of life itself.

Cases about the sexuality in the army and sexual violence in and beyond the military

¹ Bosworth, Michal. “Let me tell you...”: memory and the practice of Oral History. In Joan Tumblety ed. Memory and history. Understanding memory as source and subject. New York and London: Routledge. 2013. P. 31.

² See the same experience of analysis of one narrative about bombing in France made by Michal Bosworth in Memory and history. Understanding memory as source and subject. New York and London: Routledge. 2013. P. 31-56.

³ The more detailed analysis of soviet historiography about the women at World War II: Rebrova 2012: 263-280.

were omitted for a long time in the Soviet and Russian historical studies. Especially the rapes during the war were excluded for a long time from national historiography. Even in West Europe and in the United States the topic of sufferings of women during the war was out of public discourse. The first public event that addressed women, gender, and the Holocaust took place in March 1983, when Esther Katz and Joan Ringelheim organized the ground-breaking “Conference on Women Surviving the Holocaust” at Stern College in New York (Hedgepeth and Saidel 2010: 4). As Elena Metcherkina (2001: 255), a Russian sociologist pointed out: “Men became heroes if they died at the frontline. At the same time, raped and murdered woman were never considered to be heroes, there is no monument in honour of them. Those who survived never tried to speak about their humiliation and traumatic consciousness”.

After publishing the novel “War’s Unwomanly Face” by Svetlana Alexievich, the topic of sexual violence during World War II appeared in the scientific post-soviet discussions. Feminist researchers began to speak about this kind of women’s traumatic war experience for the first time since 1990’s. The paper by American sociologist Nechama Teck (2003: 168-188) “Among Partisans: The Fate of the Woman” was among the first researches done on understanding the peculiarities of women’s practice of living mostly among men in the soviet partisan groups. The first stories of raped women appeared in the Russian mass media at the same time, in the 1990’s (e.g. Alexievich 1988; Katchenko 1994). There were no stories about sexual violence in memoirs written during the Soviet period because such stories could destroy the official policy of the memory about the war and the concept of the soviet hero who made the Great Victory in the Great Patriotic War⁴.

Currently, there are several fragments of arguments in the historical literature that the officers turned to account for their positions on the sexual violence against women-soldiers. Thus, the story of signaller Vera Yerokhina pointed that there were several women’s suicides after the attempts of sexual violence by men (Kapyshev 2000). The war veteran Yurij Krimskij marked the cases when “the soviet officers had been handed over to the court, or sent to the penal battalion, or even been shot if they raped women-soldiers in their army” (Kljuchnikov 2000). A special meeting of the command and the political leaders of the Red Army in 1943 was devoted to this problem. Still, the study of women’s experience is complicated by searching for informants who normally preferred to forget and never speak about their experience of being raped.

The phenomenon of the *poxodno-polevaya wife*⁵ was for a long time omitted in historiography also. In many cases we can classify these sexual relations as survival prostitution: for women, sex could become a reason of patronage by the officer, and therefore the slight possibility of staying alive at the front. Women usually tried to find a man who had some kind of powerful resource. In this sense, sex for survival must always be seen as a form of sexual violence in which some degree of personal agency is involved (Chatwood 2010: 67). For example, the Soviet officers could have a woman stay together with him in the rear. Usually men-officers had a regular family before the war. Their temporary wives had an opportunity of having tasty meals; they were sent to the front line rarely. However, the

⁴ In contemporary Russian society World War II related primarily not so much the danger of Nazism in Europe and the world in general, but to the Russian context. Because of this statement World War II for Russians is still not the “world” but the “patriotic” war, which had been started not in 1939, but in 1941, and its victory the Russians celebrate on May, 9th (but not on the 8th as the rest of the world). See: Dubin 2004: 66-81.

⁵ «The field wife” – this was the category of women who had the sexual relationship with the officers during the war. Normally men had such relations with women only at war: in peaceful life they could have the official wife.

position of a temporary wife was unstable; such women could be set aside for different reasons. And they could lose all the blessings they had before (Krinko 2008: 257-265). One of our informants recalled:

“Well, there are few people who can talk about it. Of course there were situations when you started relations with the officer. Then you could be sent to the other troop where you can start a love affair with another one. Some of such women got married finally” (Garkov, Interview)⁶.

All social relations become stronger at the war. People had to live, as it was the last day of their life, because the death was coming along with them. Consensual sexual relationships took place by mutual agreement of both a man and a woman. Further, on the verge of death, they would not think about morality and social norms. Emotional needs caused by the loss of family members and a stable world was acted out in relationships. To give an impression about some numbers: the order № 0365 by the People's Commissariat of the Navy dated May 6, 1942 mentioned that among 21292 women, who had been called to the Navy in 1942 1878 were dismissed for “the lack of discipline in the behaviour” and for “pregnancy” (Katchenko 1994: 124).

To the question “what relations were there in the troop between men and women” a male informant replied: *“The only women we had was a nurse in our troop. We considered her as a soldier like we were. Any sex relations were forbidden”* (Garkov, Interview). His way of answering stopped any attempt of the researcher to find out details of interpersonal relationships. The storyteller clearly did not want to talk about these relations – firstly for not being compromised in the eyes of his wife, who was present at the interview. Secondly, the official memory about the war, which was created by the Soviet government, still prevented him from speaking publicly about the sex relations at war. There is no place for such stories in the official image of the war. Moreover, the myth of friendship between different nationalities, as well as between men and women who won the war was very popular during the Soviet period.

Among forbidden topics in the Soviet war discourse were stories about problems caused by biology also. There existed particular stress situations for women in army and partisan groups, such as menstrual cycles, pregnancy, and abortion. It is known that women in the war used various methods of traditional medicine to get rid of the undesirable consequences of sex relationships with men. Women became barren as a result of such experiments on their bodies, as well as various kinds of sexually transmitted diseases. There were many cases of the death of women.

And even more complicated issue is relationships between Russian women and German soldiers. The German historian Regina Mühlhäuser (2010) showed that a whole spectrum of relations, from rape and survival prostitution to love affairs, existed. In Russia even until now social taboos exist on stories about the intimate encounters between German men and Russian women during the war.

Survival prostitution and sexual violence at the war was the result of traditional (patriarchal) model of relationship between men and women in the Soviet times, and it continues to legitimize the inequality of subjects (man and woman) in the field of sexual

⁶ In 2008-2009 we made a project about the every day life at the occupied zones of the South of Russia. Our informants were mostly war children, but some of them at the end of war became soldiers. The theme of their war experience that way appeared in the interviews occasionally but gave the information about relations between young soldiers and women at frontline.

desire and pleasure in the extreme war situation. War influenced the life of women strongly even in the post-war period. It is interesting that according to the official data the rate of marriage in the post-war period was stable with the tendency to increase⁷. But the data cannot explain the individual cases of women-former soldiers, who remained to be single after the war. There could be several reasons for this fact. Women lost the opportunity to have children or they had abortions during the wartime. After the war they were also often unable to give birth. Patriarchal families always orient the future generations, and the inability to have children left many women single. Also, in peacetime, a woman did not need to find out the patron among the commanders and officers, and therefore such relationships stopped. On the other hand, strong women were in great importance during the war and after it, such women could not find their personal happiness with men, wartime friends, who were looking for the weak women as their wives

To understand the traumatic experience of women at war we could use the ego-documents, and principally oral history interviews that could help to reconstruct the dynamics of their war images, which were formed by the Soviet mentality on the one hand and on the other hand existed in the silent personal histories. We could find less official phrases of the past in the oral stories. Nevertheless, the narrative continues to be political on the whole. The communist ideology became a part of the individual consciousness of former soldiers. Therefore, most of them remember the Soviet past with nostalgia. There is no contradiction between the communism ideas and the real situation in their minds.

Reconstructing women's traumatic war experience: the case study

The case study would be based on one oral history interview, which could be interesting from different perspectives. In this narration, silence memory about the sexual relationship during the war has been pronounced for the first time. The way the informant articulated her experience is very pro-soviet with pedagogical instructions. At the same time, the plot of the story is new and provocative.

This interview was held in the informant's apartment in autumn 2007 in Krasnodar, South of Russia⁸. Grandma Nadia (let us call her this way) celebrated her 90th anniversary few months earlier, in the summer of 2007. Previously, I had an experience of talking with older informants than her, and most of them appeared to be quite sane people. Therefore, I did not hesitate about such an embarrassing age of my informant.

At the appointed hour, I was in the grandma Nadia's apartment, but she was not home yet. She was bathed in her neighbour's apartment. After that she needed some time for recovering after taking a bath. So I had time to have a look at the interior of her apartment. My storyteller lived alone for a couple of years; she never had kids and her husband died several years ago. By the words of her neighbours, she didn't have any other relatives. That's why she was taken care by her neighbours.

Her apartment consisted of the two rooms, hall, kitchen-room and toilet. I was amazed by the decoration of her apartment. All the walls in the hall and kitchen were hung with illustrations of girls and women, carefully cut from popular magazines in the Soviet times "Krestyanka", and "Rabotnitza i selyanka" and from different old calendars and newspapers.

⁷ Dannye CSU SSSR o brakah i razvodah v SSSR v 1940, 1943-1954 gg. i I polugodii 1955 g. [USSR Central Statistical Administration data on marriages and divorces in the USSR in 1940, 1943-1954, and first half of 1955]. In Rrossijskij gosudarstvennyj arhiv jekonomiki. Fond 1562. Opis' 41. Delo 89. Listy 128-131. [Russian State Archive of the Economy. Foundation. 1562. Inventory. 41. Business. 89. Sheets. 128-131.].

⁸ About this interview in Russian see Rebrova 2008: 220-230.

Many pictures have faded and they were dull, but the hostess does not remove them. Some of the illustrations were attached to the interior doors and mirrors. Different in size and quality, these pictures formed a sense of nostalgia for beauty and could be associated with the personal experience of grandma Nadia. These illustrations, as well as many wall-calendars and greeting cards for the different anniversaries of the Victory in the Great Patriotic War seemed to be the main subject of the genuine pride by the apartment's owner. She kept greeting cards and testimonials as the main evidence of her involvement in the victory. The newspaper notes with the congratulations to the veterans occupy prominent places of honour in the apartment, as well as portraits of beautiful women instead of being neatly tucked away in the boxes.

Before the interview I asked grandma Nadia about the reasons of hanging all these pictures and cards on the wall. *"Because I want to be with them, with these soldiers"* (Razumnaya, Interview), she replied. It was a very strange answer, because there was no picture of the soldier. Images of beautiful women were the first that attracted the attention of the stranger in that apartment; and after that one can pay attention to the greeting cards and newspapers notes. It is obvious that a person notices pictures firstly and then tries to read notes. By the way, it seems that all these images from the post-war magazines became a silent memory of the war traumatic experience of my informant.

Moreover, it was no doubt that the interior of the apartment was made to legitimize the fact of the participation of her owner in the war, and women's portraits were a kind of crying for her lost and ruined youth.

It should be mentioned that I worked on a project about social memory of the wartime in the Kuban region⁹ at that time. That is why I considered that interview as unsuccessful at first, because it was not about everyday life at the war in the studied region. Also the audio of the interview was overrun with the deviations from the theme of our conversation, and generally speaking it was not a qualitative oral history interview. However, after some time, when I transcribed the audio file, I found out the obvious unique nature of this interview in the part of studying women's military experience and peculiarities of silent memory of the events. That is why I wanted to make a re-interview. Unfortunately, it appeared not possible due to the informant's bad health.

If we try to reconstruct the informant's life story, we get the following plot. Grandma Nadia was born in 1917 in the village Maryanskaya, Krasnodar region. She had an older brother who died during World War II. Her father died before the war. Apparently after her father's death the family moved to Krasnodar. The informant found the beginning of the war in this city, survived the initial period of the occupation of Krasnodar, and then she was mobilized by the age in autumn of 1942. She began her career as a soldier in Red Army in the 12th air defence corps. She struggled in Ukraine and Romania as a soldier and then as a sergeant. Her corps was briefly in the environment. She was not logical in naming the places where she had to fight. So according to the text of the interview it is impossible to reconstruct the route of her corps or the course of military operations. However, relying to the ego-documents only we cannot solve this task. This interview is unique in the context of the interpretation of the war events and in the field of studies the women's traumatic experience of survival at the war.

The informant was an educated woman, that is why she was in the unit constantly, and was never been sent to the front. After the war she demobilized and began to work at the oil

⁹ The river Kuban in the main river in the south of Russia, Krasnodarskij kraj.

plant in Krasnodar. At that time she met her future husband. Their family had no children. From late 1990-ies she lived alone, because her husband died. I did not get any other information about her other relatives. We can assume that she really did not have other relatives, or they quarrelled, because her neighbours looked after her at that time.

To analyse the text of the interview I used the concept of trauma and silent memory. We could suppose that there has been something in the time of her military youth, which she tried to forget all her post-war life. This assumption could be confirmed by the words of grandma Nadia about her war experience:

“In general, how can I say, this is difficult story, too many years have been passed. I'm trying to forget it all” (Razumnaya, Interview).

Researchers of the social processes in the 1990's found out that the concept of trauma, which caused in late 19th century especially in medicine and psychiatry, become a central issue of the cultural imagination in the present studies. One of the scholars described the nature of cultural trauma as “a variation between memory and oblivion” (Leys 2000). There are cultural (Sztompka 1993), sociological (Alexander 2002) and psychological (LaCapra 1999) concepts of trauma. It should be noted the study of the psychoanalytic school from the classical psychoanalysis of Freud, who rehabilitated the term “the oblivion”, through the Carl Jung's (1964) theory of archetypes to the Teodor Adorno's (2005: 45-67) concept that involves the analysis of such concepts as “the guilty complex”, “working the past” and other. Cultural trauma could be described as a break in tradition, the loss of meaning and uncertainty in the future. To overcome any cultural trauma a man can only by “worked with” it, by searching the causes and explanations, by the partial oblivion, and to some extent, by amnesia (Ricoeur 2004). Petr Sztompka (1991) considers cultural trauma as a process, which is constantly developing, passing six stages: structural and cultural past; traumatic events or situations; special ways of defining, interpreting, language or interpretation of traumatic events; traumatic symptoms (the special way of behaviour and points of view); posttraumatic adaptation; and overcoming the trauma.

These approaches in the study of memory and forgetting, can be used in the analysis of the interview with grandma Nadia. Let us try to follow the logic of her narration and answer the main question: *what kind of trauma the informant experienced at the war, and by what means she can speak or keep silent about it.*

The process of interview became a kind of ritual to the informant, with the central action of the legitimation of her own war experience. In the very beginning of the interview grandma Nadia asked me to find in her papers in the other room and bring her certificate of her participants of the Great Patriotic War. This document is a formal confirmation of her involvement in the war and, therefore, in the Great victory. To her, it is important not to name the places of the war battles, in which she participated, but to show this document that legitimates the fact that she was a soldier. To her it was necessary to show the document, because *“you [the interviewer] did not see that I am a war veteran”* (Razumnaya, Interview). Maybe that is why she insisted on bringing and showing her document, which is stored in the most distant part of the bedroom, next to other important documents.

“This is my passport [shows], this is my document that I participated in the war, here is my birth certificate, what else do you need? I also had orders and medals and all you see, these documents were writing not by myself” (Razumnaya, Interview).

War veteran document is important evidence to her; it states her belongings to the “caste” of war veterans. The informant approved this way her military status in my eyes.

Perhaps someone could previously criticize the fact that she was a soldier. Moreover, she admitted that she was at the headquarters, under the protection of the officers and had never been sent to the frontline. Therefore her war veteran document became the main source of her involvement in the war; it also put her on the same stage with men, war veterans who fought and died at the front. The leitmotif of this evidence of her involvement in the war process appeared during the whole interview. Grandma Nadia repeatedly asked me to check her words in different state organizations:

“Well, even in the recruitment office, even if you do not believe me, you can go there and ask if I were a soldier [she refers to her mother's family name and her first name]. And they'll tell you... But they are [the workers at the recruitment office] all young now... Probably, they must know me. The military authorities always congratulate me” (Razumnaya, Interview).

This attempt to find the support from the official state organizations became another undeniable proof that she was really a war veteran. Why should she need to involve a wide range of confirmation to the fact of her participation in the war? My goal was to interview former soldiers, and therefore, when I asked grandma Nadia to speak about her war experience, I had no doubt about her wartime past. Perhaps, the informant herself needed in constant evidences, she had something to keep silent about, she never was at the front line, and maybe she might have been criticized in the post-war period that she was not a real war veteran? And now, at the end of life her main purpose was the legitimation of her military past, which observed latency in the decoration of her apartment and openly in the conversation with me as a stranger to her.

During the interview grandma Nadia could not hear the question often, and then answered off the topic. She distracted the conversation, trying to ignore the questions. She always referred to her old age, diseases and deafness. However, she heard my speech in a low voice with her neighbour well done. Then, I had assumed that her appellation to the deafness was just an excuse not to give answers on my questions and not to pronounce any kind of events in her wartime past. Another method of ignoring my questions was a display of her hospitality. Instead of continuing the story, she offered me different cookies and tea. She was genuinely offended when I refused and tried to continue the conversation. Analysing the text of the interview, I found that grandma Nadia turned to the food talk each time when the speech comes to the relations of girls with the Germans.

The central problem of the whole interview by the will of the informant became the story about the woman's sexuality and violence at the war. This is her traumatic experience, which she carried the whole life, and she could not speak openly even before the death. However, she said latently, by the means of the Soviet-era stamps. She talked not about her personal experience but about experiences of other women. She played a role of the high morality person who could convict sex relations of those bad girls.

“We had a girl's corps. The general ruled it. There was very strictly, very strictly. But there were some girls who could break the rules. But I forgot something, well, it's all forgotten” (Razumnaya, Interview).

Grandma Nadia stressed repeatedly *“to tell you honestly, I have not been sent to the front line. I was in the corps always. I did not move away from the officers, I was together with them [men commanders] all the time”* (Razumnaya, Interview).

Responding to my question whether a person could get used to the war, she said: *“I needed to hide for not being sent to the front line. There were girls who made sex with men, Lord forgive”* (Razumnaya, Interview). How could a young attractive girl hide from the front

line at the war? The only way to escape the front line was to find a patron, who could be a man with a powerful resource, as a rule. Such patrons were usually commanders or senior officers.

Even more surprising was the following fragment of the interview. Grandma Nadia did not speak directly about her personal war experience. She stressed *“there were the girls who made love with the Germans, and then had been punished by Soviet men”* (Razumnaya, Interview). She articulated the experience of the other girls in her corps, and then she turned the conversation to another theme immediately, offering a meal to me or keeping a long pause. I had never heard such stories before, to hear about love and sexual relations between Soviet women-soldiers and German soldiers in the front area was very surprising. We cannot verify her words. She spoke in the plural form and impersonally about her women troop-mates. There was always an opposition of “me” and “they” in her story. Sex relationship, therefore, becomes the product for both, for “us” and “them” (Ringelheim 1985: 741-761).

The life of girls at the war had been complicated by the dependence of biology and sexism. There are particular stress situations, such as menstrual cycles, pregnancy, and abortion, along with humiliation, rape, sexual violence, and sexual trade.

“I never went to the Germans, no. But I could talk to them. If they came to our side and started to talk to me. And we had girls who could simply follow them. You scolded those girls. Then the Germans began to be rude to you. And you tried to tell him in German that it was forbidden for an innocent girl to make love to any man. What can she tell her parents about her behaviour at war? It’s hard” (Razumnaya, Interview).

We can assume a shift in her memory: Women were maybe not sent there, but it was hints that consensual relations existed which were condemned by the environment.

It is important to stress, that I asked Grandma Nadia to talk about her own war experience. The idea was to record the story of her personal emotions, feelings and impressions. But the narrator, firstly, pointed out a different field of studying, and, secondly, she often substituted the personal experience by the description of the behaviour of the other girls. She continually stressed that she was not one of those girls, who had sex relations with the Germans. Why did the informant use this way of narration? Whom and what was she trying to convince in, arguing the opposition of “they-bad” and “me-positive heroine, a sample of morality and decency”? Her speech seemed to become an attempt to whitewash herself in my eyes as a stranger; she appeared to be the main judge of these women in the whole interview-performance. This kind of narration leads a scholar to the problem of personal experiences of the traumatic past. “Collective memory is a memory of the moral duty of justice or prevention its implementation” (Ricoeur 2004: 7).

When people are on the verge of death, they would not think about morality and about “what parents will say”. She constructed her own image as an innocent girl, who thought about morality even during the war. Later, she made a reservation that her husband twitted her when she went to the theatre. Maybe he was jealous to her military background and did not trust her. In her youth she was an attractive and even beautiful woman (it is evidenced by the numerous photographs in her family album). She never had a baby. It happened not because she did not want a child at all. The explanation comes from her military youth. It is known that women at the war used various methods of traditional medicine to get rid of the undesirable consequences of sex relationships with men. A woman became barren as a result of such experiments over her body, as well as various kinds of sexually transmitted diseases. There were many cases of the death of women.

War was primarily directed against women. A woman dies more than one time at the war. She dies each time when her children are killed; when her home family life are breaking suddenly; when she feels a constant fear of being raped. Women are really afraid; they are afraid of their own nationality men and other men, because men have not left their aggressive masculinity on the battlefield. This masculinity entered their house, invaded the sphere of their private lives (Papich 1999: 17).

To perceive the stories of sexual violence during the war is not very easy, especially it is difficult to retell them. Some people believe that talking about this kind of things is not suitable; the discussion about sexuality is been insulted by the memory of the dead or the living persons (Ringelheim 1985: 753), or of the war in general. To other people, such stories are too hard and painful to think about. But there are people, who consider these cases as insignificant pieces in the spectre of patriotic ideas related to a Great Victory.

Conclusion

The official policy of the memory of World War II could not include women's experience of sexual violence because it can break the concept of glorification of soldiers. Women who experienced the attempts of sexism and sex violence at war became the hostages of the official politics of memory in the peacetime and thus they were forced to “work through their past”. Ideological slogans of the Soviet time became the part of the collective memory and were reflected in the personal memory. Thanks to the stories of participants and witnesses of World War II about their war experiences, the new images and concepts are formed and they can be included in the cultural memory of the war nowadays. These stories could help to reconstruct the dynamics of the images of the relationship, formed in the Soviet mentality from one hand and existed in the silent personal history on the other hand.

This analysis of one oral history interview shows the depth of the problem of sexual violence at the war. The inability of women-victims of such relationships to speak openly about their experiences, the absence of special psychological and social services in the post-war period that could help women to survive the incident - all these problems shows the mechanisms of silent memory. Let us hope that the current generation of researchers will be able to listen, learn and voice traumatic experiences of women - participants of World War II.

Bibliography

Dannye CSU SSSR o brakah i razvodah v SSSR v 1940, 1943-1954 gg. i I polugodii 1955 g. [USSR Central Statistical Administration data on marriages and divorces in the USSR in 1940, 1943-1954, and first half of 1955]. *In* Rossijskij gosudarstvennyj arhiv jekonomiki. Fond 1562. Opis' 41. Delo 89. Listy 128-131. [Russian State Archive of the Economy. Foundation. 1562. Inventory. 41. Business. 89. Sheets. 128-131.].

Interview with Garkov, S. and Garkova, E. *In* Personal Archive of Irina Rebrova. SKK-07/KK04.

Interview with Razumnaya, N. *In* Personal Archive of Irina Rebrova. SKK-07/KK13.

ADORNO, T.W. Chto znachit “prorabotka proshlogo” [Study of the past]. *In* Neprikosnovennyj Zapas. № 2-3 (40-41), 2005.

ALEXANDER, J. C. On the Social Construction of Moral Universals: The ‘Holocaust’ from War Crime to Trauma Drama. *In* European Journal of Social Theory, № 5(1). 2002.

ALEXIEVICH, S.: War’s Unwomanly Face. Moscow: Progress Publishers, 1988.
<http://dx.doi.org/10.1177/1368431002005001001>

- ARALOVETZ, N.: Zhenchina – velikaja sila sovetskogo obshestva [The Woman is the Great Power of the Soviet Society], Moscow: n.p., 1947.
- BOSWORTH Michal. “Let me tell you...”: memory and the practice of Oral History. In Joan Tumblety ed. Memory and history. Understanding memory as source and subject. New York and London: Routledge. 2013. P. 31-56.
- CHATWOOD, K. Schillinger and the Dancer: Representing Agency and Sexual Violence in Zolocaust Testimonies. In S.M. Hedgepeth and R.G. Saidel (ed.), Sexual violence against Jewish women during the Holocaust. Waltham, MA: Brandeis University Press; Hanover Mass.: University Press of New England, 2010. P. 61-73.
- CHECHNEVA, M.: Boevye podругi moi. O letchicah 46-go Tamanskogo gvardejskogo aviacionnogo zhenskogo polka [My Battle Girl-Friends. About the Pilots of 46th Taman Guards Aviation Regiment], Moscow: DOSAAF, 1967.
- Devushki na fronte [Young Ladies to the War], Moscow, 1944.
- Devushki na fronte: Sbornik [Young Ladies at the Front Line. Collective Volume], Leningrad, 1943.
- DUBIN, B. “Krovavaja” vojna i “velikaja” pobeda [“The bloody” war and “the great” victory]. In Otechestvennye zapiski, 66-81. № 5, 2004.
- HEDGEPEETH, S.M. and Saidel, R.G. (ed.) Sexual violence against Jewish women during the Holocaust. Waltham, MA: Brandeis University Press; Hanover Mass.: University Press of New England, 2010.
- JUNG, C.: Man and his symbols. Garden City, N.Y., Doubleday, 1964.
- KAPUSHEV, A. Ne zhenskoe jeto delo – vojna [The War is not a Woman’s Business]. In Komsomol'skaja pravda, 14 April 2000.
- KATCHENKO, E.: Seksual'naja kul'tura voennosluzhawih [Sexual Culture of Military], Ph.D. thesis, Moscow University, 1994.
- KLJUCHINKOV, A. Ljubov' na fronte [Love at the Frontline]. In Argumenty i fakty, №19, 2000.
- KONDAKOVA, N.: Trudovoj podvig sovetskih zhenwin v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [The Heroic Labour of Soviet Women during the Great Patriotic War]. In Grechko A. (Ed.) Velikaja pobeda sovetskogo naroda. 1941–1945 [The Great Victory of Soviet People, 1941-1945]. 134-153. - Moscow: Izd. Nauka, 1976.
- KRINKO, E., Rebrova, I., and Tazhidinova, I. Problemy adaptacii zhentchin-voennosluzhatchih k boevym uslovijam v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [The Problem of Adaptation of Women-Soldiers to the War Reality during the Great Patriotic War]. In Matishov D. (Ed.) Vzaimodejstvie narodov i kul'tur na Juge Rossii: istorija i sovremennost': Sbornik nauchnyh statej [Interaction of Nations and Cultures in the South of Russia: History and Modernity]. 257-265. - Rostov n/D.: JuNZ RAN, 2008.
- LACAPRA, D. Trauma, Absence, Loss. In Critical Inquiry, Vol. 25 (Summer). 1999.
- LEYS, R.: Trauma: A Genealogy. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Metcherkina, E. Massovye iznasilovanija kak chast' voennogo jeposa [Mass Raping as Part of the War Epos]. In Gendernye issledovanija [Gender Studies]. 244-256. - № 6. 2001. <http://dx.doi.org/10.1086/448943>
- MÜHLHÄUSER, R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion, 1941-1945 [Conquests. Sexual Violence and Intimate Relations of German Soldiers in the Soviet Union]. Hamburg: Hamburger Edition, 2010.
- MURMANCEVA, M.: Sovetskie zhenshiny v Velikoj Otechestvennoj vojne [Soviet Women in the Great Patriotic War], Moscow: Izd. Mysl', 1974.

- NIKOLAEVA, K. and KARASEVA, L.: Velikaja Otechestvennaja vojna i sovetskaja zhenshina [The Great Patriotic War and the Soviet Woman], Moscow: Gospolizdat, 1941.
- Papich, Z. Nacionalizm, vojna, tender. Jeks-feminizm i jeks-maskulinnost' jeks-grazhdan jeks-Jugoslavii [Nationalism, War, gender. Former-femininity and masculinity of the former citizens of the former Yugoslavia]. In *Gendernye Issledovanija* [Gender Studies]. 3-24. - №2. 1999.
- REBROVA, I. Drugaja vojna: gendernyj analiz odnogo ustnogo interv'ju [Another war. Gender analysis of one oral history interview]. In Minenkov, G. (Ed.) *Evropa: novoe sosedstvo 2008* [Europe: the new neighborhood 2008]. 220-230. - Vilnius: EHU, 2009.
- REBROVA, I. Russian Women about the War: A Gender Analysis of Ego-Documents. In Maren Röger M., Leiserowitz R. (Eds.) *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe*. 263-280. - Einzelveröffentlichungen des DHI Warschau. 28. 2012.
- RICOEUR, P.: Pamjat', istorija, zabvenie [La Memoire, L'histoire, L'oubli]. Moscow: Publishing House of Humanities, 2004.
- RINGELHEIM, J. Women and the Holocaust. In *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 10, № 4. 741–761. 1985. <http://dx.doi.org/10.1086/494181>
- ROSENTHAL, G. The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration. In: Milnes, K., Horrocks, C., Kelly, N., Roberts, B. and Robinson, D. (Eds.) *Narrative, Memory and Knowledge: Representations, Aesthetics and Contexts*. 1-16. - Huddersfield: University of Huddersfield Press, 2006.
- SENJAVSKAJA, E. Zhentchina na vojne glazami muzhchin (Psihologicheskij jekskurs v istoriju Rossii) [A Woman at War in the Men's Perception (The Psychological Excursus to the Russian History)]. In Senjavskaja E. (Ed.) *Psikhologiya voyny v XX. veke Ist opyt Rossii* [Psychological War in the 20th century. Historical Experience in Russia]. 203-236. - Moscow: ROSSPEN, 1999.
- SZTOMPKA, P.: *Society in Action: The Theory of Social Becoming*. Cambridge, 1991.
- SZTOMPKA, P.: *The Sociology of Social Change*. Oxford, 1993.
- TECK, N. U partizan: sud'ba zhentchin [With Partisans: the Fate of Women]. In Gapova E. (Ed.) *Zhenwina na kraju Evropy* [The Woman on the Edge of Europe]. 168-188. - Minsk: EGU, 2003.

VIOLENCE, GENDER AND WAR 5

“The Path Towards Justice for Victims of Sexual Violence”?

International Responses to Wartime Rape in the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY)

Galina A. Nelaeva, Dr. PhD.

Department of Modern History and International Relations, Tyumen State University, Semakova str.10, Tyumen 625003, Russia
nelaeva@yahoo.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

The question of wartime rape and sexual violence has been extensively covered in academic literature starting from the 1990s onwards. A myriad of articles and books has been published on the subject, covering various legal aspects surrounding international prosecution of wartime rape and sexual violence. It is emphasized that the UN ad hoc tribunals set up in 1993 and 1994 for the former Yugoslavia and Rwanda made an important breakthrough in relation to criminal prosecution of these horrendous crimes. For the first time in history, the tribunals established that these crimes could constitute crimes against humanity, war crimes and genocide. Political aspects of this phenomenon, however, are not so well researched. This article argues that international criminalization and prosecution of these crimes took place primarily due to the efforts of epistemic communities.

Keywords: ICTY, rape, epistemic communities

Introduction

The past few decades has seen the world of international criminal justice develop at a dramatic rate. Two *ad hoc* tribunals established in the 1990s by the UN Security Council (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia- ICTY and International Criminal Tribunal for Rwanda- ICTR) became the first tribunals after the post-WWII Nuremberg and Tokyo to judge individuals for international crimes. A number of other quasi-international tribunals was set up in places as diverse as Sierra Leone, Cambodia, East Timor and Lebanon, and with the adoption of the Rome Statute of the International Criminal Court in 2002, one could talk of the “dynamic development of international law” necessitated by “the dynamism of modern life” (Marochkin 2009: 704-705).

Given that this trend is likely to continue throughout the 21st century, with plans to establish international tribunals in other post-conflict settings, such as Democratic Republic of Congo (Human Rights Watch Press Release, 2011), and with the ongoing trials at the International Criminal Court, the need to examine the work of such institutions in order to avoid simplistic and even dangerous assumptions about the role of international criminal justice in post-conflict societies, is evident. A number of publications has emerged in recent

years, raising such considerations as high costs of international tribunals and relatively few trials (Wippman 2006: 861-881), dubious impact of the tribunals on the processes of post-conflict reconciliation (Hayden 2011: 313-330), remoteness of the tribunals from everyday life of the communities which they were meant to benefit (McGivern 2011: 28-36), inconsistent sentencing (often perceived as unfair/too light by victims) (Orentlicher 2010: 51-55), failure to provide protection to victims and witnesses (DePonte 2008), adverse effect that trials might have on the population (people can start sympathizing with the accused) (Lanegran 2007: 173), the role of tribunals in the restoration of national judicial systems and their potential to become models of good practice (Orentlicher 2008).

While the academic community and the practitioners do not have a consensus on the above-mentioned issues, it is unquestionable that an important contribution of the international tribunals, the ICTY and the ICTR in particular, has been made in the field of actual application of international criminal law. For the first time in history, the tribunals prosecuted such crimes as genocide (a category which was introduced in the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in 1948) (Yusuf 2003: 211-224), torture as a crime against humanity and as a war crime, applying such doctrines as *joint criminal enterprise* (given that it was often difficult to prove the guilt of the defendants since they were not physical perpetrators) (Haffajee 2006: 201-221), elaborating elements of crimes and their scope.

This article looks at the experience of the ICTY in prosecuting rape and sexual violence. While both tribunals were unquestionably important in this regard, the reasons why it is the ICTY which is chosen for the analysis are several: first of all, it is the first international tribunal set up after WWII trials in Nuremberg and Tokyo. Secondly, the ICTY in its attempt to define the nature of the conflict in the former Yugoslavia, came to the conclusion that it was an international conflict (Prosecutor v. Tadić), thus it had a much broader range of sources of international humanitarian law to apply, since the majority of international conventions and regulations pertain to international armed conflicts. Thirdly, the Tribunal was set up under very difficult circumstances when the war was still going within the territory of the former Yugoslavia, thus, it had a slow and very difficult start. States which set up this institution were not willing to cooperate with it, and countries of the former Yugoslavia were reluctant to extradite suspects to stand trial. Nonetheless, it managed to develop a more or less coherent prosecutorial strategy in relation of wartime rape and had a number of important cases which became the starting point for further international trials of such crimes. The main argument of this article is that effective and extensive prosecution of rape and sexual violence in the case of the ICTY occurred due to the impact of the epistemic community of legal professionals working for the Tribunal (Chief Prosecutor, judges, Office of the Prosecutor), which chose the strategy out of pragmatic considerations or personal commitment.

Literature review: rape and sexual violence as international crimes

One sphere of the tribunals' work has been extensively covered in academic articles and in the media since the beginning of the 1990s: wartime rape and sexual violence as international crimes. While it is not the purpose of this article to present complete historiography of research on this subject, it is worth noting that the majority of the publications on this subject pertain to the legal scholarship. Early research of the problem of wartime rape in the Yugoslav conflicts dates back to 1992-1993. Researchers examine the testimonies of the victims in an attempt to demonstrate the link between the crime and the victims' ethnic origin (MacKinnon 1994: 73-81; Allen 1996). While this approach is

criticized for its narrow focus and for overlooking experience of women in other conflicts (Lindsey 2002: 60), it remained dominant not only in academic publications but also in the media and in the practice of the ICTY itself (Nadj 2011: 655-656). A significant number of researchers focus on legal difficulties and peculiarities of prosecuting rape and sexual violence internationally and put an emphasis on the insufficient attention given to this type of crimes prior to the 1990s. (Gardam & Jarvis 2001; Askin 1997; Askin 2003; Hoefgen 1999). It is hard not to notice the importance of the tribunals' jurisprudence on the evolution of rape as an international crime: prior to the 1990s criminalization of this type of conduct was at best insufficient. Not only these crimes were ignored and silenced in Nuremberg and Tokyo trials, they were hardly mentioned in the post-WWII international treaties. Geneva Conventions (1949) and two Additional Protocols prohibited "[o]utrages upon personal dignity, in particular humiliating and degrading treatment, enforced prostitution and any form of indecent assault" (Art.75, Additional Protocol I), also mentioning that "Women shall be the object of special respect and shall be protected against rape, forced prostitution and any other form of indecent assault" (Art. 76, Additional Protocol I). Rape was mentioned alongside such crimes as humiliating and degrading treatment and enforced prostitution (Art. 4, Additional Protocol II). What was missing, however, was recognition of rape as a violent crime. It was not until the time when the ICTY and ICTR Statutes were adopted, that rape was explicitly included in the Statutes as a crime against humanity and prosecuted.

A significant number of publications were produced by the tribunals' employees, where they analyze their own experience at various levels of tribunals' work. These publications are an invaluable first-hand source, which merits more attention (For example, Goldstone 2000; Goldstone 2004; Mose 2005; Cassese 1996; Fenrick 2001).

Especially important are the insights of the ICTY and ICTR professionals clarifying what kind of difficulties the tribunals encountered, how they came up with particular interpretation of key concepts. When it comes to cases of rape and sexual violence, especially important are writings by Patricia V. Sellers, former Legal Advisor for Gender Crimes at the ICTY. She clarifies, for example, how the Tribunal, which contained an express prohibition of rape in its Statute (Article 5g), in Rule 96 extended the scope of the crime to include other types of sexual assaults. "Accordingly, the Prosecutor has interpreted sexual assaults to be an "umbrella phrase" that refers to a range of prohibited types of sexual conduct or acts. Although the term itself has no precedent in international law, the Prosecutor thus posits that sexual assault under international conventional and customary law may consist, among other acts, of forcible sexual penetration, indecent assault, enforced prostitution, sexual mutilation, forced impregnation, and forced maternity" (Sellers, Okuizumi 2001: 52). In a more recent article, she gives a detailed comparative analysis of three incidents of wartime female slavery: the crimes committed against the so-called "comfort women", women who were driven to sexual slavery by the Japanese army during WWII (Henson 1999), the slavery endured by Bosnian women in the Foca region during the Yugoslav conflict, and the crimes against women in Sierra Leone. What is more important, she compares the judicial response to these crimes by the ICTY and the Sierra Leone Special Court, pointing to the weak points in the Tribunals' approaches. She notes that, "inconsistencies and a lack of legal parallelism permeate to different degrees, the ICTY and SCSL judicial decisions" (Sellers 2011: 136).

Research of the political aspects of the tribunals' work and their rape and sexual violence jurisprudence in particular, is, unfortunately, scarce. Researchers attempt to explain why it was the ICTY that spent a significant amount of time and invested resources into prosecution of such crimes, while other international and quasi-international bodies have a more modest account in this regard. In the light of the adoption of Security Council

Resolution 1820 where sexual violence was conceptualized as a tactic of war and an impediment to peace, attempts have been made at determining the need for the Security Council to act (Anderson 2010: 244).

Some researchers have questioned the validity of such institutions in general, by analyzing the decisions and the verdicts, and reaching completely opposite conclusions. James Meernik, a US professor of Political Science, for instance, thinks that the ICTY is not a politically biased institution and generally adheres to international criminal law standards (Meernik 2003: 140-162), while a Russian scholar E.Guskova, on the contrary, believes that the ICTY is biased against the Serbs (given that the total amount of years that the defendants of Serbian ethnicity have to serve is higher than that of all other defendants of other ethnic origins) (Guskova 2009: 252-253).

Often researchers share a normative agenda, raising the question whether international criminal tribunals are in general capable of preventing future atrocities (Rudolf 2001: 655). Jack Snyder and Leslie Vinjamuri claim that “neither the Yugoslavia nor the Rwanda tribunals has had a demonstrable effect on reducing atrocities globally or on altering the calculations of combatants in conflicts in East Timor, Chechnya, Sierra Leone, or other war sites” (Snyder, Vinjamuri 2003: 20). Thus, they conclude, “trials do little to deter further violence and are not highly correlated with the consolidation of peaceful democracy” (Snyder, Vinjamuri: 43).

Given that the story of international prosecution of rape and sexual violence is far from over (even if it is hard to expect any groundbreaking decisions on the part of the ICTY and the ICTR anymore), it appears necessary to look back at the ICTY experience in order to analyze the process of international prosecution of this kind of crimes and the driving forces behind it.

Explaining international criminalization of sexual violence

It is almost taken by granted by the academic community that the international criminalization and extensive prosecution of rape and sexual violence was due to the efforts of women activists putting pressure on the tribunals and raising public awareness on the matter (Pilch 2003: 100). This argument falls within the framework of transnational advocacy networks theory developed by Margaret Keck and Kathryn Sikkink (Keck, Sikkink 1998). While it is difficult to disagree with an observation of Daniela Nadj, that “In the 1990s, wartime rape rapidly assumed transnational importance for feminists of all persuasions- it provided a pivotal moment for feminist interventions into discourses of war, violence and culture. At the same time, the reports of mass rape coincided with the realization by the international community that women’s rights were human rights, thus giving way for a sustained feminist campaign for the criminalization of sexual violence as a preferred way of addressing past wrongs” (Nadj 2011: 647), when one looks closer at the process of the prosecuting sexual violence at the ICTY, the impact of women’s groups on criminal trials is not so obvious.

Another explanation offered in literature was that the crimes committed in the former Yugoslavia were unprecedented in history: women were raped with the purpose of impregnation, and kept in detention camps until it was too late to terminate the pregnancy. These crimes shocked the international community even before the Tribunal had been set up (Salzman 2000: 63-93). Presenting rapes committed in the course of the Yugoslav conflict as unique risks downplaying rapes committed in other conflicts. “Focusing on women’s ethnicity endorses the concept of ethnicity as a ‘marker’ of women, identifying them, or rather objectifying them, as the possession of a particular man, family or group (Lindsey 2002: 76).

Another possible explanation for the international prosecution of rape has to do with certain features in the epistemic community surrounding the tribunals--namely, legal professionals, judges, prosecutors, and legal representatives in the Tribunals who shared a willingness to prosecute rape in the 1990s, where in the past, wartime sexual violence had been ignored or silenced.

Epistemic community and the rape trials

The term “epistemic communities” was offered by Peter Haas who defines them as a “network of professionals with recognized expertise and competence in a particular domain and an authoritative claim to policy-relevant knowledge within that issue-area”. For Haas, members of epistemic communities share normative and principled beliefs (which serve as a basis for collective action by its members); they need to share causal beliefs, “which are derived from their analysis of practices in their domain.” They have shared notions of validity (methods by which knowledge is validated in the domain of their expertise) and a common policy enterprise (a set of common practices) (Haas 1997: 3-4). These shared notions of validity and common interests distinguish epistemic communities from other types of groups, such as feminist networks. The latter include members who do not necessarily possess an authoritative claim to policy-relevant knowledge (whereas epistemic communities are not necessarily goal-driven and do not employ the same strategies as activists). Members of transnational advocacy networks and epistemic communities do interact with one another, though, as often switch from one group to the other. Haas also emphasized that in epistemic policy coordination, an important dynamic is *uncertainty*: “the forms of uncertainty that tend to stimulate demands for information are those which arise from the strong dependence of states on one another’s policy choices for success in obtaining goals and those which involve multiple and only partially estimable consequences of action” (Haas 1997: 3-4).

Therefore, the epistemic community of legal experts not only had an impact on the negotiations leading to the establishment of the Tribunal and approval of its subject-matter jurisdiction; it also directly participated in drafting Rules of Procedure and Evidence. Especially important is Rule 96, which removed defenses normally accepted in national jurisdiction, such as consent of the victim and prior sexual conduct of the victim, and stated that corroboration of victim’s evidence shall not be required. Judges were instrumental in extending the scope of the crime by prosecuting it under other provisions of the Statute where it was not included, such as torture or genocide.

The Commission of Experts, appointed by the UN Security Council to investigate crimes committed in former Yugoslavia and later Rwanda, noted in its reports, inter alia, widespread and systematic cases of rape. States definitely needed information since the Tribunals had to be established quickly and their Statutes had to be approved. The second prediction is that the epistemic community had an impact on the actual prosecution when rape was prosecuted as a war crime and as torture, which was not explicitly provided for in the Statutes.

ICTY: setting up the Tribunal

While the process of the establishment of the ICTY has been well-documented (Cassese 1996), it is worth noting that a careful look at the documents and statements dedicated to the issue of atrocities in the Yugoslav conflict reveals that politicians looked at the conflict as a

security threat in “new Europe”,¹ as something that was unacceptable for Europe, and compared the events in Yugoslavia to the events of the WWII (Nelaeva 2011: 100-108). This Europe-centered approach was also typical for the media coverage, presenting the conflict as something unique and horrendous.

One important institution leading to the establishment of the ICTY is often overlooked in academic articles: the Commission of Experts (hereinafter the Commission) established by the UN Security Council Resolution 780 in October 1992. Five persons were appointed by the Secretary General to identify and document possible violations of international humanitarian law in the territory of the former Yugoslavia. The Commission, however, did not receive significant support from the states. Michael Scharf (a former Attorney-Advisor for the United Nations Affairs at the US Department of State) recalls that, “The United Kingdom and France, believing that the pursuit of war criminals might damage prospects for a peace settlement, made no secret of their preference that the Commission be limited to a passive group that would analyze and collate information that was passed to them” (Scharf 2006: 6). States were reluctant to pass on information to the Commission, and looked at it rather like an impediment to negotiating peace settlements (Scharf, Morris 1998: 41).

The Commission’s work was financed by the United Nations (the UK and France were against setting up a separate budget for the Commission). The funding was insufficient which prompted the Commission to ask UN Member-States and non-state foundations for help. Open Society Institute and McArthur Foundations, for example, provided significant help for setting up a Commission’s documentation center. Voluntary donations enabled to conduct thirty-four investigations in the field. After the Commission’s President, Frits Kalshoven (a law professor from the Netherlands) resigned in protest in September 1993, explaining that the Commission did not have political support from the governments, a new President was appointed, M. Cherif Bassiouni, a US legal expert of Egyptian origin, who actively supported the idea of international criminal justice and setting up a permanent criminal court. He set up a documentation center and database at DePaul University in the US.

A number of local and international NGOs cooperated with the Commission. They helped to collect information about crimes, talked to the survivors. Their help was important, even though, as the former Senior Legal Advisor to the Prosecutor and former member of the Commission of Experts, William Fenrick, remarked, that “I would say there was a lot of information and a lot of discussion about sexual assaults in Bosnia. That is very different from saying there was a lot of evidence which was suitable for use in a criminal trial.”² Richard Goldstone, former ICTY Chief Prosecutor, noted such international NGOs as the ICRC, Human Rights Watch, and the Lawyers’ Committee for Human Rights, Amnesty International, which cooperated with the ICTY (Goldstone 2004: 380-384).

Findings of the Commission were corroborated by the Human Rights Commission’s Special Rapporteur, Tadeusz Mazowiecki, who in his report talked about mass rapes committed in Bosnia-Herzegovina against Muslim women. He alleged that the authorities were aware of what was happening, but no steps to stop these crimes were taken (Situation of Human Rights in the Territory of the Former Yugoslavia, para. 84). Thus, rape and sexual violence were highly visible and well documented even before the Tribunal had been set up.

Several problems of practical and financial nature impeded the completion of the Commission’s work. For instance, mass graves exhumation was not finished. Rape and sexual

¹ Statement of Mr. Eagleburger, US Secretary of State, “The need to respond to war crimes in the former Yugoslavia”, December 16, 1992, in Cassese 1996, Document 12 : 55-57.

² E-mail correspondence with William Fenrick. April 25, 2006. On file with the author.

violence instances, however, were documented in much more detail which can be one of the reasons why these crimes were from the very start high on the agenda of the ICTY. In November 1993 two new Commissioners were appointed to replace Kalshoven and deceased Opsahl (a Commissioner from Norway who died of a heart attack): Hanne Sophie Greve (a judge from Norway) and Christine Cleiren (a professor from the Netherlands). These two women dedicated significant time to investigate and document cases of rape and sexual violence. “Commissioner Cleiren took on the task of organizing an investigation into rape and sexual assault. Under her direction, a forty member all-female team of attorneys, mental health specialists and interpreters interviewed 223 women in seven cities in Bosnia and Croatia who had been victims of or witnesses to rape. Meanwhile, Commissioner Hanne Sophie Greve was made “Rapporteur for the Prijedor Project,” under which she conducted an in-depth investigation into the ethnic cleansing of the Prijedor region of Bosnia. From some four hundred interviews of witnesses to the destruction there, Greve was able to document how the Serbs in Prijedor had carefully prepared their campaign before Bosnia declared independence on April 6, 1992” (Scharf 2006: 10).

Even if the evidence was not always suitable for use in a criminal trial, Bassiouni referred to the investigation of rape and sexual violence as “unprecedented” because of the scope and methods used. He recalled, “About forty people participated- including female attorneys, female mental health specialists, male mental health specialists, female interpreters, and administrative support personnel. All the attorneys and mental health experts volunteered their time in support of the investigations, which resulted in interviews with 223 refugees- 146 from Bosnia-Herzegovina and 77 from Croatia- in seven cities” (Bassiouni, Manikas 1996: 94). He goes on by giving a typology of crimes of sexual violence committed in the former Yugoslavia: rape committed by individuals or small groups before fighting started in the area; rape committed in connection with fighting in the area; rape in detention (by soldiers, camp guards, paramilitaries, civilians); rape committed as part of ethnic cleansing (when women were detained and raped for the purpose of impregnation); and rape committed for the purpose of sexually entertaining the soldiers. Men were also victims of rape and sexual violence. Thus, not only ethnically-driven rapes were identified by the Commission, therefore, claims that there was something exceptional about Bosnian rapes remain unsubstantiated.

Given that the Commission had to end its activities prematurely (the work of the Commission was abruptly ended in April 1994), it was not able to complete its investigations. However, even during this fairly limited time frame (16 months), it was able to collect 65000 pages of documents, 300 hours of video recordings, and 3 300 pages of analysis (Bassiouni, Manikas 1996: 204). In its Final Report, the Commission noted that numerous violations of international humanitarian law were taking place in the territory of the former Yugoslavia. Rape was listed as one of them.³

Even if there was no reference in Resolution 780 to create an international tribunal, establishment of this Commission became the first step towards the ICTY (Bassiouni, Manikas 1996: 65).

ICTY: a slow start

The ICTY was set up by Security Council Resolution 827 in 1993. The Security Council acted in accordance with Chapter VII of the UN Charter. Given that it took the Security Council just one resolution to set up an international criminal tribunal the appropriateness of

³ Final report of the Commission of Experts. U.N. Doc. S/1994/674, May 27, 1994. URL: http://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf. See also, Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of the Security Council Resolution 808 (1993), S/25704 3 May 1993.

Chapter VII interpretation was thus questioned by some states (Bassiouni 1994: 1204). This approach (establishing a Tribunal under Chapter VII powers and not on the basis of a multilateral treaty) undoubtedly speeded up the process, which was important since the war was still going on the territory of the former Yugoslavia. Thus, it was only a handful of states-permanent SC members who made this decision without holding hearings in the General Assembly on the matter.

The Tribunal had a low and painful start and was frequently criticized by the media (Second Annual Report, ICTY, paras. 175-178). In his article written in 1994, at the very start of the Tribunal's work, M. Cherif Bassiouni warned of the possible hurdles lying ahead: failure of the former Yugoslav states to recognize the competence of the Tribunal, the necessity to have a "capable, committed and politically independent prosecutor", the availability of resources and funding, political support and cooperation by major governments, the necessity to clarify unsettled legal issues in the Statute, the ability to secure evidence, etc. (Bassiouni 1994: 1207). It has to be noted that practically all challenges enumerated in this article came true. One of the big problems at the very start was, for instance, appointment of the judges and the Chief Prosecutor and making sure that people who came from various legal systems and having different legal experience could work together as a team. In contrast to the quasi-international courts, the ad hoc tribunals did not include local judges. The process of appointing Chief Prosecutor was also long and politics-driven. The Security Council had to appoint the Chief Prosecutor upon recommendation of the Secretary-General. Several possible candidates were refused on accounts of their possible bias in favor of a certain ethnic group-party to the conflict. M. Cherif Bassiouni's candidacy was rejected due to his Egyptian origin. Finally, only in July 1994, Richard Goldstone, a South African lawyer, was appointed. However, as he himself remarked, he was not an expert in international humanitarian law, nor was he knowledgeable in the specifics of the Balkans (Goldstone 2000: 75).

In his memoirs Richard Goldstone mentioned about the problems the ICTY faced in the beginning: the Tribunal did not have permanent premises, there were not enough computers or phones, not enough experts who would be familiar with the Region. Besides, "the difficulties in recruiting staff were compounded by UN bureaucracy, It was even suggested that the initial foot-dragging in the UN Office of Legal Affairs was an attempt at politically motivated sabotage" (Kerr 2004: 54).

It was only in November 1994 that the first indictment was confirmed. Dragan Nikolić was indicted for violating articles 2,3, and 5 of the Statute for his actions in a detention camp in Eastern Bosnia (Prosecutor v. Nikolić). There were no rape charges in the indictment, however. Elizabeth Odio-Benito (ICTY judge 1993-1995) and Gabrielle McDonald (ICTY President 1997-1999, Judge 1993-1999) recalled how difficult it was in the beginning to make sure that rape and sexual violence were reflected in the indictments. Justice Odio-Benito recalled that, "<...>both Judge McDonald and myself had to really struggle to ensure that what happened to the women would be reflected in the indictments" (Odio-Benito, quoted in Sharatt 1999: 30-31).

Several other indictments were issued against individuals suspected in crimes committed in Omarska camp (North-West Bosnia). However, none of the accused held a high position during the conflict. By the time of the first trial (Prosecutor v. Dusko Tadic) there was a handful of individuals in custody of the Tribunal, and none of them held an important position in the course of the conflict. The only exception was a Croatian general Tihomir Blaskic, who surrendered voluntarily under US pressures on Croatia (Goldstone 2004: 383).

By 1997, 75 indictments were signed. The investigation of crimes started in Priedor (Bosnia), since there was sufficient amount of information collected by the Commission of Experts (Othman 2005: 172). This strategy of a “pyramid” favored by Goldstone (moving from low-ranking defendants to more important ones) was criticized by the Tribunal’s judges and the ICTY President of the time, Antonio Cassese, as a waste of Tribunal’s meager resources (Othman 2005: 171). However, given that the Tribunal started its work in the atmosphere of states’ unwillingness (or blatant refusal) to cooperate (Second Annual Report, ICTY, paras. 129-134), plus the processes of compiling an indictment was not an easy one (Goldstone 2000: 108), it does not come as a surprise that Goldstone preferred to issue “trial ready” indictments, where the guilt could be proven “beyond reasonable doubt”.

One important development in the field of gender-based crimes prosecutions must be noted: in April 1995 the Victims and Witnesses Unit was set up. Goldstone mentioned that he was stormed by letters from women’s organizations warning that the ICTY should not overlook crimes of rape and sexual violence, so he decided to appoint a gender advisor to the Prosecutor (Patricia V. Sellers) (Goldstone 2002: 280).

The tragedy in Srebrenica in 1995 showed that the ICTY was not a deterrent factor at all. In July 1995 the decision was made to issue indictments against Bosnian Serb leaders R. Karadžić and R. Mladić, though both remained at large for years to come.⁴

Therefore, the ICTY was not given much choice but to try for rape and sexual violence. At that stage it was impossible to hold trials that involved genocide or mass murders (since there was neither evidence available nor defendants in custody). It is worth noting, however, that even if there was sufficient evidence of the crimes of sexual violence, the ICTY was slow to come up with a coherent prosecution strategy. Justice Odio-Benito remarked the efforts on the part of Patricia V. Sellers and Richard Goldstone, directed at elaborating a coherent strategy of prosecuting for rape and sexual violence (Odio-Benito, quoted in Sharatt 1999: 30-31). Having female judges at the ICTY was important, though in the words of Patricia V. Sellers, “In general, in cases involving rape and sexual violence there was no dissent of male judges.”⁵

NGOs (such as *Medika Zenica*, the German-based NGO working in Bosnia) were helping the ICTY get in touch with potential witnesses. Other NGOs (both local and international) were also trying to help by looking for potential witnesses (Australian Committee of Investigation into War Crimes (ACIWC), American Serbian Women’s Caucus, etc.) (Durham 2001: 834).

It was at the time of Louise Arbour who replaced Goldstone as Chief Prosecutor that the policy of prosecution of rape and sexual violence normalized. “Now our policy and operations concentrate on normalizing the inclusion of sexual violence under our mandates <...>. The subject has become more like the air we breathe; it’s no longer disquieting, shocking, intrusive or invasive. We have developed a legal framework, an investigative methodology” (Sellers, quoted in Scharatt 1999: 55).

Towards a functioning criminal court

Louise Arbour replaced Goldstone as the ICTY Chief Prosecutor in October 1995. By this time, only seven out of seventy four suspects were in custody (by spring 1998, out of 205 arrest warrants only 6 were executed) (Third Annual Report, Annex). The problem of non-cooperation was rampant, thus the policy of the so-called “sealed indictments” was chosen.

⁴ Radovan Karadžić (former President of Republika Srpska, Bosnia) was arrested in July 2008 in Belgrade and Ratko Mladić (former Bosnian Serb military commander)- in May 2011 in a village in the north of Serbia.

⁵ Interview with Patricia Sellers. May 3, 2006. On file with the author.

“Sealed indictments” (secret indictments) were not known by the indictees. They were chosen in order to provide “an element of surprise that reduced the risks of injuries and deaths during arrests”; in addition, “the sealed indictments held the potential of ultimately being unsealed in a way that could embarrass NATO authorities into action” (Hagan 2003: 100-101). This policy was quite successful: from October 1997, nineteen persons were arrested and sent to the Hague (Fifth Annual Report, ICTY, paras 112-114).

The ICTY managed to make a transformation from a “paper tiger” to a functioning criminal court. Given that the time frame of the Tribunal is limited, it is highly unlikely that there will be any groundbreaking decisions concerning rape and sexual violence (although one has to wait for the end of the ongoing trials involving high-ranking officials). Since rape and sexual violence have already been addressed in a significant number of decisions,⁶ the ICTY is unlikely to invest time and resources into prosecution of rape and sexual violence. With the Tribunal’s current focus on individuals who held high positions in the conflict, proving rape and sexual assaults might prove problematic given that they were not physical perpetrators.

Even if it is up to *the states*’ to set up international institutions of criminal justice, it is up to the epistemic community to adopt the rules of procedure and evidence, to issue the indictments (and what kind of crimes will be added to the indictments), and, even more importantly, how to interpret the provisions of the Statute. Rape was explicitly included in the category of “crimes against humanity” but it was prosecuted as a war crime and genocide, as well as a crime against humanity under different provisions of articles 5 (ICTY) and 3 (ICTR) (torture, enslavement, persecution, inhumane acts).

The impact of the epistemic community (especially, women working for the ICTY and the ICTR) can be traced on every level of international criminal process: from early stages of investigation (and here one should not forget to mention the importance of the Commission of Experts), to the actual trial phase (the famous Akayesu trial, when the judges in an unprecedented move decided to have the indictment amended to add rape and sexual violence charges since after the questions by the judge from South Africa, Navanethem Pillay, it became clear that the witness had been a victim of rape). Given the time constraints, financial and other limitations that both tribunals faced in the course of their work, issuing an indictment becomes a strategic decision for the Prosecutor. And only due to the efforts of individual experts (mostly women, but not necessarily), such as justice Gabrielle K. McDonald, Elizabeth Odio-Benito, Navanethem Pillay, Patricia Sellers it was possible to prosecute rape and sexual violence as international crimes for the first time in history. The role of Patricia Sellers was also emphasized by Richard Goldstone who believed that many of the Tribunal’s initiatives were the result of her creative approach (Goldstone 2002: 280).

Problem areas

Recently the ICTY has produced a film “Sexual Violence and the Triumph of Justice”, and uploaded a lot of information on sexual violence jurisprudence on its website. While it is difficult to disagree that “The ICTY took groundbreaking steps to respond to the imperative of prosecuting wartime sexual violence. Together with its sister tribunal for Rwanda, the

⁶ The data as of mid-2011: since the Tribunal started its work, 78 individuals, or 48% of the 161 accused, had charges of sexual violence included in their indictments. 28 individuals were convicted. URL: <http://www.icty.org/sid/10586>

Tribunal was among the first courts of its kind to bring explicit charges of wartime sexual violence, and to define gender crimes such as rape and sexual enslavement under customary law” (Goldstone 2002: 280), what is troubling is that neither on the web-site, nor in the movie does the ICTY mention the difficulties that it was not able to overcome, in particular, the problem of prosecuting for rape and sexual violence in some cases, and not in others. As Diane Orentlicher in a report prepared by Open Society Justice Initiative and International Center for Transitional Justice, notes, “Even as the ICTY and other international courts have highlighted crimes of sexual violence in some cases, others “continue to be plagued by prosecutorial omissions and errors as well as by a tendency on the part of the judges to require that the prosecution meet higher evidentiary standards in these cases than in other types of cases.” Further, in many instances where sex crimes charges were warranted, they were absent from indictments, often for strategic reasons related to expediting trials and competing the Tribunal’s work. Thus here, as in other aspects of the ICTY’s work, its contribution have at once been incalculable and have fallen short of what many victims hoped for” (Orentlicher 2010: 72) (Orentlicher 2010: 72).

A number of other difficult issues were raised by Orentlicher (and not found anywhere on the ICTY web-site or in the movie), such as the issue of light sentencing, plea bargaining and early release. It is hard to comprehend (even for a person with training in international criminal law) how exactly verdicts are reached and why criminals who committed horrible crimes got an early release (or altogether acquitted) (Waterfield 2012). While the issue of plea bargaining could be explained by the necessity to speed up the proceedings (though its appropriateness is nonetheless highly questionable), the issue of early release is a lot more difficult to rationalize. As Orentlicher remarks in her research on Bosnia and Herzegovina, “ICTY sentences have on the whole been cause for profound disappointment and often anger <...> Even short sentences typically are not served in full” (Orentlicher 2010: 51).

Even if the question of wartime rape prosecution at the ICTR is subject to another research (Nelaeva 2010: 3-28), an interesting question is why it was the ICTY and not the ICTR that is widely acclaimed as an institution that committed much time and effort in the investigation and prosecution of rape and sexual violence. Several factors have been listed by researchers: belated response to crimes of sexual violence in Rwanda (it was not until 1996 when the conflict had already been over that the first reports on rape started to emerge); the Tribunal had been overburdened with work and the Office of the Prosecutor (OTP) was not willing to invest time and resources into investigating and prosecuting rape and sexual violence; lack of expertise on the part of the OTP and insufficient protection to victims and witnesses (Nowrojee 2005: 3-19).

Conclusion

In the early 1990s, the ICTY faced a number of political, logistical, financial and other problems, which impeded the high-quality investigations necessary for prosecution. War still raging in the territory of the former Yugoslavia made investigations very difficult. States were unwilling to cooperate with it. The Chief Prosecutor had to issue indictments based on the available evidence despite criticism on the part of the judges and the media. The available evidence was also the one gathered by the Commission of Experts. The Commission’s report created a strong case for trying those responsible for sexual assaults. The Prosecutor wanted to make sure that there was sufficient evidence to indict the accused, and “trial ready” indictments in those circumstances were possible only against relatively unimportant defendants.

The ICTY struggled with the problem of proving rape and sexual violence in cases when the defendant was not a physical perpetrator and the link between the crime and the acts of the high-ranking official was not always easy to establish. International criminal trials are not the same as national ones: international crimes should “shock the conscience of humanity”. The decision whether raped and sexual assaults belonged to the crimes that “shock the conscience of the humanity” was up to the legal professionals to make (to the Chief Prosecutor, in particular).

In conclusion I would like to note that even if the ICTY demonstrated the “triumph of justice” when it comes to rape and sexual violence cases (it is true that it produced more jurisprudence on this matter in five years than the international criminal courts in five hundred years), it is too early to claim that “the path towards justice for victims of sexual violence has now been clearly set.”⁷

Even if the Tribunal with its extensive case-law on rape and sexual violence influenced the detailed elaboration of this type of crimes in the ICC Statute (Hall-Martinez, Bedont 1999: 65-77), not only the danger of prosecuting for those rapes that are ethnically motivated (and part of a pre-planned policy) risks putting aside the evidence that does not fit this pattern, it also risks presenting one ethnic group as perpetrators and the other as victims (which hardly helps reconciliation efforts). As Daniela Nadj shows in her analysis of the *Kunarac* case, “two recurrent subjectivities emerge with extremely potent effect: first, the wife and mother, who needs ‘protection’ during times of both war and peace and is more object than subject of international law, and second, the ‘victim subject’, who is produced by colonial narratives of gender, as well as by notions of women’s sexual vulnerabilities. Moreover, attention is drawn to the legal modalities by which sexual violence is portrayed as a group harm directed against an ethnic community, rather than as a gendered harm against the woman” (Nadj 2011: 649).

Re-traumatizing the victims during international (and domestic) trials and putting their lives in danger (as well as “witness fatigue”) is a real concern as well (Mendeloff 2009: 592-623; Broneus 2008: 55-76).

Given that the trend towards international prosecution of crimes is likely to continue, I believe, institutions that will deal with these crimes in the future (and especially, the ICC) should first of all, have closer contacts not only with the population they are trying to bring justice to, but also with the colleagues working for other international criminal courts. Even though such meetings do take place, there is no international network of experts who would hold regular events in order to come up with certain internationally accepted standards in the field of rape and sexual violence prosecutions. Not only more comparative research of the Tribunals’ jurisprudence is necessary to achieve a certain degree of legal parallelism (despite differences in Statutes), it is also necessary to educate practitioners how to deal with such cases in the future.

The ICTY should thus strengthen its educational dimension: since the understanding that gender-based violence is a crime does not come automatically, it is necessary to educate the public (and in different languages, too) about the Tribunal’s achievements and failures in this field. Justice Florence Mumba believes that, “the international community has the responsibility first and foremost to persuade the political leadership of each member state to bring to the attention to their nations, to their people or their military forces as to what is going on and what is up to date in terms of cases like rape and other war crimes in the way we

⁷ ICTY film “Sexual Violence and the Triumph of Justice”. URL:
<http://www.youtube.com/watch?v=HZ4EM6iiq0k>

are trying to protect the women”,⁸ and I think that the ICTY should become an integral part of that “international community” with a task to disseminate information concerning gender-based crimes. For the Tribunal to “to deter future commission of such horrific crimes”,⁹ it is necessary to develop a coherent and comprehensive education program for the international judges, investigators and other professionals working in the field. Given the complexity of the legal texts (which are impossible to read without prior training in criminal law), and the length of the proceedings, the Tribunal should develop educational tools for the general audience as well, to make sure that its experience is not lost and forgotten.

Funding

The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Bibliography

- AKSAR, Y.: *The “victimized group” concept in the Genocide Convention and the development of international humanitarian law through the practice of ad hoc tribunals.* Journal of Genocide Research 5, no. 2. (June 2003): 211-224. <http://dx.doi.org/10.1080/14623520305672>
- ALLEN, B.: *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.
- ANDERSON, L.: *Politics by Other Means: When does Sexual Violence Threaten International Peace and Security?* International Peacekeeping 17, No. 2. (April 2010): 244-260. <http://dx.doi.org/10.1080/13533311003625134>
- ASKIN, K. D.: *War Crimes Against Women. Prosecution in International War Crimes Tribunals,* The Hague, Martinus Nijhoff Publishers, 1997.
- ASKIN, K. D.: *Prosecuting Wartime Rape and Other Gender-Related Crimes under International Law: Extraordinary Advances, Enduring Obstacles.* Berkeley Journal of International Law 21, no. 2. (2003): 288- 349.
- BASSIOUNI, Ch. M.: *Former Yugoslavia: Investigating Violations of International Humanitarian Law and Establishing an International Criminal Tribunal.* Fordham International Law Journal 18, no, 4. (1994): 1191-1211. <http://dx.doi.org/10.1177/0967010694025004007>
- BASSIOUNI, M. Ch., MANIKAS, P.: *The Law of International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.* New York, Transnational Publishers, 1996.
- BRONEUS K.: *Truth-Telling as Talking Cure? Insecurity and Retraumatization in the Rwandan Gacaca Courts.* Security Dialogue 39, no. 1. (2008): 55–76. <http://dx.doi.org/10.1177/0967010607086823>
- CASSESE A.: *The Path to the Hague. Selected Documents on the Origins of the ICTY.* The Hague. (1996).
- DEL PONTE, Carla (with Chuck Sudetic). *Madame Prosecutor: Confrontations with Humanity's Worst Criminals and the Culture of Impunity.* Other Press LLC (2008).
- DR Congo: *Establishment of a Specialized Mixed Court for the Prosecution of Serious International Crimes Common Position Resulting from the Workshop Held in Goma on April 6–8, 2011.* Human Rights Watch Press Release. 15 April 2011. URL:

⁸ “Sexual Violence and the Triumph of Justice”.

⁹ A remark by Justice Gabrielle K. McDonald in “Sexual Violence and the Triumph of Justice”.

<http://www.hrw.org/en/news/2011/04/15/dr-congo-establishment-specialized-mixed-court-prosecution-serious-international-cri>

DURHAM, H.: Women and Civil Society: NGOs and International Criminal Law. In Askin, K. D. & Koenig, D.M. (eds.). Women and International Human Rights Law. 834-Ardsley, New York, Transnational Publishers, 2001.

FENRICK, W. J.: *The crime against humanity of persecution in the jurisprudence of the ICTY*. Netherlands Yearbook of International Law 32. (December 2001): 81- 96.
<http://dx.doi.org/10.1017/s0167676800001173>

Fifth Annual Report of the ICTY (1998), A/53/219 - S/1998/737, paras. 112-114. URL:
http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1998_en.pdf

Final Report of the Commission of Experts. U.N. Doc. S/1994/674, May 27, 1994. URL:
http://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf

GARDAM, J. G., JARVIS, M. J.: Women, Armed Conflict and International Law. The Hague/London/Boston: Kluwer Law International, 2001.

Geneva Conventions and Additional Protocols. URL: <http://www.icrc.org/eng/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/index.jsp>

GOLDSTONE R.: *A View from the Prosecution*. Journal of International Criminal Justice 2. (2004): 380-384. <http://dx.doi.org/10.1093/jicj/2.2.380>

GOLDSTONE R.: *For Humanity. Reflections of a War Crimes Investigator*. New Haven & London, Yale University Press, 2000.

GOLDSTONE, R.: *Prosecuting Rape as a War Crime*. Case West Reserve Journal of International Law 34. (2002): 278-285.

GUSKOVA E.U.: *Deyatelnost MTBU: sodержanie, rezultaty, effektivnost'*. Novaya i novejschaya istoriya, no. 5. (2009): 252–253 [E.U. Guskova. *Activities of the ICTY: contents, results, effectiveness*. Modern and Contemporary History, no. 5, (2009): 252-253].

HAAS, P. (ed.): *Knowledge, Power, and International Policy Coordination*. Columbia, S.C., University of South Carolina Press, 1997.

HAFFAJEE R. L.: *Prosecuting Crimes of Rape and Sexual Violence at the ICTR: the Application of Joint Criminal Enterprise Theory*. Harvard Journal of Law & Gender 29. (2006): 201- 221.

HAGAN, J. Justice in the Balkans. Prosecuting War Crimes in the Hague Tribunal. Chicago and London, University of Chicago Press, 2003. Ps. 100-101.
<http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226312309.001.0001>

HALL-MARTINEZ, K., BEDONT, B.: *Ending Impunity for Gender Crimes Under the International Criminal Court*. Brown Journal of World Affairs 6. (1999): 65-77.

HAYDEN, R.: *What's Reconciliation got to do With It? The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) as Antiwar Profiteer*. Journal of Intervention and Statebuilding 5, no. 3 (September 2011): 313- 330.
http://dx.doi.org/10.1163/9789004241916_013

HENSON, M. R.: *Comfort Woman. A Filipina's of Prostitution and Slavery under the Japanese Military*. Lanham, Boulder, New York, Oxford, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1999.

HOEFGEN, A.M.: *"There will be no justice unless women are part of that justice": Rape in Bosnia, the ICTY and "Gender Sensitive" Prosecution*. Wisconsin Women's Law Journal 14. (1999): 155-179.

KECK, M., SIKKINK, K.: *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.

- KERR, R.: *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. An Exercise in Law, Politics, and Diplomacy*. Oxford University Press, 2004.
- LANEGRAN, K.: *The Importance of Trying Charles Taylor*. Journal of Human Rights 6, (2007): 165-179.
- LINDSEY, R.: *From atrocity to data: historiographies of rape in Former Yugoslavia and the gendering of genocide*. Patterns of Prejudice. Institute for Jewish Policy Research 36, no. 4. (2002): 59-78.
- MACKINNON, C.: Turning Rape into Pornography: Postmodern Genocide. In Stiglmeier, A. (ed.), *Mass Rape. The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*. 73-75. University of Nebraska Press, 1994.
- MAROCHKIN, S. Yu.: *On the Recent Development of International Law: Some Russian Perspectives*. Chinese Journal of International Law 8, no. 3, (2009): 695-714.
- MCGIVERN, L.: *War Crimes Trials and Reconciliation in Bosnia*. MA thesis. Central European University, Budapest. 2011.
- MEERNIK, J.: *Victor's Justice or the Law? Judging and Punishing at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. Journal of Conflict Resolution 47. (2003): 140-162.
- MENDELOFF, D.: *Trauma and vengeance: assessing the psychological and emotional effects of post-conflict justice*. Human Rights Quarterly 3. (2009): 592-623.
- MOSE, E.: *Main Achievements of the ICTR*. Journal of International Criminal Justice 3, no. 4. (2005): 920-943.
- NADJ, D.: *The culturalisation of identity in an age of 'ethnic conflict' - depoliticized gender in ICTY wartime sexual violence jurisprudence*. The International Journal of Human Rights 15, no. 5 (June 2011): 655-656.
- NELAEVA, G.: *The Impact of Transnational Advocacy Networks on the Prosecution of Wartime Rape and Sexual Violence: The Case of the ICTR*. International Social Science Review 85, no. 1-2. (2010): 3-28.
- NELAEVA, G.: *Establishment of the International Criminal Tribunal in the former Yugoslavia (ICTY): Dealing with the "War Raging at the Heart of Europe"*. Romanian Journal of European Affairs 11, no. 1. (2011): 100-108.
- NOWROJEE, B.: *"Your Justice is Too Slow". Will the ICTR Fail Rwanda's Rape Victims?*. United Nations Research Institute for Social Development. Occasional Paper 10, 2005.
- ORENTLICHER, D.: *Shrinking the Space for Denial. Serbia and the ICTY*. Open Society Justice Initiative. New York, 2008.
- ORENTLICHER, D.: *That Someone Guilty Be Punished. The Impact of the ICTY in Bosnia*. Open Society Justice Initiative, International Center for Transitional Justice, New York, 2010.
- OTHMAN, M. C.: *Accountability for International Law Violations: the Case of Rwanda and East Timor*. Berlin, Springer, 2005.
- PESKIN, V.: *International justice in Rwanda and the Balkans. Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- PILCH, F. T.: Sexual Violence: NGOs and the Evolution of International Humanitarian Law. In Carey, H. F., & Richmond, O.P. (eds.) *Mitigating Conflict. The Role of NGOs*. 90-102. London, Portland: Frank Cass, 2003.
- Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of the Security Council Resolution 808 (1993), S/25704 3 May 1993.

- RUDOLPH, Ch.: *Constructing an Atrocities Regime: The Politics of War Crimes Tribunals*. International Organization 55, no 3. (2001): 655–691.
- Rules of Procedure and Evidence, ICTY. URL: <http://www.icty.org/sid/136>
- SALZMAN, T.: “Rape Camps”, Forced Impregnation, and Ethnic Cleansing. Religious, Cultural, and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia. In Barstow, A.L. (ed.) *War’s Dirty Secret. Rape, Prostitution and Other Crimes Against Women*. 63-93. Cleveland, Ohio: The Pilgrim Press, 2000.
- SCHARF, M., MORRIS, V.: *The International Criminal Tribunal for Rwanda*. Irvington-on-Hudson, N.Y.: Transnational Publishers, 1998.
- SCHARF, M.: *Cherif Bassiouni and the 780 Commission: the Gateway to the Era of Accountability*. An Occasional Paper of the Frederick K. Cox International Law Center. (October 2006).
- Second Annual Report (1995) of the ICTY, A/50/365 - S/1995/728. URL: <http://www.icty.org/tabs/14/1>
- SELLERS, P. V., OKUIZUMI, K.: *International Prosecution of Sexual Assaults*. Transnational Law and Contemporary Problems 7. (2001): 46-80.
- SELLERS, P. V.: *Wartime Female Slavery: Enslavement?* Cornell International Law Journal 44. (2011): 115-142.
- Sexual Violence and the Triumph of Justice. ICTY film. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=HZ4EM6iiq0k>
- SHARATT, S., KASCHAK, E. (eds.): *Assault on the Soul: Women in the former Yugoslavia*. The Haworth Press, Inc., 1999.
- Situation of Human Rights in the Territory of the former Yugoslavia. Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992. E/CN.4/1993/50, 10 Feb.1993.
- SNYDER, J., VINJAMURI, L. *Trials and Errors. Principle and Pragmatism in Strategies of International Justice*. International Security 28, no.3. (2003): 5-44.
- Third Annual Report of the ICTY (1996), A/51/292 - S/1996/665. URL: http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1996_en.pdf
- WATERFIELD, B. *Croatian Hero Ante Gotovina acquitted of war crimes*. The Telegraph. 16.11.2012. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/croatia/9682855/Croatian-hero-Ante-Gotovina-acquitted-of-war-crimes.html>
- WIPPMANN, D. *The Costs of International Justice. Note and Comments*. The American Journal of International Law 100, no. 4 (Oct., 2006): 861-881.
- Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1/AR72, Decision on Defense Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995;
- Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A, Judgement, 15 July 1999.
- Prosecutor v. Dragan Nikolic*, Case No. IT-94-2-S, Judgment, 18 December 2003.

VIOLENCE, GENDER AND WAR 6.

A Female Agent of Political Violence in Pre-revolutionary Russia: Gendered Representations of Maria Spiridonova

Nadezda Petrusenko PhD doctorandus

Södertörn University, Sweden

nadezda.petrusenko@sh.se

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

At the beginning of the twentieth century, the Russian authorities were facing serious problems because of systematic political terrorism, which was mostly connected to the activities of the Party of Socialists-Revolutionaries (the PSR). The most striking feature of that terrorism was that many of the terrorists were women – a feature that makes it justified to maintain that by taking part in political terrorism women entered the domains that in patriarchal societies were considered to be exclusively male: the domain of violence and the domain of politics. Such intrusion to the male territory was especially shocking for the traditional patriarchal society of pre-revolutionary Russia. Despite this striking feature however, systematic historical research on gendered representations of the Russian female terrorists at the beginning of the 20th century is still in short supply whereas in other academic disciplines portrayals of women as agents of political violence are a frequent topic in the research on contemporary terrorism. To help fill up this void, the purpose of the article is by using the case of Maria Spiridonova, the most famous female terrorist in pre-revolutionary Russia, to see whether the conclusions made by non-historians about gendered representations of contemporary female terrorists can be used for historical research in order to identify eventual distortions in the representations of violent female agency in the past and, thus, obtain deeper knowledge about gender order in historical perspective.

Key words: terrorism, Russian women, Maria Spiridonova, agency, gendered representations

Acknowledgements: For constructive comments I am grateful to my colleagues from History who took part in the research seminar on November 28, 2013, where the earlier version of this article was discussed.

Introduction

At the beginning of the twentieth century, the Russian authorities were challenged seriously by systematic political terrorism that was mostly initiated and carried on by the Party of Socialists-Revolutionaries (the PSR). The most striking feature of that terrorism was that

many of the terrorists were women; and it would not be an exaggeration to say that in pre-revolutionary Russia terrorism gave women one of the greatest opportunities to take part in the political life of the country: in the absence of legal political rights they could act only illegally. However, by taking part in political terrorism women entered the domains that in patriarchal societies were considered to be exclusively male: the domain of violence and the domain of politics. Such intrusion to male territories of public life was especially shocking for the traditional patriarchal society of pre-revolutionary Russia. Therefore it is interesting to examine how the contemporaries represented terrorist women in their texts.

Representations of Female Agents of Political Violence

Representations of the Russian female terrorists at the beginning of the 20th century have received remarkably little scholarly attention. Researchers have in their historical studies only sporadically addressed different questions connected to portrayals of female terrorists by their contemporaries (see for example Breitbart 1981; Mogilner 1999: 50, 55; Budnitsky 2000: 162-165; Mescheryakov 2001: 4-5, 98-99; Praisman 2001; Leontiev 2005; Morrissey 2006: 291-293; Petukhov 2006: 73; 92-93; Yukina 2007: 148; Boniece 2010: 139, 140, 141, 142, 150). However, gendered portrayals of women as agents of political violence are very often analyzed in the research on contemporary terrorism in other academic disciplines. The starting point of this kind of analysis is the idea that women who perform violence are approached differently than violent men, and that the main reason for this differentiated treatment lies in the still dominant 'patriarchal' framework that produces misconceptions about women in general (Steel 1998: 276). Within this framework the female nature and appropriate female behavior are largely defined as peaceful while men are thought to be more readily disposed to employ violence under particular circumstances (Sjoberg & Gentry 2007: 1-2). Therefore gendered dichotomous framing of political action often ascribes political violence in masculinized terms (Cunningham 2005: 76). Subsequently, in the cases of political violence women are usually represented as passive victims whereas men as aggressors—victimizers (Wood 1999: 313). Therefore if a woman acts as an agent of political violence it is considered to be an extraordinary and rare phenomenon which needs to be explained and this is where gendered representations come into play.

Research devoted to the analysis of gendered representations of terrorist women has uncovered different patterns in gendering politically violent women. According to philosopher Herjeet Marway, politically violent women are normally constructed either as agentless victims by those who oppose them, or alternatively as wholly agentic individuals by those who endorse them (2011: 222). In the former case these women are often shown as acting on the order of men (who are considered to be real political agents subordinating women) (see for example Talbot 2000: 165, 174; Patkin 2004: 85; Sternadori 2007; Ness 2008: 3; Nacos 2005: 223-226; Friedman 2008: 841, 849; Sjoberg; Cooke & Neal 2011: 5; Narozhna 2012: 83; Bielby 2012: 86-89) or portrayed as abnormal or unnatural, being sexually or mentally deviant with the effect that their violence is typically explained by their deviation from the female normality) (see for example Sjoberg & Gentry 2007: 12; Naaman 2007: 117; Jacques & Taylor 2009: 505; Bielby 2012: 40). When it comes to the authors who in their writings support the female terrorists, contemporary research shows that they tend to represent politically violent women as outstanding individuals, who possess the best female and male features together, a combination that gives them an opportunity to play the male role of a warrior without transgressing the existing female norm (see for example Patkin 2004: 84; Hasso 2005: 36, 37; Schweitzer 2006: 40; Ness 2005: 22, 27-28; Oliver 2008: 7; Colvin 2009:

254-257; Marway 2011: 227). Another strategy that is used by this category of authors is the historicization of female terrorists in such a way that their actions are not seen as aberrant but are introduced as continuation of an older tradition (Ness 2005, 21). Generally speaking gendered portrayals of violent women warp female political agency (Marway 2011: 231) making our knowledge about female terrorists blurred; and as Laura Sjoberg and Caron E. Gentry (2008) observe, this kind of blurriness is observable in almost all narratives of violent women throughout history, all “from the Bible to the War on Terror”, revealing thus the deep historical roots of the contemporary trend to sexualize women’s political violence. Therefore, it is important to deconstruct the existing representations of violent women in order to be able to overcome the gender related distortions and to avoid misrepresenting female terrorists in future research, and in performing this task it is particularly interesting to see whether the conclusions made by non-historians about gendered representations of contemporary female terrorists can be used for the historical research on terrorist women in order to identify eventual distortions in the representations of violent female agency and, thus, get deeper knowledge about gender order in the past.

Agency

The concept of *agency* is essential in the research on representations of contemporary female terrorists. Therefore it is important to define the particular understanding of *agency* that is used in this article. Often in the literature *agency* is defined as political subjectivity and, thus, refers to how individuals act and how historically specific relations of subordination influence this capacity to act (see, for example, definitions in Karp 1986: 137; Ahearn 2001: 112; Mahmood 2009:9, 15; Shepherd 2012: 6). The scholars working with action-oriented definitions of *agency* normally distinguish between individual and supra-individual (the property of organizations) agency (Ahearn 2001: 112-113). However, since the present article does not focus on the actions of individuals, but on the way agentic individuals have been represented within different discursive traditions, the action-oriented definitions of *agency* do not seem to be useful. Therefore for the purpose of this article it seems more adequate to use the concept of *agency* in the way it has been used in the works of feminist philosopher Judith Butler, who argues that *agency* is an effect of the operations of discourse-power through which subjects are produced. Accordingly “agency belongs to a way of thinking about persons as instrumental actors who confront an external political field” (1992: 13). In other words, Butler understands agency not as the action of individual actors but rather as an effect of the processes through which subjects are constructed.

An interesting example in this regard is to be found in the work done by political scientist Linda Åhäll who applies Butler’s understanding of *agency* specifically for the analysis of representations of female agency in political violence. Åhäll is interested in how *agency* is represented through discourses that produce subjects. In her recent study she analyzes the subject position of ‘female’ in discourses of political violence and the representations of agency held by that subject. In other words, Åhäll understands *agency* as “representations of agency through subject positions within discursive practices” (2012: 107). According to the author, the concept of subject positions accounts for the multiple forms by which agents are produced as social actors, with the effect of that, as Åhäll argues, rather than being a homogenous subject with particular interests, an individual can have multiple subject positions.

Male and Female Norm in Russia at the beginning of the 20th century

Research on representations of contemporary female terrorists reveals that gender is a significant factor when considering female violence. Therefore in order to be able to identify and analyze the gendered representations of the female terrorists it becomes relevant to identify the ideas about masculinity and femininity that were dominant in pre-revolutionary Russia.

The prevailing ideals of masculine and feminine at the beginning of the 20th century in Russia had their roots in Orthodox Christianity, which viewed women as essentially different from men and inferior to them. According to this view women were considered to be impure by nature, tainted and sinful (Stites 1978: 11-12; Engel 2004: 7-8; French 2008: 55). Nonetheless, on the other hand, there had always existed a positive model of a good woman, whose characteristic features were modesty, piety and chastity, being hard-working and submissive to her husband (Engel 2004: 9). These presumed differences between the sexes had of course crucial social implications in the sense that because of these “natural” differences in the constitution of men and women, they were supposed to occupy different spheres in the society – a principle of division which became particularly obvious in the 19th century: the masculine public sphere included political activity and employment, while the feminine private sphere was connected to home, family life and passivity in public affairs (Atkinson 1978: 35; Caine & Sluga 2000: 4). In these separate spheres both sexes were expected to express different qualities: intellect, honor, sense of duty were considered to be desirable male qualities, while sensitivity, love and modesty were regarded as desirable female qualities (Atkinson 1978: 34; Caine & Sluga 2000: 28). Women were seen as weak and fragile (Caine & Sluga 2000: 40), constantly in need of protection from a strong and healthy man. It is of particular interest to underline that the presumed “essential” differences between the sexes often led to the situation that the same quality meant different things for women and men: with regard to personal strength for instance, women were expected to show this quality in passive suffering, while men were supposed to demonstrate their strength actively and through their deeds. (Atkinson 1978: 34).

These conceptions of men and women were of course used as measures of judgment in the sense that women were praised when they in agreement with the ideal of a “good” woman acted as good and virtuous wives, and they were criticized when they neglected gender order or dared to enter male domains (Engel 2004: 24). The latter – the intrusion of women into the male spheres – represented a particularly severe deviation from the norm, and those women who breached this boundary were seen as the opposite of a “good” woman, that is as “bad” women.

In the middle of the 19th century, however, when the privileged Russian women eventually got better opportunities to access higher education, some of the educated women, who had radical political views, started openly challenging the conventional gender expectations. These women, *nihilistki*, tried to challenge traditional ideas about femininity by for instance smoking in public, wearing simple clothes, cropping their hair and going about on the streets without male escort (French 2008: 62; Engel 2004: 73). Such behavior as well as participation in political activities that until then were considered to belong to the male domain represented significant deviations from the expected gender norm, and consequently placed the radical women in the category of “bad women”. In this way the Russian female political radicalism was even at the beginning of the 20th century closely connected to sexual naughtiness in the eyes of the conservative representatives of the ruling regime (Stites 1978a: 42): standing out as a “bad” woman, these politically radical women who challenged the prevailing gender order could not be virtuous. At the same time, the intelligentsia held a totally different

perception of these women. Radical intelligentsia in Russia proclaimed the equality of sexes, and from this standpoint it regarded men and women as equal partners in the common struggle against autocracy (Stites 1978a: 48). Thus the female political activity of the time was hailed rather than being criticized by their comrades, who tended to see radical women as self-denying, modest and proper (Stites 1978: 16; Engel 2004: 83-84), qualities which were generally considered to be essential for the ideal womanhood.

Interestingly this contrast in perspective appears to find an echo in contemporary world. That is, the sharp contrast between, on the one hand, the attitudes towards radical women as “bad” fostered by the conservative pro-governmental forces that viewed the behaviour of these women as unacceptable and, on the other hand the more affirmative perception of such women held by the Russian intelligentsia resembles the views on contemporary terrorist women put forth in non-historical research on them. Therefore, it is interesting to see whether the representations of political agency of the Russian female terrorists in the texts of the authors who belonged to different political camps correspond to the representations of politically violent women as agentless victims or wholly agentic individuals, which have been identified in contemporary texts.

Representations of Maria Spiridonova as a Case Study

There were quite many women who took part in political terrorism in Russia at the beginning of the 20th century, and a great deal was written about all of them before the October Revolution of 1917. In what follows however the analysis is limited to the representations of Maria Spiridonova, probably, the only female terrorist member of the PSR, who gained national recognition for her heroism, because she, to use the words of historian Sally A. Boniece, embodied “the ideal of Russian womanhood”, being considered as a noble revolutionary heroine fighting for the liberty of her country against tyranny (2010: 135-136). Maria Alexandrovna Spiridonova (1884–1941) was a member of the PSR before 1917 and a leader of the radical socialist Left SR Party after the October Revolution (Rabinowitch 1997: 182; Zhukova 2001: 82). In January 1906 she assassinated Police Inspector General Gavriil Nikolaevich Luzhenovsky, who had carried out the brutal suppression of a peasants’ revolt. After her arrest Spiridonova was subjected to physical torture and allegedly sexual abuse, which became widely known after the publication of her letter from Tambov prison (see Spiridonova 1906b). Spiridonova served eleven years of her sentence in Siberia but following the February Revolution of 1917 she was released (Zhukova 2001: 82). After the October Revolution however after a short-lived cooperation with the Bolsheviks Spiridonova turned to the opposition and maintained her critical stance against the Bolsheviks until the end of her political activism as the Left SR rebellion was defeated in July 1918. From this point on she faced a new life of imprisonment, alternating treatments in sanatoriums and hospitals and exile (Rabinowitch 1995: 430; Rabinowitch 1997: 186; Zhukova 2001: 83) until she finally was executed by the NKVD together with other political prisoners outside Orel in 1941 (Budnitsky 1996).

For a variety of reasons Spiridonova’s fate attracted attention from representatives of different layers of pre-revolutionary Russian society, who constructed her agency in different ways in their texts. Indeed, no other Russian female terrorist has ever enjoyed this much attention, and therefore, the case of Spiridonova seems to be the most suitable to examine whether the ideas suggested in the research on contemporary female terrorists could be fruitfully applied to the historical material from pre-revolutionary Russia.

The First Conservative Reaction

Maria Spiridonova was arrested by the police at the railway station in Borisoglebsk on January 16, 1906 directly after she shot G.N. Luzhenovsky. She was taken to the police department, placed in a cell, and brutally interrogated by assistant police superintendent T.S. Zhdanov and Cossack officer P.F. Avramov. During this interrogation as well as later on train to Tambov these two men spoke to and about Spiridonova in a particular way. There are no sources that were personally created by Zhdanov and Avramov that include representations of Spiridonova. Their words about her and the way they treated her (closely connected to these words) are instead re-told in Spiridonova's letters (see Spiridonova 1906a; Spiridonova 1906b) as well as in the account of medical assistant Zimin,¹ who was on train together with her and Avramov when Spiridonova was being transferred to Tambov. These documents contain mainly the personal impressions of two persons, one of whom (Spiridonova herself) was naturally interested in representing brutality of the government agents in full detail, and the story of the second witness (Zimin) was reported and conveyed to the public by V.E. Vladimirov, a liberal journalist, who had the same interest as Spiridonova and who already had read her letter from prison before he started questioning his informant Zimin. Moreover, Spiridonova, who was badly mistreated during the interrogation, tells her story in almost a surrealistic manner, quoting only the fragments that she could remember rather than the whole conversation that took place, thus re-telling Zhdanov's and Avramov's utterances in an incoherent and out-of-the-context fashion. However, taken together all the reported phrases and the manner in which the two men treated Spiridonova show a particular attitude towards a female political terrorist which can be re-constructed as follows.

During the interrogation by Zhdanov and Avramov Spiridonova introduced herself as a member of the PSR (Spiridonova 1906b: 12). As it can be understood from their comments, the government agents had no doubt that Spiridonova was acting on behalf of a political party,² which means that they tended to regard her as a woman who participated in political violence. Spiridonova writes that she was undressed and left totally naked during the interrogation (Spiridonova 1906b: 12), that the two men were swearing while talking to her, the practice that was continued by Avramov later on train to Tambov (Spiridonova 1906a; Vladimirov 1906a: 58-59). Spiridonova doesn't describe the character of the words used by the interrogators, but Zimin's remark that Avramov's swearing insulted him as a man (Vladimirov 1906a: 59) implies that the words he used had sexual character. For instance, one of the threats addressed to Spiridonova by Zhdanov and Avramov was to hand her over to the Cossacks for the night, but only after having their own way with her themselves (Spiridonova 1906b: 12). Furthermore Spiridonova mentions numerous sexual advances made by Avramov towards her as well as sexual descriptions of her body parts voiced by him ("elegant feet", "satin breasts", "graceful body", "small teeth") (Spiridonova 1906a: 16; Spiridonova 1906b: 12-13). Zimin confirms that while on train, Avramov was using "tender names" when talking to Spiridonova (Vladimirov 1906a: 59). In the letter written for *Rus* Spiridonova also mentions that during this interrogation she was asked several times how many lovers she had (Spiridonova 1906a: 16). Taken together all these reported details of Zhdanov's and Avramov's behavior suggest that the two officials treated Spiridonova as a promiscuous woman. Since, according to Spiridonova's words, her affiliation with a political party and, thus, political nature of the assassination, were acknowledged by the interrogators, the way

¹ This account was retold by V.E. Vladimirov in his article for liberal newspaper *Rus* from March 12, 1906 (see Vladimirov 1906a, 58-59).

² According to Spiridonova, Zhdanov and Avramov mocked her among other things for being politically active since they asked her to make a stirring speech while they were beating her (Spiridonova 1906b: 11).

she was treated shows that Zhdanov and Avramov were influenced by the patriarchal conservative discourse that perceived a direct connection between women's political activities and their sexual availability. This means that the two men saw Spiridonova as a "bad" woman, who didn't stay in the private sphere the way a "good" woman was supposed to and, thus, was the opposite of a "good" woman – not chaste, but promiscuous. And in this sense Zhdanov and Avramov approached Spiridonova's violent agency not as a result of her political beliefs, but as connected to her low morals and deviation from the valid female norm. The same representation of Spiridonova as a "bad" promiscuous woman was introduced on February 19, 1906 in a local conservative newspaper *Tambovskie gubernskie vedomosti* (*Tambov provincial gazette*), which characterized Spiridonova's letter from prison, where she told the whole story of her arrest, as "a work of pornography" and which introduced her as a woman of low morals (quoted in: Boniece 2010: 141). Thus, the idea of Spiridonova as a promiscuous woman was the first possible explanation for her violent political agency that was put forth by the conservatives.

However, when it comes to the conservative newspapers, they most of the time looked for the reasons behind Spiridonova's participation in political violence in other spheres. On January 18, 1906, two days after the assassination of Luzhenovsky, *Tambovskie gubernskie vedomosti* contained an editorial, where Spiridonova was described as "some kind of insane, unscrupulous female revolutionary". Although the article acknowledged the fact that Spiridonova's actions were connected to her underground political activities, the author sought to undermine Spiridonova's political convictions by questioning her mental health, attributing thus Spiridonova's participation in political violence to her madness. This discourse of madness in this case was used intensively in other conservative newspapers as well. In similar ways the central papers like *Novoe vremya* (*New Times*) (quoted in: Boniece 2010, 140-141) and *Sankt-Peterburgskie vedomosti* (*St. Petersburg gazette*) (quoted in Praisman 2001: 189) called her "sick". In all these cases the authors fail to provide their readers with any proof of Spiridonova's mental instability, and instead appear to focus more on just occasionally denying that her violent agency had a political nature. Such representations seem to be also connected to the intention to portray Spiridonova as an unnatural woman, with the only difference being that in this case her deviation from the conception of female normality is derived from her assumed mental instability rather than from her moral flaws and from her alleged promiscuity.

The idea of Spiridonova as an unnatural, deviant woman was also present in other publications, where her assassination of Luzhenovsky was described as an act of "savagery", or where Spiridonova was introduced as a "human monster" (quoted in: Boniece 2010, 141). Apparently, in these cases, the authors of the articles lack any ground to proclaim Spiridonova as either promiscuous or insane, yet still wish to picture her as an unnatural woman in order to explain her participation in political violence.

Thus, as the above analysis of the first conservative reaction to Spiridonova in the role of a violent political agent shows, the dominant tendency to explain her agency is to seek to derive it from perceived deviation from the existing norm of female normality, be it of sexual, mental or some other character. What is common to all these conservative representations of her agency in other words is that Spiridonova is represented as an unnatural woman – a representation that however was to be changed after the publications of the liberal journalist V.E. Vladimirov in newspaper *Rus*, who investigated the whole case.

V.E. Vladimirov's View

The doubts about Spiridonova's letter from the prison that were voiced in the conservative newspapers that suspected that it was written in delusion (see for example *Novoe vremya*, no. 10746 (13 February 1906); *Tambovskie gubernskie vedomosti*, February 19, 1906; *Sankt-Peterburgskie vedomosti*, quoted in: Praisman 2001, 189) were the starting point for the investigation of her case that was undertaken by V.E. Vladimirov.

Vladimirov's investigation is focussed on the way Spiridonova was treated after the arrest and, therefore the assassination of Luzhenovsky doesn't take much space there. Here Spiridonova is represented by Vladimirov rather as a victim of the ruling regime than as an agent of political violence. However, in some of his articles the author pays attention to the reasons why Spiridonova decided to take part in a political assassination. In the article dated by March 8, 1906 for instance Vladimirov writes:

“Широкие волны крови, проливаемой по всей России, возбуждали в ней ужас и страх за судьбу несчастной, замученной страны. Ежедневные казни, нескончаемые страдания засекаемых, разоренных братьев по крови и духу терзали ее и привели ее к решению вмешаться и самой в активную борьбу” (Vladimirov 1906a: 44-45).

“Wide waves of blood spilled across all Russia raised in her the horror and fear for the destiny of the unfortunate, tortured country. Daily executions, never-ending sufferings of the flogged, ruined brothers by blood and spirit tormented her and led her to the decision to interfere in the active fight.”³

Here Vladimirov seeks to establish that Spiridonova took the sufferings of Russian people to her heart. This particular way of representing Spiridonova motivation and driving force implies that she was an emotionally sensitive person, capable of feeling empathy with the others, a quality that in the prevailing gender discourse was considered to be essential for a “good” woman. From this follows that the author, who in general was supportive of her, tries to show Spiridonova's decision to participate in political terrorism as stemming from and reflecting her femininity – a feature that was required for introducing her as a “good” woman. Having accepted a woman as an agent of political violence, Vladimirov had to explain the origins of her agency. Since the author was sympathetic with Spiridonova, he couldn't follow the conservative authors and represent her as an unnatural deviant woman. Instead Vladimirov chooses to portray Spiridonova as an exceptional woman, who could become an agent of political violence because of her unusual personal qualities.

Vladimirov does it by telling the reader Spiridonova's personal biography. The main part of the story is devoted to the representation of her outstanding features, including her intelligence which, according to Vladimirov, distinguishes her from an early age. Among other qualities highlighted by Vladimirov are Spiridonova's love for freedom that was expressed in different protests that she had initiated in the conservative milieu of her gymnasium;⁴ her persistence in attaining different goals as well as her strong character and truthfulness (Vladimirov 1906a: 42, 45). Remarkably, none of features that Vladimirov mentions in his account were considered to be typically feminine in pre-revolutionary Russia but were instead taken to be characteristic of men with outstanding personality. This thus gives rise to the impression that by introducing Spiridonova as a woman who possessed male features Vladimirov explained her agency as possible by referring to her unfeminine character.

³ All translations in the text of the article are mine (N.P.).

⁴ “бездушный холодный формализм” (Vladimirov 1906a: 41).

However, since a woman with a male character is nonetheless considered in a patriarchal society to be deviant, Vladimirov takes special effort to make Spiridonova look more feminine. For example, the author gives a detailed description of her appearance:

“Хорошенькая, совсем крошечная, стройная, с светло-каштановыми волосами, которые, распущенные, закрывают всю ее фигуру ниже колен, с тонкими чертами небольшого лица, с нежной прозрачной кожей, с синеватыми, широко открытыми глазами - вот внешность Маруси. Много свежести, мягких светлых красок на этом прелестном лице. Верхняя губа ее немного короче нижней и придает ее смелому открытому лицу что-то детское и вместе с тем твердое и решительное” (Vladimirov 1906a: 43-44).

“Pretty, absolutely tiny, slender, with light brown hair which, when loosened, covers all her body below knees, with thin features of her small face, with gentle transparent skin, with bluish, widely open eyes - here is Maroussia's⁵ appearance. There is a lot of freshness, soft light colors on this pretty face. The upper lip is a little shorter than the lower lip and gives something childish and at the same time firm and resolute to her courageous open face.”

As it is apparent above, the author describes Spiridonova as very feminine, using words like “pretty”, “tiny”, “slender”, paying special attention to such features as long hair and fresh face. At the same time, Vladimirov mentions that, despite all those feminine features, Spiridonova's appearance also had signs that implied her strong character and unfeminine courage. By providing this kind of description Vladimirov shows that in spite of all her femininity Spiridonova was nonetheless not a regular woman but also possessed clear masculine qualities.

Besides the feminine appearance of Spiridonova, Vladimirov also underscores some of the feminine traits of her character, namely, kindness and readiness to sacrifice herself, both represented as important for understanding Spiridonova's political activities (Vladimirov 1906a: 41, 44). According to Vladimirov, it was her natural kindness and love to common people that drove her to the revolutionary underground; she loved the revolutionary cause with all her heart and was ready to sacrifice her life for it, and that's why she could stalk Luzhenovsky in any weather without thinking about her own health (Vladimirov 1906a: 44). By underling the importance of such feminine personality feature the author in other words, emphasizes that Spiridonova's feminine features were at least equally important for her political activities as her male attributes.

To sum up, Vladimirov recognizes Spiridonova as an agent of political violence and seeks to explain her agency in terms of her exceptional personality that combined the best masculine and feminine features. Seemingly in his view such a combination gave Spiridonova an opportunity to become an agent of political violence and to be a “good” woman at the same time. However, the author's general focus on Spiridonova's victimization after the arrest shows that he was not ready to accept her as wholly agentic, feeling more comfortable by introducing a woman as a victim in the situation of political violence.

The Attitudes of Russian Intelligentsia

Vladimirov's way of representing Spiridonova's agency of political violence has despite all the critique from the socialists (see, for example, Nechetnyi 1907) become a model for representations of her created by liberal and socialist intelligentsia.

⁵ “Maroussia” is a diminutive-hypocoristic version of “Maria”.

Already during the trial in March 1906 one of Spiridonova's lawyers, liberal N.V. Teslenko, in his speech underlines her suffering and indignation as response to the torments of common people ordered by Luzhenovsky, and highlights these strong emotions as the prime driving force that motivated the assassination that Spiridonova committed (quoted in Vladimirov 1906:112). At the same time, Teslenko like Vladimirov, refuses to make the impression that Spiridonova was an unnatural deviant woman because she took part in activities that traditionally belonged to the male spheres. It is therefore from this stance that he made historical parallels between Spiridonova's assassination of Luzhenovsky and Charlotte Corday's⁶ assassination of Jean-Paul Marat⁷. In his own words:

“Во время французской революции Марат вселял ужас в сердца приверженцев старого порядка. Он погиб от руки такой же чудной и благородной девушки, имя которой служит предметом поклонения и восхищения. Каждый Марат должен найти свою Шарлотту Корде. И в этом, быть может, великий закон человеческой совести” (quoted in Vladimirov 1906:113).

"During the French revolution Marat installed horror in the hearts of the supporters of the Old Regime'. He lost his life by the hand of a similarly extraordinary and noble girl whose name is worshipped and admired. Each Marat has to find his Charlotte Corday. And that is, perhaps, the great law of human conscience".

The comparison of Spiridonova to Corday represented nothing new but was earlier made in the newspaper *Rech*, though not in the direct connection to the assassination of Luzhenovsky but in the context of the police brutality (8 March 1906). Such a comparison was intended to show that Spiridonova was not the only woman in history who had assassinated a tyrant. The main point to make was instead to demonstrate that, far from anything abnormal her deed was an extraordinary event made possible or even necessary only in the context of despotism. Nonetheless it is remarkable that at the same time Teslenko also puts in an extra effort into feminizing Spiridonova by calling her “extraordinary and noble girl” (quoted in Vladimirov 1906:115). By using such an expression the author seeks to establish that Spiridonova was a “good” young woman who had some unusual features lacking in other women, perhaps implying that she possessed some positive male attributes. In other words, similar to Vladimirov, Teslenko chooses to explain Spiridonova's violent political agency as a result of the rare combination of the best female and the best male features in her personality – a type of account of Spiridonova's agency which was very common in the works of the liberal authors at the time (see for example Vserossiiskii Soyuz ravnopraviya zhenschin 1906:11; M-in 1906). Moreover, the end of Telsenko's speech was devoted to reminding the court about the sufferings that Spiridonova had gone through after she had been arrested (Quoted in Vladimirov 1906:114-116). Such kind of ending with emphasis on her suffering shows that the attorney, as well as Vladimirov before him, wanted to represent Spiridonova in the “typically female” role of victim and not to focus on her violent political agency, a feature that might be interpreted as an indication of his unwillingness to recognize and introduce her as wholly agentic.

⁶ Charlotte Corday (1768-1793) was a French noble woman who murdered Jean-Paul Marat because of his tyranny and betrayal of the French Revolution.

⁷ Jean-Paul Marat (1743-1793) one of the Jacobin's leaders during the French revolution, and one of the ideologists of the revolutionary terror of the time.

When it comes to Spiridonova's fellow socialists however it is worth noting that despite their generally critical attitude towards Vladimirov's work, they in effect followed the same pattern in the way they constructed Spiridonova as an agent of political violence. A fine example of this kind of construction is to be found in the letter to Spiridonova written in March 1906 by the terrorist members of the PSR Grigorii Gershuni, Petr Karpovich, Shimon Sikorsky and Egor Sazonov, who all were incarcerated in the Pugachev tower in Moscow. In the same way as Vladimirov before them, the imprisoned members of the PSR saw Spiridonova's motivations as purely political, when referring to her as:

“сознательная социалистка-революционерка, впитавшая в себя все муки трудового народа, горящая ненавистью к его угнетателям за все обиды, унижения и издевательства над этим народом, ... член партии, взявший на себя исполнение приговора над диким насильником тамбовских крестьян и отдавший за благо народа свою жизнь...” (Gershuni, Karpovich, Sikorsky & Sazonov 1906: 88).

"a conscious socialist-revolutionary who has absorbed in all the torments of the working people, burning with hatred of their oppressors for all the offences, humiliations and mockeries at these people,... a party member who volunteered to execute the sentence over the wild tyrant of the Tambov peasants and who has given her life for the benefit of the people..."

Like Vladimirov, the members of the PSR represent Spiridonova as a person who was acting on behalf of the Russian population because she took its sufferings as a personal matter. However, what makes this representation different is that the authors highlight what had been omitted in Vladimirov's account, namely Spiridonova's membership of the PSR, and that the assassination of Luzhenovsky was actually masterminded by the party and was not Spiridonova's individual initiative.

Despite this difference, Gershuni, Karpovich, Sikorski and Sazonov find it important to explain as Vladimirov did it before them, Spiridonova's participation in political violence, and like Vladimirov they find their explanation in her unusual personality. They for instance write:

“с каким светлым чувством восторженного удовлетворения, с какой гордостью и любовью склоняемся мы перед вашей обаятельной смелостью, перед вашей несокрушимой стойкостью и беззаветной верой, перед величием дела, которому вы служите, и всемогуществом идеи, вас одухотворяющей и дающей вам, такой юной и хрупкой, такие гигантские силы!” (Gershuni, Karpovich, Sikorsky & Sazonov 1906: 89).

"with what pure feeling of enthusiastic satisfaction, with what pride and love we bow in front of your charming courage, in front of your indestructible firmness and complete belief, before the greatness of the cause that you serve, and omnipotence of the idea that spiritualizes you and gives you, so young and frail, such huge strength!"

As it can be seen the authors of the letter describe Spiridonova, as Vladimirov did, as a woman who possessed the best male features: courage, firmness of will and strength. It is also remarkable that the authors of the letter represent the roots of Spiridonova's strength in her political beliefs closely connected to her membership in the PSR. What is implied here in other words is that Spiridonova could become an outstanding woman because she was

affiliated within the right party. At the same time, this part of the letter also highlights that Spiridonova was a woman and possessed typically female features like frailty and charm. In other words, the authors of the letter chose, like Vladimirov, to introduce Spiridonova as an outstanding person, who combined the best male and female features, the combination that gave her an opportunity to become an agent of political violence. No wonder that later in the letter Spiridonova is directly called “unusual woman” (Gershuni, Karpovich, Sikorsky & Sazonov 1906: 90). The difference is that while Vladimirov saw her as unusual because of her personality, the PSR members introduced her as such because of her political beliefs.

However, it should be also noticed that despite the similarity with Vladimirov’s representation of Spiridonova as an unusual woman, the account produced by Gershuni, Karpovich, Sikorski and Sazonov highlights that her greatness lay more in her agency than in her sufferings:

“Вас уже сравнивали с истерзанной Россией. И вы, товарищ, несомненно, - её символ. Но символ не только измученной страны..., - вы символ ещё и юной, восставшей, борющейся, стойкой и самоотверженной России. И в этом всё величие, вся красота дорогого нам вашего образа”. (Gershuni, Karpovich, Sikorsky & Sazonov 1906: 88).

"You have already been compared to the tormented Russia. And you, comrade, undoubtedly, are its symbol. But the symbol not only of the exhausted country... - you are also the symbol of the young, rising, fighting, resistant and self-sacrificing Russia. And in this lies all the greatness, all the beauty of your image, which is so dear to us".

The authors of the letter highlight here that Spiridonova is an important figure in the political life of Russia, but not because she suffered in the hands of the ruling regime. They express quite clearly that in their eyes Spiridonova is important because she was able to show the example of fighting, resisting and sacrificing herself for the country. In other words, they highlight that Spiridonova is interesting to them not in the female role of victim of violence, but in the male role of fighter.

Thus, Vladimirov’s representation of Spiridonova as an unusual woman possessing both the best male and female qualities has become the dominant model for introducing her by both liberals and socialists. The main difference in their representations lay in the fact that liberal authors tended to limit the significance of Spiridonova to the typically female role of victim of violence, while the socialists highlighted her agency or more specifically her ability to fight the enemy. However, even as such the representations that they created can’t be called wholly agentic since Spiridonova’s strength is still represented by them as the result of her political affiliation rather than originating within her – a feature which highlights the supraindividual agency of the PSR behind her deed rather than her individual agency.

Conservative Discourse after V.E. Vladimirov

After Vladimirov’s publications about Spiridonova became known in the country, conservative authors have begun to change the attitude towards the nature of her agency in their writings. After the story of Spiridonova’s sufferings in the hands of the government agents and parts of her individual history became known to the wider public nobody pictured her as an unnatural woman anymore. However, despite that change of opinion, the conservative authors were still not able to recognize her, a woman, as an agent of political violence.

On March 12, 1906 Cossack captain A.P. Filimonov, one of Spiridonova's attorneys, made his speech in Spiridonova's defense during her trial. With reference to Spiridonova's motivation for Luzhenovsky's assassination he reported to the court:

“я вижу слабую, измученную, едва достигшую совершеннолетия молодую девушку, почти девочку, которой предъявили обвинение по статье закона, знающей только одно наказание - лишение жизни. (...) ...у меня в ушах стоит горячая, искренняя история - исповедь этой удивительной девушки, с горячей головой и пылким воображением, увлекшейся сладкой, но несбыточной мечтой о счастье дорогого нам всем народа” (quoted in: Vladimirov 1906: 109).

“I see a weak, exhausted, young girl who has hardly reached majority, almost a little girl, who is accused under the article of law which knows only one punishment - execution. (...) ...I hear a searing, sincere history - a confession of this amazing girl, with a hot-headed and ardent imagination, who got fond of the sweet but unrealizable dream of happiness of the common people, who are dear to all of us”.

The portrayal of Spiridonova constructed by Filimonov is not at all representing her as a deviant woman. On the contrary, the author highlights his client's fair sex, and feminizes her even more by using adjectives like “weak” and “ardent”, which are considered to be “typically” feminine features. The author frames Spiridonova as a “good” woman, mentioning her sincerity and describing her as “amazing”. The last adjective however implies that Filimonov, as well as liberal and socialist authors, wishes to picture Spiridonova as an unusual woman. Indeed although he doesn't elaborate on the topic, he labels her political interests and aspirations as “a sweet, but unrealizable dream” and through this labeling the attorney declines to attach importance and meaningfulness to Spiridonova's political convictions. As a result, he portrays his client as a good woman, who has basically been misled by an illusion, and the victimizing representation of Spiridonova that he is intending to create is further reinforced by the usage of words such as “weak” and “exhausted”. In other words, by feminizing and victimizing Spiridonova, Filimonov avoids, in line with others, speaking about her as an agent of political violence.

This discourse of feminization and victimization of Spiridonova became very popular in conservative press. On March 18, 1906 *Novoe vremya* published an article about Spiridonova's case entitled as “The Victim of Provincial Revolution” (“Жертва губернской революции”), where the author portrayed Spiridonova as “a good, kind girl, a gentle person, womanly, soft, moral”, who ended up assassinating a government official because the forces of provincial revolution could use her as their weapon (1906: 86-87). The author of an article about Spiridonova in another conservative newspaper *Russkoe gosudarstvo* (*The Russian State*) from April 7, 1906 gives a more profound explanation of the case. Spiridonova is introduced there as a young girl and passionate enthusiast⁸ who

“успела отравиться слишком сильным и заманчивым для молодых людей ядом революционной пропаганды; на веру приняла она своим юным сердцем звонкие и красивые фразы беспощадной критики всего существующего, фразы, ни к чему не обязывающие их авторов, но сплошь и

⁸ “Молоденькая девушка, пылкая энтузиастка...” (Da zdravstvuet poryadok! 1906: 126).

рядом толкающие на путь самых тяжёлых преступлений неопытные, неустановившиеся умы молодых адептов” (Da zdravstvuet porjadok! 1906: 127).

“managed to get poisoned with the venom of revolutionary propaganda too strong and tempting for young people; she trusted with her young heart popular and beautiful words of ruthless criticism of everything existing, phrases, non-committal to their authors, but pretty often pushing unsteady minds of inexperienced young adherents towards the most serious crimes”.

In both cases the authors focus on introducing Spiridonova as a person who had all the necessary features of a “good” woman: kindness, femininity, gentleness, and high morals. However, at the same time they describe her as a young and naïve person, who was manipulated by the revolutionaries into taking part in a political assassination. By feminizing and infantilizing Spiridonova the conservative authors deny her as an agent of political violence in her own right. Despite the fact that she actually had committed a political assassination, these authors, like Vladimirov, picture Spiridonova in the “typically” female role of victim, but this time as the victim of the revolutionaries, who had manipulated and abused her for their own purposes. In this way Spiridonova’s agency gets overshadowed by her victimhood.

Conclusions

The analysis above of the different strategies used before the Russian Revolution to explain Maria Spiridonova’s violent political agency by different authors shows the way political violence conducted by women was approached in pre-revolutionary Russia.

The conservative forces were obviously not ready to accept a woman as an agent of political violence, as their attempts to explain Spiridonova’s assassination of Luzhenovsky were mainly made in terms of her deviation from the hypothetical female/human norm. Even after Vladimirov’s investigation, when some more details of the case became known, the conservatives still refused to see Spiridonova as a political agent, and preferred instead to introduce her as a manipulated victim of male revolutionaries, lacking political objectives of her own.

The liberals on the other hand seem to have been more open to the idea of acknowledging a woman as a violent political agent, since they recognized Spiridonova as a person who possessed both male and female features and who, above all, was pursuing her political goals. However, the way they focused on her sufferings after the arrest instead of elaborating on her participation in political assassination shows that they still were more disposed to see a woman as a victim in the situation of political violence rather than an autonomous violent agent. Moreover, although Spiridonova’s agency was recognized within that discourse, she was definitely not introduced as wholly agentic.

Indeed, the socialists seem to be the only political force who actually were interested in highlighting Spiridonova as a violent political agent and not merely as a victim. Although they used the same strategy as liberals by representing her as an outstanding personality consisting of the best female and male qualities, they didn’t pay much attention to Spiridonova’s individual agency, and highlighted instead the supra-individual agency of the PSR as the driving force behind Luzhenovsky’s assassination. Spiridonova in other words is pictured hardly more than a mere executioner of the will of the party and, thus, not at all as a wholly agentic individual.

To repeat a point mentioned at the outset, it is possible to see in all these cases significant similarities between on the one hand the ways pre-revolutionary authors chose to construct Spiridonova and on the other hand the discourses on politically violent women in research on contemporary terrorism. Due to these similarities it therefore seems plausible to suggest that the findings of this body of research can be of much value for the analysis of historical material from Russia, and can help us attain a better understanding of the role of political terrorism in pre-revolutionary Russia and women's role in it. Moreover, the case of Spiridonova analyzed in the current article shows that in pre-revolutionary Russia the forces that supported political terrorism were not at all ready to represent a woman participating in political violence as wholly agentic but similarly to the conservative authors, developed different strategies to avoid creating such representations. This means that further historical research into the representations of terrorist women can lead to new theoretical insights that, in their turn, can be used in research on contemporary political terrorism.

Bibliography

- ÅHÄLL, L.: *Motherhood, Myth and Gendered Agency in Political Violence*. International Feminist Journal of Politics 14, no. 1 (March 2012): 103-120. <http://dx.doi.org/10.1080/14616742.2011.619781>
- AHEARN, L.M.: *Language and agency*. Annual review of anthropology 30 (2001): 109-137. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.anthro.30.1.109>
- ATKINSON, D. (1978): Society and Sexes in the Russian Past. In Atkinson, D.; Dallin, A. & Warshofsky Lapidus G.: *Women in Russia*. Hassocks: The Harvester Press, 3-38. <http://dx.doi.org/10.2307/129078>
- BIELBY, C.: *Violent Women in Print: Representations in the West German Print Media of the 1960s and 1970s*. Rochester; New York: Camden house, 2012.
- BONIECE, S.A. (2010): The Spiridonova Case, 1906: Terror, Myth, and Martyrdom. In Anemone, A. *Just Assassins: The Culture of Terrorism in Russia*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2010, 127-162. <http://dx.doi.org/10.1353/kri.2003.0034>
- BREITBART, E.: "Okrasilsia mesiats bagriantsem..." ili podvig sviatogo terrora? Kontinent, no. 28, (1981), 321-342.
- BUDNITSKY, O.V.: *Terrorism v rossijskom osvoboditel'nom dvizhenii: ideologiya, etika, psikhologiya (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.)*. Moskva: ROSSPEN, 2000.
- BUDNITSKY, O.V. (1996): *Zhenshiny-Terroristki: Politika, Psikhologiya, Patologiya*. URL www.a-z.ru/women/texts/budniz1r.htm
- BUTLER, J. (1992): Contingent Foundations: Feminism and the Question of "Postmodernism". In: Butler, J. & Scott J.W. *Feminists Theorize the Political*. London: Routledge, 1992, 3-21. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511570940.011>
- CAINE, B. & SLUGA, G.: *Gendering European History 1780-1920*. London & New York: Leicester University Press, 2000.
- COLVIN, S. (2009): Witch, Amazon, or Joan of Arc? Ulrike Meinhof's Defenders, or How to Legitimize a Violent Woman. In: Colvin S. & Watanabe-O'Kelly H. *Women and death 2: warlike women in the German literary and cultural imagination since 1500*. Rochester; New York: Camden House, 2009: 250-272.
- CUNNINGHAM K.J. (2005): Women, Political Violence, and Democratization. In: Crotty W.J. (2005), *Democratic development and Political Terrorism: the Global Perspective*, Boston, Mass.: Northeastern University Press, 2005, 73-90.

- Da zdravstvuet poryadok! (1906). In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 126-130.
- ENGEL, B.A.: *Women in Russia, 1700-2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- FRENCH, M.: *From Eve to Dawn: A History of Women. Volume 4: Revolutions and Struggles for Justice in the 20th century*. New York: The Feminist Press at The City University of New York, 2008.
- FRIEDMAN B.: *Unlikely Warriors: How Four U.S. News Sources Explained Female Suicide Bombers*. Journalism & Mass Communication Quarterly 85, no. 4, (Dec. 2008): 841-859. <http://dx.doi.org/10.1177/107769900808500408>
- GERSHUNI G.A., KARPOVICH P.V., SIKORSKY S., SAZONOV E. (1906): Pismo M.A. Spiridonovoi. In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 87-91.
- HASSO, F.S.: *Discursive and Political Deployments by/of the 2002 Palestinian Women Suicide Bombers/Martyrs?*. Feminist Review, no. 81, (2005): 23-51. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400257>
- JACQUES, K. & TAYLOR, P.J.: *Female Terrorism: A Review*. Terrorism and Political Violence 21, no. 3, (2009): 499-515. <http://dx.doi.org/10.1080/09546550902984042>
- KARP, I.: *Agency and social theory: A review of Anthony Giddens*. American Ethnologist 13, no.1, (Feb. 1986): 131-137. <http://dx.doi.org/10.1525/ae.1986.13.1.02a00090>
- LEONTIEV, Y.V. (2005): *Obrazy terroristov epokhi pervoi russkoi revolyutsii v romanah B. Savinkova I M. Osorgina*, URL <http://bakunista.nadir.org/priamuhino/files/2005leontyev.doc>
- MAHMOOD, S. (2009): Agency, Performativity, and the Feminist Subject. In: Sjørup, L. & Christensen H.R. *Pieties and Gender*. Leiden: Brill, 13-45. <http://dx.doi.org/10.1163/ej.9789004178267.i-236.5>
- MARWAY, H.: *Scandalous Subwomen and Sublime Superwomen: Exploring Portrayals of Female Suicide Bombers' Agency*. Journal of Global Ethics 7, no. 3, (2011): 221-240. <http://dx.doi.org/10.1080/17449626.2011.635677>
- MESCHERYAKOV Y.V.: *Maria Spiridonova: Stranitsy biografii*, Tambov: Izdatelstvo OOO "Tsentr-press", 2001.
- M-IN, S.P. (1906): Delo M.A. Spiridonovoi. In: Gusev, K.V. *Eserovskaya bogoroditsa*. Moskva: Luch, 1992, 5-56.
- MOGILNER, M.: *Mifologiya "podpolnogo cheloveka": Radikalnyi mikrokozmos v Rossii nachala XX veka kak predmet semioticheskogo analiza*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 1999.
- MORRISSEY, S.K.: *Suicide and the Body Politics in Imperial Russia*. Cambridge: CUP, 2006.
- NAAMAN, D. (2007): Brides of Palestine/Angels of Death: Media, Gender, and Performance in the Case of the Palestinian Female Suicide Bombers. In: Alexander, K. & Hawkesworth, M.E. *War & Terror: Feminist Perspectives*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2008: 113-135. <http://dx.doi.org/10.1086/512624>
- NACOS, B.L. (2005): The Portrayal of Female Terrorists in the media: Similar Framing Patterns in the News Coverage of Women in Politics and in Terrorism. In: Ness, C.D. *Female Terrorism and Militancy: Agency, Utility, and Organization*. London; New York: Routledge: 217-235. <http://dx.doi.org/10.1080/10576100500180352>

- NAROZHNA, T. (2012), Power and Gender Rationality in Western Epistemic Constructions of Female Suicide Bombings. *In: Åhäll, L. & Shepherd, L.J. Gender, Agency and Political Violence*. Palgrave MacMillan, 2012: 79-95.
- NECHETNY, S. (1907): *Spekulyatsiya na chuzhikh ranakh*. *In: Kollektivist: Sbornik statei*. Moskva: Svobodnaya rech: 99-104.
- NESS, C.D. (2005): In the name of the cause: Women's work in secular and religious terrorism. *In: Ness, C.D. Female Terrorism and Militancy: Agency, Utility, and Organization*. London; New York: Routledge, 2008: 11-36.
<http://dx.doi.org/10.1080/10576100500180337>
- NESS, C.D. (2008): Introduction. *In: Female Terrorism and Militancy: Agency, Utility, and Organization*. London; New York: Routledge, 2008: 1-10.
<http://dx.doi.org/10.1080/10576100500180337>
- Novoe vremya*, no. 10746 (13 February 1906).
- OLIVER, K.: *Women: The Secret Weapon of Modern Warfare?* *Hypatia* 23, no. 2 (May 2008): 1-16. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1527-2001.2008.tb01182.x>
- PATKIN, T.T.: *Explosive Baggage: Female Palestinian Suicide Bombers and the Rhetoric of Emotion*. *Women and Language* 27, no. 2 (Fall 2004): 79-88.
- PETUKHOV, V.B.: *Serebryanyi vek russkoi kultury i terrorizm*. Ulianovsk: UIGTU, 2006.
- PRAISMAN, L. (2001), *Terroristy i revolyutsionery, ohranniki i provokatory*, Moskva: ROSSPEN. URL <http://socialist.memo.ru/books/lit/priceman/index.htm>
- RABINOWITCH, A.: *Maria Spiridonova's "Last Testament"*. *Russian Review* 54, no. 3 (July 1995): 424-446. <http://dx.doi.org/10.2307/131440>
- RABINOWITCH, A. (1997): Spiridonova. *In: Acton, E., Cherniaev, V. Iu. & Rosenberg, W.G. Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*. London: Arnold: 182-187.
- SCHWEITZER, Y. (2006): Palestinian Female Suicide Bombers: Reality vs Myth. *In: Schweitzer, Y. Female Suicide Bombers: Dying for Equality?* Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, 2006: 25-50.
- SHEPHERD, L.J. (2012): Introduction: Rethinking Gender, Agency and Political Violence. *In: Åhäll, L. & Shepherd, L.J. Gender, Agency and Political Violence*. Palgrave MacMillan, 2012: 1-15.
- SJOBERG, L., COOKE, G.D. & NEAL, S.R. (2011): Introduction: Women, Gender, and Terrorism. *In: Sjoberg, L. & Gentry, C.E. Women, Gender, and Terrorism*. Athens & London: The University of Georgia Press, 2011, 1-25.
- SJOBERG, L. & GENTRY, C.E.: *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*, London & New York: Zed Books, 2007.
- SJOBERG, L. & GENTRY, C.E.: *Reduced to Bad Sex: Narratives of Violent Women from the Bible on the War on Terror*. *International Relations* 22, no. 1 (March 2008): 5-23.
<http://dx.doi.org/10.1177/0047117807087240>
- SPIRIDONOVA, M. (1906a): *Pismo dlya Rusi*. *In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh*. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 15-17.
- SPIRIDONOVA, M. (1906b): *Pismo ob istyazaniyakh*. *In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh*. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 9-14.

- STEEL, J.: *Vampira: Representations of the Irish female terrorist*. Irish Studies Review 6, no. 3 (1998): 273-284. <http://dx.doi.org/10.1080/09670889808455612>
- STERNADORI, M. (2007): *Sexy, Tough or Inept? Depictions of Women Terrorists in the News*, URL http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/7/2/0/9/pages172098/p172098-1.php
- STITES, R. (1978a): Women and the Russian Intelligentsia: Three Perspectives. In: Atkinson, D.; Dallin, A. & Warshofsky Lapidus, G. Women in Russia. Hassocks: The Harvester Press, 1978: 39-62.
- STITES, R.: *Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860-1930*. Princeton: Princeton University Press, 1978.
- TALBOT, R.: *Myth in the Representation of Women Terrorists*. Éire-Ireland: A journal of Irish Studies 35, no. 3 (2000): 165-186.
- Tambovskie gubernskie vedomosti*, no. 14 [18 January 1906].
- Tambovskie gubernskie vedomosti* [19 February 1906].
- VLADIMIROV V.E.: *Maria Spiridonova*, 1906.
- VLADIMIROV V.E. (1906a): Po Delu Spiridonovoi. In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 19-75.
- VSEROSSIISKII SOYUZ RAVNOPRAVIYA ZHENSCHIN (1906): Predislovie. In: Vladimirov V.E. Maria Spiridonova. 1906: 11-12.
- WOOD, J.T.: *Gendered Lives: Communication, Gender, and Culture*. Belmont etc.: Wadsworth Publishing Company, 1999.
- YUKINA, I.I.: *Russkii feminizm kak vyzov sovremennosti*. Sankt-Peterburg: ALETEJA, 2007.
- Zhertva gubernskoi revolyutsii (1906). In: Lavrov V.M. Maria Spiridonova: Terroristka i Zhertva Terrora. Povestvovanie v Dokumentakh. Moskva: Progress-Akademia, 1996: 86-87.
- ZHUKOVA, L. (2001): Spiridonova Mariia Aleksandrovna (1884–1941). In: Noonan, N.C. Encyclopedia of Russian Women's Movements. Westport, Conn.: Greenwood: 82-83.

„Recipe földi bozza magott.” 16. századi latin nyelvű recipék magyar növény- és betegségnevekkel*

Hungarian plant denominations and old disease names from the 16th century

Dr. Zvara Edina PhD

SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék

zedina@hung.u-szeged.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

On the last four pages of a volume by Galen owned by the Esterházy Library in Eisenstadt we can find some medical indications in Latin. In this manuscript text there are several Hungarian denominations of plants and diseases. Though the book does not bear any ownership inscriptions we can still identify its long-ago possessor based on his handwriting: the volume once belonged to the protestant sermoneer and natural philosopher István Beythe. A large fraction of the library of the Beythe family survived as an integrated part of the library of the Franciscan convent in Güssing but several volumes ended up in different collections of the Carpathian Basin, among others in Eisenstadt. Some of the books of István Beythe were presumably presented by his sons to ministers who were living on the estate of the Batthyány family. The volume by Galen which represents well the erudition of István Beythe probably steered the same course.

Kulcsszavak: növénynevek, betegségnevek, Esterházy-könyvtár, Beythe István

Keywords: plant denomination, old disease names, Esterházy Library, István Beythe

A 16. század a magyar nyelvű herbáriumos könyvek és a botanikai érdeklődés egyik kiemelkedő korszaka, s olyan jelentős személyeket említhetünk meg, mint például Szegedi Kőrös Gáspár (1525–1563) Melius Juhász Péter (1532–1572), Beythe István (1532–1612) és András (1564–1599) fia.

* „A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program *IKT a tudás és tanulás világában - humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés* című projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.” – Dörnyei Sándornak, Fekete Csabának és Monok Istvánnak köszönöm a segítséget.

A kismartoni Esterházy-kastély könyvtárából került elő az a Galénosz-kötet,¹ amelynek utolsó négy oldalán latin nyelvű orvosi javallatok találhatók; ezen leírásokban több esetben a növény- és betegségnevek magyar elnevezése szerepel, így például: ebszőlő, kapormag, beléndfű, egérfark, szaporafű, fenyőmustár, loromlevél, vakbogár, illetve rászt, torokgyík, vadhús, szemölcs, süly, nyár csáp.

A kötetben ugyan nem szerepel semmilyen tulajdonosi bejegyzés, de a kéziratos szöveg írásképe alapján azonosítani tudjuk az egykori tulajdonost: a könyv a protestáns prédikátor, természettudós Beythe Istváné volt. Természettudományi és botanikai tevékenysége, kapcsolatai a sárvári vagy a németújvári iskolával, s e témakörben megjelent kiadványai (L'Écluse 1583; L'Écluse 1603) jól feltártak. (Ubrizsy Savoia 2002; Ubrizsy Savoia 2013; Bobory 2006); s ma már mind Beythe Istvánnak, mind András és Imre fiainak könyveiről, közel négyszáz kötetes bibliotékájukról is sok ismerettel rendelkezünk. (Monok 2009: 271–272; Zvara 2013)

Beythe a Nádasdy-udvarban Szegedi Kőrös Gáspár tanítványa volt, ő adhatta a legnagyobb ösztönzést, hogy ez irányba is képezze magát. (Sárváron nemcsak Fraxinus doktornak, hanem magának Nádasdy Tamásnak (1498–1562) és több szervitorának – köztük Perneszith Györgynek (†1560) – az orvoslásban való jártasságáról is tudunk.) (Vida 1988) Beythe feltehetően a wittenbergi egyetemen szerzett alaposabb természettudományi ismereteket,² hiszen ott az „ókor szerzők alapján botanikai gyakorlatokat is tartottak, ami magában foglalta a gyógynövényismeretet”. (Ritoókné 1984: 222; Ritoókné 2012: 220) Szabó András is kiemeli ezt, hiszen „Wittenberg erőssége a gyógynövénytan és a gyógyszerian volt, feltehetően ennek köszönhetjük 16. századi füveskönyveinket, köztük Melius Péter *Herbariumát*.” (Szabó 1993: 633; Szabó 1999: 86)

Beythe István Németújvárra a természettudományokban járatos, gyógynövényismeretekkel rendelkező lelkészként érkezett, s ahogy Sárváron Nádasdy, úgy Németújváron Batthyány Boldizsár (1535/1538–1590) is a természettudományok értője, sőt, művelője volt. (Bobory 2005) Ezen tények ismeretében nem meglepő, hogy Beythe könyvei között találjuk Agrippa (1486–1535) okkult filozófiáját (Köln, 1533), Raimundus Lullus (1232–1315) alkímiáját (Nürnberg, 1546), Paulus Ricius (ca. 1480–1541/1542) fő műveinek első kiadását (amely egykori tanára, Pomponazzi előszavával jelent meg). Pomponius Mela *Cosmographia*-ájához (Velece, ca. 1495) van kötve még többek között Julius Solinusnak a világ csodáiról írott műve, Philippus Beroaldus szerkesztésében (Bologna, 1500), Periegesis Dionysius *Situs orbis*-a (Bologna, 1513), s Wilhelm Adolf Scribonius (1550–1600), a „boszorkánytudós” asztronómiai könyve, az *Isagoge sphaerica* (Frankfurt, 1580) André Wechel kiadásában. (Zvara 2013: 69)

Az orvosi művek sorában ott találjuk Paulus Aegnita (7. sz.) bizánci görög orvos könyvét (Bázel, 1546), az ókor legismertebb orvosának, Galénosznak több írását, Johann Fuchs kiadásában (Lyon, 1546; Tübingen, 1541), Paracelsust (Nürnberg, 1553; Bázel, 1575) és Gulielmus Gratarolusnak a pestisről szóló művét (1562). Nem tudjuk, Beythét érdekelték-e

¹ A kötet leírása: GALENUS; VASSES, Jean, transl.; WINTER, Johann, interpr.: *Claudii Galeni in librum Hippocratis de victus ratione in morbis acutis, commentarii quatuor ... Eiusdem de semine libri 2. Jo. Guinterio Andernaco interprete ...* Basileae, apud Andream Cratandrum, 1533. [12], 78 fol. 2o – Lelőhelye: Kismarton, Esterházy-kastély, Zimmer II. Kasten M. Regal 6.

² Megjegyezzük, hogy semmilyen biztos adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy Beythe Luther és Melanchthon egyetemén tanult volna – csak könyvei és más közvetett adatok alapján mondhatjuk a fentieket. Vö.: ZVARA 2013: 16, 69.

az újplatonikus eszmék, mindenesetre kíváncsi lehetett egy 15. századi humanista, Marsilio Ficino (1433–1499) gondolataira a testről és az orvoslásról, ezért is szerezte meg a *De vita libri tres. Item Apologia. Epidemiarum antidotus* című kötetét. (Zvara 2013: 69–70)

Beythe barátai közt tudhatta a magyar orvostörténet és botanika jeles személyét, Frankovith Gergelyt (ca. 1557–1599) is. (Bobory 2004: 105; Borsa 1956) *Hasznos es fölötte szükséges könyv* című művében, amely valláserkölcsi elmélkedéseket tartalmaz orvosi tanácsokkal, Beythe István verse is olvasható, *Stephani Beythe testatum...*³ címmel. Habár könyvei között nem maradt fenn egyetlen példány sem ebből a műből, az „István prédikátor után megmaradt javak jegyzéké”-nek egyik tétele szerint biztosan megvolt neki: „Item marat könj 28 a kiknek neuek megh vagion irua könj közöt Franchich[!] oruos Gergelj könueken”.⁴

Az európai híró flamand botanikus, Charles de L'Écluse (1526–1609), Batthyány Boldizsár tudós barátja, humanista körének egyik jeles tagja többször is járt Németújváron. (Barlay 1979; Aumüller 1973; L'Écluse 1973; Boross 2007: 160–163)

Clusius pannóniai gyűjtőmunkáját Beythe István is segítette, s együtt állították össze a *Stirpium Nomenclator Pannonicus*-t (Németújvár, 1583),⁵ az első önálló etnobotanikai könyvet. A címlapon Beythe ajánlóverse olvasható 'S. B.' monogrammal, az előszóban pedig Clusius kiemeli segítőtársa érdemét a növények magyar nevének megállapításában.

Beythe idősebbik fia, András örökölte apja botanikai szenvedélyét, hiszen Németújváron 1595-ben megjelent herbáriuma. (Beythe 1595) Füveskönyve számít legmaradandóbb alkotásának. Nem tudjuk, hogy milyen képzésben volt része, de botanikai érdeklődését mindenképpen meghatározhatták a németújvári élmények – mindezt tudós apja vezetésével, Batthyány Boldizsár pártfogásával és talán gyermekként együtt kutakodva magával Carolus Clusiussal is.

A Beythék könyvtárának nagy része a németújvári ferences kolostor könyvtárában maradt fenn, de több kötetük a Kárpát-medence más gyűjteményébe került, így például Budapestre, Győrbe, Pápára, Sopronba, Székesfehérvárra, Szombathelyre, Zircra, valamint Pozsonyba, Turócszentmártonba és Kismartonba. Az Esterházyak kismartoni kastélykönyvtárában ma hét olyan kötet található, amely a possessorbejegyzések szerint egykor a Beythe család valamely tagjáé volt. Beythe István néhány kötete tőle vagy fiaitól kerülhetett a Batthyány-birtokon élő személyekhez, így Kanizsai Pálfi János (1582–1641) németújvári, majd pápai (Zvara 2013, 2010), vagy Ceglédi Szabó Pál (†1649) pápai lelkészhez. (Zvara 2013, 2012) Nagy valószínűség szerint ezt az utat járta be az a Galénosz-kötet is, amelyben a népi gyógyászatban kipróbált receptek gyűjteménye, a *Medicamenta* olvasható:

MEDICAMENTA

Quaedam observabilia ex antiquo, quodam manuscripto

Unctio pro infirmo

³ A második kiadásban (Monyorókerék, 1587, Johannes Manlius), *Stephani Beythe, superattendentis per Ungariam ... testatum*; ezt követi egy megjegyzés arról, hogy *Böite István ... püspök ... reávetette keze írását e könyvre...* (RMNy 617)

⁴ 1616. január 11. Kiad.: Adattár 29/1. 234. tétel, 203. l.

⁵ Egykor megvolt a németújvári gyűjteményben is, ma már azonban elveszett. Egyetlen ismert példánya a Göttingeni Egyetemi Könyvtárban található.

Arvinam antiquam, Juni peria sublimatum, salviam, rutam, muscatum, allia, oleum olivae contere in unum terge aegrotum.

Contra Rázt

Saletrum, ebbőlött, eb kapprott, belend füvet, folia raphani, et cum aqua calida profunde et liga ad rázt, tribus diebus et noctibus, seorsim, et divisim.

Contra fluxum sanguinis

Columbam depluma sine aqua, exetera ipsam, ejice intestina, tandem loco intestinorum pone favum mellis et consue, ne favus exeat, et assa sine sale, vel parum salis ad de comedi Ieiunus, et si ista aegritudine agonizaret, post mandutationem tunc non morietur sed leonis habebit.

Contra venenosas boletas

Absynthium mixtum cum aceto et coeto, bibat aeger.

Contra tinnitum aurium

Fel bovinum et absynthium tritum misce, et unge aures ab extra.

Contra dolorem articulorum

Radicem urticae contere et cum vino bibe.

Contra anginam [*más kézzel:*] Toroc gyk

Mel adjuncto nitro vulgo, saletrom, et absynthio simul contrito unge anginam.

Contra Febres

Folia vitis, salicis, rosae, cucurbitae, ferveat in aqua in qua lavet se aeger et melius habebit. [*másik kézzel:*] Probavi contra febram quotidianem et profuit, tertio me lavi eodem die, et reliquit.

Contra caliginem oculorum

Recipe Kömeny magot, succus extrahatur, et misceatur cum ruta addito felle Galli, et curat.

Contra iracundiam

Iracundus bibat apium cum vino frequenter, et tollit iram, laeticiamque adfert.

Ut nutrix lacte abundet

Sume kapor magott, et de contractione frequenter bibat.

Contra dolorem intestinorum

Kapor mag comtusum cum aqua calida potatum dolorem sedat.

Contra nyac(!) tsáp

Kapor magh combustum et pulverizatum prodest. Idem efficit piper, si prius forpice finis nyac(!) tsap scindatur.

Contra vad hus

Cini anetique semen combure, pulveriza vulnubit.

Contra frigus

Aqua urticae et sublimato unge manes et pedes, et si vis totum corpus, et non senties frigus.

Ut non sentiat homo quaevis verbera

Semen eruce (vulgo fenyő mustar) forte (feier, vel fenyő) et contunde, in vino bibe in copia ad bonum haustum, et corpus indurat.

Ad omnem dolorem oculorum

Foetrahe(?) succum celidoniae per pannum mundum contutiens in mortario, et cogne cum melle in vase aeneo ad leuem ignem donec strumam dejecerit, et strissitudinem mellis assumat, tunc a assumit, cum unam guttam in unguum posserris et non distillavit.

Contra os, et dentes foetidos

Recipe verbenam, [*más kézzel, a margón: szapora fű*] una cum radice, decoque in vino, et os frequenter lava.

Contra casum capillorum

Succo urticae, unge caput, et forti sicabuntur.

Ad ventrem solvendum

Recipe duas partes aceti, et tertiam Povetem mellis, ad de Isopum viridem tritum fiat ebullitio et bibe, solvit ventrem.

Qui vult indurare ferrum

Recipe aquam raphain, et humores lubricorum terrestrium, fac in ignens gladium et saepius mergas in dictam aquam, et fiet durus.

Contra calculum

Recipe de optimo aceto, et pone in vas vitreum, et impone sterius columbinum, et permitte stare septem diebus et totidem noctibus, cooperiendo bene, et cum volueris da patientibus. Probatum est. Nam impone silicem in hanc aquam, et tertia die, dissolvetur.

Contra morbum caducum

Verbenam [*más kézzel a margón: szapora fű*] quicumque mane in vino coctam biberit, illo die a caduro salvus erit.

Contra capitis dolorem

Raphanum minorem cogne in lacte captino, et quanto calidius poteris bibe Ieiunus.

Ut serpens de ventre hominis exeat

Recipe sudorem equi, et urinam ejus et bibat in balneo, salvus erit.

Ut canes ne latrent

Feras tecum celidoniam et non latrabunt.

Qui non possunt dormire

Lava caput de confectione papaveritur.

Qui in somnijs loquuntur

Succum rutae da bibere cum aceto et liberabitur.

Contra scabies

Lava corpus de coctione Ciceris.

Idem facit, ius salsum canthorum.

Idem, sulphur, cum saevo et avium medullis si bene salvetur.

Ad solvendum ventrem

Sambuce flores desicca sub lectura, ne pluviae pluant: cogne flores in vino da patienti, Jeunus bibat.

Contra dentium dolorem

Rutam tritam pone in os ad dentem dolentem, et claude os, serva sic per noctes proderit.

Quae concipere non possunt

Recipe ova corvi, assa et iterum reponere in nidum, et corvus fert lapidem, et ponat lapidem in cisternam desuper fundat vinum bibat sterilis.

Qui mingeri non potest

Avellanas terae fortiter, pone in vinum da patienti post horam vel ultra.

Cui spina vel ferrum infligitur

Recipe vác bogarat, quae residet super stercore animalium contere cum arvena pone super vulnus et extrahit.

Ad restringendam luxuriam

Recipe viride Belend fiet exprime succum, et unge virilia vel renes.

Contra morsum rabidi canis

Allium contrussum cum sale super vulnus impositum valet.

Contra foetorum dentium

Allium contussum cum vino vel aceto forti servatum in ore et dentes lavando sanat.

Ne carta in igne comburatur

Recipe acetum fortissimum ovorum albedium dissolve argentum vivum, et in ipso mandefac chartam, et pone in ignem.

Ad sanguinem de oculis tollendum

Crocum cum sale et vino tere, et in lana pura super oculos pone.

Contra tussim

Rutam salviam, Isopum, grana Iuniperi crocum non tritum impone in ollam mundam lege pane, decoque in vino, bibat sero patiens et mane.

Contra Súly

Grana persicarum una cum nucleo contere, sub fumiga te bene coopertum, ne fumus exeat frequenter, et dolor liquescet.

Contra dolorem dentium

Recipe varju töviss, exteriorem corticem depone, interiorem recipe, pone in vitrum perfunde acetum mitte maturescere in loco calido et deinde terge patientes, sanat.

Contra Zümölcszö

Recipe Celidonium et cum lacte illius unge eos peribunt.

Contra Sömör

Lorom levelet tere bene et misce cum aceto forti, terge sömör.

Ad dentium dolorem et vulnus sanandum

Momortica omnia vulnera antequam fringuntur, sanat citissime. Folia eius pulverizata ad vulnus sanat. Succus eius in ore contentus dentium dolorem mitigat.

Ad confracta ossa

Cognat folia momorticae in vino et bibat per tres dies minuit dolorem membri destructi.

Oleum momorticae sic conficitur

Recipe vas vitreum imple oleo olivae antiquo, denide fructus et herbas, eius incide in porticulas, et pone ad vitrum, deinde pone ad arenam subterra, et si, steterit uno anno majoris erit utilitatis quam balsamum.

Olerum eius valet ad tumentia membra, et capitis si cum eo ungantur, et homo unctus stet ad solem per quartam partem unius horae.

Item pepones eius in vase vitreo et oleo olivam conservati. Subveniunt ijs qui habent faium in ano, primo lavetur Swl (sül?) cum oleo eius. Tandem legatur cum pepone eius. Valet oleum et contra vulnus omne.

Contra frigidum stomachum et pilosum intus

Ventraem calefar bene ad ignem, cum melle terge bene, ita ut mel imbibat, sparge tandem sale, insuper panes pyretott latos, in tiunge aceto, et ventrem legant bene, deinde exprime acetum de panibus, Zinzibere sparge bene, liga ventri fortiter, et per tres dies serva, sanaberis, et si semel non iuvat, bis terque facias hoc ipsum.

Contra flusum

Assa fortiter ovum, scinde in portionibus asperge bene alumine, comedi Ieiunus et cum dormitum ibidem(?), sed post sumptionem, non bibas neque edos ac duas horas.

Contra lateris laesionem et Tussim

Recipe nadaly füet coque in vino valde sub pane, in nova olla, misce melle modico, quia amarum est, patiens bibat, vespere et mane.

Contra recens vulnus

Recipe nadaly fűet coque in vino valde tanquam coagulatum ius piscis, tandem si vis cola, vel si non colaveris, cum fecibus vini aspersam pane ad vulnus.

Contra fluxum

Succum plantaginis jeiuno stomacho bibat cum tribus cochlearibus, tandem per duas horas a cibo abstineat.

Contra coleram ut de cista fellis exeat

Recipe mel purum uno cochlearis, et impone sal, quartum ad quinque ova poneres et duas radices zinziberis tritos, comede ieiunus.

Ut colera aperte post exeat

Recipe földi bozza magott, lava in aqua ut purgetur a ingredine et exsiccetur, tandem tere ad pulveres, et in pondere unius floreni bibe in vino calido, tamen melius in melle despumato, post sumptionem cooperias te bene.

Contra paralyisin

Canapum silvestrem in aqua coque lavet se, deinde liget folia desuper.

Contra apostema et scabies malas, ut non dilatentur

Recipe Althachengin, seu vulgo Paponia et leve cum melle et croco equali pone, fere, et unge corpus.

Ad corrodendam antiquam carnem de vulnere

Recipe fenyő zurkot, ceram puram vitriolum aut crispan combustum, eius pulveres tere, coque et expuma bene ut in frigide liga ad vulnus, deinde ut pura caro crescat liga ad vulnus mille folium [más kézzel a margón: Egerfark], cum ohay conterendo.

Contra podagram ciragram et paralyisin

Recipe gyalog fenyőt cum arbore sua, et ostormentat, et hujus accipe corticem folia et subtiliores ramos, quos in vicem frangas, impone ad ollam et coque in aqua tandem funde in aliquid vas et impone patienti membro, sanat.

Contra lassitudinem

Rutam tritam quacunque cum pingoedine(?) si pedem unxeris bis vel ter prodesti.

Ad capiendas columbas

Fel lucei contere in aceto, et in eo coque modice pisum, deinde pisum, pone columbris et non valent volare.

Ad reparandam raucam vocem, et amissam recuperandam

Accipe mel, butyrum, succum Nasturecij fac eas simul bullire, et post coenam lepide bibat.

Contra morbum cardiacum

Cum videris hominem, ista in firmitate correptum, recipe novem aut plures oculos lucij exsicca, redige in pulverem bibat in vino calido.

Contra fatigationem Equi

Mel, sepum cuiuscunque animalis vitriolum alumen, sed plus sit, vitriolum quam alumen coque in vicem, et postea impares linteum ita ut linteum totaliter inmergatur et illud linteum ponas sub plantam pedes equi, sub patko.

Aliud ad idem

Terpentinam ceram novam, pingvedinem agnelli, misce simul, far bullire, bene calidum pone ad unguum equi.

Contra palpatiosum pedum Equi

Recipe ova duo assa puriter, impone sal in unguibus equi, et de super bene calide pone ad pedes equi.

Contra febres

Radices kék lilium in cide in particulas pone in ollam mundam, vinum infunde unius pinti, aut minus, album, coque fortiter, usque ad tertiam vel mediam partem, ollam legas cortici panis, bibe ferimus quousque sentis dolorem.

Contra inflationem post minutionem

Rutam in oleo olivae decoque, exholotum Hebotomatum in unge, sensim in unge.

Qui ab alto cadit et sanguis in eo congelatur ob casum

Tres carbones vivos quercinos recipe, et extingve in vino bono, calidi mane saepe bibatur.

Contra inflationem venarum

Rutam, absynthium ordeum contunde, et in patella calida confice exillis emplastrum, et liga super tumorem.

IRODALOM

A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I. köt., 1527–1625, Iványi Béla anyaggyűjtése, az előszót írta MÁLYUSZ Elemér, sajtó alá rend. SZILASI László, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1)

BARLAY, Ö. Sz.: *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten Kreis*, MKsz, 95(1979/3), 231–251.

BEYTHE, A.: *Fives könyv[!] – Fiveknek es faknac nevökröl, természetökröl es hasznokrul irattatot, es szöröztetöt magar nyeluön az fö doctoroknak es természet tudo orvosoknak Dioscoridesnek es Matthiolusnak bölts irasokbul ...* Németújvár, 1595, Johannes Manlius. (RMNy 766)

BOBORY, D.: *Batthyány Boldizsár és a természettudományok – Egy kísérletező és befogadó főúr a XVI. századi Magyarországon = A Batthyányak évszázadai – Tudományos*

konferencia Körnenden, 2005. október 27–29, szerk. NAGY Zoltán, Körnend–Szombathely, Körnend Város Önkormányzata, 2006, 65–72.

BOBORY, D.: *Qui me unice amabat – Egy fejezet a botanika történetéből: Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár*, Iskolakultúra, XIV(2004. október), 94–104.

BOROSS, K.: *A Pozsonyi Humanista Kör könyvei*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, XIII. köt., Budapest, ELTE Könyvtára, 2007. 157–185.

BORSA, G.: *Frankovith Gergely*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica, 1956. 133–140

Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Ecluse) im pannonischen Raum, Eisenstadt, 1973 (Burgendländische Forschungen. Sonderheft V)

FRANKOVITH G.: *Hasznos es fölötte szükséges könyv*, Németújvár, Johannes Manlius, 1582–1585. (RMNy 532)

Führer durch die Clusius-Gedächtnisstätten in Güssing, bearb. von Stephan A. AUMÜLLER, mit zwei Beiträgen von Otto GUGLIA, Eisenstadt, 1973.

L'ÉCLUSE, C.: *Fungorum in Pannoniis observatorum...* Antwerpen, 1603.

L'ÉCLUSE, C.: *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*, hrsg. von Stephan A. AUMÜLLER, József JEANPLONG, repr., Budapest, Akadémiai K., Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1983.

L'ÉCLUSE, C.: *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Antverpiae, Plantinus, 1583. (*Supplementum ad: L'ÉCLUS, C.: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia*, Antverpiae, 1583) (RMNy 583, Apponyi H. 498)

MONOK, I: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” – Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = *Humanizmus és gratuláció – Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY, Tünde, NYERGES, Judit, Budapest, Balassi, 2009, 266–276.

RITOÓKNÉ SZALAY, Á.: *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből – Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor. Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239; uez: UÓ: *Kutak – Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi, 2012 (Humanizmus és reformáció, 33) 220–235.

SZABÓ, A.: *Magyarok Wittenbergben 1555–1592 = Sz. A., Respublica litteraria – Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Budapest, Balassi, 1999

(Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 2) 79–90; uéz: *Régi és új peregrináció – Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, 2. köt.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KOSA László, NYERGES Judit, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1993, 626–638.

„*Szerelmes Orsikám...*” – *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, vál., a szöveget gond., és a jegyzeteket írta VIDA Tivadar, az utószót írta GRYNÆUS Tamás, Budapest, Szépirodalmi K., 198. (Magyar Levelestár)

UBRIZSY SAVOIA, A.: *Olasz-magyar botanikai kapcsolatok a Nagyszombati Egyetem megalapításáig (1635)*, Pécs, PTE, 2002, 200–205; ennek olasz nyelvű kiadása: UBRIZSY SAVOIA Andrea: *Rapporti italo-ungheresi nella nascita della botanica in Ungheria*, Roma, La Sapienza, 2002, 217–222.

UBRIZSY SAVOIA, A.: *Tulajdonosi bejegyzések és magyar növénynevek Petro Pena és Matthias Lobelius Sirpium adversaria nova (1570) című könyvének egy példányában*. Savaraia, A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 36(2013), 7–21.

ZVARA, E.: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*, MKsz 126(2012/3), 293–318.

ZVARA, E.: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*. MKsz, 126(2010/3), 386–398.

ZVARA, E.: *Nyugat-Dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, szerk. MONOK István, Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX)

Gimnáziumi fizikatankönyvek Magyarországon a Bach-korszak idején (1850–1860)

Physics books at grammar schools in Hungary during the Bach era (1850–1860)

Gazda István CSc
Magyar Tudománytörténeti Intézet
mati@tudomanytortenet.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

The Hungarian version of the Austrian educational regulation, the Entwurf came into force in 1850 in Hungary. The regulation included that even secondary schools that thought in Hungarian had to gradually change the language of teaching physics from Hungarian to German. Eventually, this was not achieved during the Bach era, the physics books remained Hungarian, however, the available student book list was extended by some valuable physics books translated from German to Hungarian.

Kulcsszavak: tudománytörténet, fizikatörténet, középiskolai tankönyvek, Bach-korszak (1850–1860)

Keywords: history of science, history of physics, grammar school textbooks, Bach era (1850–1860)

Oktatásügyi rendelkezések a fizika oktatásáról 1860 előtt

A két évfolyamos magyarországi királyi gimnáziumokban „az első félévben elő kell adni a fizika legfontosabb elemeit” – így intézkedett az *I. Ratio Educationis* 147. paragrafusában 1777-ben. Ezt a 154. paragrafusban így egészíti ki: „Hasonlóképpen nélkülözhetetlenek és nem kevésbé szükségesek a fizikai kísérletezések is” – ezt azonban nem tette kötelezővé a tanterv, hanem csak a jó előmenetelűeknek szánta az elméleti anyag kiegészítéséhez. A királyi akadémiák tantervében még az a változás is történt, hogy (177. §): „a kozmológia alapjait feldolgozó részt – amelyet eddig a metafizika keretei között tárgyaltak” – áttették a fizikához.

Az 1806-os *Ratio* már másképp intézkedett. A Tankönyvkiadó által 1963-ban közreadott *Tantárgytörténeti tanulmányok* idevágó fejezetének szerzője szerint a fizika esetében így: „Hasonló keretek között, s az általános fizikai szaktudományi alapvető tájékoztatás célkitűzését megőrizve rendelte el tanítását az 1806-ban kiadott II. Ratio

Educationis is.”¹ Ez a megállapítás nem pontos, hiszen a gimnáziumban addig kötelező fizikatanítást e tanterv megszüntette, s csak a líceumok és akadémiák anyagában kapott helyet kötelező jelleggel a fizika, az annál alacsonyabb iskolafokozatban, a kétéves gimnáziumban nem. A 13–15 éves korú gyerekek tehát nem tanultak fizikát 1806 után, a nagyobbak is csak keveset. A líceumok és akadémiák filozófiai szakának második évében volt csak kötelező a fizika (*II. Ratio Educationis* 102. §); nagyobb óraszámban (heti 9) az első, kisebb óraszámban pedig a második félévben.

Péché Aladár arról is írt 1939-es tanulmányában,² hogy bár az I. Ratio Educationis helyt ad a középiskolai oktatás alsó fokán a természettan oktatásának, ez néhány évvel később megváltozott: „Az 1806-i II. Ratio-ban, a klasszikus irányzat újabb előretörésének következményeképpen, a humanista tanfolyamon egyedül a természetrajz marad meg, s csak a legfelső filozófiai tanfolyam II. évében van felsorolva az „elméleti és kísérleti fizika”, minden részletező hozzáfűzés nélkül. Míg a logika, metafizika, történelem, matematika, filozófia anyagára utasításokat találunk, a fizikával kapcsolatban csak ez a megjegyzés olvasható „A matematika a második évben főleg azon esetekre alkalmazandó melyekre mint alaptételekre a fizika támaszkodik” s felsorolja ezeket.

A királyi intézetekben ezzel majdnem félszázadra meg is rögződött ez az állapot. Erős törekvések nyilvánultak ugyan nálunk is az ún. reális tárgyak érvényesüléséért, reális irányú iskolák felállításáért. Az 1825/27-i országgyűlés bizottságot küld ki ez ügyben, a bizottság javaslatot is készít; az 1832/36-i országgyűlésen polytechnikum felállítását s erre előkészítő iskolák szervezését kívánják, amely iskolákban természetesen a fizika jelentékeny szerephez jutott volna. Tervezetek készülnek (br. Mednyánszky Alajosé, Vállas Antalé 1841-ben, gr. Széchenyi Istváné 1844-ben), az eredmény azonban a mi szempontunkból semmi. Változást az Entwurf hoz, mely tárgyunknak a középiskola alsó és felső fokán is helyt ad.”

Az 1850-es *Entwurf*, tehát az osztrák oktatási rendelkezés Magyarországra alkalmazott változata, az új előírások értelmében a nyolcosztályossá átalakított fel-, nagy- vagy főgimnáziumok többségében a III. osztály második félévében és a IV. osztály mindkét félévében heti három óra fizika volt. Az V.-ben heti kettő, a VI.-ban és a VII.-ben pedig heti három. A VIII.-ban már inkább csak csillagászati földrajz szerepelt. A természettan összóraszám a királyi katolikus gimnáziumokban (tehát a nyolc év összege): 12,5 óra. Emellett viszont a görög összóraszám 28, a latiné 45, a számtané 22 és a történelemé szintén 22. A kémia és meteorológia alapelemeit az amúgy sem nagy órászámmal bíró természettanon belül kellett megtanítani. Az autonóm hitfelekezetű gimnáziumok (evangélikusok, reformátusok, unitáriusok és görög keletiek) nem fogadták el az Entwurfot, így azokban a fizika órászám a más volt, de ez végül is döntő különbséget nem okozott. Az 1850-es évek elején megtervezett nyolcosztályos reálgimnáziumokban az alábbi fizikaóraszámok bevezetését tervezték: A IV.-ben 2, az V.-ben szintén 2, a VII.-ben 5, a VIII.-ban pedig 6 fizikaórát óhajtottak tartani. (Ezt 1861-ben módosították, csökkentvén az órászámokat, az utolsó előtti évre 3, az utolsóra pedig 4 kötelező fizikaórát írtak elő.)

A fentiek ismeretében helyesen állapította meg Ravasz János: „Az Entwurf tantervének mai szemmel képtelennek tűnő arányait mérlegelve ki kell emelnünk, hogy a matematika és egyes természettudományi tárgyak rendszeresen felépített 7–8 esztendő oktatásával a korábbi

1 Bori István: A magyar fizikatanítás fejlődésének vázlata. Tantárgytörténeti tanulmányok. 2. köt. Bp., 1963. p. 174.

2 Lásd a teljes cikket: Péché Aladár: A fizika tanításának fejlődése középiskoláinkban = Magyar Pedagógia, 1939. pp. 45–52.

állapotokhoz képest jelentős lépést tett előre, tekintetbe vette a polgári fejlődés nélkülözhetetlen szükségleteit – egyébként itt is porosz mintákat, illetve a főleg Wilhelm Humboldtól képviselt neohumanista tantervi utraqvizmus elveit követve.”³

Fizikát a második *Ratio* és az *Entwurf* közötti időszakban tehát elsősorban a kollégiumokban tanítottak. A kollégiumok 1850 után kénytelenek voltak nyolcosztályos gimnáziummá alakulni, de többségük energiáját elsősorban maga az átalakítás kötötte le, így például tankönyvírásra nemigen maradt energiájuk. A református kollégiumokban ebben az időszakban nem íródtak fizikatankönyvek, a Bach-korszak természettan-tankönyveit tehát elsősorban az újonnan kialakított katolikus fő-és algimnáziumok számára írták, illetve fordították. Nézzük meg egy kicsit részletesebben ezeket a kiadványokat.

Fizika a felsőfokú tanintézetekben és az Akadémián

A magyar nyelvű fizikai szakirodalom ekkor még szegényes, folyóirataink alig vannak. Az Akadémia elsősorban a széptudományokkal, no meg a természettudományos szaknyelv magyarításával foglalkozik. Egyetemeink közül komolyabb fizikatanítás csak a Tudományegyetemen folyik, Jedlik Ányos jóvoltából, de egy kevés fizika szerepel a mérnökképző (Polytechnikum) és a selmeci akadémia tanterveiben is. A fővárosban a mérnököknek elsősorban Sztoczek József adott elő fizikát (a fizika önálló tanszéke viszont csak 1857-ben alakult meg), Selmecen pedig ekkor volt „vendégprofesszor” a később oly híressé lett Christian Doppler. A Bach-korszak idején a selmeci matematika–fizika–mechanika tanszéket Karl Jenny vezette, aki viszont elsősorban gépész volt, így nyilván csak műszaki fizikát adott elő.

Jedlik Ányos írta az első, magyar nyelvű egyetemi fizikatankönyvet, s e korszakban ő adott elő elsőként fizikát hazai egyetemen. Tankönyve, *A természettan elemei. A súlyos testek természettana, 1850* májusában jelent meg, melynek második kötetét már sajnos nem nyomtatták ki. Jedlik az elődök magyar nyelvű kötetei közül hármat használt fel műve megírásához: Tscherner Bódog *Tapasztalati természettudományát* (ezt Bugát magyarította még 1836–1837-ben), Schirchner Móríc 1844-es középiskolai fizikakönyvét, továbbá a pápai professzor, Tarczy Lajos tankönyvének 1843-as kiadását.

Tarczy a szakma legnagyobb tekintélye volt ekkor, hiszen ő volt az Akadémia egyetlen fizikus tagja (1840-ben lett rendes tag), bár magas fokú fizikai tudását többen megkérdőjelezték. Az akadémikusok közül Wurga Jánost – aki 1835-től tag volt – inkább, mint filozófust és pedagógust ismerték, bár fizikatankönyvet is írt, Jedlik és Schirchner pedig csak 1858-ban lettek taggá. Fizikus tiszteleti tag is csak egy volt az 1850-es években, a francia Jean Victor Poncelet, aki matematikusként is jeles alkotónak számított, s aki 1847-ben lett Akadémiánk tagja. A többiek: Baumgartner, Etingshausen, Faraday és A. Humboldt szintén csak 1858-ban lettek taggá.

Komoly egyetemi kutatómunkáról nemigen szólhatunk, az évtized „legfőbb” tette tán a szaknyelv magyarítása volt, mely munkálatokat 1854-ben kezdték el Toldy Ferenc vezérletével. A fizikai és kémiai szakkifejezések szakértője az e célra létrehozott bizottságban ismét Jedlik lett. Meg is alkottatott ekkor a kitérés, dugattyú, zöngé, megfigyelni, haladvány, képcső, izzólámpa, hűtőkészülék és több más kifejezés, melyeket az utókor már más fogalmak, illetve tárgyak megjelölésére használ. Vita persze ekörül is kialakult, s még az 1858-ban megjelent *Középiskolai Műszótár* közreadásakor sem csitult el, hiszen míg Sztoczek

3 Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849-1919. Bp., 1979. 12.

a „gyorsulás” mellett voksolt, addig Jedlik kitartott a „sebesedés” mellett. Nem célunk azonban a felsőfokú tanügy elemzése, részletesebben inkább a gimnáziumi fizikatankönyvekről kívánunk szólni.

A gimnáziumi fizikatankönyvekről

A főgimnáziumok számára több új tankönyv íródott – illetve fordítottatott le – a Bach-korszak időszakában. Warga Jánosé 1850-ben, Schirckhuber Móricé 1851-ben, Thüringer Ambróé 1853-ban, Fuchs Alberté pedig 1854-ben jelent meg. A két középső mű volt a terjedelmesebb, a többi szerényebb munkának mondható.

A Nagykőrösön tanító akadémikus, **Warga János** 1842-ben kiadott saját 176 oldalas kötetét bővítette 234 oldalassá. Szinnyei „Magyar írók...” c. munkája szerint Warga 1852-ben Kunzek *Természettanát* ültette át magyarra, ez azonban sajtóhiba. Kunzek *Die Lehre vom Lichte nach dem neuesten Zustande der Wissenschaft zunächst für das Bedürfniss gebildeter Stände dargestellt* c. munkáját ugyanis csak tíz évvel később ültették át magyarra, azt azonban nem Warga fordította, hanem Abt Antal. Warga egyébként a fizikában képzett szakember volt, aki korábban a sárospataki ref. kollégiumban tanított Kézy Mózes utódként. Kézy *A fizikának rövid rajzolatja* című, 1830-ban és 1838-ban közreadott műve lényegében még az 1850-es években is tankönyvül szolgált Patakon. Warga 1833-ban került át Nagykőrösre, 1835-ben lett akadémikus, s 41 évig tanított e neves intézményben. Időközben a berlini egyetemen képezte tovább magát, így nem véletlen, hogy tankönyvei fő forrásai német szakkönyvek voltak. Warga nehezen birkózott meg az új szakkifejezésekkel – vagy inkább önálló nyelvújító volt –, hiszen a folyadékok statikáját „csöpphígak súlyegyentana”-ként tárgyalja, az indukciót „behozásvillany”-ra magyarítja, „villam” helyett viszont „villany”-t ír, s ez igen figyelemreméltó. Köteteinek érdekessége, hogy az általa újított szavak mellett azok német eredetijét is szerepelteti – zárójelben. A református iskolaügy így sokat nyert Warga műveivel, bár azokat elsősorban Nagykőrösön használták a reformátusok.

A másik jeles tankönyvszerző a piarista tanár, **Schirckhuber Móric**, a pesti kegyesrendi főgimnáziumban a természettan „atyja” volt. Ő is munkatársa a Toldy–Jedlik-féle szótárnak, mint a matematikai és csillagászati szakkifejezések specialistája. Ebben a témakörben már 1850-ben megjelent egy kis kötete 16 oldal terjedelemben, *A Pesti Nagy-Gymnasiumban használatra elfogadott elemi tiszta mennyiség-tani műszók sorozata* címmel. Schirckhuber fizikatankönyvét 1844-ben adta ki először 586 oldalon, ami 1851-re néhány oldallal bővült, 1852-es, új kiadása viszont már 624 oldalas lett. Ő is német forrásokból dolgozott, elsősorban a bécsi Andreas Baumgartner és Andreas von Ettingshausen közös művét használta (*Dessen Naturlehre*), s nyilván nem véletlen, hogy e két professzor 1858-ban Akadémiánk tiszteleti tagja lett – Schirckhuberrel együtt. Addig, míg Warga a kor szokásaihoz híven a vegytant is kötete keretében tárgyalja, Schirckhuber ezt teszi az asztronómiával is, ez utóbbinál a berlini Christian Nürnberger 1846-os művét véve alapul.

Ugyancsak piarista tanár volt **Thüringer Ambró**, mégpedig Veszprémben. 628 oldalas, kézikönyvnek is beillő felgimnáziumi tankönyve igencsak alapos munka, amely első kiadásban 1853-ban látott napvilágot. A szerző ennek előzményét is megírta – mintegy alapozásként – az algimnáziumok számára (e kötete 1851-ben jelent meg, majd 1853-ban újra). Felgimnáziumi fizikakönyvét 1854-ben ismét közreadták, sikeres mű volt hát, mely fizikatörténeti bevezetőt és csillagászati ismertetőt is ad a diákoknak, a szakkifejezéseket pedig németül és latinul is közli. Thüringer naprakész ismereteket akart adni, hiszen az 1853-

ban kiadott kötetben már ismerteti az előző évben felfedezett Psyche és Thetis elnevezésű kisbolygókat.

Talán ő az egyetlen tankönyvírónk e korban, aki hivatkozik a ferro-, para- és diamágnességre. (A para- és diamágnesség kutatása csak 1845-ben kezdődött el.) Fő forrásai nem annyira a kor tankönyvei, mint inkább a szakfolyóiratok voltak, hivatkozik például a *Müller's Bericht über die neuesten Fortschritte der Physik* elnevezésű periodikára. Érdekessége egy-két magyar hivatkozás is. Kötetének 277. lapján például ez olvasható: „Csomortányi Sándor pesti órás távnyomót készített”. A távnyomó távírókat jelent, s ez nyilván szenzációnak számított akkoriban, hiszen az első komolyabb távírókat Morse, Gauss és Weber alkotta meg 1832–1833-ban. Hármójukra még úgy-ahogy emlékszünk, de Csomortányiról technikatörténet-írásunk már a millennium idejére elfeledkezett, hiszen sem *A Pallas Nagy Lexikona*, sem *Szinnyei* nem hivatkozik rá.

Végül az utolsó főgimnáziumi fizikatankönyv a vizsgált időszakban **Fuchs Albert** műve. Ő a neves pozsonyi evangélikus líceum tanára volt. 277 oldalas munkája nem túl magas szintű, aránylag kis terjedelmű, s messzemenően német nyelvű forrásokra épül. Első kiadásban még 1845-ben látott napvilágot,⁴ ezt bővítette 1854-ben. Magyar szakkifejezései viszont „egyediek”, azokat Hunfalvy János segítségével alkotta meg. Úgy tűnik azonban, hogy Fuchs sokkal jobban beszélt németül, mint magyarul, s írásainak többségét is németül adta közre. Az Entwurf utasításai közül egyet nem tartott be: kötetének nincs vegytani fejezete. Elektromosságtani „passzusainak” olvasását nagyban megnehezíti az általa magyarított 'berz' szócska. Elektromozó gép helyett nála *berzgép* áll, elektromos vagy villanyvezető helyett *berzvezetőt* ír, míg az izolátor vagy szigetelő helyett a *berznemvezető* szót használja.

Mindez pedig azért meglepő, mert négyük közül Fuchs volt a legtájékozottabb szakember – bármily hihetetlenül hangzik is. A reáliák alapjait ugyanis a bécsi Littrowtól és a göttingai Gausstól sajátította el, sőt egyik szacikke nem kisebb helyen jelent meg, mint a kor vezető természettudományos orgánumban, Johann Christian Poggendorff Annalenjében. Fuchs keveset publikáló ember volt, s feltehetően a tankönyvírást sem tekintette fő hivatásának (mindössze két tankönyvet írt). Nyilván ennek tudhatók be művei gyengéi és nyelvezetének darabossága. Nem csoda hát, ha az effajta tankönyvektől máig is „berzenkednek” a gimnáziumban senyvedő, s a fizikát az Entwurf óta kötelező tárgyként tanuló diákok.

E korszakban számos iskolát „visszaminősítettek” algimnáziummá, s azok számára külön tankönyveket kellett készíteni. Íródott is jó néhány, részben fordítások, részben egyedi művek. Ez utóbbiak szerzői Thüringer Ambró (1851, 1853) és **Lutter Nándor Ferdinánd** (1853) voltak. Thüringerről már szó esett, de a piarista Lutter tanár úr is ismert név e kor tankönyvirodalmában. Elsősorban matematikus volt, 1859-től az MTA tagja. 1852-ig – a '48-as eseményekben való részvétele miatt – nem taníthatott, ezt követően a selmeci gimnázium tanára volt, 1861-től a fővárosi tankerület helyettes igazgatója. Természetтанát először 1848-ban adta közre, másodsor pedig 1853-ban. Híve volt az infinitezimális számítások fizikában történő alkalmazásának. Érdekes tény, hogy a korábban eltiltott tanár 1852-ben magyar nyelvtan, 1853-ban pedig számtan- és fizikatankönyvet adhatott közre.

4. Lásd:

http://books.google.hu/books/about/Term%C3%A9szettan_elemei.html?id=up5SAAAAcAAJ&redir_esc=y

Lutter fizikakönyve algimnáziumi szintű volt – bár ez címlapján nincs feltüntetve –, ehhez hasonlatos **Gyurits Antal** munkája is, mely 1857-ben jelent meg két részben. Gyurits művének érdekessége talán az, hogy egy általa kiadott, ötrészes sorozat egyik egysége, a sorozat főcíme ez volt: *Nőnevendékek könyvtára, tanodai s magánhasználatra*.

Szólni kell természetesen a fordításokról is. Schabus algimnáziumoknak írt fizikáját 1855-ben **Hollósy Jusztinián** fordította le (1856-ban ismét kiadták). Fischerét 1856-ban Schirckhuber Móric, Baumgartnerét pedig 1857-ben Bula Theophil. A bécsi Baumgartner neve már ismert, ugyancsak bécsi professzor volt Jacob Schabus, J. Fischer pedig egy „nem jegyzett” tankönyvíró volt.

Ugyancsak algimnáziumi tankönyvet adott ki F. Pisko műve alapján Kühn Rajmund.

A Schabust fordító **Hollósy Jusztinián**, bencés tanár, kiváló szakember hírében állt, akkoriban Sopronban tanított. Csillagászati és földtudományi írásai értékesek, 1863-ban csillagászatot is megjelentetett, s lett abban az évben az MTA tagja. (E korban kevés csillagászati tankönyv jelent meg.) A magyar tannyelvű algimnáziumokban a lefordított Schabust használták, míg a német tannyelvűekben – ilyen volt például az iglói evangélikus – az eredetit.

A Baumgartnert fordító **Bula Theophil** cisztercita tanár volt Székesfehérvárott. Fizikájának érdekessége, hogy a bécsi császári „oskolai könyvtárú intézet” készítette 1857-ben. Igaz ugyan, hogy elsősorban fordítás, de úgy tűnik, hogy Bécs az 1855-ös németesítési rendelet után is még ügyelt arra, hogy a katolikus iskolák jó tankönyvekkel láttassanak el. Ezek egyikét pedig épp Bécsben nyomtatták – magyar nyelven.

Németesítési törekvések a tankönyvkiadásban

A korábbiakban már szó esett arról, hogy vajon mennyire volt német nyelvű az oktatás. E kérdéssel összefügg az is, hogy bibliográfiáink hány, hazánkban forgalmazott német nyelvű fizikatankönyvről tudnak. Nos, a korabeli könyvkereskedői jegyzékek csak néhányról, de azok nem hazai nyomdákban készültek s általában forgalomba hozatalukkal párhuzamosan magyar fordításban is megjelentek. E tények nyilván a német tannyelvűsögre vonatkozó korábbi megállapításaimat támasztják alá.⁵ Éppen ezért a természettanra nem érvényes az 1979-ben kiadott *Magyarország története 1848–1890* című akadémiai monográfiában olvasható megállapítás: „Hiába sorolta a rendszer öndicsérő megnyilatkozásaiban civilizatórikus érdemei közé Magyarország bécsi tankönyvekkel való ellátását is, a kiadott tankönyvek nyelvek szerinti aránya a germanizálást, tartalmuk pedig a rendszer konzervatív tudatformáló céljainak a messzemenő érvényesítését mutatja.”

1850 és 1859 között ugyanis összesen 7 alkalommal jelent meg magyar fizikatanár által írt magyar nyelvű főgimnáziumi, 4 alkalommal algimnáziumi tankönyv, 5 alkalommal pedig németből fordított fő- és algimnáziumi tankönyvet adtak ki.

Emellett a német tannyelvű gimnáziumokban valószínűleg használták az 5, lefordított mű eredetijét is. (A fordítások – mint említettük – 1852-ben, 1855-ben, 1856-ban és 1857-ben jelentek meg; az eredeti művek pedig 1850-ben, 1851-ben, 1852-ben, 1853-ban, 1854-ben, 1857-ben és 1859-ben.) Úgy tűnik tehát, hogy a németesítési törekvések „legkeményebb”

5 Ilyen tankönyv a reáliák közül a matematikában is alig ismeretes, bár nem hallgathatjuk el, hogy Petzval Ottó matematikai munkái közül három német nyelven is megjelent: *Ebene und sphaerische Trigonometria* (Pest, 1857); *Stereometria* (Pest, 1858); *Analytische Geometrie* (Pest, 1858). Mindhárom a gimnáziumok és reáliskolák számára íródott. Kiadója „Druck von Johann Herz” volt.

éveiben (1855–1858) magyar szerző nemigen írt fizikakönyvet hazánkban, viszont engedélyezték, hogy osztrák szerzők művei jelenjenek meg magyar fordításban. Meg is jelent három fordítás összesen négy kiadásban. Így lényegében minden évben került a könyvpiacra legalább egy új magyar nyelvű fizikatankönyv. (Heckenast például 1855-ben forgalomba hozta Johann Karl Fischer fizikáját németül is és Schirchner fordításában mindjárt magyarul is.)

Ne feledkezzünk el azonban arról sem, hogy a református gimnáziumokban olyan, mondhatni volt professzorok is tanítottak, akik korábban már írtak fizikatankönyveket. Pápán például Tarczy Lajos, akinek vitát kavart természettana 1843-ban jelent meg második kiadásban, s nyilván ezt tartotta meg tankönyvnek az 1850-es években is. Hasonló mondható Fuchs Albert 1845-ös kassai fizikatankönyvéről is, amelyet 1848 előtt elsősorban az eperjesi főgimnáziumban használtak. Sárospatakon kétkötetes, amolyan algimnáziumi tankönyvet adtak ki 1840–1841-ben, nyilván az sem avult el oly gyorsan.

Az új fizikai felismerések tükröződése a tankönyvekben és a tanári értekezésekben

Érdemes talán még megemlíteni, hogy aránylag kevés fizikai szakcikk jelent meg az 1850-es években, mivelhogy még nem volt önálló természettani folyóiratunk. A legkézenfekvőbb publikációs fórum természetesen az iskolai értesítő volt. A Bach-korszak iskolai évkönyveiben összesen 22 fizikai szakcikkkel találkozhatunk, melyek fele német nyelvű volt. Közöttük a legfontosabb talán Kruesz Krizosztom kétrészes diamágnesség-tanulmánya (1856–1857), de 1853-ban bizonyára még egy *Daguerre fényképei* című írás is nívumnak hatott. Az egyik első nagy Newton-tanulmány 1857-ben jelent meg, az első hazai fizikai kronológia pedig 1859-ben – mindkettő iskolai értesítőben. Ezekből természetesen még nem tudunk arra következtetni, hogy tanáraink mennyire voltak „naprakészek” a fizikai ismeretekben. Egy bizonyos: többen is voltak, akik nyomon tudták követni a külföldi fejleményeket. A középiskolai tanár Aujeszky Lipót például 1853-ban cikket írt a híres 1851-es Foucault-féle ingakísérletről.

Említettük, hogy a csillagászat nem volt önálló tantárgy a középiskolákban – sajnos még ma sem –, ezért az azzal kapcsolatos ismeretek a fizikatankönyvekbe kerültek be. A kémia azóta önálló tantárgy lett, akkor viszont még – néhány reáliskolát kivéve – nem volt az. Még Jedlik egyetemi tankönyvében is komoly terjedelmet kapott a kémia, s Schirchner tankönyve is több mint félszáz oldalt szentelt a kémiának, Thüringer Ambróé még ennél is többet. Lassan azután megjelentek az önálló kémiakönyvek, és e szakma a gimnáziumokban is elvált a fizikától.⁶

Az 1850-es évek honi fizikatanítását és tankönyvírását az oktatási törvények mellett elsősorban az determinálta, hogy messzemenően átalakulóban volt maga a fizika. Ez az időszak ugyanis a fizika modernné válásának kora: a klasszikus elektromos kísérletekből és tüneményekből matematikailag is leírható tudománnyá lett az elektrodinamika, a fizika későbbi, leginkább ellentmondásmentes fejezete. Erre az időszakra már meggyőzően cáfolták a reverzibilitásba és a mechanikusságba vetett hitet. Létrejött az első nagy fizikai modell, a modern hőtan: a kinetikus gázelmélet, majd a statisztikus mechanika, bevezetvén a köztudatba a statisztikusság tényét, mely a 20. század fizikájának is vezérelve maradt. Óriások tűntek fel a fizika színpadán, mint Faraday és Maxwell, Clausius és Joule. Már

6 Vö. Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémia magyarországi oktatása a Bach-korszakban. Eger, 1974. Tanárképző Főiskola. pp. 91–106. (Az egri tanárképző főiskola füzetek 616.)

hirdették az energiamegmaradás törvényét; ennek legegzaktabb megfogalmazása William Thomson érdeme, aki 1851-ben közölte *A hő dinamikai egyenértéke* című korszakos tanulmányát. És ugyanebben az évben jelent meg Joule cikke is a kinetikus gázelméletről.

E kor magyarországi fizikai tankönyveibe és ismeretterjesztő jellegű összefoglalóiba természetesen sok minden nem került még be a korábbi évek felismeréseiből. (Az ismeretterjesztő kötetek között említem például a Friedrich Shoedlertől 1853-ban lefordított *A természet könyvét*, az 1857-es *Találmányok könyvét* – a fordítás Jánosi Ferenc, Salamon Ferenc és ifj. Szász Károly munkája –, valamint Humboldt, Misits Imre által magyarított *Kosmosát*, melyet szintén 1857-től adtak közre.) E kötetek szerzői nem szólnak még az 1843-as Joule-féle hőelméletről, Hamilton kvaternióiról, Helmholtz energiamegmaradási elméletéről, az aneroid barométerről és Kirchhoff szenzációs elektromos törvényeiről (valamennyit 1847-ben publikálta). Az 1848-as Kelvin-skálát is csak jóval később vezetik be a tankönyvírók, és az 1849-es híres fénysebességmérésekről is később vesznek tudomást. Ennek ellenére nem mondhatók e tankönyvek és segédkönyvek elavultaknak, sőt a reformkori művekhez képest – természetesen a kor tudományához viszonyítva – moderneknek nevezhetők. És bár a Bach-korszak számos elmarasztaló jelzőt visel magán, a fizikai tankönyvirodalomra azok – szerencsére – nemigen érvényesek. Ha e tankönyvek negatívumait keressük, azt nem a szaktudományos részekben leljük meg, hanem e művek nyelvezetében.

Nyelvújítás

Sajnos ez a Bugát és Schuster-féle, nem éppen jó irányú természettudományos nyelvújítási hullám hatása, hiszen míg a századelőn a Varga Márton írta természettani munkák szép nyelvezetükkel is kitűntek, addig az ötvenes évek hasonló témájú köteteire az erőszakolt nyelvújítás, a sokszor logikátlan „megmagyarítás” jellemző. Csak a hatvanas évek végén indult meg az a mozgalom, mely döntött a szakkifejezések tömegében, megalkotván azokat az alapvető fizikai kifejezéseket, melyek máig is használatosak, feltéve, ha a ma cikkírói nem homályosítják el mondandójukat a divatos idegen kifejezésekkel, melyek e szövegeket még az 1850-es évek fizikatankönyveinél is nehezebb olvasmányokká „varázsolják”.

A Bach-korszakban Magyarországon megjelent algimnáziumi és felgimnáziumi fizikatankönyvek bibliográfiája

Warga János művei

Természettan. Az alsó és felső gymnasiumok s real iskolák számára. Irta: Warga János. 2., egészen újra dolgozott kiad. Pesten, 1850. Eggenberger tulajdona (nyomta a Szilády nyomda Kecskeméten). IV, [5], 223 p., 9 t.

Az 1. kiadás 1842-ben jelent meg.

Thüringer Ambró művei

Természettani ismeretek algymnasiumok, reál- s elemi iskolák számára és magán használatra az új tanszervezet terve szerint írta Thüringer Ambró. Szöveg közé nyomtatott 118 fametszvénynyel. Első folyam. Pest, 1851. Emich. (Nyomtatta: Eisenfels.) 193 p.

Második javított és tetemesen bővített kiadás. Szöveg közé nyomott 118 fametszvénynyel. Pest, 1853. Heckenast. (Nyomtatta Landerer és Heckenast.) VIII, 242 p.

Elméleti és tapasztalati természettan, melyet felsőbb tanosztályok számára s magán használatra az új tanszervezet terve szerint készített Thüringer Ambró. Szöveg közé nyomtatott számos fa-metszvényekkel. Pest, 1853. Heckenast. (Nyomtatta Landerer és Heckenast.) XVI, 628 p.

2. bőv. kiad.: Pest, 1854. Heckenast. XVI, 664 p. (Forg.: Franklin-Társulat.)

Schirhuber Móricz művei

Az elméleti s tapasztalati természettan alaprajza, melyet közhasználatra készített Schirhuber Móricz. 2. kiadás. Pest, 1851. Kozma Vazul. (I. köt. A súlyos anyagokról. 118 idommal. + II. köt. A súlytalanokról és a nagyban mutatkozó tűneményekről. 298 idommal.) VIII, 596 p., 7 idomtáblával [rézmetszetek].

3. kiadás: A felsőbb osztályu tanulók használatára. 1–2. köt. Pest, 1852. Nyomt. Lukács László. VIII, 264 p.; IV, 360 p., 7 rézm. tábla.

A mű 1. kiadása 1844-ben jelent meg Pesten Beimelnél.

Természettan, tekintettel a vegytanra. Az alsó reál- és népiskolai, valamint öntanulási használatra. Fischer L. József után magyarítá Schirhuber Móricz. Pest, 1856. Heckenast. (nyomt. Landerer és Heckenast. Forg.: Franklin-Társulat.) 256 p. Magyar és német szöveggel és a szövegbe nyomott ábrákkal.

Ez a mű az alábbi munka kétnyelvű kiadása: Fischer, L. Jos.: Naturlehre, mit Berücksichtigung der Chemie für die unteren Real- und Volksschulen, sowie zur Selbstbelehrung. Pest, 1853. Heckenast. (Druck. Landerer u. Heckenast.) 128 p.

Fuchs Albert művei

Fuchs Albert: Természettan elemei. Felső-gymnasium tanulóinak használatára. Kassa, 1845. Nyomtatta Werfer Károly. VIII, 252, 2 p., 4 kőre metszett táblával.

2. javított kiadás. Pest, 1854. Kilián György. (Nyomtatva Pozsonyban Wigandnál.) IV, 277 p., 188 fametszettel.

Lutter (Lutheritz) Nándor Ferdinánd művei

Lutter Nándor: A természettan alaprajza. Az ifjúság használatára. 2. javított és bővített kiadás. Pest, 1853. Hartleben K. A. 204 p., 7 alaktáblával.

Az 1. kiadás 1848-ban jelent meg Pesten az Egyetemi nyomda nyomtatásában, Hartleben kiadásában.

Schoedler Frigyes kézikönyve

A természet könyve, magában foglaló: természettant, csillagászatot, vegy-, ásvány-, föld-, életmű-, növény- és állattanokat. A természetismeret minden barátainak, különösen a gymnasiumok s feltanodák növendékeinek ajánlva. A hatodik kiadás után magyarra tették Jánosi Ferencz, Mentovich Ferencz és ifj. Szász Károly, a n.-körös felgymnasiumi tanárok. Számos a szövegbe nyomott ábrákkal, csillagabroszszal s színezett könyomatu földtani ábrával. Pest, 1853. Geibel Ármin sajátja, nyomta: Vieweg Frigyes és fia Braunschweigben. XII, 714, 2 p., 3 t.

Hollósy Jusztinián művei

Könnyen érthető alapelemei a természettannak alsó real és gymnasiumok használatára. Schabus Jakab után németből fordítá Hollósy Jusztinián. Szöveg közé iktatott 183 fametszettel. Sopron, 1855. Seyring és Hennicke tulajdona, nyomtatta Reichard Adolf. IV, 203 p.

2. jav. kiad. Sopron, 1856. Seyring és Hennicke tulajdona, nyomtatta Romwalter Károly. VIII, 203 p., 183 ábrával.

Gyurits Antal művei

Természettan. Tanodai és magánhasználatra. 1–2. rész. 80 könyomatú ábrával. Pest, 1857. Kiad.: Laufer és Stolp, nyomtatta Gyurián József. VIII, 111 p., 2 t.; IV, 127 p., 1 t.

Ezzel a címmel is: Nőnevendékek könyvtára, tanodai és magánhasználatra. 4 köt. 5 részben. A „Természettan” kötet a sorozat IV. kötetének 1. és 2. darabja.

Gyurits Antal: A természettan előcsarnoka. Tanodai és magánhasználatra. Pest, 1860. Kiad.: Lauffer és Stolp, nyomtatta Gyurián József. 56 p.

Bula Theophil művei

A természettan alapvonalai. Baumgartner Endre után készítette Bula Theophil. 1–2. füz. Bécs, 1857. A cs. k. iskolakönyvek kiadásában. 144, 140 p.

A mű Andreas von Baumgartner „Anfangsgründe der Naturlehre” c. 1855-ös bécsi munkája alapján készült.

Kühn Rajmund művei

Természettan algymnasiumok számára. Magyarítá Piskó Ferenc József után Kühn Rajmund Lajos. Pest, 1860. Kiad.: Heckenast, nyomtatta Landerer és Heckenast. VIII, 248 p.

Csabai Imre művei

Népiskolai természettan. Kézikönyvül a népiskolák IV. osztálya számára. J. Crüger után Csabai Imre. Kecskemét, 1858. Nyomtatta Szilády Károly. 68 p.

2. tetemesen bővített kiadás, a szöveg közé nyomott ábrákkal. Pest, 1859. Nyomtatta Herz János. (Forg.: Gallia Fülöp Kecskeméten.) 96 p.

1861-től kezdődően több fordítás is készült Crüger természettani munkáiból.

Összefoglaló:

Magyarországon 1850-től volt érvényben az osztrák tanügyi rendelet, az Entwurf magyar változata. Ennek értelmében a magyar tannyelvű középiskoláknak is fokozatosan át kellett térniük a német nyelvű fizikaoktatásra. Ezt a Bach-korszakban végül is nem sikerült megvalósítani, a tankönyvirodalom magyar nyelvű maradt, amelyet viszont néhány értékes németből magyarra lefordított tankönyvvel bővítettek

Vágjunk bele!

Cut into!

Dr. Kótyuk Erzsébet, főmuzeológus, a kiállítás kurátora
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

kotyukerzsebet@semmelweis.museum.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

The history of different cutting tools is interpreted in a specific unusual way, as far as it was prepared not for exhibition of the history of medical scissors – as it would come out from the profile of the institution, but as a scissors and design exhibition. The idea of the exhibition came from the fact that we possess a wide collection of the different shape scissors. So it was expedient to approach the topic from the point of view of unity of shape and function. Through the study of changes of the shapes of this wellknown and used by us ordinary object we managed to understand the significance of the shape in the function of scissors. Till 18th century scissors played very important role in the toolbars of various crafts. The size and shape of scissors blades as well as the length of blades and proportion of stems were defined by the function of the scissors, the work and the mode for which the scissors are used for. During centuries various types of scissors developed in healing depending on the aim of the use of given type. Within various sizes there were also lots of shape varieties. They were done from high quality stainless steel, the surface of which resists to different body fluids and chemicals, and can stand high temperature sterilization. Nowadays scissors became one of the main symbols of surgery and are indispensable in healing. They also occupy prominent place among the everyday objects.

Keywords: history of medical scissors, exhibition, shape functions, design,

Kulcsszavak: az orvosi olló története, kiállítás, alakja, funkciói, design,

A Vágod! Az olló és a design című kiállítás a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban 2015. január 4-éig tekinthető meg.

Április közepén nyílt meg múzeumunkban az olló és a vágás történetével foglalkozó kiállítás, amely a vágóeszköz(ök) históriáját nem szokványos módon taglalja. Nem orvosi-ollótörténeti tárlat készült – amint ez az intézet profiljából adódna –, hanem egy olló-design kiállítás. A

nem mindennapi témafelvetés ötletét az adta, hogy gyűjteményünkben az orvosi ollók számtalan formai változata megtalálható. Célszerű volt tehát a témát a forma és a funkció egységének szempontjából megközelítenünk. Ennek a mindannyiunk által ismert és használt, hétköznapi tárgynak az alaki változásain keresztül szemléltetjük, milyen jelentősége van a formának abban, hogy az adott eszköz rendeltetésének maradéktalanul megfeleljen. A tárlat rendezésébe bevontuk a MOME design szakos hallgatóit is, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a rájuk bízott feladattal szoktassuk őket a múzeumi miliőhöz, és beavassuk őket a kiállítás-rendezés rejtjelmeibe.

1. ábra Kiállítás belépője

Egy kis történelem

Vágásra kezdetben a pattintott, majd csiszolt kéceket – szakócákat –, nyírásra pedig a két egymással szembefordított pengét, az ún. páros kéceket alkalmazták. Az élesre csiszolt vágó felületeket egymás mellett szorosan csúsztatva végezték a nagy kézügyességet igényelő

műveletet. A munkafolyamat tökéletesítése érdekében a páros kések nyelét a végükön egymáshoz rögzítették oly módon, hogy a mozgathatóságuk megmaradjon. Az így létrejött V alakú forma tette lehetővé, hogy a nyírást egy kézzel is elvégezzék. Mivel a művelet során a szorosan egymás mellé záródó kések szétnyitására mindkét kézre szükség volt, a vágóeszköz használata nehézkesnek bizonyult. Ezért ez a változat nem állta ki az idők próbáját, viszont a formai megoldás a csipeszek szerkezetében napjainkig fennmaradt.

2. ábra az olló születése..

Az évezredek során, a páros vágóeszköznek különböző formái születtek. A korai ollókra vonatkozó régészeti leletek a Kr.e. 3-4. évezredből, Mezopotámiából származnak, és alakjuk kevésbé emlékeztet a ma ismert ollókra. A kezdetben két, később egy darab bronzból – majd vasból – U alakúra kovácsolt eszköz, egyszerű működtetésének köszönhetően, rendkívül elterjedt. Az egymással szembe fordított pengéket összekötő, rugalmas fémből készült szalag rugóként működött: a pengék összenyomását követően – az erőhatás megszűntével – azokat eredeti állapotukba lendítette vissza. Hátránya, hogy kései távol álltak egymástól, és huzamosabb használata igen fárasztó volt.

A Római Birodalom korából származó leletek között már az olló továbbfejlesztett változata is megtalálható. Ezeknél a típusoknál a szárak a kengyel íve fölött úgy közelítettek egymáshoz, hogy az leginkább Ω (omega) alakra hasonlított. Ez a formai változás tette lehetővé, hogy ezt az ollót kisebb erőfeszítéssel, huzamosabb ideig használhassák. Ezeknél a típusoknál, nyugalmi állapotban, a kések szöveget zártak be. A vágást leginkább a nyélhez közeli, rendszerint a szélesebbre formált pengeszakasz végezte. Az olló hegye nem, vagy kis mértékben vett részt a munkavégzésben.

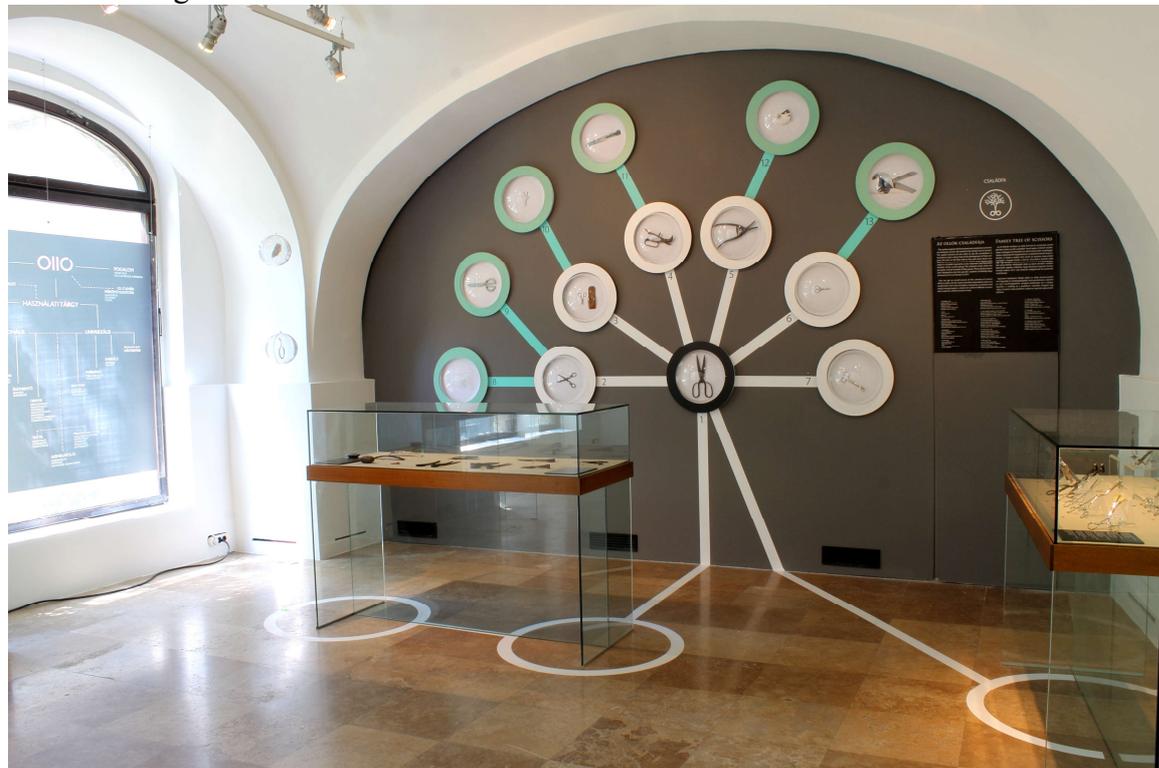
Annak érdekében, hogy a kések minél közelebb kerüljenek egymáshoz, és a pengék hosszabb szakaszát használhassák a vágás során, az omega alakú kengyel ívét megduplázták (Kr.e. 4-3. század). Ennek eredményeként a vágó felületek közeledtek, a kések párhuzamosan, szorosan mozdultak el. Az élek nem zártak be szöveget egymással, így az olló hegye is részt vett a munkában. Ennek eredményeként az egyenes vonalú vágás művelete egyszerűbbé vált.

Régészeti leletek bizonyítják, hogy a szárainál hurok formában keresztezett – de még nem tengelyes – ollók Kína és Japán területén a Kr.e. 4-3. században jelentek meg. A korai ollók anyaga bronz, de a Római Birodalomban ezeket az eszközöket már a rugalmasabb és kevésbé törékeny vasból készítették. Ezáltal a finomabb munkavégzés is lehetővé vált.

A szakirodalom a tengelyes ollók megjelenését az első századra datálja. A leletek tanúsága szerint, ez idő tájt a Római Birodalomban, de Kínában és Japánban is használták ezt a típust. A tengely körül forgó kések biztosították a lágyabb mozdulatokkal történő, kevésbé fárasztó vágást, nyírást is.

Az új formai változások azonban nem jelentették azt, hogy a korábbi szerkezeti megoldások kiszorultak a gyakorlatból. Ellenkezőleg: tovább éltek, és használóik követelményeinek megfelelően, a kisebb-nagyobb alakítások eredményeként, számtalan alaki változat született. A 18. századra az olló fontos szerepet töltött be a különböző mesterségek eszköztárában, és a szerszámok között igen előkelő helyet foglalt el. Az egyes munkafolyamatok során a tengelyes olló eltérő változatait, valamint a korábbi U alakú, illetve omega formájúakat is használták.

Az ollók pengéinek méretét és alakját, valamint a pengehossz és a szárak arányát minden esetben az eszközzel elvégzendő munkafolyamat, vagyis a használat módja és a célszerűség határozta meg.

3. ábra az olló családfája

Olló az orvoslásban

A gyógyítás során az egyik leggyakrabban használt kéziműszer – a szikék és a csipeszek mellett – az olló. Az egyre tökéletesedő műtési technikák, valamint a mikro-sebészeti eljárások finomabb és célszerűbb kéziműszereket igényeltek. Nem meglepő tehát, hogy az orvoslásban, illetve a sebészetben nélkülözhetetlen ollók számtalan formai változata alakult ki, esetenként megőrizve tervezője, alkotója nevét.

A sebészeti eszkoztan az ollókat a szétválasztó eszközök csoportjába sorolja. A szikéken kívül ollókkal vágják át és választják szét a műtési terület szöveteit. Vágásra a penge hegyét, illetve az ahhoz közeli részt használják. A szétválasztás, vagyis preparálás során az olló külső felülete végzi a műveletet: a hegyét csukott állapotban vezetik a szövetek közé, és ott szétnyitva a pengék tompa felülete különíti el azokat.

Az évszázadok során a gyógyításban használt ollóknak számos változata alakult ki annak függvényében, hogy milyen célra alkalmazták az adott típust. A különböző mértéken belül is megszámlálhatatlan formai megoldás született. A funkciónak megfelelően a penge hegyét tekintve lehet az olló hegyes-hegyes, tompa-tompa, hegyes-tompa végű. A vágás során a kések elmozdulhatnak szorosan egymás mellett, záródhatnak egymásra, vagy csukódhatnak egymásba. A vágófelület lehet belső vagy külső, domború vagy homorú, ezen belül lehet sima vagy fogazott. A kések lehetnek élére-, vagy lapjára-, esetleg szögben hajlítottak. Az utóbbi típust térdes-ollónak is nevezik.

4. ábra a születéshez használt olló

A száruk, az illesztésüket tekintve lehetnek rögzítettek vagy szétemelhetőek, azon belül kapcsolódhatnak tengelycsaposan vagy lebenyesen. A pengék és a száruk méretaránya, valamint azok külső megformálása attól függ, hogy milyen műveletre alkalmazzák az adott ollót. Minél nagyobb igénybevételnek van kitéve az eszköz a munka során, annál erőteljesebb

a megjelenése: hosszabbak a szárai, szélesebbek és vastagabbak a pengéi. Miként a száruk, úgy a pengék is lehetnek egymástól eltérő hosszúságúak – ezt szintén az eszköz alkalmazási módja határozza meg.

A sebészeti ollók több funkciót is betölthetnek, egyes típusai az orvoslás számos területén előfordulnak. Anyaguk kiváló minőségű rozsdamentes acél, amelynek felszíne ellenáll a különböző testnedvek és vegyszerek hatásának, valamint jól tűrik a magas hővel történő sterilizálást. A 19. század műszerészei már változatos formájú és méretű ollókat ajánlottak orvostudor megrendelőiknek. A 20. század második felében, hazánk egyik legnagyobb orvosi eszközgyártója a debreceni székhelyű Medicor Művek volt, amely számos külföldi országba exportálta termékeit, közöttük sebészeti ollókat is. Napjainkra az olló a sebészet egyik fő jelképévé és a gyógyítás nélkülözhetetlen eszközévé vált, s előkelő helyet foglal el a hétköznapiak számos területének alapvető használati tárgyai között is.

5. ábra Kiállítás egy része

6. ábra a foglalkoztató mennyezete

Határesetek – közelítő távolodók. Ignotus, Krúdy, Füst Milán és Karinthy

(Kiteregetés – a magyar pszichoanalitikus centrifugából)¹

Border-line cases – oncoming divergents. Ignotus, Gyula Krúdy, Milán Füst and Frigyes Karinthy

(Ventilation from the Hungarian psychoanalytic spin-drier)

Hárs György Péterdr. PhD.

Pécsi Tudományegyetem, MTA Pszichológiai Intézet

harsgyp@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November02, 2014

Abstract:

One of the main features of Hungarian psychoanalysis in the first decades of the last century is its close connection with the literary journal *Nyugat* and its authors. More of our well-known writers came in contact with psychoanalysis and psychoanalysts – as patients, friends and as „layman” theorists. The theme of this paper is the „psychoanalytical” work of Ignotus, Gyula Krúdy, Milán Füst and Frigyes Karinthy and the change of their attitude to psychoanalysis and analysts, which had personal and historical causes as well. Unfortunately, psychoanalysts did not appreciate the often new and thought-provoking ideas of the writers, concerning e.g. the psychic apparatus or the psychology of animals.

Keywords: Hungarian Psychoanalytical Association, *Nyugat*, writers, Ferenczi, animals, Psychic apparatus

Kulcsszavak: Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület, *Nyugat*, írók, Ferenczi, állatok, lelki apparátus

1. *Centri.* Írásom tárgya néhány, a pszichoanalízis perifériájára szorult gondolkodó, akiket igazából sohasem fogadott el és be a „szakma”. Mindannyian író emberek voltak, mindannyian kötődtek valamilyen módon a *Nyugat* folyóirathoz, mindannyian kapcsolatban álltak a korabeli magyar – néha külföldi – pszichoanalitikusokkal is, és mindannyiuk viszonyulása a pszichoanalízishez többször is megváltozott. Emellett mindannyiknak voltak

¹ Elhangzott rövidebb változatában Budapesten, 2013. október 11én, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület XX., centenáriumi konferenciáján.

eredeti elgondolásai, amelyek – „helyiértéküktől” függetlenül – megtermékenyítőleg hathattak volna, vagy éppen hathatnának ma is a pszichoanalízisre.

A pszichoanalízis és a pszichoanalitikus mozgalom kezdetektől fogva egyfajta centrifugaként működött – és így működik jobbra ma is. Pontosabban, olyan centrifugaként, amely maga körül is centripetális és centrifugális erőket fejt ki. Be- és fölszívó hatása túlterjedt és ma is túlterjed körülhatárolt, noha zárható-nyitható doboza kemény (szakmai) fémkeretein, és sodrásába akarva-akaratlan beszippant kívülállókat is. Magába szippantja – irodalmi, művészi és egyéb „civil” – környezetéből, akit forgása, forrongása megérint, mégsem hagyja teljességgel elegedni azokkal a tisztára mosott, professzionális ruhadarabokkal, amelyek majd, noha gyűrötten és kifacsartan kissé, félszárazan, mégis hordhatóan kerülnek ki belőle és tovább a tudomány szárítójára. Később van, amelyiket élére is vasalják. Ugyanakkor, a beléje sodródottak gondolataiból, mint feleslegesnek ítélt vagy észre sem vett, az állandó nagy(ön)mosás során e centrifugából sok minden a felesleges vízzel együtt távozik is, s a dobban csak a tiszta, bár kifacsart és szagtalanított, továbbhordható ruhák maradnak.

Nem, a laikusok legfeljebb megszagatva, színevesztetten, ha megússzák – tisztában vagyok a képzavarral – ezt a kalandot. S miközben a centrifugából ömlik, vagy éppen csordogál a víz, mintegy melléktermékként is táplálva a tudomány és a hétköznapi Thalassáját, ebben a kijövő anyagban annak már minden forrása össze- és elkeveredett, szétválaszthatatlanul. Ha van is benne valami – kevés – abból, amit a centrifuga a laikusokból ki- és belepréselt, azt vagy lényegtelennek tekintjük vagy nem komolyan kimutathatónak. A pszichoanalitikusok mintha viszolyognának az elegyedéstől, nemcsak az idegen, civil elemeket, de még azok gondolatait sem szívesen engedik maguk közé. Olyasfajta gépezet ez, amely egyszerre maga a centrifuga, hideg fémburkolatával, amely mereven és szilárdan válaszfalként áll a külvilág és a centrifuga bensőséges világa között; maga a centripetális erő, amely mégiscsak középpontja felé húz mindent, ami hozzá közel kerül, majd egymáshoz és egymásba préseli; maga a centrifugába töltődött tartalom, amely, érkezzon bárhonnét is egyedileg, onnantól legfőbb jellemzője az lesz, hogy ugyanazon működésmód alanyává és részévé vált; és végül maga a centrifugális hatásnak köszönhetően a külső környezetbe visszaengedett „felesleges” lötyty is, ami a mindennapi ember szavajárásába is beivódik (Ödipusz-komplexus, elfojtás, libidó stb.), és ami fölszívódik vagy átpárolog az úgynevezett tágabb tudományos kontextusba.

Akik és amik a szárítóra kerülnek, azokból készül a pszichoanalízis holt isteneinek Pantheonja vagy élettelen panoptikuma. A többiek, akiket menet közben kidobnak a centrifugából, vagy maguktól repülnek ki belőle, egyszerűen félrevetik – legfeljebb egy szelektív gyűjtőt, ha megérdemelnek vagy kiérdemelnek. S a másik „kimeneti” oldalon ott az a bizonyos Thalassa, egy parttalan tengerré szélesedő szégyenlős kis csatornája az arctalanul és sokszor arcátlanul úszó tudományosságnak és tudománytalanságnak – és a közbeszédnek.

Nos, ebbe a centrifugába került be – sokak mellett – Magyarországon a múlt század elején például Ignóty, Krúdy, Füst Milán és Karinthy is. Bár törekszem arra, hogy külön tárgyaljam őket, életük, munkásságuk és a pszichoanalízishez való kapcsolódásuk – ez elsősorban Ferenczi személye miatt – több ponton összefügg. Ezért természetesen lesznek a szövegben áthallások, utalások, tematikai és mentalitásbéli egyezések.

I

gnotus nem csupán alapító – és akkor az egyetlen tisztséget nem viselő – tagja volt a Magyar Pszichoanalitikai Egyesületnek, de Freud kiváló fordítója és értője, és Ferenczi barátja is. Saját analitikus vonatkozású írásai pedig sajátos arcát mutatják a pszichoanalízisnek.²

Krúdy Gyula, szintén Ferenczi barátja, de Lévy Lajosé is, aki kezelőorvosa is volt, elsősorban a maga *Álmoskönyvével* hozta vagy hozhatta volna a freudi álomelmélet új értelmezési kontextusát. Tisztes és egyben tiszteletreméltó távolságtartásába belejátszottak a történelmi események is.³

Füst Milán, a tőle megszokott módon, a sértődöttség attitűdjével viseltetett mindennel és mindenkivel, így a pszichoanalízissel és az analitikusokkal szemben is. Egyetlen kivételt lehet említeni, Georg Groddecket, akiről csakis az elismerés hangján beszél. Groddeck orvosa és barátja is volt egyben. Viszont Ferenczi és Róheim Géza – meg persze mások is – Füst maró iróniájának tárgyai lettek. Viszont Füst saját „pszichológiája”, bizonyára Groddeck hatására is, korát meghaladóan túllépett a freudi személyiségstruktúrára.⁴

Hasonlót mondhatunk Karinthyról is, akinek a nevét elsősorban a *Capillária* kapcsán szokták együtt emlegetni Ferenczi *Thalassájával*, azt viszont kevésbé szokás hangsúlyozni, hogy Karinthy egyrészt elmozdult egy analitikus szociálpszichológia felé, másrészt – leghangsúlyosabban az *Én és Énke* című művében – Füst-höz hasonlóan szintén fölvezetett egy új és összetettebb személyiségstruktúrát. Az máig tisztázatlan, hogy valóban belekezdett-e analízisbe Ferenczivel, de az tény, hogy szándékában állt analizáltatni magát⁵, és az is tény, hogy problémáit megosztotta vele.⁶

Írásomban kitérek arra is, hogy a tárgyalt szerzők milyen feltételezhető okokból közelítettek, majd távolodtak el, időnként többször is, a pszichoanalízistől.

Már a fentebbiek miatt sem árt néha kitergetni a „szennyest” is a pszichoanalitikus centrifugából.

2. *Ignotus*. Kezdjük talán Ignotusszal. Ignotus és Freud kapcsolata – amennyiben a „hivatalos bemutatást” értjük ezen – az 1913-as évre nyúlik vissza⁷, de Ignotusszal Freud már 1910-ben találkozott Ferenczi egyik levelében.⁸ De korábról is ismerhette, mert Ferenczi már egy 1908-ban (Freuddal való megismerkedésének évében!) írott tanulmányában hivatkozik a „magyar íróra”: „Itt említem fel, hogy egy jeles magyar író (Ignotus), úgy látszik, felfedezte az álomferdítés és álombéli censura tényét, bizonyosság reá a következő verstöredéke:

’mint az ember, gyáva álma is.
Az élet úgy megtöri és veri,
Hogy üdvét megálmodni sem meri.’

(Azokkal szemben, a kik gúnyos kicsinyléssel néznek le orvosi tekintélyük magasságából a belletristikára, hangsúlyoznom kell, [...] hogy az individualpsychologia forrasmunkáit nem az

² Ld. bővebben Hárs, 2010a.

³ Ld. bővebben Hárs, 2010b, 2010c, 2012.

⁴ Ld. bővebben Hárs, 2008a.

⁵ Ld. bővebben Hárs, 2013a.

⁶ Ld. bővebben Hárs, 2013b.

⁷ Ld. Freud – Ferenczi: 2002, 225. o.

⁸ Ld. Freud – Ferenczi: 2000, 278. o.

orvosi, hanem a szépirodalmi könyvtárban találhatjuk meg.)” (Ferenczi, 1991, 31. o.) A szöveget Freud németül megkapta. A Freud – Ferenczi levelezés 1919-ben említi utoljára Ignotus nevét.⁹ Azonban külföldi tartózkodásai során is dokumentálhatóan kapcsolatban – noha lazább kapcsolatban – maradt mind Freuddal, mind pedig Ferenczivel.

A Freud *Önéletrajzához* írott utószavaiból¹⁰ és a Freud nyelvének szentelt, 1930-as kötetben való szerepléséből¹¹ kitűnik, hogy Ignotust elsősorban Freud személyisége és – íróként és fordítóként ez érthető – attól elválaszthatatlan nyelvezete érdekelte. Ignotus a pszichoanalízis népszerűvé válásának egyik okát éppen Freud írói tehetségében látta. Míg Ignotus és Freud kapcsolata intenzívnek talán igen, de barátinak semmiképpen sem tekinthető, addig Freud barátjával, Ferenczivel, aki Freudhoz elvezette, Ignotus igencsak meghitt viszonyt ápolt. Barátok voltak, s talán éppen ezen siklott ki Ignotus Ferenczi által megkezdett analízise is. Ignotus szerint éppen a befejezetlenség miatt maradhattak meg továbbra is barátoknak¹².

Ferenczi írásaiból és Freuddal való levelezéséből kitűnik, hogy Ignotus a magyarországi analitikus mozgalom gyakorlati kérdéseinek vonatkozásában sokszor tanácsadója is volt¹³ és új elméleteinek első kritikus meghallgatója¹⁴, írásainak stilisztikai bírója¹⁵. Ferenczi neki köszönhette írásmódjának kifinomulását és a Thalassa-elmélet végső gondolati formába öntését.¹⁶ S éppen ez – az 1915-ben még csak tervezett – Ferenczi-mű lesz majd az, ami Ignotusra a legnagyobb hatást gyakorolja, amelyben a leginkább látja megtestesülni Ferenczi gondolatainak eredetiségét, újszerűségét és érvényességét. És éppen ez, a Ferenczi által kijelölt út lesz az, amelyen elindulva Ignotus megfogalmazza a saját sajátos pszichoanalitikus gondolatait.

Annyit leszögezhetünk, hogy a pszichoanalízist Ignotus differenciáltan kezelte, ezt az első Freud-utószóban általa leírtak is igazolják, semmiképpen sem tekinthető ortodoxnak, és nem vádolható meg azzal, hogy a *Nyugatba* ne fogadta volna be a többi pszichoanalitikus irányzatot.¹⁷ Ignotus egyébként is Adler bűvöletében indult el a pszichoanalízis felé, Freud tanai csak később érintették meg.¹⁸ A *Nyugatban* jelentetett meg írásokat individuálpszichológusokról (Adlerről, Kulcsárról, Székelyről) és aktív analitikusokról (Gartnerről, Szinetárról), illetve könyveikről is. És írtak a lapba adleristák (Székely, Brachfeld) és stekelisták (Gartner, Nagy Lajos).¹⁹

Összességében Ignotus pszichoanalízishez való hozzáállásának kereteit egyfelől a racionális Ignotus racionalitás iránti vonzódása adja, a fölvilágosult és fölvilágosító gondolkodóé a fölvilágosítás iránt. S az ember okosabbá és jobbá tételének a – ha nem is a naiv hite, de – vágya és az ember megismerésének és önismeretének igénye alkotja a keret másik oldalát.

⁹ Ld. Freud – Ferenczi, 2003, 221. o.

¹⁰ Ld. Ignotus, 2010a, 2010b.

¹¹ Ld. Ignotus, 2010c.

¹² Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹³ Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹⁴ Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹⁵ Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹⁶ Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹⁷ Ld. bővebben Hárs, 2010a.

¹⁸ Vö. Ignotus, 2010d, 36.

¹⁹ Ld. Hárs, 2008b.

Ezért szinte mindegy is lesz számára, hogy az analízis valóban gyógyító erejű-e, avagy sem.²⁰ Meggyőződésének és részleges kételyének ez a kettősége, a hit az orvos személyes gyógyerejében és a kételkedés az analízis terápiás mindenhatóságában évek során át kristályosodott ki Ignotusban, s megszilárdulásában minden bizonnyal nagy szerepe volt Hollós István általa ismertetett könyvének, a *Búcsúm a Sárga Háztól*nak is.²¹

Ignotus legeredetibb analitikus gondolatai az állatokkal kapcsolatosak. Az „állatok pszichoanalízise” sohasem tartozott a pszichoanalízis mainstream témái közé, noha abban az időben Groddeck publikált ilyen vonatkozású tanulmányt²², Máday pedig, lévén lovasztiszt, a lovak pszichológiájával is foglalkozott²³. Ignotusnál, természetesen, Ferenczi inspirációja sejlik föl a háttérben. Ignotus Hollós könyvének ismertetésében azt, az akkoriban bizonyára nem mindennapi kérdést is feszegeti, hogy „vajjon az állatok közt vannak-é örültek?” (Ignotus, 2010e, 111. o.). Az is nyilvánvaló, hogy Ignotust nem önmagukért érdeklik az állatok, hanem a tanulmányozásukból az emberre levonható következtetések miatt. (Erre a problémára még Karinthy és Füst kapcsán még visszatérek.) A házasságról szólván például – anélkül, hogy kétségbe vonná annak szükségességét vagy intézményét megkérdőjelezné – filogenetikai megalapozottságának kérdését feszegeti. Ignotus ugyanakkor azt is világosan látja, hogy nem minden emberi tulajdonság magyarázható az embernek állat voltából. Az ember másik meghatározottsága „szerencsétlen szerencséje”, az értelem és – ebben Ignotus Freudot követi – a kultúra. Természetes szinte, hogy Ignotus pszichoanalízis-felfogása és saját, az állatvilággal példálódzó pszichoanalitikus gondolatai ugyanoda vezetnek: a pszichoanalitikus megalapozottságú társadalomkritikához. Ezért talán meglepő, hogy a liberális Ignotus a pszichoanalízist mindamellet konzervatívnak tartja. Ez a két meggyőződés – az analitikus elmélet konzervativizmusa és a gyakorlat eredménytelensége – vezette el a hasonló gondolatokig: „Mint ahogy azt szokás mondani, hogy nőnek lenni magában is betegség, úgy embernek lenni is magában is betegség. Ezt az alapbetegséget meggyógyítani nem lehet, sem írral, sem psychoanalysisal, sem holmi visszatéréssel a ’természethez’. [...] Az ember tehát mindenképp örülségnek kitett, szinte örülségre rendeltetett állat, s ezért az örültek sokkal közelebbi testvéreink, mint Szent Ferencben való minden egyéb testvéreink.” (Ignotus, 2010e, 114. o.) Az ember örülségre rendeltettsége manifesztálódik a házasság meg a család és a tébolyda intézményeihez fűződő kollektív kényszerképzetekben is – és az előzőből az utóbbiba olykor egyenes út vezet. A paradoxon, amire Ignotus fölfigyel, az az, hogy e kötelék szorítását viszont csak a másik kötelékkel lehet gyógyítani; egy fojtogató kötelékét, a betegségét és a terápiáét egy természet adta kötelékkel, egy új közösséggel. Ignotus tehát egyfajta antipszichiátria híve és előhírnöke is volt.

3. *Krúdy*. Krúdy Gyula több ponton kapcsolódott e tudós társasághoz: Lévy Lajos és Ferenczi Sándor, no meg Ignotus révén.²⁴ A Krúdy és a pszichoanalízis viszonyát vizsgáló írásokban valami viszont végképp elsikkad: éppenséggel Lévy Lajos és Ignotus is. Persze, jogos Ferenczi primátusa.

²⁰ „Nem alábecsülése hát az analízis gyógyító korszakosságának sem, ha én, mondom, gyógymód mivoltával szemben tartózkodva állok.” (Ignotus, 2010, 98. o.) – Hasonló gondolatok gyakran jelentek meg Ignotus pszichoanalízissel kapcsolatos írásaiban (vö. Hárs, 2010a).

²¹ Ld. Ignotus, 2010e.

²² Ld. Groddeck, 1989.

²³ Ld. Máday, 1912, 1914.

²⁴ Ld. bővebben Hárs, 2010b, 2010c, 2012.

Javarészt azonban akkoriban fogalmazódtak meg Krúdy „ferenczis” szövegei, amikor Ferenczi Pápán katonáskodott. Ferencziben ekkor már érlelődött a *Thalassa* gondolata, amit minden valószínűség szerint nem csak Ignotusszal osztott meg, hanem – az *Álmoskönyv* egyes helyeinek tanúsága szerint – Krúdyval is. Krúdy 1919-ben írta az *Álmoskönyvet*, 1920-ban jelent meg. Sokféle megítélése van. Szokás kiindulópontnak tekinteni Krúdy és a pszichoanalízis kapcsolatára nézvést. Művét Krúdy maga a következő kontextusban helyezi el: „Nagy segítségemre volt [...] egy német álmoskönyv, amelyet nagyon régen adtak ki Lipcsében. Szerzője persze ismeretlen, ámde álommagyarázatai oly csábítóak és indokoltak, mintha egy mai korabeli Freud professzor jegyezte volna megfigyeléseit. (Általában azok az álomfejtések, amelyeket némileg eltérőnek talál az olvasó a rendes álmoskönyvek magyarázataitól, abból erednek, hogy Freud bécsi professzor úr álommagyarázatai engem is megragadtak, mint oly sokakat Magyarországon.) [...] Ámde a világért sem szeretném, ha könyvemet tudakosnak vagy álbölcsnek ítélnék, mert itt-ott Freud professzor, illetőleg Ferenczi Sándor doktor nagyszerű tanításának nyomai mutatkoznak.” (Krúdy, 1985, 15. o.). Nyilvánvaló, hogy Krúdy számára a *pszichoanalízis csak egy, a lehetséges források közül*.

És hát egészen másfajta (magán)mitológiává áll össze Krúdy fejében az álmok, Erósz és Thanatosz, meg az okkult birodalma, mint Freudnál vagy Ferenczinél. Az álmok ősi tudások paplanja alá bújnak, a jóslások és babonák az álom köntösét öltik magukra, Erósz és Thanatosz pedig kéz a kézben sétálgatnak ki-be az éjszakai és a nappali világ kapuin. Krúdy maga is részben ebben látta saját *Álmoskönyve* eredetiségét: „Az emberiség történelme: álmoknak sorozata. [...] A Kárpátoktól az Adriáig minden lehunyó nappal felébrednek az álmok árnyai. Az emberek kezdik azt a másvilági életüket, amelyre másnap felébredve magyarázatot keresnek. A sok régi, bölcs *Álmoskönyv* mellett tán elkél az én szerény próbálkozásom.” (Krúdy, 1985, 11. o.) Akár ebből is kiindulhatnánk, ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, milyen viszonyban is áll Krúdy *Álmoskönyve* és egyéb vonatkozó írásai a pszichoanalízissel. Közös jellemzőjük: a kétségek, hogy mi fejthető meg analitikusan, és mi nem. De a bizonyosság is, hogy érvényes lehet az analitikus értelmezés, ha az elfojtás tartalmát nem korlátozzuk föltétlenül a – még ha a legtágabb értelemben is vett – szexualitásra. Noha Freud maga is látott összefüggést az álmok és a halál között, azt egészen másképpen látta, mint Krúdy Gyula. S az álmok funkcióját – úgy a gyógyításban, mint az attól elválaszthatatlan megértésben – szintúgy egészen másképpen látta. Freud nem gondolt arra, hogy az álmok vigasztalóak lehetnek, számára a megértés-önmegértés eszközei voltak. Krúdynál maguknak az álmoknak a „vigasztaló”, azaz gyógyító szerepe áll szemben az értelmezés terápiás hatásaival a klasszikus pszichoanalízisben. Ez egybecseng azzal a Ferenczi által hangsúlyozott fölismeréssel, hogy minden egyes alvásunk a legelső elalvás megismétlése, s mint ilyen, visszatérés a feltétlen mindenhatóság állapotába. És egybecseng azzal a Róheim által is képviselt gondolattal, hogy az álom nem csupán az alvás, hanem az élet őrzője is.²⁵

Krúdy valóban kétségbe ejtheti a téma kutatóit. Mégpedig két szempontból is. Egyrészt nehéz meghatározni Krúdynak a pszichoanalízissel kapcsolatos lehetséges – mind írásos, mind pedig szóbeli – forrásait, másrészt Krúdy viszonya a pszichoanalízishez idővel megváltozott. Krúdy *Álmoskönyvének* – s ezzel együtt a könyv pszichoanalízishez való viszonyának – megítélése meglehetősen sokszínű és szélsőséges a szakirodalomban. Krúdy a „freudizmust” csupán – éppen – 1918-19 után fogadta kritikusan. Egy helyütt így ír: „Most ismét álmodnak

²⁵ Vö. Róheim, 2009.

Magyarországon, és az álmokat nem mindig lehet megfejteni az eddigi kulcsokkal.” (Krúdy, 1985, 351.o.)

Számomra ez azzal a problémával függ ez össze, hogy miként és miért is kopik ki Ferenczi és a pszichoanalízis a Krúdy-szövegekből. Mert tény, hogy Ferenczi és/vagy a pszichoanalízis emlegetése a húszas évektől kezdődően egyre inkább kiveszik Krúdy írásaiból. Semmiképpen sem tudhatjuk be ezt a személyes viszonyok megromlásának. Föltételezem, hogy Krúdynak a pszichoanalízishez való viszonya részben a háború, részben pedig a Tanácsköztársaság bukásának hatására változott meg. A törés, amely egész életszemléletét érinthette, éppen az 1918-19-20-as évekre tehető. *A Totem-Tabu* című írás zárásában olvasható sorok éppen a kétkedés első írásos jelei. Az „én” ebben a szövegben – az én olvasatomban legalábbis – nem (csupán) Krúdy Gyula, hanem egy általános én, az egyes „ember”, akinek bizonyos bajaira és szenvedéseire a pszichoanalízis nem nyújt, mert nem is nyújthat enyhülést. *A Totem és tabu*, s Freud más hasonló, az emberiség egészére, nem pedig az egyénre vonatkozó művei vigaszt, értelmet és megnyugvást adhatnak az *emberiségnek* az emberiség problémái tekintetében, de – és szerintem ezt vette észre Krúdy – nem nyújthatnak vigaszt, értelmet és megnyugvást az *egyes embernek* arra a saját problémájára, ahogy az emberiség problémáit megéli. Másrészt, a történelem, a háború és a politika olyan új, más, mégis mély és komoly sérüléseket – szellemeket, fizikaiakat és szociálisakat egyaránt – képes okozni az egyes embernek is, amelyeknek kezelése túllépi az orvosi kompetenciát. Hogy Krúdy Gyula viszonya a pszichoanalízishez, legalábbis mint gyógyító eljárásához, megváltozott, ez a törés nézetem szerint az 1918-20-as évekre tehető; és mögötte nem a pszichoanalízis magyarországi képviselőihez való személyes viszonyának megváltozása áll, hanem a (számára) analitikusan földolgozhatatlan háborús és egyéb szociális-politikai tapasztalatok.

Meggyőződésem, hogy Krúdy írásainak megértése hozzájárulhat a pszichoanalitikus álomfölfogás és álomértelmezés – és ezek tudományos státuszának – újragondolásához. A szempontok, amiket számunkra ehhez Krúdy fölkinál, a következők:

Krúdy *Álmoskönyve* nemcsak mint „jó” vagy „rossz” minőségű irodalom olvasható, hanem a pszichoanalitikus álomelmélet újra kontextualizálásaként is. Olyan keretként, amelyben a pszichoanalitikus álomértelmezés egy a sok közül – s ez következésképpen visszahat magának a pszichoanalízisnek az értelmezésére is. Krúdy *Álmoskönyvének* irodalmi értékelésétől eltekintve és a kultúrtörténet, művelődéstörténet, tudománytörténet felől közelítve a kérdéshez, megfordíthatjuk a kontextus problémáját. Nem az a kérdés, hogyan illeszkedik bele ez a mű Krúdy munkásságának, a magyar irodalomnak vagy általában az irodalomnak a kontextusába, hanem az, miként változtatja meg a pszichoanalízis recepciójának kontextusát – hogyan kontextualizálja újra a pszichoanalízist.

4. *Füst*. Négy „külsősünk” közül kétségtelenül Füst Milánt gyúrte meg legjobban a pszichoanalitikus centrifuga. Ennek legfőbb okát abban látom, hogy nem az analitikusokkal együtt, hanem velük párhuzamosan gondolkodott. Rendhagyó témafölvetései rendhagyó feldolgozásához pedig akár szövetségesre is találhatott volna a pszichoanalízisben az akadémikus pszichológiával szemben, s talált volna is talán, ha nem érintett személyesen betegként. Így viszont csak a sértődöttsége erősödött – nem tudván megbékélni a nem egyenrangú orvos-beteg viszonytal, fölényes kioktatásként élte meg az analíziseket, személyes vitaként a személytelen elméleteket. Kritikái és egyetértései oka végső soron ugyanaz volt: sem ő, sem pedig a pszichoanalitikusok nem vették észre, hogy – akárcsak Groddeck vagy Karinthy – másfajta lélekfogalommal dolgozott.

Füst viszonya a pszichoanalízishez alapvetően ambivalens. Időnként fejlődésre képtelen, zárt, ortodox rendszernek tekinti, máskor lelkes követőjeként maga is meg akarja tanulni. Viszonyát külön árnyalja a pszichoanalízis „zsidó tudomány” jellege, minthogy Füst érzései a zsidósággal, saját zsidóságával kapcsolatban is, szintén ambivalensek voltak.

Füstöt számos magyar pszichoanalitikushoz fűzték személyes, olykor baráti szálak. Ezek a kapcsolatok meglehetősen változatosak voltak jellegük (ismeretség, barátság, orvos-páciens viszony, irodalmi viszonyok: szerző-szerkesztő, író-társ stb.), mélységük és – gyakran idővel változó – érzelmi előjelük szerint. Általánosságban elmondható, hogy Füst úgy vélte, az analitikusok sűrűn túllépik szakmai kompetenciájuk területét (illetéktelenül kirándulnak az irodalom, a művészet, a kultúra, a filozófia ösvényein), és Freud eredetiségével szemben csupán egy zárt rendszer sematikus követői. Levelezésében és naplóiban a magyar pszichoanalitikus egyesület tagjai közül a következők nevével találkozhatunk: Bálint Alice, Berény Róbert, Eisler Mihály József, Ferenczi Sándor, Hajdú Lilly, Hermann Imre, Hollós István, Ignótus, Lévy Kata, Lévy Lajos, Radó Sándor, Rényi (Gyömrői) Edit, Révész Erzsébet, Révész László, Róheim Géza, Spitz Árpád René, Szilágyi Géza, Varjas Sándor. Emellett többször föltűnik az individuálpszichológusok közül Kulcsár István, Székely Béla, Nagy Lajos és Szondi Lipót neve is. Analitikus kapcsolatban állt Eisler Mihály Józseffel, Hermann Imrével és Georg Groddeckkel. Tény, hogy Groddecken, Révész Erzsébeten, Lévy Lajoson és Lévy Katán kívül mindenki megkapta a magáét.

A most főlemlegetett viszonyokat máshol régebben már jórészt megírtam, így most, itt ezekkel részletesen nem foglalkozom. Legyen elég csupán néhány jelzésértékű füsti jellemzés. Eisler Mihály József „egy kis földönfutó, – egy mit-ugrálsz!”²⁶, Berény Róbert „ökör”²⁷, Hermann Imre „kultur-tehén és kultur-tehenek tanítója”²⁸ és szintén „ökör”²⁹, de Hollós István „sem okos ember”³⁰, Révész László pedig „üres edény”³¹, ami egy nap megtelt pszichoanalízissel. Róheim Géza „[d]úrva elme, inkább ostoba, mint okos”³².

További bántódást jelentettek Füstnek az analitikusok vélt „lopásai”. Lacannal kapcsolatban ezt írja: „Egy fiatal francia pszichoanalitikus, mint hallom, megírta a tükör-stádiumot, – arról írt, amit húsz éve hirdetek, hogy ’minden, ami van, lenni akar és tükröződni és azáltal is válik valamivé, hogy tükröződik.....’” (Füst, 2012, 1335. o.) Jungról pedig többször is ezt: „Ő introverciónak és extraversionnak nevezi, amit én külső és belső szemléletnek, tehát nemcsak az alap gondolatban, de még az elnevezésben is azonosak vagyunk. S az ő latin terminológiája aztán közkeletű is lett, még hazánkban is: irodalomtörténészeink és filozófusaink intro- és extravertált művészi típusokról beszélnek Jungra hivatkozva, mintha a világon se lettem volna.” (Füst, 1967, 722. o.)

Külön lehetne foglalkozni Füst Ferenczihez való viszonyával. Füst Milán mindig is szeretett volna közel kerülni Ferenczihez, de ez sohasem sikerült, sem magánemberként, sem pedig páciensként. Emellett, Groddeck betoppánása mindkettejük életébe, Füst Ferenczihez való viszonyára a testvérféltékenység borús árnyékát vethette. *Glosszák a butaságról* – ez a címe

²⁶ Füst, 2012, 698.o

²⁷ Füst: 2002, 625.o.

²⁸ Füst, 2012, 1509.o

²⁹ Füst, 2012, 1406.o

³⁰ Füst, 2012, 1406.o

³¹ Füst, 2012, 1032.o

³² Füst, 2012, 1418.o

Füst *Hábi-Szádi*-ja egyik fejezetének. A butaság példázatai között pedig sűrűn szerepelnek a hétköznapi tudálékoskodásra váltott pszichológiai és pszichoanalitikus ismeretek. A *Glosszák a butaságról* példái között mégiscsak találunk egy beazonosítható szereplőt. Ez pedig nem más, mint Ferenczi Sándor: „Egy valamiféle úgynevezett tudós könyvében az áll, hogy lelki berendezésünk azért ilyen, vagy olyan, mert a tengerből származunk. Mikor ezt olvastam, megálltam. – No most mondd meg, mi ebben a feneketlen ostobaság? – buzdítottam magamat. – Valóban a tengerből származunk? – tettem föl a kérdést. – Ez még lehetséges is – feleltem magamnak azonnal. – Akkor hát hol kell itt keresni a butaság magvát? Ki van-e zárva, hogy e tengeri származásnak lelki következményei vannak rajtunk? Még ez sincs kizárva bizony. Lehet-e tehát ezt állítani? Lehet, szabad, senkinek semmi baja se lesz tőle. És mégse tanácsos ezt állítani? Nem tanácsos. És miért nem? Mindenekelőtt nézzük meg, termékeny gondolat-e ez, olyan-e, amelynek előzményei, vagyis e végeredményig való útja tanulságokat rejthet magában? Ezt nem lehet állítani, akárhogy forgatom is, ilyesmit nem tudok fölfedezni benne. [...] Az ilyen megállapításokat tehát bizvást az üres frázisok világába kell utalni. A tudósoknak ugyanis tisztába kell jönniök azzal, hogy egyáltalán vizsgálható-e ez a dolog, amelynek vizsgálatába belekezdtek.” (Füst, 1977, 395–396 o.)

A Freudhoz való hozzáállását hadd érzékeltessem egyetlen idézettel: „Tolsztojnak a felesége és leánya írták még a leveleit is, Freudnak felesége levitte a nyaralóba egész dolgozószobáját, még a régi ceruzáját is ott találta megszokott helyén...., az én viszonyaim nem ilyen kedvezők.” (Füst, 2012, 1422. o.) Az analitikus elméleteket Füst hol túl egyszerűsítőnek, hol túlzottan bonyolultnak tartotta. Jellemző, hogy egyetlen egy tanítás nyerte el hosszú távú és változatlan elismerését, a racionalizálás tana, de Füst ezt is másképp értelmezte. Nála a racionalizálás lényegében utólagos okkeresés valamihez, aminek nem tudjuk az okát. A pszichoanalízis ennél jóval szigorúbb: ott a nem ismerés helyén az el nem ismerés áll, és az igazolás mellett a valódi ok(ok) elrejtése is. Ugyanez a helyzet az elfojtás fogalmával is. Füst azt írja: „Az anyag is te vagy, no de a szűrő is te vagy, – szoktam én mondani olyan fiatalembereknek, akik egyes filozófusok hatása alatt büszkélkedni kezdenek állati mivoltukkal.” (Füst, 1977, 219. o.)

Van néhány párhuzamosan megjelenő probléma és téma Füst és Ferenczi írásaiban; lehet, ez csupán a véletlen műve. Tegyük hozzá, még ebben az esetben is figyelemreméltó. Am ugyanekkora a valószínűsége annak, hogy mindketten közös forrásból merítettek, s amellet fogok érvelni, hogy ez a közös forrás Georg Groddeck. Három fogalom köré csoportosíthatóak ezek: (1) a mimikri mint védekezés, (2) az Ósvalami és (3) a „tibeti lélektan” köré. A „tibeti lélektan” két, egymással összefüggő ponton jelent támadást a freudi tanokkal szemben. Az egyik a lelki személyiség szerkezetét érinti, a másik a gyermek pszichés képességeit. Groddeck egyik felosztása szerint a lelki személyiség férfi, női és gyermeki részekből áll. Másutt, ahogy azt az Ósvalami jellemzésekor láttuk, arról beszél, hogy az kiterjed a lélek és a test egészére, így magában foglalja a lelki szerkezet freudi rétegeit is. Füst Milánánál a lélek szerkezetéről a következőt olvashatjuk: „S a mi kolostorunk egyik nagyon régi könyvében az ember lelkéről ez áll: – nehogy azt higgyétek, a lélek nem valami egység, hanem gyülekezet.” (Füst, 1977, 357. o.)

S még két idézett mondat, hogy Füstöt világosabban lássuk: „Még az is lehet, hogy meg fogom tanulni az analyzist s analizálni fogok!” (Füst, 2012, 1204. o.) És: „Úgy látszik, nekem nem való a psychoanalízis.” (Füst, 2002, 178. o.)

5. *Karinthy*. Ha Karinthyt kell elhelyeznem a bevezetőben fölvázolt kontextusban, két név ötlük elsőre az eszembe: Gulliveré és Énké-é. Az első persze Swift teremtménye, a második is csak részben Karinthyé. Míg Gulliver iránti érdeklődésében mások mellett Ferenczivel is osztozik, nála azonban, Ferenczitől is eltérően, ez az érdeklődés egyértelműen a szociálpszichológia kérdései felé mutat. De ebbe az irányba mutat például az *Aladdin és Aladár vagy a jó modor iskolája. Új magyar illemtan* című írás is, ahol többek közt a „csőcselékösztön”, a „csordaösztön”, a „társadalmi szolidaritás”, a „kollektív érzés” és a „majmolóösztön” közötti összefüggéseket és különbségeket fejtegeti. Arról nem is beszélve, hogy Kolozsvári Grandpierre Emil egyébként az első klasszikus magyar tömeglélektani írásnak a *Tanár úr kérem* kötet *Röhög az egész osztály* című írását tartja. „A humoreszk fölépítésében egy zeneműhöz hasonlatos, egyben a legjobb tömeglélektani tanulmányunk.” (Kolozsvári, 1984, 407. o.)

6.

Visszatérve Gulliverre: Nemes Livia a *Thalassát* és a *Capilláriát* egyaránt utópiának látja, az egyiket tudományosnak, a másikat irodalminak.³³ De nem csupán az a különbség Ferenczi és Karinthy között, hogy az egyik „tudományos utópiát”, a másik „irodalmi utópiát” alkot. A nyelv problémája összeköti és elválasztja őket abban, hogy Ferenczi számára is a nyelv elsősorban a „lélek nyelve”, de ezen belül a szenvedély nyelve és a gyengédség nyelve, nyelv, ami pszichoszexuális fejlődésünket meghatározza, nyelv, amit és amelynek hatásait a szexuálpszichológia és a fejlődéspszichológia képes leírni. Karinthy nál a nyelv – míg a *Capilláriában* feltűnően hordozza e dimenziókat is – elsősorban szociálpszichológiai kérdés. Ezek a szempontok ötvöződnek majd Szathmári Sándornak a nyíltan pszichoanalitikus utalásokat is tartalmazó *Kazohiniájában*, amit nem véletlenül ajánlott Karinthynek, s amely éppúgy körüljárja a nemek problémáit, mint a társadalmi berendezkedéseket. Karinthy mindkét gulliveriádája, az *Utazás Faramidóba* is, arra a közhelyre épül, hogy az emberi érintkezés legalapvetőbb és hagyományos eszköze a nyelv. De míg Swiftnél a nyelv csak leküzdendő, elválasztó és összekötő akadály, Karinthy nál ez a nyelv átszexualizált nyelv és a hatalom nyelve is.

Ha a gulliveriádák utazások voltak a koponyánkon kívül, s ha utazott Karinthy a koponyája körül (újabb gulliveriáda), akkor ebben a rendszerben az *Én és Énke* egyfajta „utazás a koponyán belül”.

Énke többször is fölbukkan az életműben, először Gasparecz figurájában³⁴, majd később még többször is, bár leginkább az *Én és Énke* című írást szokás emlegetni. Kolozsvári Grandpierre Emil a *Széljegyzetek a legnagyobb magyar humorista életművére* című esszéjében irodalmi párhuzamot von (hatást mutat ki?) Pirandello *Párbeszéd a Nagy Én és a kis én között* című művével, amikor az Énke problémáját feszegeti.³⁵ Pirandello Énkéje is az Énnel párhuzamosan, azaz nem keresztezve annak útját, nem is dialógusba vagy konfliktusba keveredve vele, hanem mellette haladva, utánozva, eltulozva, kifigurázva, reagálva – de nem az Én-re, hanem az Én gondolataira és cselekvéseire –, sokszor kellemetlen, de megkerülhetetlen útítárs, aki gyakorta meg is gátolja, hogy az Én megvalósítsa céljait. Pontosabban – sportnyelven szólva (s Karinthyhoz közel állott a sport) – Énke megelőzi az Én-t egy párhuzamos pályán, mint az úszók vagy a futók, s előbb szakítja át a cenzúra és

³³ Nemes, 1994.

³⁴ Ld. Karinthy, 1981.

³⁵ Ld. Kolozsvári, 1984, 415. o.

következésképpen a cselekvés vagy kimondás célszalagját, vagy előbb érinti meg a (sokszor thalasszális) medence oldalát mint az Én.

Sokan gondolják azt, hogy Énke megfeleltethető lenne a pszichoanalitikus fölfogás(ok) lelki apparátusa valamely elemének. Énke azonban nem a tudattalan. Énke nem is az Ösztönén, sem pedig a Felettes-Én. Énke egy másik Én az Énben, pontosabban egy másik ember. Emberke. *Minimalisierter Doppelgänger*. Mert Karinthyál az Én, legalábbis ebben a kontextusban, semmiképpen sem a freudi terminológia Én-je, aki egyensúlyoz a Felettes-Én és az Ösztönén között. Karinthy Énje maga az ember, tudatával és tudattalanjával együtt. Így Énkének is éppúgy van Ösztönénje, Felettes-Énje és Én-je, mint az Énnek. Énke tehát maga is többszólamú. A lélek polifóniájának ez a megkettőzése (megsokszorozása?) az, ami Karinthy pszichológiáját – hasonlóan Groddeckéhoz és Füst Milánéhoz – alapvetően elkülöníti a hagyományos pszichoanalízistől.

7. *És az állatok.* Talán írónak/művésznek kell lenni ahhoz, hogy az embert annyira megérintsék az állati lelkek is, mint az emberekéi. Az már külön unicum, ha az ily módon érintett ember még a pszichoanalízis által is megérintett. Az itt tárgyalt szerzők közül Ignotus, Füst és Karinthy azt hiszem, ilyen különlegességet jelent.

Csak az egy Krúdy volt az ebből az általam összeállított négyesfogatból, aki csodálta bár mind a pszichoanalízist, mind az állatokat, de valahogy nem sikerült őt egyiknek sem önkéntes és sorsszerű, önnönmaga körül forgó álmaiból fölébresztenie. Ezt illusztrálni elég egy rövid idézet abból a cikkből, amit Krúdy a pesti pszichoanalitikus kongresszus alkalmából írt: „Élvezetes órákon hallgattam barátomat (dr. F. S.-t) a *Totem-Tabu* című könyv nagyszerűségeiről, az ausztráliai vadak struccmadárral, emuval s medvével való atyafiságos viszonylatáról, a gorilla szerelmi életéről, az ősember keletkezéséről, a szentségek és borzalmak, a tabuk létrejöttéről. Az egész elmerült, messzi világról, amely az emberiség bölcsőjét körülfogta.” (Krúdy: 1984, 574. o.) Ha valaki is olvasta a Totem és tabut, tudja, hogy medvékről és gorillákról aligha esik benne szó...

Ezzel szemben Ignotus igenis odafigyelt Freud és Ferenczi gondolataira. Utószó(ka)t írva Freud Önéletrajzához³⁶ hosszan fejtegeti saját gondolatait a filo- és ontogenezis kapcsolatáról, s hogy mennyire fontosnak tartja a témát és saját ez irányú fejtegetéseit, azt az is igazolja, hogy majdnem szó szerint ismétli meg mondandója egy részét a Tallózás Freudhoz című cikkében.³⁷ „Ha az ember: állat, akkor lehetetlen, hogy valamint testi, azonképp lelki mivolta ne épüljön állati múltján. [...] E gondolat rendjén vesz észre s tesz fel Ferenczi olyasmit, mint hogy, mondjuk, a méhmagzatnak a méhvízben való úszkálása: emléke s megisméltése az őállatok tengerbeli életének. [...] ha a pszichoanalízis kivétel nélkül minden lelki s idegbeli rendellenességről megállapítja, hogy regresszió, vagyis visszaesés az egyénnek olyan kisdedkori vagy az, az emberi nemnek olyan vademberkori állapotába, mikor az, ami a mai meglett embernél abnormitás, a kisdednél vagy a vadembernél norma: akkor minden bizonnyal vannak olyan emberi abnormitások is, melyek még valamely állati étape-on voltak normák.” Innen kezdődik meg az a szövegrész, amit majd áttemel másik írásba, azért is talán, mert ez az, amit saját fölfedezésének tartott. „Itt egy percre megszakítom a gondolat menetét, hogy megemlékezzem egy nemrég elhalt német íróról, Th. Zellről, ki ugyan nem volt hivatalosan bejegyzett tudós, ellenben zseniális természet volt, s állatlélektani megfigyelései kicsiben nem jelentéktelenebbek, mint a pszichoanalízis nagyban. Zell az ő népszerű írásaiban

³⁶ Ignotus, 2010a és 2010b.

³⁷ Ignotus, 2010c.

olyan találgatásokkal bajlódik, hogy mint származtassa teszem a háziállatok természetét s gyakran érthetetlen szokásait vadon élő őseikéből, kiknél ezek nagyon is megokoltak voltak. [...] Zelltől származik a végtelen fontos megkülönböztetés orr- és szem-állatok között, [...] nem mondhatom el a százféle fontosságot, mit Zell e megkülönböztetésre épít, csak azt a sejtelmét írom ide, hogy volt egy kora ideje az emberfajtának, mikor a föld gőzbe s ködbe burkolva nem ismert egyenes napvilágot, csak homályos derengést, s az ember akkor még orr-állat volt, később lett, mikor a nap szétverte az ősködöt, szem-állattá... ha ez így vagy ilyenféleképp van – pedig nem is lehet másképp – akkor bizonyos, hogy a mai emberi léleknek úgy normáiban, mint abnormitásaiban rátalálhatni az állatösök hagyományaira, [...] azt lehet feltenni, hogy némely lelki betegeknek rossz szagokkal s rossz szagú dolgokkal való bajlódásai visszaesések az orr-állati állapotba, ezerfélét lehet megmagyarázni az embernek dögevő természetével, a majom-ös magyarázhatja meg, hogy miért nem lehet gyermeket másképp nevelni, mint szerelmes és utánzó természetének felhasználásával, s a békaös is, ki szerelem közben öklével temetkezik a nőténye hónaljába, megmagyaráz egyet-mást a hónaljnak csiklandós és erotikus természetéből...” (Ignotus, 2010b, 56-58 o.) És a Tallózás Freudhoz végén ehhez még hozzáteszi: „Mert van egyfajta szaporodás: a legősibb s az eredendő, s mind a többi ebből fejlődött: az oszlás útján való továbbszaporodás. Mikor is a sejt vagy az egysejtű állat kettéválik, ő maga megszűnik, nincs, vagyis „meghalt”, de a belőle lett két új valaki igenis él. Vagyis itt a halál egybeesett a születéssel, tehát öröklődhetett is... Érdekelne, hogy zoológusok s analitikusok előtt ez így plauzibilis-e...” (Ignotus, 2010c, 101-103 o.)

Ahogy itt láthatóan Ferenczi *Thalassája* volt gondolatébresztő hatással Ignotusra, úgy – mint korábban már utaltam rá – Hollós *Búcsúm a Sárga Háztól* című könyve is megihlette. A gondolat meglepően eredeti: a háziállatok „örültségét” Ignotus az emberhez való alkalmazkodásból vezeti le, akit viszont – s itt Freudot követi – a civilizáció „kergetett az örületbe”. „Olyan Szent Ferenc-es lélek, mint aminő Hollós, nyilván gondolt már rá, hogy vajjon az állatok közt vannak-é örültek? Azt hiszem: igen – azok, amelyek valami oknál fogva kikerültek, kivétettek vagy kiverettek természettől fogva alakult életrendjükből. [...] S abban meg bizonyos vagyok, mert látom, hogy az emberi társadalomba már beleszületett s benne nevelkedő háziállat, főképp amely az emberrel annyira életközösségben él, mint a kutya, legalább is súlyosan neurotikus. [...] A kutyánál bizonyára számba kell venni, hogy a természettől fogva symbiotikus állat, vagyis a természetben is alkalmazkodnia kell [...] az emberhez is, mint a legnagyobb vadászhoz. [...] Mint ahogy azt szokás mondani, hogy nőnek lenni magában is betegség, úgy embernek lenni is magában is betegség. Ezt az alapbetegséget meggyógyítani nem lehet, sem írral, sem pszichoanalízissal, sem holmi visszatéréssel a 'természethez'. Az a természet, ahová az ember visszatérhetne, már nincs meg, nem neki való, nem bírná, mindenütt túlemelkedett már rajta s az úgynevezett vademberek ugyanúgy nem élnek már benne, mint a londoni vagy berlini emberek. [...] Az ember tehát mindenképp örültségnek kitett, szinte örültségre rendeltetett állat, s ezért az örültek sokkal közelebbi testvéreink, mint Szent Ferencben való minden egyéb testvéreink.” (Ignotus 2010e, 111-114 o.)

És van Ignotusnál még egy érdekes momentum, ami az állatok és az ember kapcsolatával összefügg. Ez pedig a házasság intézményére vonatkozó reflexiója, amely részben támaszkodik Freud gondolataira az őshorda természetéről, de az emberi természet magyarázatában túl is lép azon, egyfajta „kettős származás” elméletet villantva föl. „A házasság nem minden állatnál, de az emberi állatnál nyilvánvalóan természettől fogva lett formája a férfi és nő szerelmi közösségen épülő életközösségének. Házasságban él, tudnivaló,

az oroszlan, már annál fogva is, hogy éppen csak óra- és éjcaka-járásnyi területen akad minden éjckára annyi zsákmányolni s megenni való, amennyi két, s ha kölykezik, néhány ilyen bendőnek elég. Ugyanezen okból s ugyanígy él házasságban s ezzel a hitvesi hűség s a pater certus állapotában a gorilla, az orángután és, gondolom, a csimpánz is, mely, mint vérenek összetétele mutatja, csupa legközelebb atyjafia, tehát nyilván felmenője vagy legalább is rokonéletű szomszédja az állati embernek. Az ember tehát, egyrészt, örökölte a házasságot. [...] Ám az embernek majomősei vagy atyjafiai nem csupán ezek a házasmajmok, hanem, mint ugyancsak vérvizsgálat bizonyítja, a pávián és egyébfélék is, melyek nem házas, hanem csorda, tehát háreméletet élnek, vagy, ahol nem csordában, szervezett és szerelmeikben monopolista diktátor alatt, ott csoportosan s szerelmi összevisszaságban. Hogy az ember fán élő állat volt? Számos anatómiai maradványa mutatja, s hogy csordai életet élő, azt számos társadalmi, szokási, hajlandóságbeli maradvány – egyebek közt a férfi kimondott szultáni hajlandósága. Ám, úgy látszik, élhettek emberek rendezetlen csoportokban is s ezzel szerelmi összevisszaságban, mert az ember, a nő is, észrevehetően poligám hajlandóságú. Erre a két momentumra: hogy az emberben s szokásaiban s hajlandóságaiban egyfelől házaspári életű, másfelől csorda- és csoportos életű származásra valló sajátosságok egyformán mutatkoznak, mintha nem eléggé ügyelnének azok a tudósok, kik az emberállatnak egységes származását teszik fel. Amily ellentétek mutatkoznak természetében: aligha lehet egységes származású, s többfelől származván, ez összetett természetéből kisarjadt szokásaiban, hajlandóságaiban, tehát intézményeiben is minduntalan felbukkannak s megmutatkoznak az ellentmondások s összeegyeztethetlenségek.” (Ignotus, 2010f, 128-129 o.) Láthatóan viszont Freudot követi abban is, hogy a filogenezisből párhuzamosan vezeti le lelki berendezésünket és intézményes berendezkedéseinket.

Füst Milánnak a Ferencziével és Groddeckével gyakran összezsengő elmélkedéseit másutt már bővebben bemutattam³⁸, itt most csak néhány jellemző idézetre térek ki. Ezek mind a mimikri problémakörébe tartoznak: „a Jeges-tenger fókái fehérén szülik fiaikat. [...] Mert a foka nem tudja megvédeni csecsemőjét a támadó jegesmedvétől, sem a rozomáktól, sem a fehér farkastól [...] Épp ezért már az anyaméh gondoskodik a kölyök védelméről. Fehér burkot ad rá, hogy az ellenségek ne tudják megkülönböztetni a hómezőtől. [...] És egyes madarak szervezete mi módon értesül a karvaly külsejéről, tollazatáról s olyannyira, hogy pontosan utánacsinálja az ártatlan madár védelmére? [...] A bogár nyilván nem tud a halálról, csak az életét félti, anélkül, hogy tudná mit csinál. Viszont, ha üldözik, halottnak tettei magát.” (Füst, 1977, 480–481 o.) A holtnak tettetés analóg jelenség azzal, amit Ferenczi a gyermeket érő traumatikus sokkhatás következményeként ír le: a gyermek érzelmi tetszhalottá válik, „az érzések [...] a tudattalan testibe záratnak”. (Ferenczi, 1996, 207. o.) A Ferenczinél a mimikri fogalmának első megjelenésekor felvetődő kérdésfeltevéseket is érdemes összevetni Füst kérdésfeltevéseivel „Hogyan erőlteti rá a környezet az állat- vagy növényfajokra saját színét? A környezetnek magának (sarkvidék) nem áll érdekében a medve bundáját fehérre színezn; ebből csak a medvének származik haszna. Elméletileg azonban nem kizárt, hogy egy magasabb rendű elv, például az egyén és a környezet, beleértve a természet egyetemes nyugalomra törekvését, folyamatosan a veszély és a szenvedés felhalmozódásának kiegyenlítésén munkálkodik. Ez az elv teszi, hogy a környezet átengedi saját színét az egyénnek, és segít ez utóbbinak feloltni a külső színt.” (Ferenczi, 1996, 47. o.) Válasza megegyezik Füst válaszával, de Groddeckével is: egy, az egyéntől független, de rá és környezetére egyaránt érvényes külső elvet feltételez. S a *Thalassa* egyik alap gondolata, az

³⁸ Ld. Hárs, 2008a.

emléknyomok öröklődése a filogenezis során és ennek összefüggése a katasztrófákkal, szintén föllelhető Füstnél: „Ha elképzeljük azt a rémületet, amelyet az őskor anyafókája érzett, mikor még színes irhájú kölkét visszatértek sehol se találta, sőt, mikor esetleg még vérvnyomokat is látott a hóban, vagy kölke tetemének maradványait is, – nem könnyen elképzelhető-e, hogy ez a tapasztalat egész szervezetére hatott, tehát azokra az erőkre is, amelyek benne ivadékaikat formálják? S ehhez hozzá kell még képzelni persze az anyaméh évmilliók fokról-fokra való kísérleteit, amíg a rémületek hatása alatt eljutott a fehér színig – s ugyanez érvényes a szirten fészkelő tengeri madaraknak körtealakú tojásait illetőleg is. Mikor e madarak a szirtekre kerültek, gömbölyű tojásaik nyilván legurultak s ez a tragikum épp oly megrázó hatással lehetett e madarak lelkére, mint a fókákra fiaik pusztulása.” (Füst, 1977, 372. o.)

Találunk persze olyan megjegyzéseket is, amelyek viszont Ignotus nézeteihez hasonlítanak. Például: „Az ember pszichikus természete mindenféle állatot utánoz: vannak köztük nappali vadászok és olyanok, akik csak éjjel tudnak élni és gyűlölik a délelőttiöket, vannak köztük ravasz rókák és kegyetlen farkasok, rágcsháló, tömpefejű birkák, akik néha még külsőleg is hasonlítanak a birkához, sőt még hiénatermesztűek is, baglyok, csuhás denevérek és így tovább. Vannak, akik csak a nagy vadat szeretik, mint az oroszán és mások: az apró kis hasznok emberei. S van aztán egy fajta, amelynek az állatok közt hiába keresnők mását, akik tehát a többi emberhez sem hasonlítanak s ezek a szellemiség emberei.” (Füst, 1977, 136. o.) És ott van a már emlegetett „tibeti lélektan” alapgondolata, a lélek polifóniája is, csak éppen most mint az állatokkal szemben az emberi lény specifikuma, amely „egyszerre áldás és átok”: „Abban különbözünk legfőképpen az állattól, hogy a teve és vadszamár lelkében nincs vita.” (Füst, 1977, 16. o.)

Ignotushoz hasonlóan Karinthy is nagyra törő álmok fonálait vetette föl a pszichoanalízisről elvárásai szövökekeretére: ő is szeretne volna, ha az kiterjeszkedhetne az emberi világon túl az állatok világára is. Az *'Egyoldalú beszélgetés Tomival. És a remény, hogy egyszer párbeszéddé válik'* és az *'Ebcson se forr be könnyen – és egyéb kutyabajok. Egy délelőtt az Állatorvosi Főiskolán'* című írásai legalábbis erről tanúskodnak. A *'Naplóm. Állatok'* címűben pedig Jack London ábrázolási módszerét hasonlítja a lélekelemzéshez. Ez utóbbiban így ír – a kutyához: „Regényhőst csinált belőled, méghozzá modern, lélekelemző eszközökkel, s ha magad, analfabéta létedre, nem is igazoltad a módszert elismeréssel, ez a módszer mégiscsak megbízhatóbb volt a régieknél, mert legalább nem használt fel egyszerű hasonlatnak, amivel embertársainkat dicsérjük vagy szapuljuk. [...] A tudomány is kiveszi részét a versenyben, ha számodra nem is mindig kívánatos módon: Pavlov híres kutyakísérletei óta komoly kilátásaink nőttek, hogy az emberlelkeket a kutyalelekből vezessük le, egzakt, tudományos módon csakúgy, ahogy valamikor az állati bonctanon keresztül jutottunk el az emberi test megismeréséhez. [...] A múlt század végén tanúi voltunk, miként fejtette meg egy Freud Zsigmond nevű kutató ama bonyolult jelképrendszer néhány betűjét, amivel a *bennünk rejlő ősi állat* igyekszik megértetni magát a fölébe nőtt Emberi Intellektussal. Miért ne remélhetnénk hát, hogy a külső világban élő állattestvéreink vagy akár növénytestvéreink nyelvét is megfejtje egyszer valaki? [...] De ehhez szükségünk van ama vonzalomnak nyílt bevallására, amit a keresztény dialektika szinte elavultnak tűnő szóval szeretetnek nevez, s amit Assisi Szent Ferenc a megértés egyetlen kulcsának tartott. Állítólag beszélt is a madarakkal és a halakkal.” (Karinthy, 1933a)

Ez az írás 1933-ból való. De hogy makacs és visszatérő ötletéről van szó, azt igazolja, hogy már 1929-ben is izgatja Karinthyt. „Jack London tehát csinált egy vakmerő és érdekes

kísérletet. Hogy kutyahőse valódi regényhős lehessen, olyan korban, mikor a teljes ábrázolásnak immár elengedhetetlen feltétele a belső élet feltárása is, gondolatok és érzések párhuzamossága a történnel és cselekvéssel, egyszóval az úgynevezett lélekelemző módszer – hogy kutyahőse ne csak Héraklésze és Bayard lovagja, de Raszkolnyikovja és Bovarynéje is lehessen a róla szóló regénynek, szükséges volt beleélnie magát nemcsak a kutyasorsba, de a kutyalélekbe is. [...] Jack London egyszerűen megfordította a dolgot – nem a kutya ösztönfunkcióiba helyettesítette be az ember gondolat- és érzésvilágát, hanem megpróbálta azt, ami bennünk gondolat és érzés, úgy fejezni ki, a kutyán keresztül, mint ősi, eleven ösztönt, ami bennünk elkorcsosodott formában szerepel már csak, mint gondolat és érzés, a kutyánál azonban legtágabb értelemben él és érvényesül. Ennek a legtágabb értelemnek alkalmazásakor kiderül, hogy a kutyalélek tulajdonképpen nem szűkebb és tartalmatlanabb, hanem nagyobb és tartalmasabb, mint az emberlélek. Mert mi a lélek tartalma? Emlékek és vágyak. Ezeknek színezete adja meg az egyéniséget. [...] Az állat azonban annyi idő, mint amennyi egész fajtája – minden egyes kutya tízezer év emlékét és tapasztalatát képviseli, személyében – és tízezer év homályos, határozatlan és tagolatlan emléke együttvéve mégiscsak több, mint hatvan év éles és tagolt és határozott emléke. [...] Közülünk is csak ama kevesen értenek a nyelvükön, akikben van valami az emberi fajta tízezer éves múltjából, valami szokatlanul erős ösztöne az emberi szolidaritásnak - akik testvérnek érezték őket, nem úgy, mint Darwin, hanem úgy, mint Szent Ferenc, nem azért, mert mi is állatok vagyunk, hanem azért, mert bennük is van valami emberi.” (Karinthy, 1929)

Ez a Szent Ferenc-i gondolat, amit már Ignotusnál is láthattunk, visszatér egy másik, az „állatklinikáról” szóló írásban is, noha itt a karinthy humorral fűszerezve. „Nehezményezem, hogy lélektani és elmekórtani osztály nincs. [...] Nálunk érdemes volna *lélekelemző* klinikát állítani fel: annyi kitűnő analitikusunk van, freudista, stekelista, adlerista, akiket foglalkoztatni lehetne. Régi hitem, hogy a nyulak *üldöztetési mániáját*, az oroszánok *szadizmusát*, a bárányok *mazochizmusát*, a saját hímjének fejét leharapó ájtatos kabóca hiszteriko-neurotikus *idegességét*, a kölykeit felfaló emse *Ödipusz-komplexusát* beható lélekelemzéssel kellene gyógykezelnie. [...] S ők is, a kanáritól a zsiráfig, a *szenvedésben* csakúgy viselkednek, mint mi: nézz bele megtört szemükbe, vedd észre reszkető tagjaikat, ahogy az asztalra kerülnek, képzeld tulajdon torkod lüktetését, gyomrod émelygését, ahogy eleven húrukba vág a gyógyító kés – s részvéteden át megérted az Élőlények testvériségének Szent Ferenc-i gondolatát. A *szenvedés közössége* csinál elefántot a szúnyogból s az elefántból szúnyogot, ebben az egyetemes nyomorúságban, testvéreim kanárik és kutyák, tehének és sertések és tücskök és bogarak.” (Karinthy, 1933b)

Még egy figyelemre méltó dolog: a halál és az öngyilkosság problémáját Karinthy éppúgy egybekapcsolja a pszichoanalízis állatokra vonatkozathatóságával, mint Füst Milán. Karinthy így ír: „Fabre-nak, a zseniális entomológusnak szép kis tanulmánya a *skorpió öngyilkosságáról* negatív eredményről számol be: kísérletei döntő módon megcáfolják azt a babonát, hogy az emberen kívül van élőlény a földön, mely végveszedelem esetén a halál kínjait azzal rövidíti meg, hogy önmaga vet gyors véget életének. Ezzel az állatok öngyilkosságáról szóló feltevésnek utolsó bizonyítéka is elesik: a suicidium végképpen emberi fajtánk szomorú privilégiuma marad.” (Karinthy 2013, 206. o.) Később pedig így folytatja: „Így válik érthetővé, miért és mennyiben emberi dolog az öngyilkosság – azért és annyiban, amiért és amennyiben az állatok, önálló énjük nem lévén, nincs mit elveszteniök, nem örülhetnek meg, vagy jobban mondva, az állatok tulajdonképpen mind örültek,

egyéneikben örülten születnek, s életük végéig rángatja őket dróton a megadott Ösztön rögeszméje. Soha nem értette meg jól a téboly lényegét, akire az állatok, különösen a rovarok makacs, egyforma tevékenysége, minden egyéni örömet megtagadó lázas erőfeszítése nem gyakorolta még a tipikus mánia – megszállottság hatását. A galacsinhajtó bogár, a veszettül zabáló hernyó engem ellenállhatatlanul emlékeztetett azokra, akiket a tébolydákban láttam, megmerevedve valamely állandó mozdulat ismétlésében. Az állatok a maguk rögeszméjét születésük előtt kapják – nem kerülhetnek szembe a problémával, amitől az öngyilkos – e probléma elől és nem a halál elől – a halálba menekül.” (Karinthy 2013, 210-211 o.) Füst pedig így ír: „Hát tud az állat a halálról, vagy nem tud? [...] az állat pontosan gyilkol, úgy, ahogy a legkitünőbb sebész tenné, továbbá menekül, ha veszélyt érez, tehát fél a haláltól, de az elefánt se fél többé a döglött tigristől, mert látja, hogy már nem él, még a bivaly is oda megy és megszagolja, továbbá sok állat halottnak tettet magát, hogy ne bántsák, még továbbá: a kutya már messziről vonít, ha halottat szimatol valahol, tehát tud-e az állat a halálról, vagy nem tud? [...] Úgy látszik, mégse tud, mármint olyan értelemben, ahogy az ember tud róla [...]. Mert ha tudna róla, imádkozna, mondjuk, vagy legalább is gyakran elszomorodna, valahányszor a halál eszébe jut, akárcsak az ember. [...] Az állat tehát látja, hogy van halál, menekül is a veszély elől, de tudomást, úgy látszik, azért mégse vesz róla, mert nem tud tudomást venni semmiről, hiányzik belőle a tudomásulvétel átka, vagy adománya.” (Füst, 1977, 17-18. o.) Úgy vélem, nem botorság a jelzett egybecsengések, visszhangok, közös problémafölvetések mögött az írók Ferenczivel és egymással való, részben kávéházi beszélgetéseit sejteni.

8. *Ferenczi Freud előtt elrejtett élete.* Érdekes: a Freud-Ferenczi levelezésben, de Ferenczi egyéb levelezésében sem kerülnek elő a budapesti kávéházi művészet nevei, talán csak Ignotusé és Berény Róberté. Hogy ez a külföldi kollégáknak nem tűnik föl és így nem is hiányzik, az rendben van, honnan is kellene tudniuk erről. Az már furcsább, hogy a pszichoanalízis és az irodalomtudomány magyar történészeinek nem tűnt szembe az az egyszerű tény, hogy miközben Ferenczi köztudottan és adatolhatóan együtt mulatozott például Kosztolányival, Karinthyval, Krúdyval, és kár lenne tovább sorolni, addig a Mesternek nem említette meg őket. Bármennyire is beszélünk a korabeli Bécs és Budapest hasonlóságáról, Freud és Ferenczi mentalitásának különbözősége evidencia. Úgy vélem, nem akarta a Mester rosszsallását kivívni kétes társasága miatt, hiszen a művészeleket Freud csak – időbeli és földrajzi – távolból szerette. Freud nemcsak a korabeli művészetre volt vak és süket, de arra az életformára is, ami korának Budapestjén (de kétségkívül Bécsben is) összesűrítette a levegőt tudósok, tanárok, orvosok, írók, művészek körül – s ahol fölloldódní vagy szétfoszlaní látszottak tudomány és művészet határai. Ebben a közegben dolgozott Schnitzler és Zweig, lüktetett Otto Gross és Csáth Géza, írt Karinthy és Füst, festett Klimt és Dalí. Ferenczi mintha szégyellte volna ezt a bohém társaságot Freud előtt. Ha elővesszük levelezéseit Freuddal, Groddeckkel, Jones-szal, nyomát is alig találjuk Ferenczi másik, Budapesten élt életének. Holott tudhatjuk, tudjuk, ebben a közegben élt. Még Clara Thompson is azt írja: „olyan impulzívan szenvedélyes volt, mint általában a cigányzene rajongói. Ő maga előnyben részesítette szentimentális jellemvonásait” (Thompson, 2000, 167. o.). Azonban a Groddeckkel és a Jones-szal folytatott levelezésben sem szerepel sem Krúdy, sem Karinthy, sem pedig Füst Milán – ez utóbbi hiánya azért is meglepő, mert Groddeck neki éppúgy barátja is volt, mint Ferenczinek.³⁹ Mindössze Ignotust említi meg – Jonesnak – egyszer 1913-ban és

³⁹ Bővebben ld. Hárs, 2008a.

egyszer 1914-ben.⁴⁰ Viszont, már csak Füst Milán és Berény Róbert barátsága (és analitikus kapcsolata?) miatt is érdekes, hogy Berényt Ferenczi Freudnak többször emlegeti, megint csak Füst említése nélkül.⁴¹ Egy Eperjesen tett, médiumok megfigyelésére irányuló kirándulása kapcsán 1911-ben írja: „Berény barátom, a tehetséges fiatal festő kísér el erre a kirándulásra.” (Freud – Ferenczi, 2000, 429. o.) Később a Freud Mózes-könyvéhez készülő illusztrációk megalkotójaként kerül elő neve a levelezésben, 1914-ben (Freud – Ferenczi, 2002a, 287. és 288. o.). Majd 1916-ban: „Vasárnap egy barátommal (a festővel) és Ignotusszal voltam együtt.” (Freud – Ferenczi, 2002b, 249. o.) És egy 1919-es levélből megtudhatjuk, hogy Berény azok közé tartozott, akiket nem csupán bemutatott Freudnak, de el is vitte a festőhöz a Mestert. „Berélyné asszony, a festő felesége, akinek a kertjében tavaly még olyan jó frissítőt kaptunk (talán még emlékszik arra a kellemes estére a budai oldalon), ez idő tájt a bécsi m.[agyar] követségen dolgozik gyors- és gépíróként.” (Freud – Ferenczi, 2003, 251. o.) Mindez azért is érdekes, mert rámutat arra, hogy Ferenczi kit, mit és miért kívánt Freuddal saját kapcsolatrendszeréből megosztani. Karinthy, Krúdy és Füst neve a levelezésekben véletlenül sem szerepel.

9.

Ezzel a tudatos – vagy tudattalan – távolságtartással szemben mi történt a másik oldalon? Ignotus, talán személyes analízise elakadása miatt is, kételkedni kezdett az analízis gyógyító erejében, egyre inkább filozófiának, az ő szavaival „embernézetnek” tekintette azt.⁴²

Krúdy Gyulának, részben hasonlóképpen, egyrészt a pszichoanalízis terápiás használatával kapcsolatosan merültek föl kételyei, de nála e kételyek kialakulásában a világháborúnak és az 1918-19-es magyarországi eseményeknek is döntő szerepe volt: a pszichoanalízis nem csupán, mint az egyénre szabott gyógyír, de mint az emberiség lehetséges gyógyítója is kudarcra ítéltetett Krúdy gondolkodásában.⁴³

Füst Milán eltávolodásában elsősorban a személyes sértettségeknek volt szerepe, de bizonyára annak is, hogy többszöri próbálkozásai az analízissel, nem hozták meg számára a remélt eredményeket.⁴⁴ Igaz, Füst saját viselkedésével, mint akadályozó tényezővel is tisztában volt, amint ez naplójából is kiderül: „Most látom csak: ez a Ferenczi mégsem oly ostoba. A tapasztalt ember tartózkodásával utasította vissza mindig közeledésemet – s ez érettségre vall. – Micsoda gaffokat követtem el... meglátogattam... nem volt otthon nem felelt reá... könyvet küldtem neki, – az autóbuzson majd a nyakába borúltam... el akartam kísérni villát nézni... Erzsí villát keresett számára... Ajánlkoztunk nála. S ő szíves volt és tartózkodó. – Dúrvasága után még én tettem szóvá az ügyet, – s ő elhárította ezt is, – nem is igen mentegette magát hibájáért, ami szintén életismeretét dicséri... Nem is oly ostoba. – Én ezzel szemben határtalanul gyerekes és ostoba voltam bizonyos dolgokban.” (Füst, 2012, 1317-1318 o.)

Karinthynál, Krúdyhoz hasonlóan, a fenntartások mögött részben a háború tapasztalatait, részben, Füsthez hasonlóan, személyes okokat kell keresnünk: higgyük el neki, hogy nehéz lehet annak tárgyilagosnak lenni, akinek a saját felesége is a pszichoanalízissel kacérkodik. Emellett tudományelméleti megfontolásai, a saját, (racionális) tudománnyal szembeni

⁴⁰ Ferenczi, 2010, 40. és 65. o. (A Freud – Ferenczi levelezésben Ignotus többször is szerepel, erre most nem térek ki itt részletesen, máshol már írtam róla – ld. pl. Hárs, 2010a.)

⁴¹ Ezek a viszonyok még elemzésre várnak, ahogyan Berény szerepe is a pszichoanalitikus közéletben. Berényről és Füstről ld. Hárs, 2008a.

⁴² Ld. bővebben Hárs, 2010a.

⁴³ Ld. bővebben Hárs, 2010c.

⁴⁴ Ld. bővebben Hárs, 2008a.

elvárásai sem találkoztak össze azzal, amit a pszichoanalízisben, mint tudományban látni vélt.⁴⁵

10. *Utóhang.* Befejezésül hadd szóljon egy centrifuga. Minden gép meghibásodhat, vagy jöhet egy áramszünet. Így van ez a centrifugával is, még jó, ha nem véglegesen és egyoldalúan centripetális működésmódba vált át. A pszichoanalízis és a mozgalom is bizony nem egyszer kilökte önmagából, eltaszította önmagától híveit – vagy: a történelmi, esetleg élettörténeti körülményeik alakultak úgy, hogy a távolodást választották, vagy az jutott nekik. Ferenczi fölveti egy helyütt a genitofugális és a genitopetális áramlások fogalmi bevezetésének kérdését. Bár ő kifejezetten a szexuális libidóval kapcsolatban említi föl ezeket, elképzelése jól alkalmazható arra a libidinózus helyzetre, ami a pszichoanalitikus centrumot és környezetét jellemezte és jellemzi. Ha a testet testületként, és a genitálét annak libidinózus centrumaként – vezetőként vagy vezető testületként – képzeljük el, a szerveket pedig egy szervezet tagjaiként, akkor könnyen le- vagy átfordíthatóvá válik nyelvünkre Ferenczinek a *Thalassában* fölvezetett ötlete: „a libidónak ’genitofugális’ visszaömlése képzelhető el a test szerveibe, tükörképeként ama ’genitopetális’ áramlatnak, amely a feszültségi fázis alatt az ingerületeket a szervekből a genitáléhoz vezette. Abban a pillanatban, amikor a libidó a genitáléből átömlik a pszichofizikai organizmus egészére, jön létre az a ’boldogságérzés’, amelyben a szervek hasznos működése megkapja jutalmát és egyúttal ösztönzést nyer újabb munkateljesítményre.”⁴⁶ Nos, a fölemlített esetekben ez a bizonyos „boldogságérzés” elmaradt, a „működés” sem „hasznosnak”, sem jutalmazandónak nem ítéltetett, az újabb „munkateljesítmények” viszont valóban „ösztönzést” nyertek – azután hasznosak is, jutalmazandóak is voltak, noha már kívül a centrifuga egyszerre óvó és vigyázó falain.

Négy szólam pörgött ki elénk e centrifugából, a szerelmesek csalódásának négy szólama. Mert az analitikus centrifugára is igaz, amit Füst Milántól már idéztem: „Az anyag is te vagy, no de a szűrő is te vagy”. Karinthy pedig azt írja a *’Miért megyek orvoshoz?’* című szusszanatában: „*pszichoanalitikushoz*, mert gyanús, hogy egy éve semmi bajom, rémes állapotban lehet az alsó tudatom, ki kell mosatni.” (Karinthy, 2013, 195.o.)

Irodalom:

FERENCZI S. (1991): A pszichoszexuális impotencia analitikai értelmezése és gyógyítása. In: *Lélekgyógyászat. Válogatott írások.* (Vál. Gulyás Katalin), Budapest, Kossuth, 1991, 25–46.

FERENCZI S. (1996): *Klinikai napló 1932.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.

FERENCZI S. (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében.* Budapest, Budapest, Filum, 1997.

Ferenczi Sándor levelezése Ernest Jonesszal és Georg Groddeckkel. Budapest, Thalassa Alapítvány – Imágó Egyesület, 2010.

FREUD, S. (1993): Önéletrajz. In: *Sigmund Freud Művei I. Önéletrajzi írások.* Budapest, Cserépfalvi, 1993, 9-63.

FREUD, S. – FERENCZI S. (2000): *Levelezés. I/1. 1908-1911.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2000.

FREUD, S. – FERENCZI S. (2002a): *Levelezés. I/2. 1912-1914.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2002.

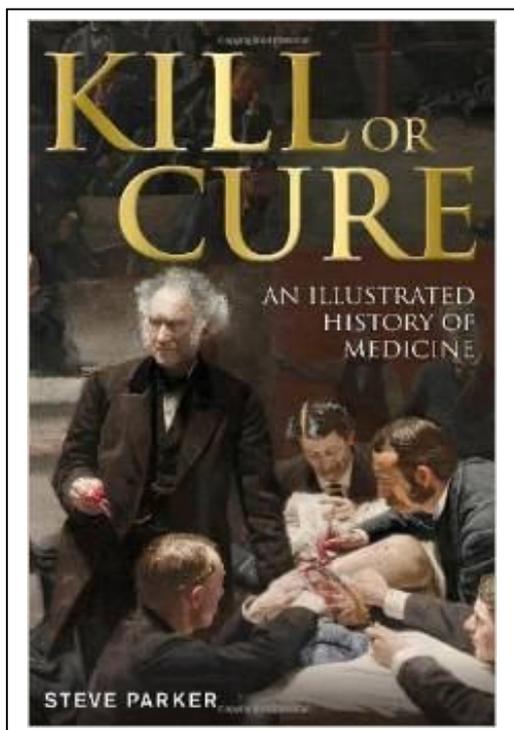
⁴⁵ Ld. bővebben Hárs, 2013a.

⁴⁶ Ferenczi, 1997, 53.

- FREUD, S. – FERENCZI S. (2002b): *Levelezés. II/1. 1914-1916.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2002.
- FREUD, S. – FERENCZI S. (2003): *Levelezés. II/2. 1917-1919.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2003.
- FREUD, S. – FERENCZI S. (2004): *Levelezés. III/1. 1920-1924.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2004.
- FREUD, S. – FERENCZI S. (2005): *Levelezés. III/2. 1925-1933.* Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2005.
- FÜST, M. (1967): Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről. In: *Emlékezések és tanulmányok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1967, 722–731.
- FÜST M. (1977): *Ez mind én voltam egykor. Hábi-Szádi küzdelmeinek könyve.* Budapest, Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- Füst Milán Összegyűjtött Levelei.* Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2002.
- FÜST M. (2012): *Teljes Napló.* Digitális Irodalmi Akadémia, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012.
- GRODDECK, G. (1989): Unconscious Purpose in Animal Behaviour. In: *Exploring the Unconscious.* Worcester, Vision, 1989, 40-45.
- HÁRS Gy. P. (2008a): Ferenczi, Groddeck, Füst Milán. Az F1-G-F2 háromszög. In: *Typus Budapestiensis.* Thalassa, Budapest, 2008, 171-212.
- HÁRS Gy. P. (2008b): *Pszichoanalízis a Nyugatban (I).* Múlt és Jövő, 2008/1, 61-83.
- HÁRS Gy. P. (2010a): Túl az óFerenczián – Utószó. In: *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból,* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 229-309.
- HÁRS Gy. P. (2010b): Krúdy Gyula és a pszichoanalízis. Bevezetés a pszichoanalitológiába. In: *Kutatások az Eötvös József Főiskolán.* Baja, Eötvös József Főiskola, 2010, 69-78.
- HÁRS Gy. P. (2010c): *Álmosváros – Budapest.* Múlt és Jövő, 2010/3, 51-68.
- HÁRS Gy. P. (2012): *Krúdy Álmoskönyve és az Álmoskönyv Krúdyja.* Lélekelemzés, 2012/1, 27-47.
- HÁRS Gy. P. (2013a): „röpködő rémmaki”. In: *Karinthy Frigyes: „Új lélektan”. Pszichoanalitikus írások.* Budapest, Múlt és Jövő, 2013., 371-443.
- HÁRS Gy. P. (2013b): *Karinthy és a pszichoanalízis.* Imago Budapest (ex-Thalassa), 2013/3-4, 79-94.
- HOLLÓS, I. (1990): *Búcsúm a Sárga Háztól.* Budapest, Cserépfalvi, 1990.
- IGNOTUS (2010a): Utószó Freud önéletrajzához magyar fordításához. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 49-54.
- IGNOTUS (2010b): Utószó az utószóhoz. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 55-59.
- IGNOTUS (2010c): Tallózás Freudhoz. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 97-103.
- IGNOTUS (2010d): Irodalom – vagy egy kisfiú s a kis öreg. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 33-40.
- IGNOTUS (2010e): Testvéreink, az örültek. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból.* Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 107-114.

- IGNOTUS (2010f): A házasság „válsága. In: Hárs Gy. P. (szerk.) *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból*. Budapest, Múlt és Jövő, 2010, 125-133.
- KARINTHY F. (1929): *Naplóm. Állatok*. Pesti Napló, 1929. június 16.
- KARINTHY F. (1933a): *Egyoldalú beszélgetés Tomival. És a remény, hogy egyszer párbeszéddé válik*. Pesti Napló, 1933. augusztus 13.
- KARINTHY Frigyes (1933b): *Porszem*. Új Idők, 1933. I. évf.
- KARINTHY F. (1981): *Én és Énke*. Budapest, Móra, 1981.
- KARINTHY F. (2013): „Új lélektan”. *Pszichoanalitikus írások*. Budapest, Múlt és Jövő, 2013.
- KOLOZSVÁRI G. E. (1984): *Eretnek esszék*. Budapest, Magvető, 1984.
- KRÚDY Gy. (1884): Totem-Tabu. In: *Magyar Tükör*. Budapest, Szépirodalmi, 1984, 572-575.
- KRÚDY Gy. (1985): *Álmoskönyv. Tenyérjósítások könyve*. Budapest, Szépirodalmi, 1985.
- MÁDAY I.: *Psychologie des Pferdes und der Dressur*. Berlin, 1912.
- MÁDAY I. (1914): *Gibt es denkende Tiere?* Leipzig, 1914.
- NEMES L. (1994): Karakter és korszellem. Párhuzamok Ferenczi Sándor és Karinty Frigyes között. In: *Alkotó és alkotás*. Budapest, T-Twins, 1994, 71–86.
- RÓHEIM G. (2009): Az animizmus és az álmok. In: *Ádám álma*. (szerk. Hárs Gy. P.) Budapest, Múlt és Jövő, 2009, 211-225.
- SZATHMÁRI S. (1972): *Kazohínia*. Budapest, Magvető, 1972.
- THOMPSON, C. M. (2000): Ferenczi Sándor, 1873-1933. In: Mészáros Judit (szerk.): *In memoriam Ferenczi Sándor*. Budapest, József, 2000, 165-178.

Könyvekről

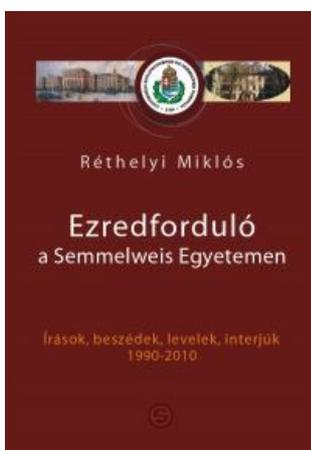

Steve Parker: Kill or Cure: An Illustrated History of Medicine. DK ADULT; 1 edition (October 21, 2013. 400 pages, ISBN-10: 1465408428, ISBN-13: 978-1465408426

Kill or Cure uses an all-new format — a text-rich narrative combined with DK's beautiful visual design — to trace the extraordinary history of medicine.

Beginning with early healers, chance discoveries, technological advancement, and "wonder" drugs, and using panels, timelines, and thematic spreads, *Kill or Cure* highlights information about human anatomy, surgical instruments, and medical breakthroughs while telling the dramatic tale of medical progress. Diaries, notebooks, and other first-person accounts tell the fascinating stories from the perspective of people who witnessed medical history firsthand.

About the Author: Steve Parker is an author, editor, and consultant specializing in the natural world, biology, technology, and general sciences. He has written more than 200 books and edited or contributed to over 100 more, including *The Human Body*, *Body Atlas*, and *Eyewitness Medicine*, published by DK. He has also written for the BBC, Boots, the Smithsonian Institution, and the WWF.

Réthelyi Miklós: Ezredforduló a Semmelweis Egyetemen. Írások, beszédek, levelek, interjúk. 1990-2010. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2014. 276. ISBN: 9789633313091

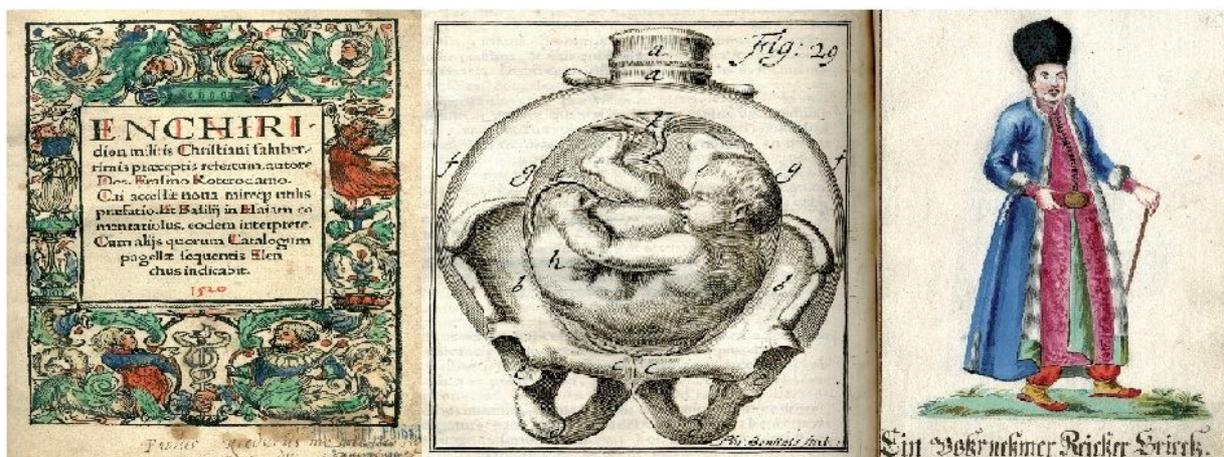
A rendszerváltás 25. évfordulóján különböző visszapillantó programok indultak, különböző terjedelmű visszaemlékezések jelentek meg nyomtatásban. Az emlékezések szerint a tét abban az időben nemcsak a hatalomváltás, a folyamatok békés levezetése, hanem a megtervezett jövő megvalósítása volt. Az egyetemek vonatkozásában nemcsak a tanzabadság érvényre juttatása volt cél, hanem a felsőoktatás átszervezése, az egyetemek korszerűsítése. Ilyen nagy korszakot élt át a Semmelweis Egyetem, amikor élén Réthelyi Miklós állt rektorként, akinek – mint a könyv bevezetőjében Széll Ágoston, az egyetem jelenlegi rektora írja – „szinte magának kellett kitalálnia a pozíció új tartalmát. Nem meglepő, hogy az egész egyetem megújításának idején napi rendszerességgel kellett

megnyilvánulnia, méghozzá úgy, hogy hallgatósága az egyetem összes diákja, oktatója és dolgozója volt.”

Réthy Miklós egész szakmai pályafutása az egyetemhez kötődik, de szinte váratlanul – a hallgatók és a fiatal oktatók jelöltjeként – úgy választották meg rektornak 1991-ben, hogy előtte hónapokon át a Népjóléti Minisztérium oktatási főosztályát vezette. Alig volt olyan eleme az egyetemi életének, amit érintetlenül hagyott volna a reform. A Semmelweis Egyetem rendkívül lényeges átalakulási folyamatának középpontjában Réthy Miklós rektor állt, aki hallatlan nyugalommal, szilárd tudással vitte végig az átalakítás talán legnehezebb folyamatát. E kötet alap gondolatát Réthy Miklós rektori programbeszéde adta, bár a kötet nemcsak hivatalos – évnyitó, rektori székfoglaló, egyetemi ünnepélyeken elmondott stb. – beszédek sorozata, hanem az egyetemmel kapcsolatos egyéb írások és megemlékezések is közlésre kerülnek. A már említett Széll Ágoston rektor jellemzi jól Réthy professzor beszédeit: *„Réthy Miklós professzor gondolataira és egész stílusára a rendkívül világos megfogalmazások, a nem ritkán tanárosan precíz utalások és kijelentések a jellemzőek. Mindezek beszédein is tükröződnek, és ezeket a beszédeket a Semmelweis Kiadó jóvoltából most mindannyian újra elolvashatjuk, átélhetjük és évezhetjük... izgalmasnak találom ezeket az olvasmányokat, hiszen valamennyi egy-egy nevezetes eseményt örökít meg, amelyre – ha a beszédek nem maradnak fenn – talán már nem is emlékeznénk.”*

Az bizonyos, hogy aki a Semmelweis Egyetem történetét meg akarja írni, annak nem szabad Réthy Miklós gyűjteményes kötetéről megfedkezni.

Kapronczay Károly

Gáborjáni Szabó Botond: *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, TREGy, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 498 old. ISBN: 978 963 08 9552 1

Egy olyan város, mint Debrecen sokrétű hagyománnyal rendelkezik, olyan rétegekkel, amelyek története – méltóan a város tudományos intézményi rendszeréhez (közgyűjtemények, felsőoktatás, akadémia) – nem kicsiny szakirodalomban feltárt. A XVIII. századra nézve ráadásul különös figyelem hárult rá, több historiográfiai korszakban, már csak a Református Kollégium, illetve annak neves diákjai miatt is. A Kollégium történetéről – nem utolsó sorban mostani szerzőnk jóvoltából is – könyvtárnyi szakirodalom született, egyes professzorokról (Maróthi György, Hatvani István stb.) kismonográfiák íródtak, és a neves személyiségek is

legalább egy-egy tanulmány szintjén pályaképet nyertek az utókortól. Kazay Sámuel éremgyűjteménye (Zoltai Lajos), patikája (Benkő Ferenc) és könyvtárai is (Szelestei Nagy László, Berlász Jenő, Kelecsényi Gábor) komoly tanulmányok tárgya volt, és számos kisebb közlemény is érinti gyűjtő szenvedélyét, könyvtárának különleges értékeit. A mostani kötet azonban Kazay Sámuel életéről átfogó képet ad, és könyvtárának kialakulás történetétől kezdődően úgy adja a históriáját, hogy tartalmilag is az eddigi legmélyebb elemzést nyújtja.

Az első részben, *praeambulum* szerűen a könyvtár historiográfiai áttekintését egy, a kortárs gyűjtemények létét is felvillantó néhány oldalt olvashatunk. Ügyes szerkesztésbeli fogásnak tartom, *captatio benevolentiae*, vagy „előzetes étvágyfelkeltés”.

Nagyon jónak látom az életrajzi részt. Anélkül, hogy kifejezetten hivatkozna a szerző az egyes, a szakirodalomban felbukkanó dátumok, helyek hibás voltára, több ponton helyesbíti, pontosítja az adatokat. A debreceni patikus bemutatása pedig kiváló lehetőséget adott a szerzőnek arra, hogy a könyvtárnak a házon belüli elhelyezkedését is bemutassa.

Szabó Botond több helyen a kéziratban „nyomasztó görög-római” műveltséget említ. Miért lenne ez nyomasztó? Legalábbis magyarázatra szorul. Magam nem hiszem, hogy a 18. században, vagy akár ma, bármivel is „többet” tudnánk, mint a görögök. Másként fogalmazták meg, nem tudták megmérni, amit gondoltak, és főként az „alkalmazott tudományok” nem voltak fejlettek. De a görög kultúra mély ismerete éppen nagyon inspiratív, ahogy ma sincsen igazán – a tudományában – sikeres természettudós (pénzügyileg lehet ettől sikeres), akinek nincsen humán olvasottsága.

Dicsérendő a szerző abban, hogy a vallási viták bemutatásakor mértékletes állásfoglalás jellemzi, és csak a személyét, kálvinista mivoltát jobban ismerők mosolyognak a bajszuk alatt egy-egy megjegyzésére.

Kazay római kori adatgyűjtése nagyon érdekes forráscsoport. Megjelenítésekor azonban fontos lenne az egyes feliratok azonosítása (*Corpus Inscriptionum Latinorum*), még akkor is, ha most nem ennek a kéziratnak a kiadásáról van szó. Ha nem szerepelnek abban, akkor még szenzációsabb a dolog. A kiadást magát, egyébként, javaslom, hasonlóan, internetes megjelenítésben.

Ha egyszer Pavercsik Ilona befejezi a magyarországi könyvkereskedelem történetéről írandó monográfiáját, e könyvnek is nagy hasznát veszi. Szabó Botond ugyanis nem egyszerűen a helyi és magyarországi értelmiség levelezését vette számba ahhoz, hogy Kazay gyűjteményfejlesztési lépéseit azonosítsa, hanem bemutatta azokat a lehetőségeket, amelyek általában egy debreceni (és tegyük hozzá, magyarországi) könyvgyűjtő számára a vásárlás megvalósításában rendelkezésre álltak. A Kollégium maga is árusított könyveket, aukciókat tartottak a városban, a könyvkötők és a könyvnyomdász is foglalkozott könyvek eladásával is. A külföldre utazókat is számba vette a szerző, hiszen a „könyvek útja” Debrecenig gyakran az ő poggyászukon keresztül vezetett. Persze Kazay is számos könyvet tanulmányai útjai során vásárolt, vagy éppen máskori utazásain (Bécsben aukción, vagy éppen egy magyarországi városban). A levelezésen túlmenően Kazay már kiadói katalógusokat is használt a beszerzései megtervezésekor. Megjegyzem még, hogy Kazay könyvtárgyarapításai alkalmat kínáltak a szerzőnek egy jó „utólagos cenzúra”, és „kereskedelmi cenzúra” oldal megírására.

A szerző Kazay Sámuel kapcsolati rendszerét számos szempontból alaposan elemzi. Nem egyszerűen arról szól, hogy ezek a kapcsolatok miért voltak fontosak a gyűjtemény alakulása történetében, egyes ritkaságok megszerzésében, hanem a kapcsolatok bemutatása a gyűjtő műveltségéről készült rajzot aktívan színezi is. Fontos apróság, és Szabó Botond gondosságára utal, például az a momentum, ahogy felvillantja Kazay héber ismereteit, és ennek kapcsán ellenőrzi, hogy hány zsidó ember élt a gyűjtő fiatal korában Tótvázsonyban,

ahol felnőtt. A latin írásmódja és a Kazay által beszélt nyelvjárás összefüggéseire is figyelt a szerző, ami megnyugtatja az olvasót: nem hányaveti munkát olvas.

A könyvtár tematikus elemzése mögött a könyvtáros szerző áll. Üdítő olvasni azt az oldalt, ahol a Kazay-könyvtár rendjéről – mások szerint rendetlenségéről – ír, hiszen ez is alkalom a kortárs könyvtárak rendjével (ordo libroum) összevetésre. A tematikus elemzésben hangsúlyokat tesz, de nem a sajátját, hanem a gyűjtőjét. Ez fontos dolog: leírásra is törekszik, és értékeli is. A hangsúlyok megváltoztatásával ugyanis torz képet is alkothatna.

Szabó Botond nem írja tovább a kijelentését, nevesen, hogy „Kazay Sámuel könyvállományában a kor viszonyaihoz képest kimagasló a természettudományos művek aránya. Az ide sorolható tételek száma pontosan 19,9%. Ez a mondat igazolható a teljes kora újkori könyvanyag tematikus elemzésével, de ugyanakkor mutatja azt is, hogy a magyarországi (és erdélyi) természettudományi, orvosi, jogi, közgazdasági értelmiség nyugati (és amerikai) sikerének mégiscsak a „nyomasztó” klasszikus és humán műveltség volt a kulcsa. A szűk szakterületen mutatkozó jelenségek tágabb környezetbe helyezéséhez nagyobb készséget ad az átfogó műveltség, a műszeres szakmákban (az orvosi is ilyen) ez különösen nagy erőt adhat.

Szabó Botond kifejti, hogy Kazay bibliofil is volt, de filológus is, no meg a szakmájához mindent igyekezett megvenni. (Nem tudom figyelt-e a Bodoni kiadványok szépségére, és egyben filológiai újszerűsége – ha már kortársak voltak. Apponyi Antal György, és Teleki Sámuel például nem csak a szép Bodonit látták, hanem a szöveghelyest is: igaz, ők meg is tudták fizetni.)

Debrecen „magánál nagyobb híré”-vel kapcsolatban azt meg kell állapítani, hogy a kérdéssel foglalkozni kell. A kép, amelyet Debrecenről rajzolt Szabó Botond, azt hiszem, megáll, pontos. A gond ezzel az, hogy az a hivatkozott irodalom, nagyon más, mint amit a szerző alkotott. Hiányzik mondjuk Sárospatak, vagy Pápa, Nagyvárad, vagy Pest, Eperjes, vagy Pozsony hasonló szakirodalmi. Nincsen mivel összehasonlítani. De ez nem a szerző hibája, és nem is az ő dolga megírni. Pedig Kazinczy, vagy Petőfi, Debrecenre nézve nem éppen hízelgő véleménye akkor cáfolható, vagy igazolható, ha hasonló forrásokat hasonló módszerrel több városban is megvizsgálunk, majd hasonlítunk.

Óriási kincs a könyv „Mellékletek” része. Az elsőben Kazay rajzai egy részének reprodukciója látható, és levele gróf Balassa Ferenchez, az udvari tanulmányi bizottság elnökéhez (1781). A második a Kazay-könyvtár 2203 tételes katalógusa. Így a szerző állításai közvetlenül is ellenőrizhetővé váltak.

Monok István

TULASSAY Tivadar: Az Ötpacsirta utcától a Gólya utcáig. A Bókay-klinika 175 éve. Budapest, Semmelweis kiadó, 2014. 284. ISBN: 9789633313107

a nézet vált általánossá, hogy a korábbi évszázadokban nem oszlást önálló tudományterületként, a beteg csecsemő, gyermek csupán a felnőtt-orvoslás keretén belül, néhány gondolati kiterő nagymértékű csecsemőhalandóság problematikájával jobbra a etén, illetve a pusztító járványok idején foglalkoztak, a legkorábbi kámb a lenlecház, árvaház szerepét töltötték be.

velődéstörténet, vallástörténet legrégebbi emlékei közül azonban ézni a csecsemők, gyermekek védelmére hozott intézkedésekből,

amelyek némiképp ellensúlyozták az „értéktelen emberélet” szellemében bekövetkező veszteségeket. Kétségtelen tény, hogy az első gyermekkorház létesítését a csecsemőgyilkosságok és a „kitett” csecsemők számának ijesztő méretű emelkedése tette indokolttá a 12. századi Itáliában.

A felvilágosodás szellemisége a gyermeknevelés-gyermekorvoslás területén is sok változást eredményezett. Az orvosok ekkor már komoly lépéseket tettek a gyermekgyógyászatban, különösen a gyermekkorban fellépő fertőző betegségek kórisméje, diagnosztizálása, gyógyítása terén. Az 1700-as évek utolsó évtizedeiben számos gyermekgyógyászati munkát tettek közzé francia, olasz és német szerzőktől, amelyek hamarosan éreztették hatásukat a magyar orvoslásban is, mivel több alapvető művet magyar fordításban is kinyomtattak. Ezen túl, a század utolsó harmadában megjelentek a magyar szerzők által írott, önálló kutatásokra alapozott gyermekorvosi könyvek is (Weszprémi István és Csapó József könyvei).

Az európai fejlődési folyamatba illeszkednek a magyar reformkor idején kibontakozó törekvések, sorra megvalósuló kezdeményezések. 1830-as évek több intézménye *Schoepf-Merei Ágost* (1804-858) nevéhez, tevékenységéhez kötődik. 1836-ban nyitotta meg a *Pesti Orthopaed Privát-Intézet* kapuit a betegek előtt, amelynek neve ugyan nem utal a gyermekek gyógyítására, a valóság mégis az, hogy különféle testi deformitásban szenvedő gyermekek (zömmel angolkórosok) alkották az ápoltak körét, profilja felölelte a gyermekgyógyászat és az ortopédia szakterületét, a terápia lényeges elemeként bevonva a gyógytornát, úszást, vízben való mozgatót. Ez az intézmény a nagy pesti árvíz idején megsemmisült, de Schoepf-Merei hamarosan - 1839. augusztus 15-én - 12 ágygal megnyitotta a főváros első gyermekkorházát az Ötpacsirta (ma Puskin) utcában. Az intézmény neve *Pesti Szegény-Gyermek Kórház* volt, céljával a valóban nincstelen gyermekek megfelelő színvonalú gyógyítását tűzte ki az alapító.

Schoepf-Merei sokirányú érdeklődésének, sokoldalú orvosi tevékenységének csupán egyik területe volt a gyermekgyógyászat, gyógyító tevékenységhez kapcsolódva, azt kiegészítve mégis létrehozta az új szakterület lehetséges egészét: több éves kitaró küzdelmet vívott a gyermekgyógyászat egyetemi tantárggyá való elismertetéséért, az esetleges katedráért, rövid életű folyóiratot adott ki a gyermekorvoslásra irányítva a figyelmet, és ő a szerzője az első magyar gyermekgyógyászati tankönyvnek is (1847).

Őt követte *id. Bókai János* (1822-1884), aki 1852-től három évtizeden át vezette a kórházat. Az európai színvonalú szaktudás a kórház irányításában és a gyógyítás sikerességében is megnyilvánult. Ezt koronázta meg az új, 148 ágygal rendelkező új gyermekkorház felépítése és 1883. szeptember 17-i megnyitása a Gólya (ma Bókay) utcában, amely ekkor vette fel a *Stefánia Szegény - Gyermekkorház* nevet.

A magyar és az egyetemes orvostörténet megkülönböztetett figyelmet szentel nem csupán az orvos-dinasztiák, de az egy-egy kiemelkedő orvos-tudós munkatársi, tanítványi köréből kialakult ún. orvosi iskoláknak is. Idősebb Bókay János is az iskolateremtő egyéniségek közé tartozott, *Szontagh Félix*, *Kerpel-Fronius Ödön*, *Berend Miklós*, *Torday Ferenc*, *Preisich Kornél*, *Flesch Ármán*, *Bókay Zoltán* (az unoka), *Faludy Géza* - és még hosszan folytathatnánk a felsorolást - vallhatták magukat a Bókay-iskola tagjainak, de egyéni kutatásaikkal is a gyermekorvoslás kiválóságai közé tartoztak.

Az ismertetésünk tárgyát képező jubileumi kötet egészen napjainkig követi a klinikai rangra emelt hajdani „szegény-gyermek kórház” évtizedeit: a *Gegesi Kis Pál* (1900-1993), *Gerlóczy Ferenc* (1911-1990), *Miltényi Miklós* {(1924-2014) a Bókay-iskola méltó követője}, *Tulassay Tivadar* (egyben a kötet szerzője) irányítása alatt történeteket.

A közkeletűen Bókay-klinikának nevezett I. sz. Gyermekklinika ebben az évben ünnepelte alapításának 175. évfordulóját. Méltó ünnepi ajándék a Klinika mai

munkatársainak, a gyermekgyógyász társadalom tagjainak, a történelmi érdeklődésű olvasónak *Tulassay Tivadar* könyve. Nem egyszerűen kórház-történet, a magyar orvoslás és - kissé tágabb értelemben - a magyar történelem átfogó krónikája is, hiszen a tudománytörténet fontos eseményei mellett megismerteti a szakterület kiválóságainak tudományos tevékenységével, az életüket, karrierjüket befolyásoló történelmi, politikai háttérrel is. Rendkívül szép nyomdai kiállítású könyv, gyönyörűek az illusztrációk, a felhasznált irodalom gazdag, további kutatásokra ösztönöz, és mindamellett igen élvezetes olvasmány.

Kapronczay Katalin

Bibliai növények mai alkalmazása

Plants in the Bible and papplication today

Petrovičová Zuzana

Semmelweis Egyetem GYTK V. Éves hallgató

petrovics.zusza@gmail.com

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November02, 2014

Abstract:

People have been using herbs for thousands of years because of their culinary and medicinal benefits. I've listed out some of the most popular herbs of the Bible, and what they were traditionally used for. This study deals with the botanical identity of the plant in Bible Garden or in any garden that includes plants that are mentioned in the Bible We invetstigated those plants which is wellknow today too, and we are viewed how to incorporate these Biblical herbs today.

Keywords: Biblical plants, types, effects, healing power

Kulcsszavak: bibliai növények, típusai, hatásai, gyógyító ereje

SEMMEIWEIS EGYETEM GYÓGYSZERÉSZTUDOMÁNYI KAR

V. évfolyam

A/2 csoport

2014

KONZULENS:

Dr. habil. FORRAI JUDIT DDS. MA., PhD., DSc

**SEMMELWEIS EGYETEM
NÉPEGÉSZSÉGTANI INTÉZET**

Tartalom

Bevezető.....	309
1. A Biblia.....	310
1.1. Ószövetség.....	310
1.2. Újszövetség.....	312
2. Palesztina	314
2.1. Palesztina földrajza	314
2.2. Mezőgazdasági termelés.....	316
2.3. Földművelés.....	317
3. A Biblia növényei.....	318
3.1. Meghűléses betegségekben alkalmazható növény.....	319
3.1.1. Mentha piperita L.....	319

3. 2. Idegrendszerre ható növény	323
3. 2. 1. Salix acmophylla Boiss.	323
3. 3. Szív- és érrendszerre ható növény.....	326
3. 3. 1. Allium sativum L.	326
3. 4. Emésztőrendszerre ható növények.....	330
3. 4. 1. Aloe vera L.	330
3. 4. 2. Cassia senna L.....	334
3. 4. 3. Linum usitatissimum L.....	337
3. 5. Urologikumok	341
3. 5. 1. Urtica dioica L.	341
3. 6. Váz- és izomrendszerre ható növény	345
3. 6. 1. Brassica nigra Koch.....	345
3. 7. Bőrgyógyászati szerek.....	347
3. 7. 1. Amygdalus communis L.....	347
3. 8. Egyéb növény.....	350
3. 8. 1. Cedrus libani Loud.	350
4. Összegzés	352
Befejezés	354
Köszönetnyilvánítás	355
Melléklet	356
Irodalomjegyzék.....	361
Ábrajegyzék	363
Bibliográfia	Hiba! A könyvjelző nem létezik.

*Én ezt a háncs-kosárcát megrakom
Mérges szerrel, gyógyfűvel gazdagon.
A föld: az anyaöl — s a kripta mélye;
Folyvást temet — és folyvást szül a méhe.
És bármit szül is, édes gyermeke:
Egyként táplálja éltető teje.*

*Tengernyi magzat — s egy se hasztalan,
Mert mindeniknek más-más haszna van.*

A természet kegyelmét ontja bőven:

A fűben, a virágban és a kőben.

Ó, nincs a földön oly silány anyag,

Mely így vagy úgy ne szolgálná javad;

De nincs oly jó, melyben ne volna vész,

Ha balga módra véle visszaélsz!

A virtus bűn, ha jó irányt feled,

S a bűn — jó úton — virtussá lehet

E kis virágszál gyenge levele

Méreggel és balzsammal van tele.

Szagold: szived gyönyörtől ittasul;

Izleld: szemedre örök éj borul.

Két ellenséges király táboroz

Emberben, fűben: a Jó és a Rossz.

És hol a Rossz erősebb haddal áll,

Az élet hervad — tort ül a Halál.

*Shakespeare: Rómeó és Júlia
(Arany János fordítása)*

Bevezető

„Kezdetkor teremtette Isten az eget és a földet.

A föld puszta volt és üres, sötétség borította a mélységeket, és Isten lelke lebegett a vizek fölött.

Ter 1, 1-2

A Biblia a keresztény vallás alapműve. A hitbeli igazságok mellett bemutatja a bibliai kort – Izrael földjét, gazdaságát, társadalmi elrendezését és a népi hagyományokat.

Szakedolgozatom témája „*A bibliai növények mai alkalmazása*”, a munka írása közben e fajok gyógyászati felhasználását tartottam szem előtt. Számos növényfaj fordul elő a Bibliában, ezek száma a különböző szerzőknél eltérő, de a növények nevei sem egységesek. A különböző írók a Bibliában szereplő egyes növényeket nem minden esetben ugyanazzal a mai növénynévvel azonosították (pl. nem tisztázott, hogy a bibliai csipkebokor milyen növénynek felel meg). Ebből kifolyólag ezekben az esetekben azt a növényt választottam, amelynek gyógyászati felhasználása jelentős.

A növények egy része számunkra is ismerős, a mi tájainkon, éghajlatunkon is őshonos. A növények egy másik csoportja csak Palesztina területére jellemző (pl. Alhagi maurorum – Perzsa tevetövis). A harmadik csoportba pedig azok a fajok tartoznak, amelyek Közép-Európában is megtalálhatóak, de a bibliai szövegekörnyezetből kiderül, mégsem pontosan ugyanarról a növényről van szó (a mustár Palesztina területén több méteres fa, nálunk pedig alig félméteres cserje).

Munkámban megpróbáltam összekötni a tudományos tényeket a mítoszokkal és legendákkal, így egy-egy növény esetében leírtam a drog jellemzőit, tartalmi anyagait, hatásmechanizmusát, mellékhatásait és gyógyászati felhasználását is, de e mellett helyet kapott a szimbolika is. A jelképek és mondák leírásánál nem kizárólag a zsidó és keresztény értelmezést, de más népek hiedelmeit is kifejtettem. Szakedolgozatom célja továbbá azon gyógyszerekészítmények összegyűjtése, amelyek összetevői szerepelnek a Bibliában.

A szakedolgozat terjedelme miatt nem állt módomban az összes növényt ismertetni, így azokat fejtettem ki bővebben, amelyeknek a mai gyógyszerészeti felhasználása jelentős, illetve a jelentése sokrétű, különleges.

1. A Biblia

„Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt,
és az Isten volt az Ige.”

Jn 1, 1

A Biblia a görög *biblosz* szóból ered, amelynek jelentése teleírt lap, könyvtekercs. Ennek kicsinyített formája a *biblion* és többes számú alakja a *biblia*. A latin nyelv változatlanul vette át ezt az alakot, majd a XIII. századtól egyes számban használta a Biblia (könyv) elnevezést.

A Biblia valójában könyvek gyűjteménye, amely a zsidók és a keresztények számára szent és Istentől származik. A zsidók és a keresztények által elfogadott könyvek száma nem azonos. A zsidók csupán azokat a könyveket ismerik el, amelyek a Krisztus születése előtti időkben keletkeztek és az isteni kinyilatkoztatásokat tartalmazzák. A kereszténység elfogadja ezeket a könyveket, de hangsúlyt fektet az ősegyházban, Kr.u. 50 és 120 között keletkezett írásokra is. Ezek a szövegek Jézus életéről és tanításáról szólnak, szerzői az apostolok ill. tanítványaik. A kereszténység a Bibliát két jól elkülöníthető részre tagolja, az Izrael népének kinyilatkoztatott könyvek gyűjtemény az Ószövetség és az Újszövetség. Ezt a tagolást a Kr.u.-i III. századtól használják.^[1]

1.1. Ószövetség

A zsidók szerint az Ószövetség 24 könyvet tartalmaz, mivel a kispróféták 12 könyvét egynek veszi, ez az ún. tizenkétprófétakönyv. A keresztények ezeket a könyveket különálló írásoknak tekintik, így ez összesen 39. A keresztény egyházon belül is eltérések vannak; a protestánsok a héber nyelvű Bibliát használják (39 könyv), a katolikusoknál és az ortodoxoknál a deuterokanonikus könyvek is az Ószövetséghez tartoznak (46 könyv).

Zsidók az Ószövetség könyveit 3 csoportba osztják, ezt a felosztást a Kr.e. II. századtól használják:

1. Törvény (Tóra) – *Genézis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium*

Ezeknek a könyveknek a szerzője Mózes és a világ teremtéséről szólnak.

2. Próféták (Nebiim)

(a) *Józsue, Bírák, Sámuel 1, Sámuel 2, Királyok 1, Királyok 2*

Az ún. korábbi próféták az izraeli népnek a történetét írják le a honfoglalástól a babiloni fogságig.

(b) *Izajás, Jeremiás, Ezekiel*

A „későbbi próféták” a tényleges prófétai hagyományokat tartalmazzák, ide tartozik a 3 nagyprófeta ill. a (c) pontban felsorolt 12 kisprófeta által írt könyvek.

(c) *Ozeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofoniás, Aggeus, Zakariás, Malakiás*

3. Írások (Ketubim) – azok a szövegek tartoznak ide, amelyeket az előző csoportokba nem lehet besorolni

(a) *Zsoltárok, Jób, Példabeszéd* – a 3 terjedelmesebb könyv

(b) *Rút* (pünkösöd), *Énekek éneke* (húsvét), *Prédikátor* (sátoros ünnep), *Siralmak* (templom pusztulásának gyásznapja), *Eszter* (purim ünnepe) – az 5 megillot azaz tekercs egy egységet képez, ezeket ünnepeken olvasták fel.

(c) *Dániel, Ezdrás, Nehemiás, Krónikák 1, Krónikák 2*

1. kép: Holt-tengeri tekercs

A keresztények a Szeptuagintának vagyis az ókori görög fordításnak a felosztását veszik alapul. Itt is 3 részre osztják fel az Ószövetséget:

1. Történeti könyvek – *Genézis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, József, Bírák, Sámuel 1, Sámuel 2, Királyok 1, Királyok 2, Krónikák 1, Krónikák 2, Ezdrás, Nehemiás, Tóbiás, Judit, Eszter, Makkabeusok 1,*

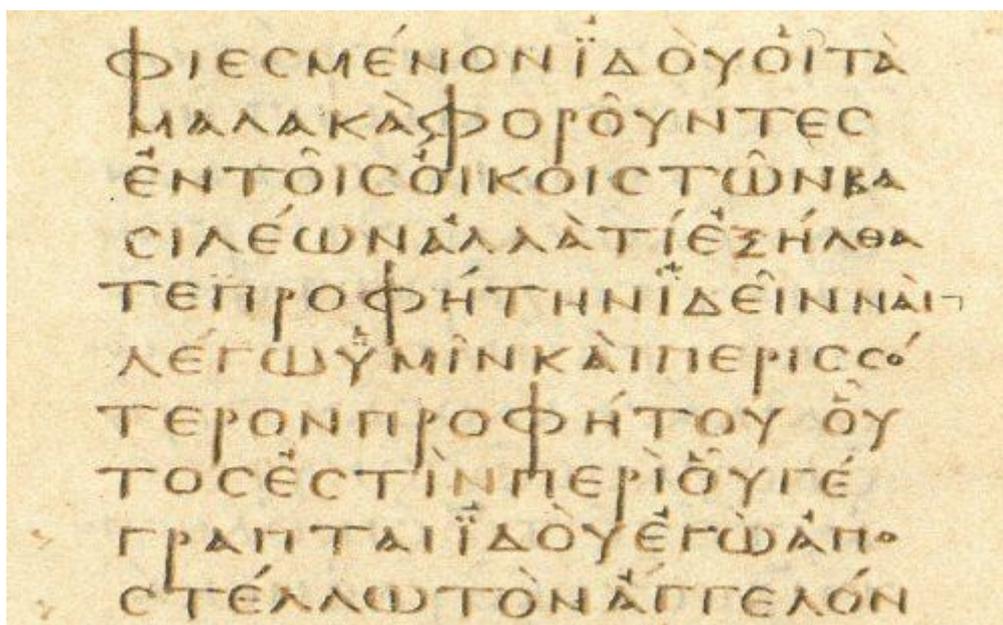
Makkabeusok 2 – ezek az írások összefüggenek és leírást adnak a világ teremtéséről, Izrael népének történetéről egészen a makkabeusi háborúig.

2. **Tanító könyvek** – *Jób, Zsoltárok, Példabeszédek, Prédikátor, Énekek éneke, Bölcsesség, Sirák fia*

3. **Prófétai könyvek** – *Izajás, Jeremiás, Siralmak, Bárak, Ezekiel, Dániel, Ózeás, Joel, Ámosz, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Szofonias, Aggeus, Zakariás, Malakiás*^[1]

1. 2. Újszövetség

Az Újszövetség Jézus Krisztus és apostolainak a tanítását írja le, mint az Ószövetségben leírtaknak a beteljesülése. Szövetséget jelent Jézus és minden ember között, szemben az Ószövetséggel, ahol Isten és a kiválasztott nép szövetsége áll fenn.

2. kép: Codex Vaticanus - Mt 11, 8b-10a

Jézus nem hagyott ránk írott emlékeket, tanítványaira bízta tanítását és azokat a történeteket, amelyek az emberiség üdvösségéhez vezetnek.

1. **Küriosz** – azaz a 4 evangélium, ami Jézus Krisztus parancsait és igehirdetését tartalmazza.^[2]

- a) Máté evangéliuma – szerzője Máté, a vámos; a 12 apostol egyike – arámi nyelven írt.
- b) Márk evangéliuma – Márk ismerte Pált és Barnabást is, Péterrel pedig együtt volt Rómában, az ő tanítása alapján írt.
- c) Lukács evangéliuma – szerzője Lukács, pogány származású orvos, aki Pál kísézőjeként az ő igehirdetését írja le görög nyelven.
- d) János evangéliuma – szerzője János apostol, Zebedeus fia – az írásból megmutatkozik, hogy a szerző átélte és megélte a leírt eseményeket.

Az evangélium örömhírt, jó hírt jelent és a Krisztusról szóló tanítást írja le. Az első három nagyon hasonlít egymásra, ezért kapták a szinoptikus nevet (synopsis = egy tekintettel). Az evangéliumok keletkezésére különböző elméletek vannak és még nem tisztázott, hogy melyik is volt az első. Sok jel utal arra, hogy közös szájhagyomány nyomán alakultak ki, mivel közöttük közvetlen és kölcsönös függés figyelhető meg. A másik elmélet szerint 2 forrás volt, az egyik maga Márk a másik egy ismeretlen Q - okmány (a német Quelle szóból).

A negyedik evangéliumban megnyilvánul az Egyház igehirdető szándéka. Az eseményeket a hitbeli jelentésük szerint írja le. Nem tartalmaz annyi eseményt mint ahányat a szinoptikusok említenek, de megértjük Jézus tetteit és cselekedeteit.^[3]

2. Apostolok levelei – az apostolok tanúságtételéről szól

- a) Apostolok cselekedetei
- b) Pál apostol levelei
- c) Katolikus levelek
- d) Jánosi írások^[3]

2. Palesztina

„Az Úr, a ti Istenetek odaadja nektek ezt a földet örökségül.”

Mtörv 3, 18

Görögül a jelentése „a filiszteusok földje”, de nevezik még Kánaán földjének, Izrael földjének, Júdeának, Ígéret Földjének is.^[4] A korai írásokban már Szentföldként is említik. Ezen a területen éltek a zsidók, itt élt Jézus Krisztus és itt játszódnak a bibliai történések.^[5]

2.1. Palesztina földrajza

Palesztina az északon fekvő Dantól a délen található Beér-sebáig húzódik, mintegy 240 km hosszú területen. Nyugaton a Földközi-tengertől a keleten elhelyezkedő Holt-tengerig pedig kb. 80 km széles sáv alkotja.^[4] Az ország domborzata és éghajlata nagy változatosságot mutat. Az eltérések abból adódnak, hogy a legmagasabb (Hermon - 2800 m) és a legalacsonyabb (Holt-tenger - 396 m a tengerszint alatt) pontja között kb. 3200 m különbség van. Palesztina területét a magas hegyrendszerek hosszanti irányba 4 területre osztják. E négy területnek az éghajlati viszonyai és ebből adódóan a növényzete is

14

eltérő. Ez a tagolódás az elmúlt egymillió évben alig változott és a bibliai időkben is úgy nézett ki a táj, mint manapság. A sávokat 2 völgy és közöttük elhelyezkedő hegyvonulat alkotja.^[6]

1. *Tengerparti sáv* – ide tartozik a délen húzódó alacsony dombság a Sefala, majd észak felé a Sáron-síkság, Dór környéke, Kármel-hegy nyúlványai egészen az Akkotól északra elterülő síkságig.^[4] Nyugaton a part mentén homokos területek találhatóak, amelyek a homokos-meszes dombok felé haladva piros vályog talajba megy át és még keletebbre sötét talaj található. Ez a terület az ország legjobban termő vidéke. Az éghajlat mediterrán, ezért jellegzetes növények találhatóak itt. A növénytermesztést segíti a patakok és folyók gazdag hálózata, amelyekből az északiak állandóak a déliek pedig szezonálisan találhatóak meg. A Földközi-tenger partját alkotó homokdűnék a növénytermesztésnek nem kedveznek, mivel a víz áramlása akadályozott és a talaj gyakran mocsaras.^[6]
2. *Nyugat-Jordániai hegyvidék* – délen Negeb-sivatag, Júdea tartozik ide hegyvonulataival és fennsíkjaival együtt, majd észak felé haladva Hebron és Jeruzsálem városa, Szamária, Jezrael-síksága (legnagyobb megművelt terület) és Galilea. A bibliában szereplő városok többsége ebben a sávban helyezkedik el.^[4] A vidék legmagasabb hegye a Meron, amely 1208 m. A bibliai korszakban a hegy lejtőin teraszos gazdálkodást folytattak, nyári és téli hozamú növényeket termesztettek. Északról dél felé, a Negeb-sivatag irányába haladva az éves csapadékmennyiség csökken, ezzel a termékenység is csökken. A hegyoldalakon, ahol az eső által táplált folyók a talajt öntözik, gazdálkodásra alkalmas területek vannak és jellemzően fás növényzet található, délebbre az eső túl kevés és képtelen ellátni a földet a folyamatos termesztéshez szükséges vízmennyiséggel.^[6]
3. *Jordán – árok, vagy Jordán völgye*, délen ide tartozik a Holt-tenger, majd észak felé a Jordán és a Genezáret-tó, a legészakibb része pedig a Jordán forrásvidéke a Dan völgy. A Jordán hossza 251 km, bár az általa összekötött Kineret azaz Genezáret-tó és a Holt-tenger távolsága légvonalban csupán 105 km.^[4] A Dan térség egy nagyon

termékeny síkság, patakok és folyók szelik át, amelyek egyesüléséből alakul ki a Jordán folyó. Az alsó Jordán völgyében Beth Sheantól délre a csapadék kevés, a növényzet gyér. A Holt-tenger környezetében magas a talaj sótartalma, a környező erdőkben magas sótartalomtűrő fák élnek a *tamariszkusz* és az *Eufrátesz nyárfa*.^[6]

4. *Kelet – Jordániai felföld (Transzjordánia)* – a Jordán folyó keleti oldalán fekszik. Magas hegyek és állandó vízfolyások alkotják. Három részre tagolódik: Bashan, Yarmukh folyó és Gilead and Moab, a Yarmukh és Zered között. Legmagasabb csúcsai az északon található Golan (1500 m) és délen elhelyezkedő Edom (1734 m). A folyók a Jordánba és a Holt-tengerbe ömlenek.^[6]

2. 2. Mezőgazdasági termelés

*„Együtt van ott kicsiny és nagy egyaránt,
s a szolga már nem függ urától.”*

Jób 3, 19

I.e. 1200 körül a zsidók a negyven éves pusztai vándorlás után megérkeznek az Ígéret Földjére.

A föld egy nemzetségen belül közös tulajdon volt.

A bevonulás után ez a rend felbomlott és a gazdagabbakból kialakult a nagybirtokosok és középbirtokosok rétege, de a többségből kisbirtokos lett.

Előfordulhatott,

hogyan a szegényebbek föld nélkül maradtak.

4. kép: Szántás ekével az ókori Palesztinában

I.e. a IX. században elkezdődött a földek kisajátítása, így a nagybirtokosok földjei tovább nőttek. Izajás próféta így ír erről: *„Jaj azoknak, akik házat házhoz kapcsolnak,*

szántóföldet szántóföldhöz csatolnak, amerre csak terjed a határ.” (Iz, 5, 8) A föld megmunkálásához már nem volt elegendő munkaerő, ezért bérlők, napszámosok és adósrabszolgák művelték meg a földet. A rabszolgaság csak átmeneti volt, 6 évig tartott, a hetedik évben véget kellett érnie és az adósságot ledolgozottak tekintik „s hat esztendeig szolgált téged, a hetedik esztendőben bocsásd szabadon. Amikor azonban a szabadsággal megajándékozod, ne engedd üres kézzel elmenni”. (Mtörv 15, 12-13) A parasztság harcainak következményeként, különböző juttatásokat adtak a földnélkülieknek, pl. aratás után a kalászszedés lehetősége. A földtulajdont egy másik törvény is védte, minden ötvenedik évben a föld visszaszállt eredeti tulajdonosára: „Ne adjátok el tehát örökre a földet, mert az enyém az, ti csak jövevények és zsellérek vagytok nálam.” (Lev 25, 23) ^[7]

2. 3. Földművelés

*„Gabona árassza el a földet a hegyek csúcsáig,
gyümölcs teremjen bőségben, mint a Libanonon,
legyen virág is annyi, mint a gyom a földön!”*

Zsolt 72,16

A Bibliában már az első oldalakon, a teremtéstörténetet követően az állattenyésztés és a növénytermesztés szerepel, mint fő megélhetési forma. Káin állattenyésztéssel foglalkozott, míg Ábel földműveléssel, Noé szőlőt termeszt, Izsák pedig szemes növényeket ültet. Az egyiptomi fogság idején új termesztési módszereket ill. új növényeket ismertek meg, amelyeket nagyon megszerettek. Ezeket magukkal vitték Kánaánba és ott is termesztették azokat. Palesztinában is új növényeket fedeztek fel, amelyeket szintén vetettek. Legfontosabb növényeik a búza, szőlő, olajfa, füge, gránátalma, lencse és a mandula.^[7]

3. A Biblia növényei

„Hajtson a föld füvet, amely zöldül és magot hoz, és gyümölcstermő fát, amely a földön faja szerint meghozza gyümölcsét a belsejében maggal.”

Ter 1, 11

5. kép: Michelangelo - A Nap, a Hold és a növények teremtése

A teremtés kezdetén a föld puszta és üres volt, sötétség uralkodott fölötté, „még semmiféle mezei bokor nem hajtott a földön, és semmilyen fű nem sarjadt”.^[8] A teremtéstörténet egyik fontos pillanata, amikor Isten megteremtette a harmadik napon a növényeket – a füvet és a gyümölcstermő fákat. Az Úr az emberiségnek adta, hogy táplálékul szolgáljon számukra ill. állataik számára. Megteremti az élet fáját, meg a jó és rossz tudásának a fáját, amelyek jelképezik az ember életre teremtését, és az Istennel való szembehelyezkedésének lehetőségét a bűn által.^[3]

A bibliában szereplő növények száma a különböző szerzőknél nagyon eltérő; oka, hogy a fordításokban különbözőképpen szerepelnek a növénynevek, és így 100 és 250 között van a növényfajok száma. Az egyes könyvekben való eloszlásuk is eltérő. Az Ószövetségben sokkal több növényfajt említenek meg, mint az Újszövetségben.^[9]

Növény	Előford. száma	Növény	Előford. száma	Növény	Előford. száma
gabonaféle	201	tölgyfa	76	füge	68

szőlő, bor	157	olajfa	76	tömjén	49
len	91	cédrus	75	datolya	47

1. táblázat: Növények gyakorisága a Bibliában (Kereszty Zoltán in: Nemes 1995)

Bibliai könyv	Előford. száma	Bibliai könyv	Előford. száma	Bibliai könyv	Előford. száma
Teremtés	29	Zsoltárok	19	Ezekiel	25
Kivonulás	23	Énekek éneke	24	Máté	25
Számok	21	Izajás	39	Márk	18
Királyok I	20	Jeremiás	17	Lukács	14

2. táblázat: Növények gyakorisága az egyes könyvekben (Kereszty Zoltán in: Nemes 1995)

3. 1. Meghűléses betegségeken alkalmazható növény

3. 1. 1. Mentha piperita L.

Borsosmenta

„Jaj nektek, írástudók és farizeusok, ti képmutatók!
Mentából, kaporból és köményből tizedet adtok,
közben ami fontosabb a törvényben,
az igazságosságot, az
irgalmat és a hűséget
elhanyagoljátok.”
Mt 23,23

A menta gyógynövényként való felhasználása széleskörű és a gyógyászatban különböző természetű bántalmak kezelésére alkalmazzák. A 17. században

különböző fajok keresztezésével jött létre, majd kiterjedt termesztése a 18. században kezdődött meg.^[10]

Észak-Amerikában, Európában és Ázsiában is őshonos növény. Különböző fajtáit termesztik. A menta élelő növény, gyökerei fonalsak, fehérek. Gyökértörzse 3-4 mm vastag,

6. kép: Mentha piperita

feketésbarna színű. Tarackokat növeszthet, amelyek akár 1 méteresek is lehetnek. Magassága 60-80 cm, szára négyszögletes, enyhén szőrös. Virágzata szaggatott füzér, fehér színű felül kékeslila. Levelei keresztben átellenesek, 3-8 cm hosszú lándzsa alakúak. a felülete fényes zöld, a fonák világosabb zöld, enyhén szintén szőrös. A drog a szárított mentalevél, a *Menthae piperitaefolium*, továbbá a VIII. Magyar Ha ezt összemorzsoljuk, jellemzően erős, mentolos illatot érzünk. Gyógyszerkönyvben szerepel az illóolaja a *Menthae piperitae aetheroleum* és s *Menthae piperitae folii extractum siccum*.

A drog tartalmaz: illóolajat (1-25%), cserzőanyagot (3,5-12%), keserűanyagot, nikotinsavat, nikotinsavamidot, kávéssavat, klorogénsavat.

Az illóolaj tartalmaz: 1-mentolt (50-86%), mentont (7-25%), piperitont, cineolt, mentent, fellandrent, pinent, 1-limonent, kadinent, pulegont, terpéneket, terpénalkoholokat, terpénaldehideket, ecetsavat, izovaleriánsavat, és mentofuránt.^[11]

Gyógyászati felhasználása: simaizom görcsoldó (emésztő rendszer és epegőrcsök esetén), szekretolitikus, antibakteriális, carminativ, cholagog és hűsítő hatású. A légúti megbetegedésekben inhalálva tisztítja a légutakat. Az illóolaj kockacukorra csepegtetve a hányingert csökkenti, az enyhébb gyomorfájást megszünteti. Az illóolajat hűsítőként külsőlegesen kenőcsökben alkalmazzák, viszketés esetén rázókeverékekben, izom- és idegfájdalmakban pedig alkoholos (etanol) oldatát bedörzsölésre használják fel.^[12]

Megfázásos megbetegedésekben orrspray formában alkalmazva bizonyítottan csökkenti a tüneteket.^[13]

A menta illóolaját, vagy a növényből készült forrázatot (teát) alkalmazzák. Kb. 1,5 g drogot egy csésze forró vízben áztatva, akár naponta többször is alkalmazni lehet a panaszok enyhítésére. Az illóolaj 2-4 cseppjét kockacukorra csepegtetve ajánlott bevenni. 4 éves kor alatt nem alkalmazható, mivel gégegörcsöt, asztmás légzési zavart okozhat. Kollapszus alakulhat ki és fulladásos halált okozhat.^[12]

Hatásmechanizmus: Az illóolaj a bélrendszer simaizom sejtjeiben a Ca^{2+} beáramlását csökkentik ezáltal az izmokat elernyeszti. A neuronok excitabilitásának csökkentésével a görcsök kialakulásának esélyét is csökkent. A hatás kifejtéséért a drogban levő mentol a felelős.

A hörgőkben a viszkózus nyák termelődését csökkenti és ezzel párhuzamosan a hígabb nyákot elválasztó mirigyek működését serkenti és így köptető hatást fejt ki. A váladék viszkozitása csökken és könnyebbé válik a felköhögése. Szájon át történő alkalmazás esetén a hatóanyag a bélben felszívódik és a hörgőkben választódik ki – késleltetett hatást fejt ki. Az illóolaj lipofil tulajdonsága miatt nyálkahártyákon (bőr, gasztrointesztinális rendszer, légutak) keresztül könnyen felszívódik.

A bőrgyógyászatban kismértékű helyi érzéstelenítő hatását használják ki pl. viszkető kiütések kezelésére.

Mellékhatások: Mellékhatások nem jellemzők, az érzékenyebb betegek esetében gastrooesophagealis reflux alakulhat ki, mivel a nyelőcső szfinktereit ellazíthatja. Hosszú távú, nagy mennyiségű alkalmazása intersticiális nephritist okozhat.

Epeutak elzáródása esetén, epehólyag-gyulladásban és súlyos májkárosodásban nem alkalmazható.^[10]

A görögöknél a menta a szerénység és az alázat jelképe. Hádesz Pylosz városának környékén beleszeretett a szépséges Menthébe. PerszePHONE féltékenységében kis bokorrá változtatta a nimfát, aki így nem találkozhatott Hádesszel, csupán illatával csalogathatta magához. Ezután a görögök mentaszedés előtt imákat mondtak isteneiknek, mivel az alvilág bosszújától féltek. Később viszont pont ellenkezően, az égő szerelem jelképe lett, mivel olyan vadmenta fajok is nőttek, amelyeknek nem hűsítő, hanem szerelemfokozó hatást tulajdonítottak. Élénkítő hatása miatt az elmésség és a gúny jelképe is lett.

A Bibliában több helyen is említik a keserű salátát. Egyes nézetek szerint e két növény ugyanaz. A zsinagógákban friss hajtásait szétszórták, nyugtató hatása miatt.

A mentára jellemző, hogy a nedves talajon gyorsan terjed és könnyen gyökereket ereszt. Illata messzire terjed és mindent betölt. A keresztényeknek is ilyeneknek kell lenniük, hogy a hit úgy terjedjen mint a menta.^[14]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
-----------------	----------------	--------------

Acido – git maalox	belsőleges szuszpenzió	gyomorégés, reflux kezelésére
Acido – git maalox	rágótabletta	gyomorégés, reflux kezelésére
Agiolax	granulátum	székrekedés kezelésére
Algoprofen	granulátum belsőleges oldathoz	fájdalomcsillapító
Amol Heilkräutergeist	folyadék	emésztési panaszok, megfázás, feszültség, izomláz kezelésére; friss lehetet biztosít
Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
Antagel	belsőleges szuszpenzió / tablettá	gyomorégés, reflux kezelésére
Aperisan	szájnyálkahártyán alkalmazott gél	nyálkahártya gyulladása esetén
Biosa flora	folyadék	az egészséges bélflóra elérése
Bioténe szájvíz	folyadék	antibakteriális hatás
Chiana olaj	folyadék	köhögés és meghűlés kezelésére
China olaj	folyadék	emésztési rendellenesség, első légutak meghűlése, reumatikus tünetek, izomfájdalom
Cholagol	cseppek	gyulladáscsökkentő, fertőtlenítő és emésztést elősegítő hatása
Cholasyll	cseppek	emésztési problémák esetén
Cholavit	cseppek	emésztési problémák esetén
Dixol szájöblítő	folyadék	gyulladáscsökkentő
Doloflex	spray	fájdalomcsillapítás
Dorithricin	szopogató tablettá	száj- és garatüregi gyulladás kezelésére
Dr. Kleinschrod's Kräutertabletten Wörishofener Darmpflege	tablettá	hashajtó
DR. MILESZ Lándzsás-útifű szirup	folyadék	torok, a garat és a hangszalagok irritációja esetén nyugtató hatású
Dr. Theiss Hustensaft Lándzsás útifű szirup	folyadék	köhögési inger csillapítására, a letapadt nyálka feloldására, a felköhögés megkönnyítésére
Dr. Theiss Zsályás öblögető S oldat	folyadék	szájnyálkahártya-gyulladása
Eucarbon	tablettá	hashajtó
Green tea kapszula	kapszula	anyagcsere javítása
Halset	tablettá	antibakteriális
Hedelix S.A.	cseppek	hőrgyhurut tüneti kezelésére

Herbária teakeverékek	teakeverék	elhízás ellen, emésztés elősegítésére, nyugtató hatású, prosztatamagnagyobbodás kezelésére,
Ketospray	spray	gyulladáscsökkentő
Lidocain-EGIS	spray	helyi érzéstelenítő
Maurers Schwedenbitter	folyadék	roborálószer
Montana Haustropfen	folyadék	emésztési panaszok ellen
Mucoangin	tabletta	garatgyulladás ellen
Mucoplant Dr. THEISS lándzsás útifű	szirup	megfázásos tünetek ellen
Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
Nagy Svédcsepp Naturland	folyadék	emésztési panaszok ellen
Naturland orrkenőcs	kenőcs	légúti betegségek esetén
Neo-angin	tabletta	nyálkahártya gyulladása
Nicorette freshfruit gum	rágógumi	dohányzástól való leszokás segítése
Nilacid	tabletta	gyomorsav közömbösítő
Nitrolingual	spray	angina pectorisban
Pannonhalmi tea	teakeverék	májvédő, vesetisztító
Pedimed-oldat/spray	folyadék	bőr-, körömgomba ellen
Prospan	cseppek	légzőszervi betegségek esetén
Purosan	tabletta	anyagcsere javítása
Remegel	tabletta	gyomorsav közömbösítő
Rennie	rágótabletta	gyomorsav közömbösítő
Rheuvit	gél	reumatikus panaszok ellen
Spiritus menthae cum sale FoNo VII. Naturland	folyadék	reumás izomfájdalom ellen
Suspensio zinci aquosa FoNo VII. Parma	szuszpenzió	bőrgyulladás kezelésére
Tiger Balm Red	kenőcs	reumás fájdalom, megfázásos tünetek ellen
Unguentum nasale FoNo VII. Hungaro- Gal/Naturland/Parma	kenőcs	megfázás esetén
Zymafluor	bukkális tabletták	fogszuvasodás megelőzésére

3. táblázat: Menta tartalmú készítmények

3. 2. Idegrendszerre ható növény

3. 2. 1. Salix acmophylla Boiss.

Keleti fűz

„Az első napon vigyetek magatokkal szép gyümölcsöket,

*pálmaágakat patak menti fűzfaágakat,
és vigadjatok hét napig az Úr, a ti Istenetek
színe előtt.”*

Lev 23,40

Különböző fűzfa fajok tartoznak ide, mint a *S. aegyptiaca*, *S. babylonics*, *S. triandra* és a nálunk is megtalálható *S. alba*. Ázsiától Közép-Európán keresztül, egészen Észak-Amerikáig megtalálhatóak. Kiterjedt ligeteket alkotnak főleg a folyók mentén. A gyógyászatban a fűzfa kérgét alkalmazzák, amely barnás-szürke. Felhasználása sok évszázadra tekint vissza. A 18. században egy angol lelkész Edmund Stone szövéte, hogy a fűzfa kérgét, amely keserű, fel lehetne használni a kínafakéreg helyett lázcsillapításra, mivel az nagyon drága volt. Majd a napóleoni háborúk alatt alkalmazták lázcsillapításra, mivel az akkortájt használt kínafakéreg, amely kitűnően csillapította a lázat nem állt rendelkezésre, ill. nem volt elég nagy a készlet.

A VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben a fűzfa kérge illetve az ágdarabjai a drog, amely a fiatal ágakról származik és *Salicis cortex* néven szerepel a Gyógyszerkönyvben. A VI. Európai gyógyszerkönyvben a *Salicis corticis extractum siccum*, vagyis a fűzfa kéreg száraz kivonata is szerepel.^[10]

7. kép: *Salix acmophylla*

A drog színe barnásszürke esetleg barna, zöldes-barna. Vastagsága 1-2 mm és felszíne összegöngyölt, sima, de hosszában barázdált is lehet.^[12]

Tartalmaz fahéjsav-(benzoesav)- származékokat: szalicin, populin, szalicilalkohol, triandrin, fragilin, viminalin, 2'-O- acetilszalicint, 6'-O-acetilszalicint, 2'-O-acetilszalikortint, tremulacint, fahéjsavat és származékait, sziringint, sziringaaldehidet, sziringasavat, vanillinsavat, vanillint, p-hidroxibenzoesavat, szalicilsavat, p-kumársavat, kávéssavat, ferulasavat, flavonoidokat.^[12]

Gyógyászati felhasználása: Antibakteriális és antireumatikus hatása van, de láz- és fájdalomcsillapítóként ill. gyulladáscsökkentőként is alkalmazzák a népgyógyászatban. Reumatikus fájdalom és ízületi gyulladások kezelésére is alkalmas. A szalicilsavval és acetilszalicilsavval szemben nagy előny, hogy nem okoz gastrointestinális tüneteket, nem károsítja a gyomrot. Hatóanyagai, mint a szalicin, szalikortin, tremulacin és a acetilszalikortin nem alakulnak át sem a szájban sem a gyomorban, csak a bélben, ahol szalicilalkohol (szaligenin) keletkezik hidrolízissel.^[12] A szaligenin a májba jutva tovább alakul oxidációval szalicilsavvá, aminek COX enzimgátló hatása van.^[10] Mivel a szalicilsav nem a gyomorban alakul ki, ezért nem okoz semmilyen gyomorpanaszt. A növény hatóanyagai lassabban alakulnak át aktív metabolitokká, így a hatása hosszabb lesz, mintha szalicilsav származékot használt volna a beteg. A fűzfakéreg hosszú távú kezelésre is alkalmas, a gyomrot nem károsítja.^[12] Ugyanúgy mint az NSAID-ok a szalicin és a szaligenin is kötődik az emberi szervezetben az albuminhoz. A természetes szalicilátok hátránya az acetyl-szalicilsavval szemben hogy nem gátolja a trombocita-aggregációt.^[10]

Adagja: Naponta 6-12 g-nyi drogot lehet használni, aminek a szaliciltartalma kb 60-120 mg szalicin. A maximális egyszeri dózisa 2-4 g. A fűzfakéregből a hatóanyagot különböző módokon lehet kivonni:

- szobahőmérsékletű vízben 8 órán keresztül áztatjuk,
- 15-20 percig forrásban levő vízzel leöntjük és áztatjuk,
- szobahőmérsékletű vízzel leöntjük és ezután forraljuk, majd 15-20 percig állni hagyjuk.

Mindegyik módszernél a kivonást szűrésnek kell követnie.^[12]

Kutatók megállapították, hogy nem mindegyik fűzfafajnak azonos a szalicin tartalma, így a gyógyászati hatása is változó lehet. Különbségek lehetnek továbbá a fa életkora, a gyűjtés idejében is, ezek a paraméterek szintén befolyásolják a hatóanyagtartalmat.^[15]

Mellékhatások: A fűzfakéreggel szembeni kontraindikációk hasonlítanak a szalicilsavéhoz. A természetes vegyületek nem okoznak a szalicilsavhoz hasonló gastrointestinális tüneteket, de mivel magas a drog tannintartalma ez mégis okozhat GI tüneteket. Gyermeknél az acetilszalicilsav kontraindikált, mivel Reye-szindróma alakulhat ki. A fűzfakéreg esetében nem bizonyított a szindróma kialakulásának veszélye, de

elővigyázatosságból lázas gyermekek esetében nem alkalmazható. Szintén nem javasolt az alkalmazása asztmás, köszvényes, máj és vesebetegségben, diabetes mellitusban és fekélyben szenvedő betegek esetében sem.

Allergia alakulhat ki, acetilszalicilsav érzékeny betegek esetében kontraindikált. terhesség és szoptatás alatt az orvos megkérdezése nélkül nem alkalmazható. Egyéb szalicilát ill. NSAID tartalmú készítményekkel történő együttes alkalmazása kerülendő.^[10]

*„Nézzétek, hogy tör elő az oroslán a **Jordán sűrűjéből** az örökzöld legelőre. Így üzöm el hirtelenül őket, és választottamat rendelem föléje. Mert ki mérhető hozzám, ki vonhatna felelősségre, és melyik pásztor állhat meg szíнем előtt.”*

Jer 49,19

A fűzfa gyors növekedése miatt a Bibliában szimbolikus jelentéssel bír: Isten túlaradó szeretetének jelképe, amellyel minden emberre tekint. Isten szeretete nem csak a választott népre, hanem azok utódaira, minden egyes emberre kiterjed.

A fűz a folyópartokat, a nedves területeket kedvelő növény, ami nagy kiterjedésű bozótokat alkot más hasonló környezetet kedvelő növényekkel, mint a babiloni nyár (*Populus euphratica*), arab fűz (*Salix pseudo-safsaf* Cam. et Gomb.), molyhos szilfa (*Ulmus canescens*), Jordán-völgyi tamariska (*Tamarix jordanis*) és a keleti platánfa (*Platanus orientalis*). Ezeket a bozótosokat nevezi a Biblia Jordán sűrűjének, amelyet Jordán dicsőségeként is fordítanak. Egyes területek is e fáról kapták nevüket, például Ámosz prófétánál láthatjuk^[14]:

„Ezért amijük még van, amit szereztek, megpróbálják átmenteni a Fűzfák patakján túlra.”

Készítmények	Gyógyszerforma	Felhasználása
AURECON RING Stop	kapszula	fülzúgás kezelésére
Pannonhalmi ízületi bántalmak kezelésére ajánlott teakeverék	teakeverék	fájdalom csillapítására

4. táblázat: Fűzfa tartalmú készítmények

3. 3. Szív- és érrendszerre ható növény

3. 3. 1. *Allium sativum* L.

Fokhagyma

„Visszagondolunk a halfélékre, amiket Egyiptomban enni kaptunk,
az uborkára és a dinnyére, a póréhagymára, a hagymára és a fokhagymára.”

Szám 11,5

Már az ókori Egyiptomban is ismert, szent növény volt, a rabszolgák munkaképességét növelték vele. A régi arab gyógyítók is alkalmazták az orvoslásban. A középkorban vámpírok és démonok elűzésére használták, de a járványok (pl. pestis) megelőzésére is megfelelő volt. A növény Ázsiából származik, hagymás, évelő növény.

A drog a fokhagyma hagymája – *Allii sativi bulbus*, a VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben pedig a porított hagyma szerepel – *Allii sativi bulbi pulvis* – fokhagyma por. A drogot liofilezéssel vagy szárítást követő porítással nyerik (a hőmérséklet nem lehet

magasabb 65 °C-nál). Ezen kívül fokhagyma

8. kép: *Allium sativum* olajat is elő lehet állítani ^[10] A hagyma gerezdekből áll, amelyet fehéres-lila színű buboréklevelek takarnak, amelyek hártásak vagy pergamenszerűek lehetnek. Egy hagymán belül többnyire 15 gerezd van. Szaga erős, íze jellegzetes, csípős – fűszeres. ^[16]

Tartalmaz: alliin (1%), alliináz enzimet és allitiamint, szkordininek, fruktán, adenin, B₁– és C-vitamin, flavonoidok (kempferol, kvercetin– glikozidok), cisztein és metionin.

Az ép hagymának nincs illata, de ha a sejtek megsérülnek az alliin az alliináz enzim hatására átalakul és allicin, transz-ajoen, cisz-ajoen, vinil-diinek és szulfidok keletkeznek, amelyek a hagyma illatát adják. ^[12]

Gyógyászati felhasználás: Felhasználása nagyon sokrétű. Antibakteriális, antimikotikus hatása van – *Candida albicans* fertőzés kezelésére is alkalmas. Gátolja a véralvadást, fibrinolitikus hatása van. Alkalmas a magas vérnyomás profilaxisára, a megjelenő kórkép progressziójának csökkentésére, az agyvérzés és a szívinfarktus elkerülésének elősegítésére. ^[12]

Az ateroszklerózis kialakulását gátló hatása a koleszterin szintézisének gátlásán

keresztül valósul meg, mivel az allicin és az S-allicisztein HMGCoA-reduktáz gátló. E mellett a zsírsejtekben aktiválja a trigliceridek lebontását is, így csökken az LDL-koleszterin szint. A HDL koleszterin szint emelésével az LDL/HDL arányt pozitívan befolyásolja. Humán vizsgálatok bizonyítják, hogy 10%-ban csökkenti a koleszterinszintet.^[16] Csökkenti a vér lipidszintjét, ezáltal csökkenti az ateroszklerózis kialakulásának esélyét.^[12] Gátolja a trombocita aggregációt, a plakkok kialakulásának esélyét ill. csökkenti a már kialakultak vastagságát.^[17]

Adagolása: Önmagában nem alkalmas a magas koleszterinszint ill. magas vérnyomás csökkentésére, de kiegészítő terápiaként hasznos lehet. Napi adagja 600-900 mg fokhagymapor.^[16]

Kontraindikáció: Műtétek előtti alkalmazását abba kell hagyni, mivel gátolja a trombociták aggregációját és ezzel a véralvadásgátlók hatását fokozhatja.

Kellemetlen leheletet és testszagot okozhatnak, kivéve a szagtalan termékek.^[16]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználása
ALFAVIT Omega-3 Halolaj Fokhagyma olajjal	lágyszselatin kapszula	immunerősítő
Bánó-féle fokhagyma-galagonya-fagyöngy kapszula	kapszula	serkenti a szív működést, csökkenti a koleszterinszintet
CIRKULIN Fokhagyma draszté	draszté	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
CRYSTAL Complex Immuno	kapszula	immunerősítő
Dr. Kleinschrod's Kräutertabletten Wörishofener Darnpflege	tabletta	székrekedés kezelésére
DR. THEISS Cardio 300	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Fokhagyma 1000 mg kivonat	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Fokhagyma kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Fokhagyma kivonat, Q10 koenzimet, OMEGA-3 olajat és L-karnitint tartalmazó kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Fokhagyma olaj 500 mg kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása

GARLICARE lágyzselatin kapszula	lágyzselatin kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
GARLIC+PARSLEY kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
HAGYMÁCSKA csepp		szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
IMMUNE Support tabletta	tabletta	immunerősítő
INTERHERB napi1 Fokhagyma Extraktum 100 mg	keményzselatin kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Kwai Fokhagyma draszté	draszté	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
ODORLESS Garlic szagtalan fokhagyma kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
PAJZS csepp	csepp	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása
Szagtalan fokhagyma olaj 500 mg kapszula	kapszula	szív- és érrendszer normál működésének fenntartása

5. táblázat: Fokhagyma tartalmú készítmények

A Bibliában a hagyma csupán egy helyen fordul elő, de ott több különböző fajtát is megtaláljuk, mint a póréhagymát és a vöröshagymát. Nagyon népszerű növény, a Közel-Keleten már az ókorban is majdnem 70, Palesztinában pedig 30 fajtát termesztettek. Jelentőségéről tanúskodik a Kheopsz piramis falán talált felirat, amely arról szól, hogy a rabszolgák között nagy mennyiségű hagymát osztottak szét. A nincstelenek legfontosabb tápláléka volt, hiszen előfordult, hogy egész nap csak hagymával táplálkoztak. Egyiptom területén, ahol a magas hőmérséklet miatt könnyen alakultak ki a fertőzések igen közkedvelt növény volt, és a bélférgesség ellen is védett.

Különböző módon készítették el, levesként, esetleg négybe vágva sütötték meg. A Bibliában a zsidók 40 éves vándorlásuk alatt emlegették fel a hagymát, visszagondolva az egyiptomi évekre, amikor nem kellett éhezniük. A szabadságot szívesen lecserélték volna a szolgaságra, ha cserébe ismét kellő mennyiségű táplálék áll a rendelkezésükre. A hagyma a világot szimbolizálja, a hagyma burkai a világ szféráit jelképezik. A keleti népek szerint, amikor a Sátánt az Úr kiűzte az Édenkertből a lába nyomán hagyma nőtt a földből. Egy másik leírás szerint, mivel a legszegényebbek tápláléka volt a hagyma, az alázat jelképévé is vált. Nero császárról járta az a monda, hogy nagyon szerette a hagymát, az emberek, mivel félték tőle, életében nem, de halála után hagymazabálónak (porrophagus) csúfolták.

A balkánon fokhagymát kevernek a kutyák táplálékába, hogy azok bátrak és erősek legyenek. Hagymával álmodni azt jelenti, hogy családi veszekedés, betegség van a láthatáron, tehát mindenképpen negatív jelképpé vált. ^[14]

3. 4. Emésztőrendszerre ható növények

3. 4. 1. Aloe vera L.

Orvosi, valódi, lila áloé

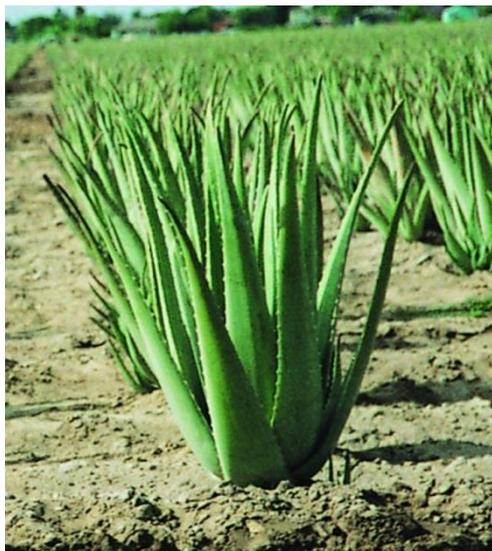
„Mirha, áloé és kasszia árad ruháidból,
elefántcsont-palotákból hárfa gyönyörködtet.”

Zsolt 45, 9

A Bibliában több helyen is előfordul. Jellegzetes, kellemes illata miatt

használták, más fűszernövények mellett. A napjainkban ismert áloénak nincsen illata, ezért ebből arra következtethetünk, hogy az eredeti növény valami más volt és csak a fordítások során kapta ezt a nevet. Az eredeti szövegben *'achalót* szerepel, és ezt két növényre is alkalmazták, a nálunk is ismert áloéra ill. az áloéfára. ^[14] Az áloé – fajok a szubtrópusi éghajlatot kedvelik. Hegyes, kard alakú levelei húsosak, szélükön tüskékkel. 1-1,5 m magasra is megnőhet. ^[11] Virágtartó szára magasra kinyúlik, tömör, fürtös virágzata fehér, sárga vagy piros színű lehet, egész évben virágzik. A lepellevelek zölden csíkozottak. ^[14]

A drog a beszárított tejnedv, Kap-áloé néven kerül forgalomba. A drog sötétbarna színű, zöldesen csillogó, sárga porral borított, szabálytalan alakú darabokból áll. A törésfelület kagylós, tükrösen fénylő. Átható szagú, nagyon keserű. ^[16] A drog előállításához a leveleket levágják és a vágással lefelé, gödörbe helyezik, amelyet előzőleg bőrrel kibéleltek. Az így kicsurgott nedvet tűzön szárítják vagy besűritik. Az így előállított drog az *Aloe – lucida*, az aloin nem kristályosodik ki. Manapság már a felaprított leveleket kisajtolják vagy főzik. Ha a nedvet napon szárítják – ami lassúbb,

mint a tűzön való előállítás – akkor az aloin kikristályosodik és a drog fénytelen lesz ez az *Aloe – hepatica*.

A Kap – aloé tartalmaz: aloint (barbaloin és β - barbaloin-glikozid), aloé-emodint, gyantát (barbadosi aloé 30 – 40%, szokotrai aloé 60 – 80%), illóolajat.^[11]

Felhasználás: laxatív (hashajtó). Rövid ideig tartó kezelésre alkalmas, max. 2 hétig. A hatása 5-10 óra alatt alakul ki.^[10] A drog porát ill. száraz vagy folyékony kivonatait alkalmazzák. A cél a könnyű székelés, aranyér ill. rektális-anális operációs beavatkozások utáni székrekedés kezelésére. Hátránya, hogy görcsöket okozhat. Hosszan tartó alkalmazása esetén itt is, mint a szennalevélnél a colon pigmentációját figyelték meg.^[16] A pseudomelanosz coli reverzibilis folyamat, barna foltok jelennek meg a vastagbélben. Vizsgálatokkal bizonyították, hogy ez nem vezet rák kialakulásához, és az sem bizonyított, hogy az ilyen típusú hashajtók fokozzák a vastagbélbetegségek kialakulásának kockázatát.^[10] Albuminuria és haematuria léphet fel. Ezen kívül káliumvesztés, izomgyengeség léphet fel mellékhatásként.

2009-es metaanalízis alapján az aloé felhasználható különböző bőrgyógyászati betegségekben, mint pl. a genitális herpesz, pszoriázis, HPV fertőzés, égés, sebgyógyulás és bőrgyulladás. Néhány ígéretes tanulmány ellenére az orális és a lokális hatása még nem kielégítően feltárt.^[18]

Ellenjavallat: Mint minden hashajtót, ezt sem szabad használni bélelzáródás vagy a bél akut gyulladása esetén (pl.: colitis ulcerosa, vakbélgyulladás).^[16]

Mellékhatásként görcsös fájdalmak alakulhatnak ki. Terhesség alatt a szedése kerülendő, mivel alhasi fájdalmat okozhatnak és a

10. kép: Aloe vera vetélés kockázata nő. Szoptatás során az anyatejbe is bekerülnek, ezért nem javasolt a használata. Szintén ellenjavallt 12 évesnél fiatalabb gyerekek esetében, akiknek bélgyulladásuk van, ill. gasztrointesztinális obstrukcióban szenvednek. Spasztikus székrekedés esetén sem használható, mivel a görcsök fokozódhatnak a belekben. Hosszú távú alkalmazásuk nem javasolt, mivel folyadék- és elektrolit-zavarokat okozhatnak, a vastagbél neuronjai károsodhatnak és a hatásuk pedig csökken – lusta bél szindróma alakulhat ki. Az elektrolit-zavar következtében hipokalémia alakul ki, ami az obstipációt ronthatja, a szívglikozidok hatása nő és szívritmuszavar is kialakulhat. Az antrakinonok bizonyos hányada

felszívódik és a vizelettel választódik ki, és vöröses vagy sötét színűre festi. Az áloé gélnek nem ismertek a mellékhatásai.^[10]

Hatásmechanizmusa: Az áloé hatóanyagainak az antrakinon-származékoknak közvetlen bélfal izgató hatásuk van. A bél nyálkahártyájára és simaizomzatára hatnak, meggátolják a Na^+ és a víz felszívódását a $\text{Na}^+ - \text{K}^+ - \text{ATP}$ -áz működésének gátlásával, ezzel együtt nő a Cl^- kiáramlás az epithel sejtekből és ez is növeli a Na^+ ill. a víz kiáramlását. A

nyálkahártya receptorainak izgatása következtében fokozódik a vastagbél motilitása és lerövidül a tranzitidő. Az antrakinonok hatása gyorsan alakul ki, erősebb, mint a szenna laxatív hatása.^[10]

Az áloé gélt égések, sebek kezelésére használják a népgyógyászatban, de alkalmas pikkelysömörre és bőrgyulladásra is.

Az aloét már a bibliai időkben ennél sokrétűbben is alkalmazták. Olaj, gél, tej formájában is használták. Sebgyógyításra ill. bőrápolószerként alkalmazták, mivel erős laxatív hatása van, ezért inkább külsőleges szereket készítettek. Az ókorban a szárított örleményt egyéb növényekkel – mint a mirha – keverve *temetési fűszerként* használták, szárító és konzerváló jellege miatt.

*„Eljött Nikodémus is, aki először éjszaka ment hozzá,
s mirha- és áloé-keveréket hozott, körülbelül száz fontot.”*

Jn 19, 39

Jézus temetésekor tehát mirha- és aloé-keverékét hozta Nikodémus. A száz font 30-40 kg-nak felel meg. Mivel a készület napja volt, vagyis péntek, nem volt idejük a test alaposabb bekenésére, ahogy temetésekkor szokás volt. Ilyenkor az egész testet bekenték kenőcsökkel és illatszerekkel. A szövegből nem derül ki, hogy a keverék milyen formában volt – olaj, krém vagy por. Mégis feltételezhetjük, hogy szárított növények keverékével szórták be a testet vastagon, és ezután golyóba tekerték. Az áloé- és mirha-keverék kiszárítja a testet és rövid időre konzerválja is. Lukács evangéliumában szerepel, hogy a temetés után az asszonyok

megvették az illatszereket és krémeket az ünnepek utánra, amikor a szabályos temetést el akarták végezni.

Kelet-Afrikában és Socotra szigetén található medveepe és a jemeni áloé leveleiből gyantát, olajat és őrleményt készítettek, ezeknek szintén konzerváló és tisztító hatásuk volt. Izrael területén előszeretettel alkalmazták. A gyanta Európában is elterjedt a 18. században, keserű íze miatt kapta a medveepe elnevezést. A spanyolok Barbadoson kezdték nagyobb mennyiségben termesztetni a 17. században, ez eltért a valódi áloétól, előbbinek gyantája sárgás és áttetszően fénylik, míg az utóbbi gyantája sötétbarna. A különböző országokban termesztett növényekből különböző színű, szagú és sűrűségű gyantákat állítottak elő. Az afrikai aloé a Kap-aloé sárgás színű, az ugandai sárgásbarna, az indiai barna, a zanzibári vörösbarna és az abesszin fekete színű.

A mohamedánok szerint az aloé a halál és a feltámadás közti időt jelképezi. Arabul türelmet jelent. A moszlim hívők zarándoklataik során szálláshelyükön kiakasztották a növényt, hogy védje és segítse az útjukat.^[14]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználása
Alga complex	tabletta	szervezet lúgosítása
Aloe capensis	golyócska	homeopátiás készítmény
Aloe vera	kapszula	emésztés segítése, immunrendszer erősítő
Aloe vera gél	folyadék	emésztés segítése, immunrendszer erősítő
ALOE VERA Juice Forte ázsiai gázlóval	folyadék	antioxidáns, segíti az emésztőrendszer működését
ALOE VERA Juice with Maracuja	folyadék	antioxidáns, segíti az emésztőrendszer működését
Aloe Vera kapszula		immunerősítő
Aloe Vera tabletták		immunerősítő, emésztést javító
Bioténe Oralbalance	gél	nyálpótló
Bioténe szájvíz	folyadék	antibakteriális hatású
Dr. Kleinschrod's Kräutertabletten Wörishofener Darmpflege	tabletta	székrekedés kezelésére
Herbária Filteres Hashajtó teakeverék	teakeverék	székrekedés kezelésére, bélrenyheség ellen
Herbária Hashajtó teakeverék	teakeverék	székrekedés kezelésére, bélrenyheség ellen
Red aloe folyadék	folyadék	étrend kiegészítő
Sinex Wick eukaliptusz 0,5 mg/ml oldatos orrspray	spray	orrduugulás csökkentésére

6. táblázat: Aloe tartalmú készítmények

3. 4. 2. Cassia senna L

Szennacserje, kartumi, alexandriai szenna

Csipkebokor

„Itt megjelent neki az Isten angyala a tűz lángjában, egy égő csipkebokorban.

Mikor odanézett, látta, hogy a bokor ég, de nem ég el.”

Kiv 3, 2

11. kép: Ingeborg zsoltároskönyve – 1210 - Mózes és az égő csipkebokor

Mózesnek megjelent az Úr, az égő csipkebokor és a lángok közül hallatszó szózat megijesztette őt. Máig nem tisztázott, hogy Mózes a Sínai-hegyen mit látott. Vajon a bokor valóban égett, vagy csak valamilyen érzékszalódás volt? A növény sűrű, piros virágai tűntek úgy, mintha a bokor lángolna, vagy a növényben levő illóolajok a nagy melegben meggyulladtak: mindmáig nem tisztázott és a különböző szerzők más-más elméletet fogadnak el. Michael Zohary (1898-1983) elmélete szerint, az eredeti szövegben szereplő *sneh* szó segítségével juthatunk előbbre. A csipkebokor abban az időben nem volt őshonos Palesztinában, de a nagyon hasonló *sene*, ami szennát, szennacserjét jelent, megtalálható a térségben. Egy másik elképzelés szerint a *sneh* tüskés bokrot jelent és az ebből származó *saniah* pedig szedret jelent arabul. A Sínai-hegy környékén megtalálható volt abban az időben ez a szeder, amely az akkori nedvesebb éghajlaton előfordult. Hepper szerint nem kell

feltétlenül mindent a tudomány szemszögéből megvizsgálni, nem kell mindenre magyarázatot adni, hanem elfogadhatjuk az isteni csodatettet is.^[14]

A szenna világoszöld, párosan összetett levelű, élénksárga virágú cserje. A levelek láncza alakúak, csúcsuk hegyes, széle ép, szárnyas erezetű. A növény az 1-1,5 m magasságot is eléri. Fürtvirágzatai 2-5 virágból állnak és ebből hüvelyek fejlődnek. A gyógyászatban használt drogja a levél és a termés. A drog szaga jellemző, íze keserű.^[11] A VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben hivatalos drogok az alexandriai szenna termése (*Sennae fructus acutifoliae*), a Tinnevelly szenna termése (*Sennae fructus angustifoliae*), szennalevél (*Sennae folium*) és a standardizált szennalevél száraz kivonata (*Sennae folium extractum siccum*). A szennalevél szennozid B tartalma minimum 2,5%; a standardizált szennalevél száraz kivonatában pedig 5,5-8% a szennozid B tartalom. Az alexandriai szenna termésben 3,4%, a Tinnevelly szenna termésben pedig 2,2% az antrakinon-glikozid tartalom.^[10]

Sennae folium – szennalevél

Tartalmaz: antracén származékokat (rein, emodin), szennozid-A és -B glikozidokat, szennidin-A és -B, kempferolt, kempferint, nyálkát (10 %), borkősavat, pinitet, illóolajokat, keserűanyagot, kismennyiségű cserzőanyagot, zsírt, viaszt, gyantát, savakat.

Felhasználása: hashajtó hatása van, görcsöket okozhat. Tea, por ill. tablettá formában is forgalomban van. Fogyást segítő teakeverékek is tartalmazzák.^[11] A hashajtó hatás szennalevél esetén mindig kialakul, más hashajtókkal együtt alkalmazva fokozódik a hatásuk. Székrekedés rövid távú kezelésére alkalmas, maximum 2 hétig. Egyszeri erőteljes béltisztításra is alkalmas (diagnosztikai célú vizsgálat előtt, műtétek előtt). Hideg vizes áztatással 10-12 óra alatt teát készítünk, alkalmasabb hashajtásra mint a forró vizes kivonat, mivel a mellékhatások gyakorisága csökken. A levél napi adagja 1,5-6 g, a termésé 0,5-2 g. A legalkalmasabb izolált szennozidok adagolása, ennek adagja 20-30 mg.^[10]

Sennae fructus – anyalevél

Megszáritott hüvelytermés.

Tartalmaz: antrakinon származékokat

Felhasználása: hasonló, mint a levélnek.

Hatásmechanizmus: A bélfal izgatásán keresztül fejt ki hatását. Fő hatóanyaga a szenna glikozid, amelyet a bélbaktériumok alakítanak át emodinné, reinné és ennek van erős hashajtó hatása, vagyis a hatását csak a vastagbélben fejt ki. Az anyagnak a colonba kell jutnia, ami kb. 6 órát vesz igénybe és ott a víz és az elektrolitok felszívódását megakadályozza.^[19] A Na⁺-K⁺-ATP-áz enzimet gátolja és így csökkenti a nátriumion- és vízkiáramlást. A kloridionkiáramlás történik az epithelsejtekből és ezt nátrium- és vízkiáramlás követi.^[10] A nyálkahártya áteresztőképessége nő és fokozódik a bél motilitása. Hosszantartó használata nem javasolt, mert a colon barna pigmentációját okozhatja – melanosis coli.^[19]

Mellékhatások: Leggyakoribb a görcsös hasfájás. Terhesség alatt a szedése kerülendő, mivel alhasi fájdalmat okozhatnak és a vetélés kockázata nő. Szoptatás során az anyatejbe is bekerül, csecsemőkben szintén laxatív hatást vált ki. Más kutatások azt mutatják, hogy nincs káros hatása terhesség és szoptatás alatt, ennek ellenére Magyarországon várandósság alatt és szoptatás alatt használata ellenjavallt. Szintén ellenjavallt 12 évesnél fiatalabb gyerekek esetében, akiknek bélgyulladásuk van, ill. gasztrointesztinális obstrukcióban szenvednek. Spasztikus székrekedés esetén sem használható, mivel a görcsök fokozódhatnak a belekben. Hosszú távú

12. kép: Cassia senna

alkalmazásuk nem javasolt, mivel folyadék- és elektrolit zavarokat okozhatnak, a vastagbél neuronjai károsodhatnak és a hatásuk pedig csökken – lusta bél szindróma alakulhat ki. Az elektrolit zavar következtében hipokalémia alakul ki, ami az obstipációt ronthatja, a szívglikozidok hatása nő és szívritmuszavar is kialakulhat.^[19]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználása
		

Agiolax	granulátum	székrekedés kezelésére
Bolus laxans	tabletta	székletlazító
Darmol	bevont tabletták / drazsé	székrekedés kezelésére
Dr. Kleinschrod's Kräutertabletten Wörishofener Darmpflege	tabletta	bélrenyheség, székrekedés, emésztési zavar
Eucarbon	tabletta	székrekedés kezelésére
Herbária filteres hashajtó teakeverék	teakeverék	székrekedés kezelésére
Herbária hashajtó teakeverék	teakeverék	székrekedés kezelésére
Interherb napi 1 szenna extraktum	keményzselatin kapszula	székrekedés kezelésére
Regulax	gyümölcskocka	székrekedés kezelésére
Super colon cleanse	kapszula	székrekedés kezelésére
Phenolphthaleini composita FoNo VII. Parma	tabletta	székrekedés kezelésére
Tisasen	tabletta	székrekedés kezelésére
Tisasen forte	tabletta	székrekedés kezelésére
X-PREP-75	belsőleges oldat	teljes béltisztítás

7. táblázat: Szenna tartalmú készítmények

3. 4. 3. Linum usitatissimum L.

Házilen

*A len és az árpa elpusztult,
mert az árpa kihányta a kalászát, a len pedig virágzott.*

Kiv 9, 31

A len Egyiptomból származik, egyéves, lágyszárú növény. Szára 30-100 cm magas, hengeres, elágazó. Levelei szórt állásúak, ülők, 1-2,5 cm hosszúak és 3-4 mm szélesek, lándzsa alakúak. Virágzata kunkor, virágai csak rövid ideig (1 délelőtt) nyílnak. Öt csészelevele van és öt kék színű, fordított tojás alakú szíromlevél. Az öt porzója szintén kék. Magháza felső állású, amelyen öt kék színű bibeszál helyezkedik el. A termése a 7-8 mm nagyságú toktermés, amelyet a csészelevél

körülvesz. A termés 10 üregű, mindegyikben egy mag található. ^[11]

A VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben a lenmag (*Lini semen*) és a natív lenolaj (*Linum oleum viriginale*) szerepel drogként. ^[10]

Lini semen

A drog 4-6 mm hosszú, 2-3 mm széles és 1-1,5 mm vastag, lapos, tojás alakú, barna színű, sima, fénylő, egyik végén lekerekített,

14. kép: Lini semen
másik végén hegyes magvakból áll. A mag felülete egyenetlen, merev és törékeny. A drog szagtalan, enyhén olajos ízű, kissé nyálkás. A magvak vízzel elkeverve megduzzadnak (az epidermiszsejtek vizet vesznek fel), ennek oka a mag magas a nyálkatartalma, síkossá válik és

felületét nyálkaréteg vonja be.

Tartalmaz: nyálkát (3-6%), pektint, zsírsolajat (30-40%), linamaráz enzimet, fehérjét (20-25%), lineint, cukrot, szterint, linamarint. A nyálka hidrolizálva elbomlik és glükóz, galaktóz, arabinóz és xilóz keletkezik belőle. Linamarin a mag csírázásakor nagy mennyiségben található benne. ^[11]

Felhasználás: hashajtóként alkalmazzák, mivel vízzel duzzad.

Linum oleum viriginale

Az érett magból hidegen préseléssel sárga vagy barna színű, jellegzetes ízű olajat préselnek.

Tartalmaz: β -linolsavas-(9,12-oktadekadien-1-sav) (42%), α -linolsavas-(9,12,15-oktadekatrien-1-sav) (17%), α -linolénsavas-(9,12,15-oktadekatrien-1-sav) (20%), izolénsavas-gliceridésztereket (3%), olajsavas-gliceridésztereket (4,5-17%) ill. olajsavas, sztearinsavas, palmitinsavas gliceridésztereket.

A magból préselés és kivonás után megmaradt pogácsa a *Lini placentae farina* vagyis a lenmag-liszt. Ez tartalmaz zsírosolajokat (8-10%) és nyálkát (25-30%). A zsirtalanított mag pektint (10%) és fitint (5,9-6,4%) tartalmaz. ^[11]

Hatása: hashajtó – laxatívum, puhító – emolliens és bevonó – mucilaginosum.

Alkalmazása: A lenmagot a székrekedés kezelésére alkalmazzák belsőlegesen. Naponta 2-3 alkalommal 1-2 evőkanál lenmagot kell fogyasztani, nagyobb mennyiségű vízzel. ^[16] Napi 20-60 g rosttal lehet elérni a megfelelő állagú és mennyiségű székletet. A rostok – amelyek a növények sejtfalai (lignint és poliszacharidokat pl. cellulózt, hemicellulózt, pektint tartalmaznak) – az emberi szervezetben nem tudnak lebomlani, változatlan formában haladnak végig a szervezeten és nem képesek a felszívódásra. A bélben nagy mennyiségű vizet vesznek fel és megduzzadnak, ezáltal növelik a széklet mennyiségét, ill. a bélfal mechanikai izgatása révén a perisztaltikát fokozzák. ^[19]

Bebizonyosodott, hogy savtúltengés és nyombélfekély estén is alkalmazni lehet a gyógyszeres terápia kiegészítőjeként vagy a hatásosságának fokozására. A gyógynövényeket keverékeként, tinktúrákként és önállóan is alkalmazzák. ^[20]

A lenmagolaj magas telítetlen zsírsavtartalma miatt érlemeszesedés profilaxisára is alkalmazzák. Segíti a megfelelő koleszterinszint és trigliceridszint megőrzését.

Az elporított lenmagot meleg vízzel elkeverve a gyulladt bőr kezelésére is alkalmazzák emolliensként kataplazmákban. ^[16]

Mellékhatás: bélelzáródást okozhatnak – a nem megfelelő mennyiségű víz fogyasztása esetén nem képesek megduzzadni és a nem váltanak ki hashajtó hatást, hanem ellenkezőképpen tovább ronthatják a székrekedést. Ezért fontos a betegeket figyelmeztetni, hogy lenmag alkalmazása esetén mindenképpen tartsa be a napi minimum 2 l folyadék fogyasztását.

Kontraindikáció: bélszűkület, összenövések és bélelzáródás esetén ellenjavalt. ^[19]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
100%-os hidegen sajtolt lenmagolaj	olaj	pozitív hatása van a vér összkoleszterin és triglicerid szintjére
Cannabis sativa Cannabionid Oil	folyadék	étrend kiegészítő

Dr. Kleinschrod's Kräutertabletten Wörishofener Darmpflege	tabletta	székrekedés, bélrenyheség, emésztési zavar
DR. THEISS Cardio 300	kapszula	pozitív hatása van a vér összkoleszterin és triglicerid szintjére
Homoktövis lenmagolajos kivonata	folyadék	immunerősítő, koleszterinszintet pozitívan befolyásolja
INTERHERB Lenmagolaj E- vitaminnal	lágyszselatin kapszula	szív- és érrendszer védelmére
Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
Kamilla-levendula lenmagolajos kivonata	folyadék	koleszterinszintet csökkenti
Lenmagolaj fekete köménymaggal	folyadék	anyagcsere javítása
Lenmagolajat tartalmazó kapszula	kapszula	anyagcsere javítása
LIGNAN Lenmag koncentrátum	por	immunerősítő, emésztést elősegítő
Ösztro balance – szójabab és lenmag őrlemény	kapszula	emésztést elősegítő
Vita + Active lenmagcsíra 25x, 60x, 100x	kapszula	koleszterinszint csökkentő, bélműködést javító
Vita mist Blue Green Sea Kék- zöld algát és E-vit.-t tartalmaz	spray	étrend-kiegészítő
WELLKID – vitaminokat, természetes malátát és lenmagolajat tartalmaz	lágyszselés pasztilla	Gyermekek számára étrend- kiegészítő

8. táblázat: Len tartalmú készítmények

A len a Bibliában 91 különböző helyen fordul elő. Palesztina legrégebbi növényei közé tartozik, amelyből textileket készítettek. Eredetileg a keskenylevelű lent termesztették Egyiptomban, a Nílus-völgyében, ahol már Mózes idejében is kiterjedt területeken ültették, majd a ma is ismert fajok őseit kezdték termesztetni. Kezdetben a préseléssel nyert olaja miatt termesztették, majd később a ruházkodás volt az elsődleges cél, így elkülönítették az *olajlent* (elágazó szárú, sokvirágú) és a *rostlent* (egyenes szárú). A len 3-4 hónap alatt fejlődik magból begyűjtésre alkalmas növényé és az októberben ültetett magokat áprilisban takarították be. A lent tövestől tépték ki, majd kötegelték és szárították, a megszáradt növényekről eltávolították a gyökereket. Ezután következett az áztatás, amelyhez a lent vízbe állították egy hétre és ismét kiszárították. A rostokról a fa részt tilolással távolították el. A rostokból fonásra

alkalmas anyaggá alakították fésüléssel (gerebenezés – durva és finom), és ruhanemüket, háztartási anyagokat és templomi ruházatot készítettek belőle.

A len termesztéséért és feldolgozásáért a nők voltak a felelősek a bibliai időkben, így a *nők tiszteletének* ill. a *megbecsülésnek* a jelképévé vált. A Szentírásban több helyen is az ünnepi viselet lenvászonból készült, ezért az ember lelkének tisztaságát, erősségét és Isten szentségét is jelképezi.

*„A trón körül huszonnégy szék, a székeken huszonnégy vén ült,
fehér ruhába öltözve, a fejükön aranykoszorú.”*

Jel 4,4

A len hófehér színe jelképezi az „üdvözültek lelki boldogságát”.^[14]

3. 5. Urologikumok

3. 5. 1. Urtica dioica L.

Nagy csalán

„Lám, már útnak indultak a pusztulás elől.

Egyiptom gyűjti egybe, Memfisiz temeti el őket.

Ezüstkincseiket a csalán öröklí, sátraikat belepí a tövis.”

Oz 9,6

A csalán a leghasznosabb gyógynövények közé tartozik. Külsőleg és belsőleg is alkalmazzák, több mint 2000 éve. Az európai és az arab orvostörténetben is szerepel, skorpiócsípés és mérgezések ellenszereként alkalmazták. A rómaiak ízületi bántalmak enyhítésére, végtagok felmelegítésére alkalmazták. Nem csak a gyógyászatban, de az ipar egyéb területein is használják.

Bronzkori sírokban talált leletek tanúskodnak arról, hogy a csalánból szöveteket készítettek. Még az I. világháború alatt is, amikor a pamut hiánycikk volt, csalánból készítettek szöveteket.

További felhasználása az élelmezés területén jelentős. Főzelékalapanyagként került felhasználásra, sőt a II.

15. kép: *Urtica dioica*

világháború idején a fogolytáborokban élők túlélését is biztosította.^[10]

A csalán évelő növény, ami szinte mindenhol megtalálható. Kétlaki növény, gyökértörzse hengeres, elágazó. A 20-150 cm magasságot is elérheti, szára nem ágazik el, négyélű, a levelei keresztben átellenes állásúak.

Drogja a levele és a gyökere, az *Urticae folium et radix*, tavasztól őszig gyűjtik. A levelek tojás, vagy lándzsa alakúak, szürkészöld színűek. A virágzat a levelek hónaljában helyezkedik el. Termése az egymagvú magvacska. A drog jellemző szagú, íze sós, kicsit keserű.

A levél tartalmaz: cserzőanyagokat, C-vitamint, csalánfullánkyszőr-mérget, hisztamint, hangyasavat, ecetsavat, vajsavat, fitoszterint, klorofillt, xantofillt, karotint, glükokinit és viaszt.^[11] A csaláncsípést a levelek mirigyszőreiben levő biogén aminok, mint a hisztamin, szerotonin és acetilkolin ill. a leukotriének okozzák.^[10]

A gyökér tartalmaz: poliszacharidokat, cserzőanyagokat és szterolokat.

Népgyógyászati felhasználása: a friss leveleket a népgyógyászatban reuma, köszvény

és neuralgiák kezelésére használják. Vese- és vértisztító teakeverékek alkotóeleme, de vérzések és aranyeres panaszok esetén is sikeresen alkalmazzák. Hajvizeket is készítenek a leveléből.^[11]

diuretikus.

Hatás: a levélnek diuretikus és anyagcsere fokozó hatása van, a gyökérnek pedig adsztringens és

Alkalmazása: a leveleket diuretikumként használják belsőleg, de köszvény és reuma ellen is alkalmas. Forrázatát krónikus bronchitisben használják.

Külsőleg sebek gyógyulását segíti elő, ill. fekélyek borogatására is alkalmas.

A gyökeret belsőleg diuretikumként külsőleg pedig hajvizekben adsztringensként használják. Újabban a jóindulatú prosztata-megnagyobbodásban is alkalmazzák.^[16]

A diuretikus hatás kialakulásában elsősorban a flavonoidok és a káliumsók felelősek. A drog vizes kivonata bizonyítottan gyulladásgátló hatású és csökkenti a gyulladást okozó faktorok felszabadulását, a COX és a LOX enzimeket pedig gátolja. A vizelethajtó hatás következtében a testsúly csökkenése és szisztolés nyomáscsökkenés alakulhat ki.

A csalángyökér a jóindulatú prosztata-megnagyobbodás kialakulását csökkentette. A tüneteket csökkenti, de a prosztata méretét pozitívan nem befolyásolja.

Mellékhatások: a csalánlevél esetében nem figyeltek meg mellékhatásokat, ritkán allergia alakulhat ki. Használata kontraindikált vese- és szíveredetű ödémák esetén.

A csalángyökér esetében emésztési zavarok léphetnek fel.^[10]

A csalán negatív tulajdonságok jelképe lett. Gyorsan nő és mindent beborít, ezért a megszólás és a rágalmazás szimbóluma lett. „A másikat becsületében megsebezni olyan, mint a csaláncsípés: kellemetlen és hosszantartó fájdalmat okoz”-írja Kereszty Zoltán.^[14]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználása
CRYSTAL BABY Nursing Pleasure kapszula	kapszula	tejelválasztást fokozó
Csalán tinktúra	folyadék	reumás, ízületi panaszok, vesehomok, hólyaghurut esetén
Diabess teakeverék	teakeverék	cukorbetegségre való hajlam esetén
FÉNY-SUGÁR cseppek	folyadék	vizelethajtó, emésztést segítő
FLORADIX Kräuterblut	folyadék	vashiány ellen
Floradix Kräuterblut-S szirup	folyadék	vitaminpótlás, fáradtság ellen
Herbária Herbalakt	teakeverék	vizelethajtó
Herbária Salaktalanító teakeverék		emésztést elősegíti
Naturland Fitolac	teakeverék	emésztést elősegítő
Naturland Májvédő és Detoxikáló filteres teakeverék	teakeverék	máj-, epe-, gyomor- és bélbántalmak kezelésére

Naturland Meghűlés tüneteit enyhítő filteres teakeverék	teakeverék	meghűlés tüneteit enyhíti
Naturland Reumás panaszokat enyhítő filteres teakeverék	teakeverék	reumás panaszok ellen
Naturland Salaktalanító filteres teakeverék	teakeverék	emésztést elősegíti
Naturland Vesevédő filteres teakeverék	teakeverék	vesevédő, vizelethajtó
Pannonhalmi Fogyókúrát kiegészítő teakeverék	teakeverék	vizelethajtó, emésztést elősegíti
Pannonhalmi ízületi bántalmak kezelésére ajánlott teakeverék	teakeverék	ízületek védelmére
Pannonhalmi vesetisztító teakeverék	teakeverék	vizelethajtó
ROBOFITT belsőleges oldatos cseppek	cseppek	fizikai és szellemi teljesítőképesség növelésére
Urogin	folyadék	vizelethajtó, gyulladáscsökkentő és húgyúti fertőtlenítő hatású
Zeatax rágótabletta	rágótabletta	csökkenti az éhségérzetet, szénhidrát-zsír anyagcserét segíti
ZILIZ cseppek	cseppek	vizelethajtó és emésztést segítő

9. táblázat: Csalánlevél tartalmú készítmények

:

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználása
CRYSTAL Complex Prostao kapszula	kapszula	prosztata-megnagyobbodás kezelésére
Herbária Prostata	teakeverék	prosztata-megnagyobbodás kezelésére
INTERHERB NAPI1 Csalán Extraktum	keményzselatin kapszula	prosztata és a húgyutak védelmére
PROSTA GUARD tablettá	tablettá	prosztata-megnagyobbodás kezelésére
Prostazyn	filmtablettá	prosztata-megnagyobbodás kezelésére
ABAL Serrulata + Csalángyökér kapszula	kapszula	prosztata-megnagyobbodás kezelésére

10. táblázat: Csalángyökér tartalmú készítmények

3. 6. Váz- és izomrendszerre ható növény

3. 6. 1. Brassica nigra Koch.

Sinapis nigra L.

Fekete, francia mustár

„Az Úr ezt felelte:» Ha csak akkora hitetek lesz is, mint a mustármag,
s azt mondjátok ennek a szederfának:
Szakadj ki gyökerestül és verj gyökeret a tengerben! - megteszi nektek. «,
Lk 17, 6

A mustár 1-1,5 m magas növény, levelei szórtan helyezkednek el, az alsóak páratlanul szárnyasan szeldeltek. A felső levelei kisebbek, lándzsa vagy tojás alakúak, a legfelsők keskenyek, fogazottak vagy ép szélűek. Virágzata sátorozó fürt. A kinyílt virág a bimbóval egy szintben van, de később a tengely megnyúlik és fürtös virágzat alakul ki. Az illatos virágot 4 csészelevél és 4 sárga színű szíromlevél alkotja, belül 4 főporzó és 2 rövidebb porzó helyezkedik el, a porzószalak vastagok és a tövükben mézfajtó található. A termő felső állású. A termés 1.5-2 cm hosszú becő, üregeiben (2db) 4-6 maggal.^[11]

Sinapis nigrae semen

A drog nagy mennyiségben termesztett növényről származik.^[12] A növény drogja 1-1,5 mm átmérőjű, gömbölyű kívülről vörösesbarna színű, belülről sárgás, zöldessárga színű mag. Felülete gödörkés, a maghéj alatt két sziklevél található, amelyek félig körbeveszik a gyököcskét. A magok szagtalanok, vízzel eldörzsölve könnyezést váltanak ki. Ízük kesernyés, majd csípős, fűszeres.^[11]

Tartalmaz: 1-5% szinigrint,
szinápint, kvercetin-ramnoarabinozidot,

30-35% zsíros olajat és nyálkát kis mennyiségben.

Felhasználás: a szinigrinből vizes közegben allil-izotiocianát keletkezik, ennek antibakteriális hatása van. *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli*, *Sarcina lutea* ellen bakteriosztatikus hatása van. Antifungális hatása is van. Mustárpapír, pakolás formájában lumbago, ischias, reumás fájdalom, ill. tüdőgyulladás, mellhártyagyulladás esetén bőrvörösítőként alkalmazzák. Az ebből előállított allil-izotiocianát, vagyis az illómustárolajat, etil-alkoholos oldatban vagy kenőcsben bedörzsölő szerként használják reuma kezelésére.^[12]

A mi tájainkon élő mustár maximális magassága 1,5 m, de a példabeszédben szereplő mustár a Genezáreti tó partján vadon élő növény, amely Palesztina megfelelő éghajlatán elérheti a 3-4 m magasságot is. Magasságával kiemelkedik minden más, a Szentföldön élő lágyszárú növény közül. Magja a legkisebb a Jézus korában élő növények magjai közül. A mag néhány hét alatt beérik, a becő felreped és a mag kihullik. A hozam bő, az elvetett mag több ezerszeresét is hozhatja.^[14]

A fekete mustármag a legerősebb aromájú, de csípős szaga csak akkor érezhető, ha vízzel eldörzsöljük, ilyenkor mustárolaj szabadul fel. A népgyógyászatban vérkeringést fokozó, gyulladásgátló, daganatokat csökkentő hatása miatt alkalmazták. Ma madáreledelként alkalmazzák, a kölessel együtt. Régebben ezen a vidéken is termesztették, de mivel aprók a magjai a gépi betakarítás veszteséges volt, így kézzel takarították be a termést a felrepedése előtt. Egy másik fajtáját a szareptai mustárt is termesztették, ennek nehezebben reped fel a termése, betakarítása könnyebb, halványbarna magjai kevésbé erős ízűek.^[14]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
100 %-os hidegen sajtolt mustármagolaj	olaj	étrend-kiegészítő
Golden night club	kapszula	erektilis diszfunkció kezelésére

11. táblázat: Mustár tartalmú készítmények

A Bibliában Jézus a mustármaghoz hasonlítja a hitet. A kicsi mustármagból (a Szentföldön) 3-4 m magas növény lett. Ha a mi hitünk is akkora lenne, mint a mustármag, mi is, a hit által hatalmas dolgokra lennénk képesek. Péternek hit kellett ahhoz, hogy a vízen járjon. Ábrahámnak és Sárának az Úrban kellett bízni, hinnie, hogy fiuk fog születni. Erzsébetnek az Istenbe vetett hite adta, hogy idős kora ellenére fia született. A Szentírásban sok-sok példát látunk arra, hogy Isten csodát tett azokkal, akik hittek benne, ill.

mindenhatóságát megmutatta olyanoknak is, akik még nem találkoztak vele. Ilyen volt a számáriai asszony is, akitől Jézus vizet kért. Az asszony felismerte Isten fiát és hitt. Jézus a hit erejét akarja megértetni velünk. Bennünk is a hit elvetett magjainak kell nőniük, fejlődniük, hogy igazi, erős hitünk legyen, „*ami felér Istenhez*” (Eckhart).^[21]

A másik mustármagról szóló példabeszédben Jézus a mustármaghoz hasonlította Isten országát, a mag kicsi, de hatalmassá nő. Az Egyház is kicsi volt, amikor Jézus megalapította, de mára a hit által hatalmas intézménnyé nőtte ki magát.^[3]

3. 7. Bőrgyógyászati szerek

3. 7. 1. *Amygdalus communis* L.

Mandulafa

„*Áron vesszeje kihajtott, a duzzadó bimbókból virágok fakadtak,
s azok kitárták szirmaikat és mandulává alakultak.*”

Szám 17, 23

A mandulafa erős, közepes nagyságú fa, vastag törzssel, koronája könnyen besűrűsödik. Ágai pirosas fényesek, a levelek szórtan vagy csomókban helyezkednek el, 4 – 10 cm hosszúak, lándzsásak, fűrészfogas a szélük. Virágai a csupasz ágakon, még a lombzat kialakulása előtt jelennek meg, szíromlevelei fehérek, rózsaszínek, ill. halványpirosak. A száraz vidékeken csak bokor, cserje a jellemző, de a számára kedvező éghajlaton és körülmények között a 3–8 m magasságot is eléri. Koronája szabálytalan, kérge ripacsos, csavarodott. Termése a mandulamag, csonthéjas termés, bársonyos szőrű, száraz húsú mag

van benne. Éréskor a terméshéj felreped.

Két fajtája ismert, az édes- és a keserűmandula. Az édesmandula olaját gyógyászatban alkalmazzák és étkezésre is megfelelő, míg a keserűmandula esetében a magot hasznosítják a gyógyászatban.

mygdalae semen

A mandulamag tojás alakú, lapított, 2-2,5 cm hosszú és 1-1,5 cm széles. Az alapja lekerekített a másik vége, a felső tompa vagy hegyes lehet. Színe barna, héja hosszában barázdált és porosan érdes tapintású. A magállomány 2 nagy, fehér sziklevelel áll, amely könnyen szétválk. Köztük helyezkedik el a néhány mm nagyságú rügyecske, ennek folytatása a vastag gyököcske.

A drog szagtalan, édes, olajos ízű. A keserűmandula íze keserű és olajos.

Tartalmaz: zsírosolajokat (40 – 50%), fehérjét (20 %), cukrot (2-3%) és gumit. Zsírosolaj – *Oleum amygdalarum* – tartalmaz telített zsírsavat (5 %), olajsavat (80 %), linolsavas gliceridésztereket (15 %), fitoszterint (0,1-0,3 %).

A drog kizárólag édesmandulát tartalmazhat, keserűt nem. A keserűmandula amigdalinn glikozidot tartalmaz 1,75-3,3 %, zsírosolajat – aminek összetétele megegyezik az édesmandulában találhatóival – 30-50 %-ban, fehérjét (25-30 %), cukrot (5 %) és emulzinenzimet tartalmaz.

17. kép: *Amygdala communis*

Felhasználása: mandulaolaj formában, ill. keserűmandulaolaj lepárlása után mandulalisztet kapunk, amit a kozmetikában alkalmaznak.^[11]

Amygdalae oleum viriginale – hideg sajtolással előállított sárga színű mandulaolaj

Amygdalae oleum raffinatum – finomított mandulaolaj

Telítetlen zsírsavakat tartalmaz, mint olajsavat (60-80%), linolsavat (20-30%), palmitinsavat (5-10%), sztearinsavat, linolénsavat és mirisztinsavat.

Felhasználása: Külsőleg, bőrpuhítóként, ill. bőrpanaszok kezelésére alkalmazzák. Gyógyszergyártásban oldószerként, olajos injekciók előállítására használják. A kozmetikai iparban pedig krémek, kenőcsök, olajok előállítására alkalmazzák.

A keserűmandula magja cianogén-glikozidokat tartalmaz, amelyek toxikus hatásúak lehetnek. Gyermekeknél 10 mg, felnőttek esetében 60 mg halálos mérgezést okozhat. Az édes mandula magja nagyon kis koncentrációban tartalmazza, ezért mérgező eset nem ismert.^[10]

A héber *sáqéd* szónak több jelentése is van – ékesít, fa, hajtás, termés. Az arámi nyelvben már *lúz*-ként szerepel és fát jelent. A zsidóknál manapság is a *lúz* szót használják a mandulafára, termésére pedig a *sáqéd* szót. Palesztinában tavasszal ez az a fa, amelyik legelőször hirtelen virágba borul. Mint a bibliai idézet is mutatja szinte egy éjszaka alatt kivirágzik. A gyors virágzás az Úrra való figyelést, a hulló szirmok az emberek gyarlóságára utal és a keserű mag a büntetésre utal. A fa tavasz és az ébredés jelképe, de jelképezi a papi hűséget és buzgóságot is. Áron botjának kivirágzása a megfelelő vezető kiválasztásának Isten általi jóváhagyását mutatja, és a keresztények számára a Messiás érkezésének, várásának jelképe, de a reményt is szimbolizálja.

„»Mit látsz Jeremiás?»

Azt feleltem:» Mandulafavesszőt látok.«

Erre ezt mondta nekem az Úr:

»Jól láttad; mert virrasztok ígém felett, hogy beteljesítem.«”

Jer 1, 11-12

Jeremiás prófétának Isten ezt válaszolta „virrasztok ígém felett”, tehát a mandulafa jelképezi az éberséget, ébrenlétet is, de egy mélyebb jelentése, Isten állandó jelenléte az emberek életében. Emellett a zsidók számára az Úr hatalmát, tekintélyét és hűségét is szimbolizálja, ezt mandulával jelképezték a frigyládán és a menóra ágain is. „*Mindegyik ágon legyen három mandulavirág alakú kehely, bimbóval és szirmmal... Magán a mécsstartón legyen négy mandulavirág alakú kehely bimbóval és szirmmal.*” (Kiv 25, 33-34)^[14]

Kínában a női szépség jelképe, Indiában pedig az agyműködés serkentésére alkalmazták.^[10]

Készítmény neve	Gyógyszerforma	Felhasználás
Gynoxin 2%	hüvelykrém	külső nemi szervek gombás fertőzésére
Lomexin 2%	krém	bőr gombás fertőzésére

12. táblázat: Mandula tartalmú készítmények

3. 8. Egyéb növény

3. 8. 1. Cedrus libani Loud.

Libanoni cédrus

Arabul azt jelenti, hogy „Libanon erős gyökerű fája”. Csak az Ószövetségben fordul elő, több különböző növényre is használták ezt az elnevezést.

A fa akár 40 m magasra is megnőhet, törzsének átmérője a 2,5 m-t is elérheti. Örökzöld fa, kérge repedezett. Koronája mozaikosan sűrűsödő, emeletesen elhelyezkedő. A fája nagyon kemény, ellenálló, hosszú ideig kellemes illatú marad. A fa gyorsan növekszik, de a koronája először kúp alakú, 30 éves korában kezd ellaposodni és kialakulnak az emeletek. Tülevelei merevek és rövidek, sötétzöld színűek. Az építészetben előszeretettel alkalmazták. Mézgatartalma rendkívül nagy, ezért hajóépítésre alkalmazták. Ez vezetett ahhoz, hogy a fa ma már, néhány védett példány kivételével nem található meg a térségben. Eredeti termőhelye a Kedisha folyó völgyében volt.

A Bibliában magassága, hosszú élete és megjelenése miatt a méltóság, hatalom, nemesség, a boldogság, szépség és az erő megtestesítője.

„A lába márványoszlop, s színarany talpon áll.

A termete Libanon, páratlan cédrusfa.”

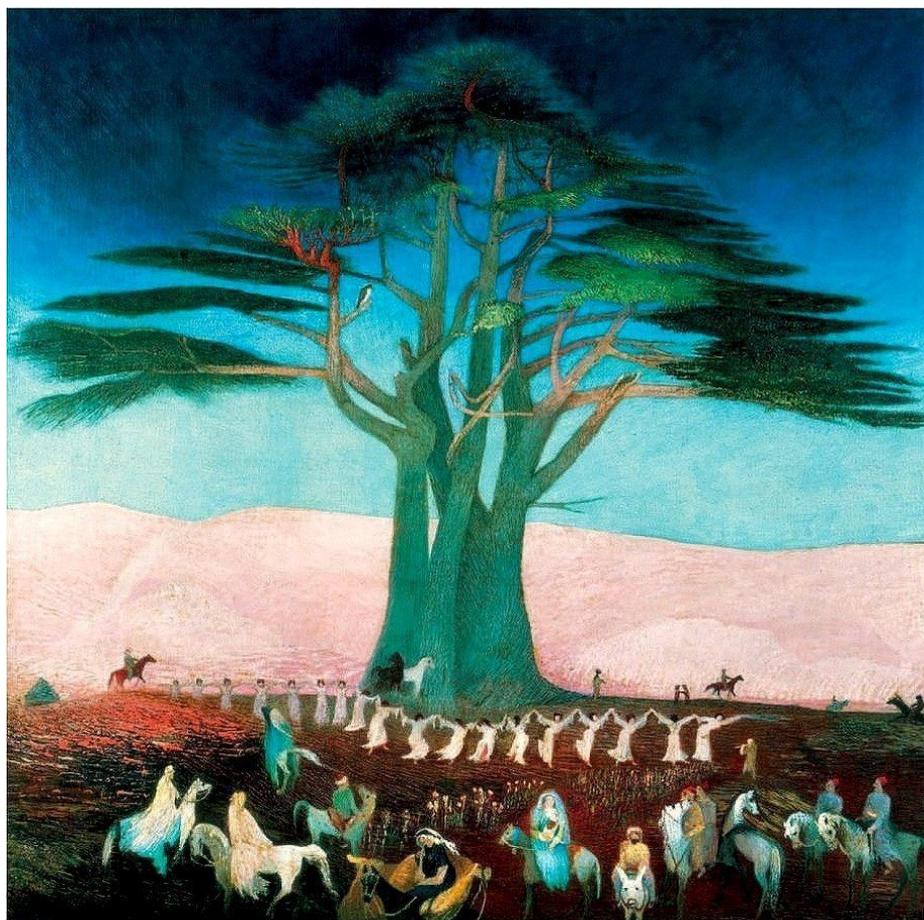
Én 5, 15

A menyasszony a cédrusfához hasonlítja vőlegényét, és így az Egyház számára a cédrus jelképezi az eljövendő vőlegényt vagyis Jézust. Így lett a Messiás-várás jelképe. Mivel a cédrus Jézust jelképezi az Ószövetségben, ezért már az Újszövetségben nem szerepel, hiszen az már Jézus eljövételéről szól.

Hosszu élete miatt az örök élet szimbóluma is. A jeruzsálemi Templom építésénél nagy mennyiségben felhasználták, pont ezért a szimbolikus jelentés miatt. Az európai ábrázolásokon ritkán lehet valódi libanoni cédrust látni, mivel errefelé az Atlasz-cédrus volt elterjedt. A gyógyszerész Csontváry azonban hosszú ideig élt azon a vidéken, így a festményén szereplő fa Libanoni cédrus.^[14]

A cédrushoz nagyon sok legenda kapcsolódik.

Ádám, halála előtt elküldte fiát Shétet az Édenbe, hogy kérjen az élet fájából készített olajat az angyaltól. Az angyaltól csupán magot és egy jövendölést kapott. A jövendölés szerint Ádám meggyógyul, amikor a fa gyümölcsöt terem. Shét, mire visszaért apjához az már halott volt, de elültette a magot Ádám sírján és egy hosszú életű fa kelt ki belőle, amelynek cédrus-, olajfa- és ciprusága is volt. A legenda szerint ebből a fából készült Jézus keresztje. A gerenda cédrusból, a keresztfa ciprusból és a tábla olajfából.

18. kép: Csontváry Kosztka Tivadar: Zarándoklat a cédrushoz

Legenda szól arról is, hogy a fát Salamon király kivágatta, de nem használta fel építkezésre és a fa csak hánykolódott. Végül hídként szolgált egy patakon. Sába királynője ráismert a cédrusra, hogy ezer év múlva erre feszítik fel Krisztust. Salamon, amikor megtudta, hogy a zsidók e fa miatt vesztik el országukat, eltemettette a fát, de amikor szükség volt rá „a föld kivetette magából” és a zsidók felhasználták. Ádám bűn nélkül született, de az ördög kísértésének nem tudott ellenállni és bűnt hozott a földre. Jézus szintén bűn nélkül született, de ellenállt az ördög csábításának. Az Ádamból kinőtt fán – a keresztfán – Jézus a halálával

lemosta Ádám bűnét és így teljesedett a jóslat, amelyet az angyal Shétnek mondott. Krisztus, mint gyümölcs meggyógyította a világot és Ádám bűnei megbocsátattak.^[22]

Egy másik legenda szerint a Phoenix Arábiában élt. Minden korban csak egy ilyen madár él, mégpedig ötszáz évig. Halálát érezvén tömjénből, mirhából és egyéb illatos növényekből fészket épít és azon elég. A hamuból egy féreg születik és amikor felnő, a fészket Egyiptomba, Heliopoliszba viszi, és ott mindenki előtt az oltárra helyezi és visszatér Arábiába.^[23] Más szerzőknél úgy szól a legenda, hogy a fönix Arábiából a libanoni cédrusra repül, ott illatosítja magát a cédrus ágaival, majd Heliopoliszba a „Nap városába” repül és ott a templom oltarán máglyát épít és azon elég, viszont harmadnapon feltámad a hamvaiból, hogy országába visszarepüljön. Ezért a fönixmadár a feltámadt Krisztus jelképe.^[14]

4. Összegzés

A dolgozatomban 10 növényt emeltem ki a Bibliában szereplő kb. 150 növény közül. Az alábbi táblázatokban foglaltam össze az általam vizsgált bibliai gyógynövények Bibliában való előfordulásának számát és helyét, hatását valamint a forgalomba lévő termékek számát:

Növény	Hatás	Bibliában való előfordulása	Forgalomban lévő termékek száma
Mentha piperita	idegrendszer	2	
Salix acmophylla	idegrendszer	10	12
Allium sativum	szív- és érrendszer	1	19
Aloe vera	emésztőrendszer	5	15
Linum usitatissimum	emésztőrendszer	9	14
Cassia senna	emésztőrendszer	2	14
Urtica dioica	urologikum	5	21+6
Brassica nigra	váz- és izomrendszer	5	2
Amygdala communis	bőr	14	2
Cedrus libani	-	22	0

13. táblázat

Növény	Előfordulása Bibliában
Mentha piperita	Mt 23,23; Lk 11,42
Salix acmophylla	Lev 23,40; Jób 40,22; Zsolt 137,2; Iz 15,7; 44,4; Ám 6,14 Jordán sűrűje – Jer 12,5; 49,19; 50,44; Zak 11,3
Allium sativum	Szám 11,5
Aloe vera	Szám 24,6; Zsolt 45,9; Péld 7,17; Én 4,14; Jn 19,39
Linum usitatissimum	Kiv 9,31; Józs 2,6; Bír 15,14; Péld 31,13; Iz 19,9; Ez 40,3; 44,7; Óz 2,7; Jel 15,6 *
Cassia senna	Kiv 3,2; ApCsel 7,30
Urtica dioica	Jób 30,7; Péld 24,31; Iz 55,13; Ez 2,6; Szof 2,9
Brassica nigra	Mt 13,31; 17,20; Mk 4,31; Lk 13,19; 17,6
Amygdala communis	Ter 28,19; 30,37; 35,6; 43, 11; 48,3; Kiv 25,33; 37,19; Szám 17,23; Józs 16,2; 18,13; Bír 1,23.26; Préd 12,5; Jer 1,11
Cedrus libani	Szám 19,6; 24,6; 2 Szám 7,7; 1 Kir 5,13; 6,9.18.20.36; 1 Krón 14,1; 22,4; 2 Krón 2,7; Zsolt 80,11; 92,13; 104,16; 148,9; Én 5,15; Jer 22,7.23; Ez 17,22; 27,5; 31,3; Zak 11,2

14. táblázat

*lenből készült vászon és ruha egyéb helyen is előfordul.

Befejezés

„*Én vagyok az alfa és az ómega, az első és az utolsó, a kezdet és a vég.*”

Jel 22, 13

A Biblia nem egy időben keletkezett mű, hanem több, különböző korszakból és több alkotótól származik. A különböző könyvek így más-más stílusban íródtak, de mindegyikre jellemző, hogy bemutatja a kort, amelyben keletkezett. Így fontosnak tartottam, hogy a bibliai idők viszonyait is ismertessem. Kiderül, milyenek voltak az éghajlati viszonyok az Ígélet földjén való letelepedés után. Betekintést nyerünk a gazdálkodásba és a földművelésbe. A társadalom szerveződése is jellemző sajátosságokkal bír ebben a korban. Az élet minden területére törvényekkel és szabályokkal rendelkeztek, amik kimondták, hogy mit tehetnek és mit nem.

Szakedolgozatom célja a bibliai növények felhasználásának megismerése volt. Azokat a növényeket választottam ki elsősorban, amelyek valamilyen fontosabb jelentőséggel bírnak a mai gyógyászatban, illetve az ismertebb bibliai eseményeknél szerepeltek. Másodsorban a számomra érdekes növényeket választottam. Mivel munkámban a gyógyászati felhasználás felkutatása volt a cél, ezért a növényeket az alapján csoportosítottam, hogy milyen szervrendszerre hatnak. Ezen kívül még egy csoportot hoztam létre, amelybe ugyan csupán egy növény került bele (a cédrus), de a témában való elmélyedés során a körülötte kialakult mítoszok megragadták érdeklődésemet.

A növények a Bibliában szimbólumokként is jelentést kapnak. A növények jellemző tulajdonságaik alapján jelképekké válnak (pl. fűzfa gyors növekedése = Isten túláradó szeretete).

A szakedolgozat terjedelme miatt nem állt módomban behatóan tanulmányozni az antik gyógyszerészeti irodalom olyan alkotásait, mint Scribonius Largus *Compositiones*^[24] című recept gyűjteménye, vagy Aulus Cornelius Celsus *De medicina*^[25] című műve.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom elsősorban konzulensemnek Dr. Forrai Juditnak a szakdolgozatom elkészítésében nyújtott segítségével. Továbbá köszönöm Dr. Nagy Ágotának és Dr. Sztyahula László atyának a forráskutatásban való közreműködést.

Melléklet

A Bibliában szereplő növények jegyzéke Kereszty Zoltán: „Nézzétek a mező liliomait...”^[12] című műve alapján:

	Latin név	Magyar név	Héber név	Görög név	Arab név
1.	<i>Abies cilicica</i>	Kilíkiai jegenyefenyő	beroš	xūlon	suh
2.	<i>Acacia raddiana</i>	Palesztin akácia	šittáh	pūxon	sunt
3.	<i>Acanthus syriacus</i>	Szír akantusz	chóach	kimmosz	maravila
4.	<i>Alhagi maurorum</i>	Perzsa tevetövis	'ágeh mácúj	aszpalatosz	aqul
5.	<i>Allium cepa</i>	Vöröshagyma	bacál	krommüon	bacal
6.	<i>Aloe vera</i>	Orvosi álóé	'acgalót	aloé	aluvah, cobr
7.	<i>Amygdalus communis</i>	Mandulafa	šáqéd, lúz	amügdalai, karna	luz
8.	<i>Anabasis articulata</i>	Izelt karfiolcserje	šúni	-	usnan, ajram, tartir
9.	<i>Anastatica hierochuntica</i>	Jerikóirózsa	galgal	trochosz	galla, kaf albah
10.	<i>Anemone coronaria</i>	Koronás szellőrózsa	nicán	krinon	sakaik
11.	<i>Anethum graveolens</i>	Kapor	ševet	anethon	sevet
12.	<i>Anthemis palaestina</i>	Palesztin pipitér	cic	andosz	iqavan, ribjaan
13.	<i>Aquilaria agallocha</i>	Sasfa	'achálót	agallochon	aluvah
14.	<i>Artemisia herba-alba</i>	Sivatagi üröm	la''anáh	cholé	adeh
15.	<i>Arthrocnemum fruticosum</i>	Cserjés sziksófü	bórit	poa	abusak, bavval
16.	<i>Arundo donax</i>	Perzsa nád	qaneh	kálamosz	qanaa, buz farisi
17.	<i>Astragalus gummifer</i>	Tragakant	nekó't	tragakantha	nakaah
18/.	<i>Atriplex halimus</i>	Labodacserje	mallúach	alimon	muleh
19.	<i>Balanites aegyptiaca</i>	Jerikói balzsamfa	córi	rétiné	zaqqum
20.	<i>Boswellia sacra</i>	Arab tömjénfa	levónáh	libánosz	lubán
21.	<i>Brassica nigra</i>	Fekete mustár	charedál	szinapi	khardal
22.	<i>Bromus scoparius</i>	Pusztai rozsnok	dese	chortosz	alefajjaf
23.	<i>Butomus</i>	Virágkáká	''achu	achey	ahah

	umbellatus				
24.	Buxus longifolia	Mandulalevelű puszpáng	te''assúr	pükszon	saru
25.	Capparis spinosa	Szúrós kápicserje	cáláf	kapparisz	assaf
26.	Carthamus tinctorius	Sáfrányszeklice	karkóm	krókosz	kurkáná
27.	Cassia senna	Szennacserje	sneh	batosz	sana-mekki
28.	Cedrus libani	Libanoni cédrus	„erez	kedrosz	araza Lubnán
29.	Centaurea iberica	Spanyol imola	dardar	tribolosz	dardar
30.	Cephalaria syriaca	Szír ördög szem	salmón suri	zizanion	taradan salam
31.	Ceratonia siliqua	Szentjános- kenyérfa	chárúv	keraunia	kharrub
32.	Chrysanthemum coronarum	Koronás margitvirág	charcit atúrá	chorton	aqovaan
33.	Cicer arietinum	Kávéborsó	chamic	erebinthosz	hummuc
34.	Cichorium pumilum	Törpe katáng	merorah	pikridész	maqđ
35.	Cinnamomum aromaticum	Kínai fahéjfa	qiddah	kasszia	kaldaj
36.	Cinnamomum verum	Ceyloni fahéjfa	qinnamom	kinamonom	qinnamun
37.	Cistus incanus	Borzas szuhar	lot, lotem	lédanosz	ladan
38.	Citrullus colocynthis	Sártök, sivatagi dinnye	gefen sadeh	ampelosz agrosz	handal
39.	Citrullus lantus	görögdinnye	'avattiach	pepones	battih akdar
40.	Citrus medica var. ethrog	Júdeai citrom	ec-hádár	oraioasz	utrug
41.	Commiphora africana	Afrikai balzsamfa	bedólach	bdellion	akebobek
42.	Commiphora opobalsamum	Mekka - balzsamfa	bósem	basszamon	gafal
43.	Commyphora myrrha	Valódi mirhafa	mor	szmürna	murr
44.	Conium maculatum	Foltos bürök	ró's	cholé	saukaran
45.	Coriandrum sativum	kerti koriander	gadh	korion	kozbarah
46.	Crocus sativus	Fűszersáfrány	karkóm	krokosz	zaaqun
47.	Cucumis melo	Uborkadinnye	qissuá'	sziküosz	qatta
48.	Cuminum cuminum	Borsoskömény	kammón	küminon	kammun
49.	Cupressus sempervirens	Örökzöld ciprus	gófer	kyparisszosz	beruta
50.	Curcuma longa	Sárga kurkuma	karkóm	krokosz	kurkum

51.	<i>Cymbopogon schoenanthus</i>	Arab citromcirok	qáneħ hatov	kálámosz	qanú
52.	<i>Cyperus papyrus</i>	Papírusznád	gúme'	papürosz	bordi
53.	<i>Diospyros ebenum</i>	Valódi ébenfa	hovenah	ébenosz	abunush
54.	<i>Echinops adenocaulos</i>	Ragadós szamárkényér	qóc	akanthosz	shauk
55.	<i>Elaegnus angustifolia</i>	Ezüstfa	'ec-semen	leükén	najnafun
56.	<i>Eruca sativa</i>	Borsmustár	paqqa''ot	arioth	paqqaa
57.	<i>Ferula galbaniflua</i>	Gyantás husáng	chelbenach	chalbaná	halbane
58.	<i>Ficus carica</i>	Édes fügefafa	te'énáh	szükon	tín
59.	<i>Ficus sycomorus</i>	Szikomorfa	siqmáh	szükomorea	suqami
60.	<i>Gossypium herbaceum</i>	Törpe gyapot	karpas	büsszosz	-
61.	<i>Gundelia tournefortii</i>	Palesztin articsóka	galgal	trochos	kaab
62.	<i>haloxylon persicum</i>	Fehér szakszaul	'adah	ada	ada
63.	<i>Hammada salicornia</i>	Szarvacskás sócserje	bórit	poa	rimth
64.	<i>Hedera helix</i>	Borostyán	qissós	kisszosz	qarbulah
65.	<i>Hordeum hexastichon</i>	Hatsoros árpa	se''órah	krité	sair
66.	<i>Hyoscyamus aureus</i>	Aranysárga beléndek	sikkárón	sakcharona	sekran
67.	<i>Iris pseudacorus</i>	Mocsári nőszirm	sósan	irisz	vagg
68.	<i>juglans regia</i>	Diófa	'egóz	kara	harza
69.	<i>Juniperus phoenicea</i>	Fóníciai boróka	'ar''ár	agriomüriké	arar
70.	<i>Lagenaria siceraria</i>	Lopótök	dela''at	szíphon	qara
71.	<i>Laurus nobilis</i>	babérfa	'órén	daphne	ghar
72.	<i>Lawsonia inermis</i>	Hennacserje	Kófer	kóprosz	kupru
73.	<i>Lens culinaris</i>	Főzeléklencse	'adásáh	fákósz	adas
74.	<i>Lilium candidum</i>	Fehér liliom	sósan	krinon	susan
75.	<i>Linum usitatissimum</i>	Házilen	pistah	linon	pishtu
76.	<i>Liquidambar orientalis</i>	keleti ámbrafafa	nátáf	sztakté	natafa
77.	<i>Lolium temulentum</i>	Konkolyperje	zún	zizanon	zuván
78.	<i>Lycium</i>	Szúrós	sék	ramnosz	fil zaharag

	europaeum	ördögcérna			
79.	<i>Malus sylvestris</i>	vadalma	tappúah	mélon	tuffah
80.	<i>Malva nicaeensis</i>	Görög mályva	chalámút	-	hajjar
81.	<i>Mandragora autumnalis</i>	Mandragóra	dúdá'	mandragora	kuffah
82.	Manna	Manna	mán-ha	man	mannu
83.	<i>Mentha longifolia</i>	Lómenta	na''anáh	minthé	naana
84.	<i>Morus nigra</i>	Fekete eperfa	baka'	szükaminé	tutun
85.	<i>myrtus communis</i>	valódi mirtusz	hadás	mürszíné	rihan
86.	<i>Narcissus tazetta</i>	Tazetta nárcisz	chavaccelet	narkisszosz	susan
87.	<i>Nardostachys grandiflora</i>	Valódi nárdus	nérd	nardosz	sunbul
88.	<i>Nerium oleander</i>	Leánder	hardúf	nérion	daflaj
89.	<i>Nigella sativa</i>	Szörös katicavirág	qecach	melantion	kazah
90.	<i>Notobasis syriaca</i>	Szirtövis	bárak	barakiné	barkan
91.	<i>Nymphaea lotus</i>	Egyiptomi lótuuszvirág	sósan	krinon	susan
92.	<i>Olea europaea</i>	olajfa	zájit	elaia	zeytun
93.	<i>Origanum syriacum</i>	Szíriai szurokfű	'ézóv	hyssopos	zaatar
94.	<i>Ornithogalum narbonense</i>	Törpe madártej	chirijonah	koprosz periszteron	halbajak
95.	<i>Paliurus spina-christi</i>	Déli tövisfa	qóc	akantha	samur
96.	<i>Panocratium maritimum</i>	Tengerparti-liliom	chavatcélet	krinon	susan
97.	<i>Panicum miliaceum</i>	Köles	pannag	keghrosz	panag
98.	<i>Papaver syriacum</i>	Szír pipacs	dese	chortosz	chachalun
99.	<i>Phoenix dactylifera</i>	Datolyapálma	támár	phoiniksz	tamr
100.	<i>Phragmites australis</i>	Fedónád	qáneh	kalamosz	ghab
101.	<i>Pinus brutia</i>	Kalábriai fenyő	tidhar	bratüdar	cnaubar
102.	<i>Pinus halepensis</i>	Aleppói fenyő	'ec-semen	pínüsz	arar
103.	<i>Pinus pinea</i>	Mandulafenyő	tirzáh	agrobalanosz	parjash
104.	<i>Pistacia atlantica</i>	Atlantai pisztácia	'éláh	terebinthosz	fistuq
105.	<i>Pistacia lentiscus</i>	Masztixfa	cori	terebinthosz	alkajjah
106.	<i>Platanus orientalis</i>	Keleti platán	'aram	plátanosz	tulubu
107.	<i>Populus euphratica</i>	Eufrátesz nyárfá	livneh	apiszi	baka

108.	<i>Pterocarpus santalianus</i>	Vörös szantálfa	'algum	peszkinosz	candal abajac
109.	<i>Punica granatum</i>	Gránátalmafa	rimmon	roia	rumman
110.	<i>Quercus coccifera</i>	Palesztin tölgy	'allón	drüsz	balut
111.	<i>Retama raetam</i>	Fehér kákaborsó	rótem	ratmen	retem
112.	<i>Rhamnus palaestinus</i>	Palesztin benge	mesúkáh	szkolopsz	suvvajd
113.	<i>Ricinus communis</i>	Ricinus	qiqájón	kolokünté	hirva
114.	<i>Rosa phoenicea</i>	Föníciai rózsza	vered	rhódosz	vard
115.	<i>Rubia tinctorum</i>	Festőfű, pirosítófű	pú'áh	erstrodanon	fuvvah
116.	<i>Rubus sanguineus</i>	Vérvörös szeder	sen	batosz	kubush
117.	<i>Ruscus aculeatus</i>	szúrós csodabogyó	sillón	akanthosz	sullaon
118.	<i>Ruta chalepensis</i>	Nagylevelű ruta	pégám	peganon	fegan
119.	<i>Saccharum officinarum</i>	Nemes cukornád	qéneh	zakar	sukhar
120.	<i>Salix acmophylla</i>	Keleti fűz	'aráváh	itéa	gharab
121.	<i>Salvia judaica</i>	Júdeai zsálya	moriah	fákósz	alashfaqus
122.	<i>Sarcopoterium spinosum</i>	Tövises vérfű	chóach	akanthos	billan
123.	<i>Schoeplectus lacustris</i>	Tavi káka	'agmón	kalamosz	agam
124.	<i>Scolymus hispanicus</i>	Spanyol aranybojtorján	chóach	akanthosz	lehleh
125.	<i>Solanum incanum</i>	Hamvas csucsor	chedeq	akanthosz	hadak
126.	<i>Sorgum bicolor</i>	Közönséges cirok	dóchán	kegchrosz	durah
127.	<i>Styrax officinalis</i>	Sztóraxfa	livneh	sztakté	libna
128.	<i>Tamarix aphylla</i>	Nagy tamariszkuszfa	'esel	alszosz	athl
129.	<i>Tetraclinis articulata</i>	Atlaszciprus	'ec'ávót	thüinosz	aviata
130.	<i>Thymelaea hirsuta</i>	Szőrös cicó	matnan	fragellion	mitnan
131.	<i>Triticum aestivum</i>	Közönséges búza	chittáh	szitosz	chittah
132.	<i>Triticum spelta</i>	Tönköly	kussemet	olüra	karsanah
133.	<i>Tulipa sharonensis</i>	Shároni tulipán	nicán	anthosz	nissan
134.	<i>typha</i>	Déli gyékény	súf	tüphé	bordi

	domingensis				
135.	Umus canescens	Molyhos szilfa	gesem	ptelea	nesem
136.	Urtica dubia	Keleti csalán	charul	kridé	qurreis
137.	Viburnum tinus	Babérbangita	tidhár	küparisszosz	murran
138.	Vicia faba	Lóbab	pól	küámosz	ful baqjah
139.	Vitis vinifera	Bortermő szőlő	gefen	ampelosz	gufan
140.	Xanthium spinosum	Szúrós szerbtövis	qimmós	oletrosz	kamas
141.	Zilla spinosa	Szúrós zilla	sillon	akanthosz	silla
142.	Ziziphus spina-christi	Palesztin krisztustövis	'atad	zizüphon	sidr
143.	Zygophyllum dumosum	Keleti kápribab	'elim	ailim	qalam

15. táblázat

Irodalomjegyzék

1. Dr. RÓZSA Huba: *Ószövetségi bevezető*, Pázmány Péter Hittudományi Akadémia, Budapest, 1991
2. Xavier LÉON-DUFON művének fordítása alapján, SZABÓ Ferenc SJ: *Biblikus teológiai szótár*, Róma 1976
3. *Biblia*, Szent István Társulat, Budapest 1979
4. Luciano PACOMIO, Pietro VANETTI S. J.: *Kis bibliai atlasz*, Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 1991
5. *Magyar Katolikus Lexikon* <http://lexikon.katolikus.hu/P/Palesztina.html> (2013.09.06.)
6. Michael ZOHARY. *Plants of the Bible*, Cambridge University Press
<http://www.scribd.com/doc/51475771/ZOHARY-1982-Plants-of-the-Bible>
(2013.09.07.)
7. *Mezőgazdasági termelés az ókori palesztinában – a Biblia tükrében*
<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/sur-bib.html> (2013.09.06.)
8. *Biblia*, Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 1997
9. SURÁNYI Dezső: *A Biblia növényei*, Ponticulus Hungaricus, X.évf., 11. sz., 2006 nov.
http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/suranyi_biblia.html#top
(2013.09.06.)

10. SZENDREI Kálmán, CSUPOR Dezső: *Gyógynövénytár*, Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2009
11. HALMAI János, NOVÁK István: *Farmakognózia*, Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1963
12. Dr.TÓTH László: *Gyógynövények, drogok, fitoterápia*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009
13. [Eran BEN-ARYE](#), [Nativ DUDAI](#), [Anat EINI](#), [Moshe TOREM](#), [E. SCHIFF](#), [Y. RAKOVER](#) :
Treatment of Upper Respiratory Tract Infections in Primary Care: A Randomized Study Using Aromatic Herbs
Evid Based Complement Alternat Med. 2011; 2011: 690346.
Published online 2010 November 1. doi: [10.1155/2011/690346](https://doi.org/10.1155/2011/690346)
<https://www.pubmed.com/pmc/articles/PMC2967840/> (2014.02.25.)
14. KERESZTY Zoltán: „Nézzétek a mező liliomait...”, Magánkiadás, Budapest, 1998
15. [KENSTAVICIENE P](#), [NENORTIENE P](#), [KILIUVIENE G](#), [ZEVZIKOVAS A](#), [LUKOSIUS A](#), [KAZLAUSKIENE D](#).
Application of high-performance liquid chromatography for research of salicin in bark of different varieties of Salix,
[Medicina \(Kaunas\)](#). 2009;45(8):644-51.
<https://www.pubmed.com/pubmed/19773624> (2014.02.25.)
16. Dr. KÉRY Ágnes és mts-i: *Gyógynövényekkel az egészségért*, Képzőművészeti Kiadó és Nyomda Kft., Budapest, 2000
17. [KOSCIELNY J](#), [KLÜSSENDORF D](#), [LATZA R](#), [SCHMITT R](#), [RADTKE H](#), [SIEGEL G](#), [KIESEWETTER H](#) *The antiatherosclerotic effect of Allium sativum*.
[Atherosclerosis](#). 1999 May;144(1):237-49.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/10381297> (2014.02.25.)
18. [FEILY A](#), [NAMAZI MR](#).
Aloe vera in dermatology: a brief review
[G Ital Dermatol Venereol](#). 2009 Feb;144(1):85-91.
<https://www.pubmed.com/pubmed/19218914> (2014.02.25.)
19. GYIRES Klára, FÜRST Zsuzsanna és mts.-ik: *Farmakológia*, Medicina Könyvkiadó Zrt, Budapest, 2007
20. [GAWRON-GZELLA A](#), [WITKOWSKA-BANASZCZAK E](#), [DUDEK M](#)

Herbs and herbal preparations applied in the treatment of gastric hyperacidity, gastric and duodenal ulcer in cigarette smokers

[Przegl Lek.](#) 2005;62(10):1185-7.

<https://www.pubmed.com/pubmed/16521987> (2014.02.15.)

21. BÁNYAI Ferenc: *A kezdet kezdetében...*

<http://www.vigilia.hu/regihonlap/2010/5/banyai.html> (2013.09.28.)

22. LOVAS Borbála: *Ádám a kereszt alatt*

<http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/plaustrium/01LBoriD.html> (2013.09.20)

23. VANYÓ László: *Apostoli atyák (Ókeresztény írók VI.), Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz*, Szent István Társulat, Budapest, 1988

24. SCRIBONIUS Largus: *Compositiones*

http://books.google.hu/books?id=7_jvtQ2HFUQC&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbg_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

25. AULUS Cornelius Celsus: *De medicina*

<https://archive.org/details/demedicina02celsuoft>

Ábrajegyzék

1. kép: Holt-tengeri tekercesek

<http://www.english.imjnet.org.il/Popup.aspx?c0=13099> (2014.02.15.)

2. kép: Codex Vaticanus – Mt, 8b-10a

<http://www.bible-researcher.com/codex-b.html> (2014.02.15.)

3. kép: Palesztina Jézus korában

<http://egyetemi.hu/fajlok/irodalom/Palesztina%20J%20C3%A9zus%20kor%20C3%A1ban.jpg>

(2014.02.15.)

4. kép: Szántás ekével az ókori Palesztinában

<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/sur-bib.html>

(2014.02.15.)

5. kép: Michelangelo – A Nap, a Hold és a növények teremtése (Sixtusi kápolna)

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Michelangelo,_Creation_of_the_Sun,_Moon_and_Plants_01.jpg

(2014.02.15.)

6. Mentha piperita
kép: <http://eathealthylivefit.com/2012/01/health-benefits-of-herbal-teas-p/herb-peppermint-leaf-mentha-piperita/>
(2014.02.15.)
7. kép: Salix acmophylla
<http://flora.huji.ac.il/browse.asp?lang=en&action=thread&t=2841>
(2014.02.15.)
8. kép: Allivum sativum
<http://circleforwards.blogspot.sk/2013/01/garlic-allium-sativum-l-exterminate.html>
(2014.02.15.)
9. kép: Aloe vera <http://www.merineews.com/article/himachal-tackles-monkey-menace-with-aloe-vera/15863862.shtml>
(2014.02.15.)
10. kép: Aloe vera
<http://hisacne.com/acne-treatments/natural-acne-treatments/natural-acne-treatments-aloe-vera/>
(2014.02.15.)
11. kép: Ingeborg zsoltároskönyve – 1210 - Mózes és az égő csipkebokor
<http://www.kateteka.hu/4339-szinrol-szinre>
(2014.02.15.)
12. kép: Cassia senna
<http://tapovan.tradeindia.com/senna-cassia-senna--281475.html>
(2014.02.15.)
13. kép: Linum usitatissimum
<http://www.botanikus.de/Heilpflanzen/Lein/Lein-gr.jpg>
(2014.02.15.)
14. kép: Lini semen
http://farmacie2008.rajce.idnes.cz/FGN_11_makro?order=create&src=1#Lini_semen.JPG
(2014.02.15.)
15. kép: Urtica dioica

<http://www.val-znanje.com/index.php/ljekovite-biljke/1114-velika-kopriva-urtica-dioica-l>

(2014.02.15)

16. kép: *Salvadora persica*

<http://www.tamilnet.com/art.html?catid=98&artid=35345>

(2014.02.15.)

17. kép: Mandulafa

<http://jamesfauria.com/11/>

(2014.09.15.)

18. kép: Csontváry Kosztka Tivadar: Zarándoklat a cédrushoz

http://www.codteainfo.hu/jeles/jakab_jul/jeleszentjakab_jul_ujj.htm

(2014.02.15.)

Történetek a növények világából

Stories from the vegetable reign

Dr. Forrai György PhD

forrai.gyorgy@upcmail.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November 02, 2014

Abstract:

Stories on two plants which are well-known from Old Times

Kulcsszavak: hagyma, fokhagyma, datolya: különböző alkalmazások

Keywords: onion, garlic, different applications

A hagyma

Fűszernövény, a közegészségügy szakértői szerint egyszerű „földes áru”, mégis, ősidők óta a különféle népek életében, társaival, a póréhagymával és a fokhagymával együtt, igen fontos szerepet töltött/tölt be. Egyetlen háztartásból sem hiányozhat ugyanis. A hagyma (*Allium cepa*) és a fokhagyma (*Allium sativum*) neve a kelta „all” szóból származik, ami orrfacsaró, szúrós illatot fejez ki. „Ennek ellenére” nemes rokonai vannak: lévén a liliomfélék génuszának tagja, mint a liliom, a tulipán és az őszi kikerics. Az is jelzi, hogy a hagyma a legrégebben termesztett növények egyike, s évezredek óta népi gyógyszernek számít, hogy az i.e. kb. 1550-ből származó, nevezetes egyiptomi *Ebers Papyrusz* 800 gyógyászati formulát ad meg, köztük 22 a fokhagymát ajánlja szívproblémák, fejfájás, daganatok, férgesség és harapások esetére. Más kérdés, hogy ma már aligha érvényes e három és félezredes javallatok egyike-másika.

Gondos kezek fölírták a Kheopsz piramis falára, hogy az építőmunkások mennyi hagymát és fokhagymát fogyasztottak munkájuk közben - ezt *Hérodotosz* tanítja nekünk. Az egyiptomi papok ezzel szemben – legalább is a szertartásokon – „távol tartották maguktól a hagymát” – írja *Plutarchos*. „Sem böjtire, sem ünnepre nem kívánatos, mivel szomjúságot idéz elő, s izgatottá teszi azt, aki fogyasztja”. Hasonlóan vélekedtek a régi görögök is, bűzösnek tartották a hagymát és a fokhagymát, s akik mégis ették, nem voltak kívánatosak Kübelé templomában. Indiában a fokhagymát antiszeptikus oldatban sebek, fekélyek öblítésére használtak. Kínában hagymateát alkalmaztak láz, fejfájás, kolera és dizentéria esetén.

A zsidók – többek között – hüvelyvérzéskor alkalmazták a nagyméretű perzsa hagymát. Hogy a gyógyítási kísérletek mennyi babonás aktussal keveredtek, azt mutatja a

Talmud egyik mondása az i.sz. 5. század végéről (*Sabbath* traktátus 110 a/b). Hüvelyvérzéskor, egyebek mellett, javasolták, hogy a nagy perzsa hagymát főzzék meg borban, itassák meg az asszonnyal és kiáltssanak rá: „álljon el a vérzésed!” (A szokásból csak a „rákiabálás” maradt meg, jószerivel vérzés nélkül is). Kuruzslás? Pszichés ráhatás? Mindegy. Később látni fogjuk, hogy valami hasonló védett meg embereket egy nagy járványtól, Marseille-ben, a 18. században.

Az Egyiptomból elmenekült és negyvennapos sivatagi vándorlásra kényszerült zsidók – olvashatjuk a Bibliában – fájó szívvel gondolnak vissza az egyébként kegyetlen egyiptomi rabság idejére: „Visszaemlékezünk a halakra, amelyeket ettünk Egyiptomban ingyen, az ugorkákra és dinnyékre, a *párhagymákra*, *vereshagymákra* és *fokhagymákra*. Most pedig a mi lelkünk eleped, mindennek híjával lévén; szemünk előtt nincs egyéb, mint a manna” (*Numeri* 11: 5-6).

De nézzünk további példákat is: egy szanszkrit nyelven írt szerelmi dal is a fokhagymát dicséri az 5. században – no meg a kedvest -, amint ezt egy *Bower* nevű szerző 1890-ben kimutatta. Több neves szerző is gyógyszernek tekintette a fokhagymát: pl. *Arisztotelész*, *Hippokratész* és *Arisztophanész*. A természettudományokban jártas *idősebb Plinius* számos terápiás ajánlatában szerepel a hagyma és a fokhagyma. Figyelemre méltó az is, hogy *Discoriodes*, a római hadsereg főorvosa, az i.sz. 1. században féregűzés céljából rendelte a fokhagymát.

Görögországban az I. olimpiai játékokon az atléták a fokhagymát stimulusként szedték – úgy látszik nem voltak még éles szaglóképességű doppingellenőrök. A zsidók között a hüvelyi vérzésre alkalmazott, borban főtt hagyma érdekes módon sok-sok évszázad múltán egy másik kultúrában is megjelent. 1721-ben a nagy marseille-i pestisjárvány idején, négy elítéltet osztottak be arra, hogy eltemessék a halottakat. Természetesnek tartották, hogy a bűnözők is a járvány áldozatai lesznek, hiszen ezt a piszkos munkát senki sem vállalta. És csodák csodája, semmi bajuk sem lett. Védettek voltak? Kiderült, hogy borban főtt fokhagymát ettek – nyilván nem tudatosan. Mindenesetre italuk (a hagyma borfőzete) híressé vált és elterjedt, s ma is kapható francia földön. A neve: *vinaigre des quatre voleurs*, a négy tolvaj ecetje. Hogy aztán a bor, a hagyma, vagy a belőlük készült főzet volt-e hatásos, az rejtély.

Jól ismert *Shakespeare* színdarabjából, a Szentivánéji álomból a mesteremberek előadása, melyre Theseusnak, Athén fejedelmének a tiszteletére készülnek. Ebben Zuboly, a takács figyelmezteti társait: „Na, meg aztán, színész barátaim, ne egyetek se vöröshagymát, se fokhagymát, hogy kellemes legyen a leheletünk, akkor bizonyára megdicsérnek, hogy kellemes a komédia” (IV. felvonás, 2.szín. *Arany János* fordítása).

A későbbi századok kutatási bebizonyították, hogy az ókori megfigyelés, mely szerint e növények jótékony hatásúak különböző bajokban, valóság. *Louis Pasteur* (1822-1895), a nagy francia vegyész és mikrobiológus, 1858-ban leírta, hogy a fokhagymának antibakteriális hatása van. *Albert Schweitzer* (1875-1965), a híres orvos, teológus, Bach-interpretátor és afrikai misszionárius, sikerrel alkalmazta a fokhagymát amőba dizentériával fertőzötteken. De nem maradt ki a fokhagyma a gyógyhatású növények közül a második világháborúban sem: mint antiszeptikumot és üszkösödést megelőző szert használták. A laboratóriumi vizsgálatok azt mutatták, hogy a fokhagyma 1: 125 000 hígítású oldata gátolja a sztafilokokkuszok, sztreptokokkuszok, koleravibriók, sigellák növekedését. Továbbá, hogy sok, állatra patogén gombát, élesztőt is öl, sőt némelyik hüvelygyulladás okozót is. Gátolja lovak alsó végtag trombózisait. De nemcsak a lovakét! *G. S. Simona* az indiai Poona egyetemen 1979-ben, epidemiológiai tanulmányt tett közzé. A vegetáriánus Jain közösség három különböző

csoportját vizsgálta. Az első csoport tagjai korlátlanul ették a hagymát és a fokhagymát, minimum 50 illetve 600 grammot hetenként, a második csoportba tartozók csak 10-200 grammot, a harmadik csoportbeliek soha, semmit. Megállapította, hogy a fokhagymafogyasztás növelésével arányosan az egyének trombózishajlama csökkent.

A téma egyik kutatója *Theodor Wertheim* német kémikus a kéntartalmú fokhagymaolaj jótékony hatását elemezte (1844). Munkája végén *Sir John Harrington* idézi, aki az „Englishman’s Doctor”-ban pontosan megfogalmazta a fokhagyma előnyeit és hátrányait. A kedves bökvers magyarul nagyjából így szól:

*A fokhagyma bár leheleted rontja
És talán még a könnyedet is ontja
Becsmérlésed nem érdemli*

A datolya

Néha életedet menti.

Az értelmező szótár szerint magasztos tárgyú, emelkedett hangú lírai költeményt illetnek az *óda* szóval, tréfásan pedig akkor zengenek valakiről vagy valamiről ódát, ha nagyon meg akarják dicsérni. A *Phoenix dactylifera* nevű kultúrnövény ilyen s nemcsak a Bibliában és a vele foglalkozó kommentár-irodalomban.

A növény eredetileg Dél-Arábiában termett, de nemesített formában már az ősi Babilonba is eljutott. Egy babiloni himnusz 360–féle fölhasználási módját sorolja fel. Az asszír birodalomban szinte szent növényként tisztelték, amint ezt alabástromból készült domborművek tanúsítják. Már igen korán eljutott Szíriába és Palesztínába is (ebből adódhat alapos ószövetségi ismertsége).

Dicséri a gyümölcsöt a Biblia is: „Mert az Úr, a te Istened jó földre visz be téged (...) Búza-, árpa-, szőlőtő-, füge- és gránátalma termő földre; fa-, olaj- és méztermő földre” (*Deuteronomium* 8: 7-8). A Biblia-tudósok szerint a „méz” itt a datolyát jelenti. A *Talmud* is többször említi a nagybecsű gyümölcsöt, melynek gyógyerőt is tulajdonítottak őseink. A *Ketubot* 10b és a *Gittin* 70a helyeken olvasható: „a datolya képes testünket fölmelegíteni (föltehetően a kalóriaértékére utalna a szöveg, ha a fogalom már ismert lett volna), étvágyunkat kielégíteni, beleinket mozgásba hozni és erősíteni, a gyomorra gyakorolt minden káros hatás nélkül”. Gyógyhatását három „támadásponton” tételezték föl: megszünteti a rossz gondolatokat (ma úgy mondanók: kedvezően hat a pszichére), előnyös a bélbajokkal és az aranyérrel küszködőknek. De kifejezetten elleneztek azt, hogy üres gyomorral fogyasszák, különösen, ha a datolya savanyú, vagy kesernyés (*Baba Mecia* 113b). Az *Éruvin* 68a tanácsa: ha egy gyermekágyas asszonynak gyöngélgedése idején vizet kellene melegíteni ünnepkor (szombaton tilos a vízmelegítés!), elkerülhetjük, ha datolyát adunk helyette.

Az észak-afrikai tengerpart hosszában a föníciaiak terjesztették el. Ismerték Egyiptomban is az i.e. 3. évezred vége óta: az első ábrázolások a XII. dinasztia idejéből valók: nyilvános demonstrációk alkalmával elsőrendű győzelmi szimbólum szerepét töltötte be. Antik szerzők, *Homérosz* (*Odüsszeia*), *Hérodotosz*, *Xenophon*, az idősebb *Plinius*, *Theophrasztosz* stb. beszámolóí igazolják sokoldalú fölhasználását. Athéni mondák szerint a déloszi *Thészeusz* harci játékainak győzteseit datolyaágakkal ékesítették. De győzelmi jelkép volt a rómaiak fényűző ünnepein is. A datolya dél-európai elterjedését az araboknak tulajdonítják. Fontos szerepet nyert a keresztény ikonográfiában is: a mártíromság szimbólumaként szerepelt.

Elmélkedés a kopaszságról

Meditation ont he hairlassness

Dr. Forrai György PhD

forrai.gyorgy@upcmail.hu

Initially submitted September 10, 2014; accepted for publication November02, 2014

Abstract:

A small hisorical collection of hairlessness is presented here

Kulcsszavak: férfiaság jele, a kopaszság eredete, hajáldozat

Keywords: a sign of masculinity, origin of the hairlessness, hair offering

Az eset *Elizeus prófétáról* szól: „... mikor az úton felfelé méne, apró gyermekek jövének ki a városból, akik őt csúfolják vala, ezt mondván: Jöjj fel, kopasz, jöjj fel, kopasz!” (2: 23).

Ősidők óta az életerő – férfiakon a férfiaság – jelének tekintették a dús hajzatot, valamint a férfibajuszt és szakállt. *K. Mátyus István* orvos *Ó és Új Diaetetica, az az: az Életnek és az Egészségnek fenn-tartására és gyámolítására* írt könyvében (1787) idéz egy szerzőt, *Amerosius* „ekklesisia tudós régi atyát (...) ki a kopasz fejet a meg-megesett fánál is rútabbnak mondja”, de hivatkozik az i.sz. 1. században természettudományos munkát írt *id. Pliniusra* is, aki megemlítette a „Riphaeus hegyek elvégződésénél lakó holmi Arimphaeus nevű népeket”, akik közt „a haját mind az asszonyok, mind a férfiak gyalázatos dolognak tartották”. Ízlés dolga...

Nem mindig „gyalázatos!” Főleg, ha a hajban rejlik a férfierő. Ismerjük a hosszú hajú, félelmetes erejű Sámson, aki azért bukott el, mert az ellenségeivel szövetkezett feleségének, a filiszteus Delilának elárulta titkát: nagy ereje a hosszú hajában rejlik, „És (Delila) elaltatá őt az ő térdein és előhívott egy férfit és lenyíratta az ő fejének hét fonadékát...és eltávozott tőle az ő ereje” (*Bírák könyve*16:19).

Tudunk olyan példát is, melyben nemcsak a gyöngesség jelének, hanem szégyennek tekintették a haj hiányát. *Néró* római császár a nyilvános helyeken a fején viselt babérkoszorút otthon parókára cserélte föl, hogy ne kelljen fogyatékosága miatt pirulnia.

Egy másik uralkodó viszont, a legszadistábbak egyike, Rettegett Iván orosz cár, idegességében saját haját tépdeste ki: nyomában kopasz foltok és véres sebhelyek keletkeztek.

A *Talmud* ismertet egy anekdotát: egy férfiú két nőt vett feleségül: egy fiatal és egy

öreget. Ismeretes a nők azon szokása, hogy kitépik a megfehéredett hajszájakat a feketék közül. A fiatal állandóan kitépkedte a férje ősz szálait, hogy olyan fiatalnak lássák, amilyen ő; az öreg viszont a fekete szálait húzta ki; a végén teljesen kopasz lett (*Sabbat* 94b).

Ézsaiás könyve égi fenyegetést tolmácsol: „És szól az Úr: Mivel Sion leányai felfuvalkodtak, és felemelt nyakkal járnak, szemekkel pillognak, és aprókat lépve járnak, és lábokkal nagy zengést-bongást szereznek: Megkopasztja az Úr Sion leányainak fejtetőjét és az ő szemérmőket megmezteleníti” (3: 17-18). Ez ugyan nem természetes kopaszság, de a női kopaszság olyannyira ritka, hogy *Aristotelész* még az előfordulását is tagadja (*Hist. Animal.* 3:11).

A kopaszság eredetét háromféle okban látja a *Szifra. Tazria 67b*:

- 1) betegség következtében létrejövő (annakidején illet okozott, többek között, a lepra);
- 2) Isten akarata folytán, ismeretlen okból (ne felejtjük: réges-régi iratokról van szó!);
- 3) maró anyag tartós hatására, vagy ha valaki *megeszi* (nem elírás!). Ha egy személy egy másik személy hajának elvesztését idézi elő, fájdalomdíjat köteles fizetni, s a kiesett munkájáért kárpótlást is; ez különösen akkor érvényes, ha a károsult végleg elveszti emiatt az állását, pl. ha valaki „komédiás és rázta a haját (fejét) a borházakban” (*Maimonides*);
- 4) súlyos emocionális sokk miatt. Egyszer például egy ember a vadonban alvó kígyóra lépett, és bár a kígyó nem ébredt föl, riadalmában kihullott a haja (*Exodus Rabba* 24:4).
- 5) az ősi időkben a halott gyászolásának része volt a „hajáldozat”: kopasz folt kiképzése a fejen. Ez – lévén pogány szertartás – az izraeliták részére tilos volt (*Deuteronomium* 14:1), különösen a papoknak (*Leviticus* 21:5). De később ez a szokás megváltozott, legalábbis az izraeliták között sokan megszegették ezt a tiltást a próféták idejében, pedig világosan kifejti a *Leviticus könyve*: „Testeteket a holt emberért meg ne hasogassátok, se égetéssel magatokat meg ne bélyegezzétek...” (19: 28). Mégis szokás volt, hogy a gyász extázisában az emberek saját hajukat és szakállukat tépték *Rabbi Hamnuna* így inti a Bölcsüket: figyelmeztessétek asszonyaitokat, „ne tépjék a hajukat, amikor gyászolnak; át ne hágják a kopaszsági tilalmat (*Jerusalmi Kidusin* 1; 61c).

A kopaszság ellentéte a dús és vastagszálú haj. Ézsauról olvashatjuk a *Genesis* könyvében, hogy „mindenestül szőrös volt” már születésekor.

Amikor Illés próféta elment a zsidók közé, kinevették és szőr-ruhás embernek gúnyolták (*Királyok II. könyve* 1:8). Erre elküldte maga helyett Elizeust: őt meg a kopaszságáért csúfolták ki. Sohasem elégedettek!

A hajfürttel történő áldozat a régi görögök polgári szertartásaiban, házassági és halotti rítusaiban szerepelt, a középkorban pedig a haj megnyirbálása jogi státusz jelképévé, az alárendeltség kifejezőjévé vált. A vallásos keresztények is hajáldozattal demonstrálták függőségüket az égi patrónustól. A papok tonzúrája bűnbánatot, a házasságtörő asszonyok hajába vágott tar csíkok megalázást szolgáltak. Az inkvizíció a kínpadra vonszolt nőket minden szőrzetüktől megfosztotta, abban a hiedelemben, hogy így megtöri bűvös hatalmukat.